

พัฒนาการและบทบาทของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงพุทธศตวรรษที่ 6-12

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาโบราณคดี แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญามหาบัณฑิต

ภาควิชาโบราณคดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2564

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

พัฒนาการและบทบาทของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงพุทธศตวรรษที่ 6-

12

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาโบราณคดี แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโทมหาบัณฑิต

ภาควิชาโบราณคดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2564

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

DEVELOPMENT AND ROLE OF BUDDHISM IN SOUTHEAST ASIA, DURING
1ST-7TH CENTURY A.D.

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for Master of Arts (Archaeology)
Department of Archaeology
Graduate School, Silpakorn University
Academic Year 2021
Copyright of Silpakorn University

หัวข้อ พัฒนาการและบทบาทของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
ช่วงพุทธศตวรรษที่ 6-12
โดย อธิวัฒน์ ไพบูลย์
สาขาวิชา โบราณคดี แผนก ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโท
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก รองศาสตราจารย์ ดร. สฤณีพงศ์ ขุนทรง

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

.....คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ดร.จุไรรัตน์ นันทานิช)

พิจารณาเห็นชอบโดย

.....ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(รองศาสตราจารย์ ดร.สฤณีพงศ์ ขุนทรง)

.....อาจารย์ที่ปรึกษารวม
(รองศาสตราจารย์ ดร.จิรัสสา คชาชีวะ)

.....ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก
(รองศาสตราจารย์มยุรี วีระประเสริฐ)

61101203 : โบราณคดี แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโทมหาบัณฑิต

คำสำคัญ : พุทธศาสนา, พัฒนาการ, บทบาท, เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

นาย อธิพัฒน์ ไพบูลย์: พัฒนาการและบทบาทของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงพุทธศตวรรษที่ 6-12 อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก : รองศาสตราจารย์ ดร. สฤณีพงศ์ ชุนทรง

การวิจัยครั้งนี้มุ่งศึกษาพัฒนาการและบทบาทของพุทธศาสนาที่มีต่อรัฐแรกเริ่มในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6-12 ผ่านหลักฐานทางโบราณคดีและแนวคิดการตีพิมพ์ (Indianization) พบว่า วัฒนธรรมอินเดียทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูได้เข้ามายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พร้อมกับการเติบโตของการค้าข้ามคาบสมุทรของพ่อค้าชนชาติต่าง ๆ เช่น ชาวอินเดียและจีน

ทั้งนี้พุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีได้มีที่มาจากที่ใดที่หนึ่งเป็นการเฉพาะ แต่มีที่มาจากหลายภูมิภาคของอินเดีย จำแนกได้ 3 แหล่งที่มาและ 3 ช่วงเวลา ดังนี้

- 1) อินเดียภาคใต้ ภายใต้อิทธิพลศิลปะอมราวตี อายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 10 ถึงพุทธศตวรรษที่ 11
- 2) อินเดียภาคเหนือ ภายใต้อิทธิพลศิลปะคุปตะ อายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 11 ถึงพุทธศตวรรษที่ 12
- 3) อินเดียภาคตะวันตก ภายใต้อิทธิพลศิลปะหลังคุปตะ อายุระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 12-13

การมีที่มาจากหลายภูมิภาคของอินเดีย ทำให้พุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความหลากหลายตามไปด้วย ดังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่หลากหลายและข้อความในเอกสารจีนที่อ้างถึงพุทธศาสนา ปรากฏอยู่ร่วมกันมากกว่าหนึ่งนิกายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยพุทธศาสนาจึงได้เข้ามาตั้งมั่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และส่งอิทธิพลต่อสังคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จนเกิดการนำชุดความคิดใหม่ เช่น ระบบศีลธรรม จักรวรรดิวิทยาแบบพุทธศาสนา รวมทั้งรูปแบบการเมืองการปกครอง มาปรับใช้ให้สอดคล้องกับสังคมดั้งเดิม ท้ายที่สุดจึงเกิดการยกระดับสภาพสังคมเป็นสังคมระดับรัฐ

61101203 : Major (Archaeology)

Keyword : Buddhism, development, rule, Southeast Asia

MR. ATIPHAT PAIBOOL : DEVELOPMENT AND ROLE OF BUDDHISM IN SOUTHEAST ASIA, DURING 1ST-7TH CENTURY A.D. THESIS ADVISOR : SARITPONG KHUNSONG

This research is focused on the development and role of Buddhism in Southeast Asia during the 1-7 century A.D. through archaeological evidence and the lens of Indianization theory. The result demonstrates that during the first half of the first millennium A.D. the maritime trade route across the Bay of Bengal has increased dramatically, because Indian people have developed their social structure into a state-level - motivated the luxury and lavish goods requirement from overseas. Consequently, Buddhist monks and Hindu brahmin had used those growths to travel to Southeast Asia.

Buddhism in Southeast Asia did not originate exclusively from one center in India, which distinguished into three origins and three periods.

- 1) South India region under the influence of Amaravati arts (ca. 5th- 6th century A.D.)
- 2) North India region under the influence of Gupta art (ca. 6th-7th century A.D.)
- 3) The region of Western India under the influence of post-Gupta art (ca. 7th-8th century A.D.)

By those various roots of Indian Buddhism, as a result, Buddhism in Southeast Asia is also diverse. Chinese documents referring to more than one sect of Buddhism coexists in Southeast Asia. Consequently, Buddhism had influenced Southeast Asian society with new cosmology, and Indian social structure ushered to early Indianized states of Southeast Asia in the first century A.D.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์นี้จะมีสามารถสำเร็จลุล่วงได้หากมิได้รับการสนับสนุนทุนการศึกษาและการค้นคว้าจาก มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาซึ่งได้มอบทุนการศึกษาให้กับผู้ศึกษาตั้งแต่เริ่มศึกษาในระดับบัณฑิตศึกษาใน ปีพ.ศ. 2561 ผู้ศึกษาขอกราบขอบพระคุณมูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาเป็นอย่างสูง

ขอขอบพระคุณอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ทั้งสองท่านอันประกอบด้วยรองศาสตราจารย์ ดร.จิรัสสา คชาชีวะ และรองศาสตราจารย์ ดร.สฤกษ์ดีพงษ์ ชุนทรง ผู้ที่เป็นมากกว่าที่ปรึกษา อาจารย์ทั้งสองท่านได้ให้ คำปรึกษาและคำแนะนำอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการค้นคว้าวิจัย รวมทั้งกำลังใจ ความเอ็นดู และความห่วงใยที่ได้มอบแรงผลักดันอย่างมาก กระทั่งสำเร็จออกมาเป็นวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ขอขอบพระคุณอาจารย์ทุกท่านในภาควิชาโบราณคดีที่คอยสอบถามและให้กำลังใจผู้ศึกษาตลอด ระยะเวลาในการศึกษาค้นคว้าข้อมูล

ขอขอบพระคุณอาจารย์ ดร.สายัณห์ แดงกลม จากภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะที่ให้คำปรึกษาและ กำลังใจอยู่เสมอ รวมทั้งศาสตราจารย์ ดร.เชษฐ ติงส์ชลี อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะผู้ที่ผู้ ศึกษาได้ไปขอรับคำแนะนำอยู่หลายหนเกี่ยวกับความรู้ด้านประติมานวิทยาและศิลปะอินเดีย

ขอขอบคุณเพื่อน ๆ พี่ ๆ น้อง ๆ ชาวโบราณคดีที่ได้เอื้อให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ศึกษามาโดย ตลอด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พี่พล (พลพยุหะ ไชยรส) พี่ชายที่แสนดีที่ได้เอื้อเพื่อหนังสือและให้กำลังใจอยู่เสมอ น้องปลาหู (วิศวะ ชินโย) ผู้อุทิศเวลาส่วนตัวขับรถพผู้ศึกษาไปเก็บข้อมูลตามสถานที่ต่าง ๆ น้องโบ๊ท

(กิจสุวรรณ โพธิ์สุวรรณ) ที่ช่วยผู้ศึกษาในการพิสูจน์อักษรและจัดการรูปเล่มวิทยานิพนธ์หลายต่อ หลายรอบ และน้องเบนซ์ (ธวัชชัย สีนทอง) สำหรับความช่วยเหลือทางด้านเทคนิคที่ผู้ศึกษาไม่มีความชำนาญ นอกจากนั้นขอขอบคุณผู้คนมากมายที่ผู้ศึกษาได้รู้จัก วิทยานิพนธ์เล่มนี้ประกอบสร้างขึ้นด้วยประสบการณ์ที่ผู้ ศึกษาได้รับมาจากผู้คนที่ได้มีปฏิสัมพันธ์ด้วย และทำให้ผู้ศึกษาเป็นอย่างทุกวันนี้

สุดท้ายผู้ศึกษาขอมอบวิทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นสิ่งอุทิศสุดท้ายแด่ คุณแม่สุดคุณ แม่สุวคนธ์ ตรีลาภรัตนา

คุณยายอันเป็นที่รักยิ่งผู้ล่วงลับก่อนวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะสมบูรณ์ไม่นานนัก หวังเป็นอย่างยิ่งว่าผล บุญแห่งการเผยแพร่ความรู้ด้านพุทธศาสนาในครั้งนี้จะส่งไปถึงคุณยายในดินแดนสุชาวดี

นาย อธิพัฒน์ ไพบูลย์

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญภาพประกอบ.....	ฅ
สารบัญตาราง.....	ฉ
สารบัญแผนผัง.....	น
สารบัญแผนที่.....	บ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา.....	17
1.3 ประโยชน์ของการศึกษา.....	18
1.4 ขอบเขตของการศึกษา.....	18
1.5 ขั้นตอนและวิธีการศึกษา.....	18
1.6 กรอบแนวคิดและทฤษฎี.....	19
1.7 ระยะเวลาของการศึกษา.....	20
1.8 แหล่งข้อมูล.....	20
1.9 ข้อจำกัดของการศึกษา.....	21
บทที่ 2 พุทธศาสนาในอนุทวีปอินเดียก่อนพุทธศตวรรษที่ 13.....	22
2.1 พุทธศาสนาในอนุทวีป.....	22
2.2 พุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ในอินเดีย.....	39

2.2.1 พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท	39
2.2.2 พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน.....	46
2.3 พุทธศาสนาในเกาะลังกา สมัยอนุราธปุระ	52
2.3.1 การแตกแยกของสงฆ์ครั้งที่ 1.....	53
2.3.2 การแตกแยกของสงฆ์ครั้งที่ 2.....	54
บทที่ 3 องค์ความรู้เรื่องพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.....	64
3.1 การศึกษาด้านจารีกวิทยา	64
3.2 การศึกษาทางประวัติศาสตร์ศิลปะ	70
3.2.1 อิทธิพลจากศิลปะอินเดีย.....	70
3.2.2 ร่องรอยอิทธิพลศิลปะจีน	76
3.2.3 ประวัติศาสตร์ศิลปะและนิกายต่าง ๆ ในพุทธศาสนา.....	77
3.3 การศึกษาทางโบราณคดี	80
3.3.1 การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างอินเดียกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.....	80
3.3.2 หลักฐานที่แสดงการติดต่อ	82
3.3.3 เส้นทางการติดต่อ	89
3.3.4 การประดิษฐานพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.....	92
3.3.5 พุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	95
3.3.5.1 ข้อมูลจากเอกสารจีน	95
3.3.5.2 ข้อมูลจากหลักฐานทางโบราณคดี.....	97
3.4 สรุป	99
บทที่ 4 หลักฐานทางโบราณคดีเนื่องในพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ระหว่างพุทธศตวรรษ ที่ 6-12.....	101
4.1 พื้นที่คาบสมุทรและหมู่เกาะ	102
4.1.1 หลักฐานจารึก	103

4.1.1.1 จารึกในประเทศมาเลเซีย.....	103
4.1.1.2 จารึกในประเทศอินโดนีเซีย.....	106
4.1.2 หลักฐานประติมากรรม.....	110
4.1.2.1 ประติมากรรมในประเทศมาเลเซีย.....	110
4.1.2.2 ประติมากรรมในประเทศอินโดนีเซีย.....	112
4.1.3 พระพิมพ์.....	118
4.1.4 ภาพเล่าเรื่อง.....	120
4.1.5 สถาปัตยกรรม.....	121
4.2 ประเทศเมียนมา.....	126
4.2.1 หลักฐานจารึก.....	126
4.2.2 หลักฐานประติมากรรม.....	134
4.2.2.1 พระพุทธรูป.....	134
4.2.3 พระพิมพ์.....	141
4.2.4 ภาพเล่าเรื่อง.....	143
4.2.5 สถาปัตยกรรม.....	148
4.3 ประเทศเวียดนาม.....	152
4.3.1 หลักฐานจารึก.....	152
4.3.2 หลักฐานประติมากรรม.....	155
4.3.3 พระพิมพ์.....	162
4.3.4 สถาปัตยกรรม.....	164
4.4 ประเทศกัมพูชา.....	165
4.4.1 หลักฐานจารึก.....	165
4.4.2 หลักฐานประติมากรรม.....	167
4.5 ประเทศไทย.....	177

4.5.1	หลักฐานจารึก	177
4.5.2	หลักฐานประติมากรรม	203
4.5.3	พระพิมพ์	226
4.5.4	ภาพเล่าเรื่อง.....	236
4.5.5	สถาปัตยกรรม	244
บทที่ 5 การศึกษาและจัดจำแนกหลักฐานประเภทจารึกและศิลปกรรมทางพุทธศาสนา ที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 12 พร้อมทั้งข้อสังเกตบางประการ.....		
5.1	หลักฐานประเภทจารึก.....	247
5.1.1	แบ่งตามภาษาที่ใช้ในการจารึก.....	247
5.1.2	แบ่งตามตัวอักษรที่ใช้ในจารึก	250
5.1.3	แบ่งตามประเภทของเนื้อความ	251
5.1.4	แบ่งตามประเภทวัตถุจารึก.....	255
5.1.5	พิจารณาเรื่องคาถาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรและปฏิจจสมุปบาท	258
5.1.6	พิจารณาเรื่องคาถายะ ธมมา.....	260
5.1.7	พิจารณากรณีคัมภีร์ธรรมบท.....	266
5.1.8	ข้อสังเกตเกี่ยวกับจารึกสุโขทัย 2 และจารึกจาก SB1B	267
5.2	หลักฐานประเภทงานประติมากรรม (รูปเคารพ).....	269
5.2.1	พระพุทธรูป.....	271
5.2.1.1	กลุ่มพระพุทธรูปที่แสดงอิทธิพลศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี.....	272
5.2.1.2	กลุ่มพระพุทธรูปที่แสดงอิทธิพลศิลปะอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะ	273
5.2.1.2.1	ศิลปะคุปตะ สกุลช่างมถุรา.....	274
5.2.1.2.2	ศิลปะคุปตะ สกุลช่างสารนาถ	275
5.2.1.2.3	ศิลปะหลังคุปตะ	277
5.2.1.3	กลุ่มพระพุทธรูปที่แสดงอิทธิพลศิลปะลังกาสสมัยอนูราธปุระ	279

5.2.1.4	กลุ่มพระพุทธรูปที่แสดงอิทธิพลศิลปะจีน	283
5.2.1.5	ข้อสังเกตเกี่ยวกับพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสนิคมสมัยทวารวดี.....	286
5.2.2	พระโพธิสัตว์.....	289
5.2.2.1	ศิลปะปัลลวะ	289
5.2.2.2	ศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ	291
5.2.2.3	ศิลปะอนุราชปุระ	293
5.2.2.4	ศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร	294
5.2.2.4	ข้อสังเกตเกี่ยวกับการนับถือพระโพธิสัตว์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ช่วงก่อน พุทธศตวรรษที่ 12	295
5.2.3	พระพิมพ์.....	302
5.2.3.1	พระพิมพ์รูปพระพุทธเจ้า.....	303
5.2.3.2	พระพิมพ์รูปพระนาคปรก.....	304
5.2.3.3	พระพิมพ์รูปพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์.....	306
5.2.3.3	พระพิมพ์พระสาวก.....	308
5.2.3.4	แผ่นพิมพ์รูปสลู.....	310
5.2.4	ธรรมจักร.....	314
5.2.4.1	ธรรมจักรที่มีจารึกประกอบ	319
5.2.4.2	ธรรมจักรที่ไม่มีจารึกประกอบ	319
5.2.4.3	ข้อสังเกตเกี่ยวกับความสำคัญของธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดี	320
5.2.5	ภาพเล่าเรื่อง.....	322
5.2.5.1	ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติ	323
5.2.5.2	ภาพเล่าเรื่องชาดก.....	325
5.2.5.3	ภาพเล่าเรื่องอื่น ๆ.....	332
5.2.5.3.1	ภาพพระพุทธเจ้าพร้อมเทพเจ้าอินดู.....	332

5.2.5.3.2 ภาพพระพุทธรเจ้าหรือสลูปเรียงกัน	334
5.3 หลักฐานประเภทสถาปัตยกรรม	336
5.3.1 การจัดจำแนกแผนผังของพุทธสถาน	336
5.3.1.1 พุทธสถานในผังกลม	337
5.3.1.2 พุทธสถานในผังยกเก็จ	338
5.3.1.3 พุทธสถานในผังแบบโบราณสถาน KKG14 เมืองไปก์ถาโน	340
5.3.2 พุทธสถานกับตำแหน่งของชุมชนหรือเมืองโบราณ	345
5.4 สรุปผลการจัดจำแนกหลักฐานและข้อสังเกตต่าง ๆ	351
5.4.1 แหล่งที่มาของรูปแบบศิลปะ	351
5.4.2 ค่าอายุสมัยของหลักฐาน	352
5.4.3 การกระจายตัวของหลักฐาน	353
บทที่ 6 พัฒนาการและบทบาทของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	363
6.1 ที่มาและ พัฒนาการของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	364
6.1.1 พุทธศาสนาจากอินเดียสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้	366
6.1.2 อิทธิพลพุทธศาสนาจากเกาะลังกา	373
6.2 ข้อสังเกตเกี่ยวกับพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	376
6.2.1 พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท	376
6.2.2 พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน	381
6.3 พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐแรกเริ่มในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	385
6.3.1 “บุญ” แนวคิดใหม่จากพุทธศาสนาสู่รากฐานรัฐในอุษาคเนย์	388
6.4 บทบาทของพุทธศาสนาต่อการปกครอง	392
6.4.1 พุทธศาสนาและกระบวนการสร้างชนชั้นปกครอง	392
6.4.2 พุทธศาสนากับโครงข่ายการขยายอำนาจทางการเมือง	402
6.5 บทบาทของพุทธศาสนาในด้านสังคม	409

6.5.1 พระสงฆ์ในเมือง พระสงฆ์ในป่า กับการจัดการสังคมอุษาคเนย์	409
6.6 บทบาทของพุทธศาสนาในด้านเศรษฐกิจ.....	412
6.6.1 วิกฤตการณ์ล่องทะเลและการเกิดขึ้นของรัฐพุทธในสมัยหลังพูนัน	420
บทที่ 7 สรุปลผลและเสนอแนะ.....	427
รายการอ้างอิง	430
ประวัติผู้เขียน.....	451

สารบัญภาพประกอบ

หน้า

ภาพที่ 1 เสาศพระเจ้าอโศกจากเมืองเวสาลี	33
ภาพที่ 2 สถูปสาญจี	33
ภาพที่ 3 เหรียญพระเจ้านิษกะพร้อมรูปพระพุทธรูปประทับยืน	37
ภาพที่ 4 ผอบจากเมืองพิมาราน (ซ้าย)	37
ภาพที่ 5 ผอบพร้อมรูปพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิ (ขวา)	37
ภาพที่ 6 กลุ่มพระพุทธรูปอิทธิพลศิลปะอมราวดี-คุปตะ	71
ภาพที่ 7 พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสำริด จากอำเภอฟูนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี	72
ภาพที่ 8 ประติมากรรมพระสงฆ์อุ้มบาตรและพระพุทธรูปนาคปรก จากเมืองโบราณอุ้งทอง	72
ภาพที่ 9 ลายกนกผักกูด-ลายประจำยามกำมับุในศิลปะวาทานและศิลปะทวารวดี	74
ภาพที่ 10 พระพุทธรูป ศิลปะแบบอินเดีย-ลังกา (Indian-Sri Lanka) ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ...	75
ภาพที่ 11 พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท	76
ภาพที่ 12 พระพุทธรูปไม้พบจากตอนใต้ของเวียดนาม	79
ภาพที่ 13 ภาชนะดินเผาตกแต่งด้วยลายซี่ฟันเฟือง (Rouletted ware) จากแหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร	83
ภาพที่ 14 ภาชนะมีปุ่มแหลมตรงกลาง (Knobbed ware) จากแหล่งโบราณคดีถ้ำเสือ จังหวัดระนอง	84
ภาพที่ 15 จี๋หินคาร์เนเลียนรูปสิงโต จากบ้านดอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี	85
ภาพที่ 16 เหรียญรูปพระอาทิตย์-ศรีวิไล	87
ภาพที่ 17 เหรียญตอกลาย (Punch marked coin)	87
ภาพที่ 18 ตราประทับดินเผารูปเรือสำเภา จากจังหวัดนครปฐม	87
ภาพที่ 19 ชิ้นส่วนเรือโบราณ จากปากคลองกล้วย จังหวัดระนอง	88
ภาพที่ 20 ลูกปัดและจี้ทองคำรูปตรีรัตน์	93

ภาพที่ 21 ประติมากรรมพระวิษณุ พบที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี.....	95
ภาพที่ 22 ภาพสลักสลุป 7 ทิศ จากบาตูปาหัต.....	120
ภาพที่ 23 ภาพลายเส้นโบราณสถาน SB1B แหล่งโบราณคดีบูจังวัลเลย์.....	122
ภาพที่ 24 โบราณสถาน SB1B แหล่งโบราณคดีบูจังวัลเลย์.....	122
ภาพที่ 25 โครงสร้างเขื่อน SB1A แหล่งโบราณคดีบูจังวัลเลย์.....	123
ภาพที่ 26 จันทิบาลังโดกัน.....	124
ภาพที่ 27 โครงสร้างอิฐในเขตโก คาย ธิ (Go Cay Thi) เมืองออกแก้ว ตอนใต้ของประเทศเวียดนาม.....	164
ภาพที่ 28 ไมตรกันยกะชาดก (ซ้าย).....	238
ภาพที่ 29 จันทรประภาชาดก (ขวา).....	238
ภาพที่ 30 สุปราระชาดก (ซ้าย).....	238
ภาพที่ 31 กัจจปะชาดก (ขวา).....	238
ภาพที่ 32 มหากปิชาดก (ซ้าย).....	239
ภาพที่ 33 ชัททันตะ (ขวา).....	239
ภาพที่ 34 วิสวันตระ.....	239
ภาพที่ 35 ศยามกะ (ซ้าย).....	240
ภาพที่ 36 พญาช่างสละซีพ-พญาช่างได้รับความเคารพ (ขวา).....	240
ภาพที่ 37 ภาพพระราชโอบอุ้ม (ซ้าย).....	241
ภาพที่ 38 พระราชาผู้ชั่วร้ายถูกเผาในเพลิงนรก (ขวา).....	241
ภาพที่ 39 จุลธรรมปาละ.....	241
ภาพที่ 40 ตัวอย่างจารึกบนวัสดุต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.....	256
ภาพที่ 41 ตำแหน่งคาถาต่าง ๆ บนธรรมจักรจากวัดเสนหา.....	259
ภาพที่ 42 พระพุทธรูปนาคปรก ปูนปั้น จากเมืองโบราณอู่ทอง.....	271
ภาพที่ 43 พระพุทธรูปประทับยืน ศิลปะอมราวดี (ซ้าย).....	272
ภาพที่ 44 พระพุทธรูปนาคปรก ศิลปะอมราวดี (ขวา).....	272

ภาพที่ 45 พระพุทธรูปที่ปรากฏอิทธิพลศิลปะอมราวดี.....	273
ภาพที่ 46 พระพุทธรูปประทับยืน ศิลปะคุปตะ สกุลช่างสารนาถ.....	274
ภาพที่ 47 พระพุทธรูปประทับยืน จากเมืองบูกิตเซกุนตัง จังหวัดปาเล็มบัง เกาะสุมาตรา ประเทศอินโดนีเซีย (ขวา).....	275
ภาพที่ 48 ชิ้นส่วนพระพุทธรูปประทับยืน จากจังหวัดขวางซี ประเทศเวียดนาม (ซ้าย).....	275
ภาพที่ 49 พระพุทธรูปศิลปะคุปตะ สกุลช่างสารนาถ	276
ภาพที่ 50 พระพุทธรูปที่ปรากฏอิทธิพลศิลปะคุปตะ สกุลช่างสารนาถ.....	276
ภาพที่ 51 พระพุทธรูปประทับนั่ง ประลัมพปาทาสนะ ศิลปะคุปตะ (ซ้าย)	277
ภาพที่ 52 พระพุทธรูปประทับนั่ง ประลัมพปาทาสนะ ดินเผา จากเมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี (ขวา).....	277
ภาพที่ 53 พระพุทธรูปที่ปรากฏอิทธิพลศิลปะหลังคุปตะ.....	278
ภาพที่ 54 พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทที่ปรากฏอิทธิพลศิลปะหลังคุปตะ.....	279
ภาพที่ 55 พระพุทธรูป สารีต จังหวัดสุลาเวสีกลาง (ซ้าย)	280
ภาพที่ 56 พระพุทธรูปประทับยืน จากจังหวัดนครราชสีมา (ขวา).....	280
ภาพที่ 57 พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี จากเมืองพระรถ จังหวัดชลบุรี	281
ภาพที่ 58 พระพุทธรูปประทับนั่ง จากอังกฤษ บอเรีย (ซ้าย)	282
ภาพที่ 59 พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิ จากอภัยคีรีวิหาร (ขวา).....	282
ภาพที่ 60 พระพุทธรูปขนาดปรกซึ่งแสดงลักษณะผสมระหว่างศิลปะอมราวดีกับหลังคุปตะ	283
ภาพที่ 61 พระพุทธรูปอิทธิพลศิลปะจีนสมัยราชวงศ์เว่ยเหนือ	284
ภาพที่ 62 พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทอิทธิพลศิลปะจีน (?).....	285
ภาพที่ 63 พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทศิลปะจีน สมัยราชวงศ์ถัง	285
ภาพที่ 64 ภาพเล่าเรื่องพระพุทธเจ้าแสดงปฐมเทศนา บนฐานเสาธรรมจักร จังหวัดนครปฐม	286
ภาพที่ 65 ภาพเปรียบเทียบตัวพนัสบดีในศิลปะทวารวดีและสัตว์ผสมในศิลปะอินเดียโบราณ	288
ภาพที่ 66 ประติมากรรมศิลปะปัลลวะ แสดงการนุ่งผ้ายาวกรอมพระบาท	290
ภาพที่ 67 ประติมากรรมพระโพธิสัตว์ที่แสดงอิทธิพลศิลปะปัลลวะ.....	290

ภาพที่ 68 ตัวอย่างเทวรูปพระวิษณุครองผ้านุ่งยาวกรอมพระบาท แสดงอิทธิพลศิลปะปัลลวะ	291
ภาพที่ 69 ประติมากรรมพระวิษณุ ศิลปะคุปตะ แสดงผ้าคาดเฉียงด้านหน้า.....	292
ภาพที่ 70 ประติมากรรมพระโพธิสัตว์และเทวรูปพระวิษณุ ที่แสดงผ้าคาดเฉียงหน้าผ้านุ่ง คล้ายศิลปะ คุปตะ-หลังคุปตะ.....	292
ภาพที่ 71 เปรียบเทียบพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากอำเภอพนพิณ, พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจาก ลุ่มแม่น้ำกฤษณา และพระโพธิสัตว์จากอนุราชปุระ.....	293
ภาพที่ 72 พระอวโลกิเตศวร ประทับยืน สำริด จากอังกอร์ บอเรีย ประเทศกัมพูชา.....	294
ภาพที่ 73 ประติมากรรมพระวิษณุ 8 กร จากพนมดา สูง 2.87 เมตร	295
ภาพที่ 74 เศียรพระไมเตรยะ จากภาคใต้ของกัมพูชา (ชาย) ภาพที่ 75 พระโพธิสัตว์ จากจังหวัดบา เรียม-วุงดาว (ขวา).....	296
ภาพที่ 76 ภาพสลักษัตริย์นุ่งผ้ายาวกรอมเท้าศิลปะอมราวตี (ชาย) ภาพที่ 77 พระโพธิสัตว์อวโลกิเต ศวร ศิลปะลังกา นุ่งผ้ายาวกรอมเท้า (ขวา).....	297
ภาพที่ 78 ประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและภยทั้ง 8 จากถ้ำกานเหรี (Kanheri).....	299
ภาพที่ 79 พระพิมพ์จารึกพระสูตรจากเจดีย์โบตะทอง (ชาย).....	304
ภาพที่ 80 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนจากเขาขนาบน้ำ (ขวา).....	304
ภาพที่ 81 พระพิมพ์พระพุทธรูปนาคปรก จากวัดถ้ำเสือ จังหวัดกระบี่ (ชาย).....	305
ภาพที่ 82 ชิ้นส่วนพระพิมพ์พระพุทธรูปนาคปรก จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์วัดคลองท่อม (ขวา).....	305
ภาพที่ 83 พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปเจ้าขนาบด้วยพระโพธิสัตว์ จากแหล่งโบราณคดีเขาน้อย จังหวัดตรัง จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ถลาง.....	306
ภาพที่ 84 ภาพเล่าเรื่องสังฆกรรมปูนชริกสูตรจากถ้ำก้นเหรีและถ้ำการ์ลี.....	307
ภาพที่ 85 พระพิมพ์รูปพระสารีบุตร พร้อมจารึกด้านหลัง	309
ภาพที่ 86 แผ่นพิมพ์รูปสลูบ จากอูมา อันยาร์ เกาะบาหลี (ชาย).....	310
ภาพที่ 87 แผ่นพิมพ์รูปสลูบ 3 องค์ จากเมืองยะรัง (กลาง).....	310
ภาพที่ 88 แผ่นพิมพ์รูปสลูบ จากเมืองยะรัง (ขวา).....	310
ภาพที่ 89 สลูบจากถ้ำการ์ลี (ชาย).....	311

ภาพที่ 90	สลูปลูกจากถ้ำอชันดาที่ 26 (ขวา).....	311	
ภาพที่ 91	สลูปลูกศิลปะคันธาระ (ซ้าย) ภาพที่ 92	สลูปลูกศิลปะปาละ (ขวา).....	312
ภาพที่ 93	ภาพสลูปลูกบนจารึกสุโขทัย 1 (ซ้าย).....	313	
ภาพที่ 94	สลูปลูกศิลปะทวารวดี (กลาง).....	313	
ภาพที่ 95	สลูปลูกจำลอง จากสลูปลูกชิ้นปะ เมืองศรีเกษตร (ขวา).....	313	
ภาพที่ 96	พระพิมพ์พระพุทธรูปขนาบสลูปลูกและเสาศรรรมจักร จากเมืองคูบัว.....	314	
ภาพที่ 97	ภาพสลักเสาศรรรมจักร จากสลูปลูกสาญจี (ซ้าย) ภาพที่ 98	ภาพสลักเสาศรรรมจักร ศิลปะ	
	อมราวดี (ขวา).....	316	
ภาพที่ 99	ภาพสลักนูนต่ำรูปเสาศรรรมจักร จากวัดหันชัย.....	316	
ภาพที่ 100	ธรรมจักรประดับลายประจำยามก้ามปู.....	317	
ภาพที่ 101	ธรรมจักรประดับด้วยลายก้านขด.....	318	
ภาพที่ 102	ธรรมจักรประดับลายคล้ายสร้อยเพชรแถบ.....	318	
ภาพที่ 103	ธรรมจักร จากวัดเสนาหา จังหวัดนครปฐม (ซ้าย).....	319	
ภาพที่ 104	ชิ้นส่วนธรรมจักร จากวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี (กลาง).....	319	
ภาพที่ 105	ชิ้นธรรมจักร จากจังหวัดชัยนาท (ขวา).....	319	
ภาพที่ 106	ตัวอย่างภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติจากเมียนมา.....	324	
ภาพที่ 107	เปรียบเทียบภาพเล่าเรื่องกัจจิปะ.....	326	
ภาพที่ 108	เปรียบเทียบภาพเล่าเรื่องวิสันตระ.....	326	
ภาพที่ 109	เทวรูปพระวิษณุ จากวัดโบสถ์ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี (ซ้าย).....	329	
ภาพที่ 110	เทวรูปพระวิษณุ จากตะกั่วป่า จังหวัดพังงา (ขวา).....	329	
ภาพที่ 111	เทวรูปพระวิษณุ จากเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ (ซ้าย).....	329	
ภาพที่ 112	พระอวโลกิเตศวร 12 กร ศิลปะศรีวิชัย (ขวา).....	329	
ภาพที่ 113	ภาพเต็มยาคอก ดินเผา จากสลูปลูกชิ้นปะ เมืองศรีเกษตร ประเทศเมียนมา.....	331	
ภาพที่ 114	ภาพพระพุทธรูปเจ้าพร้อมเทพเจ้าอินดู จากถ้ำพระโพธิสัตว์ จังหวัดสระบุรี.....	333	

ภาพที่ 115 ภาพสลูประดับด้วยพระพุทธรูป 5 องค์ จากสลูปหินบ๊ะ เมืองศรีเกษตร ประเทศเมียนมา.....	334
ภาพที่ 116 ภาพสลักสลูปเรียงกันบนโตรณะ สลูปสาญจี.....	335
ภาพที่ 117 ประติมากรรมพระอดีตพุทธเจ้าถ้าเอลโลรา (ซ้าย).....	336
ภาพที่ 118 ผอบบรรจุเงินคูลายรูปพระพุทธรเจ้า 4 องค์ (ขวา).....	336
ภาพที่ 119 จุลประโทนเจดีย์ (ซ้าย).....	339
ภาพที่ 120 พระประโทนเจดีย์ (ขวา).....	339
ภาพที่ 121 โบราณสถานบ้านจาละ หมายเลข 3 เมืองยะรัง.....	339
ภาพที่ 122 โบราณสถาน KKG14 (ซ้าย).....	340
ภาพที่ 123 วิหารเบเบยยะ เมืองไบก์ถาโน (ขวา).....	340
ภาพที่ 124 โบราณสถาน จากเมืองโมห์รา โมราทุ (ซ้าย).....	341
ภาพที่ 125 ผังอาคารแบบใจตียคฤหะ จากเมืองนาคารชุนโกณฑะ (ขวา).....	341
ภาพที่ 126 ภาชนะสำริดตกแต่งรูปสัตว์ (ตัวกริฟฟิน) จากแหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว.....	342
ภาพที่ 127 จารึกพระเจ้าปุรณวรมัน.....	349
ภาพที่ 128 ภาชนะสำริดเนื้อบางมีรูปผู้หญิง จากแหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี.....	359
ภาพที่ 129 จารึกภาษาทมิฬบนหินลงเครื่องมือช่าง จากแหล่งโบราณคดีคลองท่อม จังหวัดกระบี่ (ซ้าย).....	369
ภาพที่ 130 จารึกอักษรทมิฬ-พราหมีบนชิ้นส่วนภาชนะดินเผา จากแหล่งโบราณคดีภูเขาทอง จังหวัดระนอง (ขวา).....	369
ภาพที่ 131 ประติมากรรมคนจูงลิง (ซ้าย).....	380
ภาพที่ 132 ภาพการฝึกจิต 9 ลำดับของภิกษุทิเบต (ขวา).....	380
ภาพที่ 133 หน้ากลองมโหระทึกยุคก่อนประวัติศาสตร์.....	389
ภาพที่ 134 จารึกวัดโพธิ์ร้าง จังหวัดนครปฐม อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12.....	391
ภาพที่ 135 ภาพสลักรูปพระเจ้าจักรวาทินแวดล้อมด้วยรัทธนะ 7 ประการ จากเมืองซัคคัยเยฏฐะ รัฐอานธรประเทศ.....	394

ภาพที่ 136 จารึกวัดจันทิก จากอำเภopakช่อง จังหวัดนครราชสีมา จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย.....	396
ภาพที่ 137 แผ่นหินสลักรูปสัญลักษณ์มงคลรูปช้าง จักร สังข์ และกุนที จากเมืองนครปฐมโบราณ	397
ภาพที่ 138 จารึกฐานพระพุทธรูปยืนวัดข่อย จากวัดข่อย จังหวัดลพบุรี.....	399
ภาพที่ 139 ชิ้นส่วนพระพุทธรูปประทับนั่งบนบัลลังก์ จากเมืองมรุกข์.....	400
ภาพที่ 140 จารึกจากกำแพงเมืองฮาลิน ประเทศเมียนมา.....	401
ภาพที่ 141 พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิ ศิลกา จากเนินก้นแฉะก่กาวัง เมืองศรีเกษตร.....	402
ภาพที่ 142 เศียรพระพุทธรูปปูนปั้น จากคูธารปราสาท จังหวัดนครราชสีมา	404
ภาพที่ 143 เหรียญศรีทวารวดีศวรร จากแหล่งโบราณคดีคอกช้างดินหมายเลข 7 เมืองโบราณอุทอง	406
ภาพที่ 144 พระพุทธรูปปามิยัน.....	414
ภาพที่ 145 จารึกมหานาวิกพุทธคุปตะ (ซ้าย).....	416
ภาพที่ 146 จารึกสุโขทัย 1 (ขวา)	416
ภาพที่ 147 ตัวอย่างโบราณวัตถุเนื่องในพุทธศาสนาจากแหล่งเรือจมซีเรบอน.....	418
ภาพที่ 148 เครื่องถ้วยราชวงศ์ถัง จากแหล่งเตาฉางซา พบจากแหล่งเรือจมเปลีตุง	424

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ 1	นิกายต่าง ๆ ในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท	57
ตารางที่ 2	นิกายต่าง ๆ ในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน.....	61
ตารางที่ 3	พุทธศาสนาในเกาะลังกา	62
ตารางที่ 4	ปริมาณจารึกในประเทศต่าง ๆ แบ่งตามภาษาที่ใช้.....	248
ตารางที่ 5	ปริมาณจารึกในประเทศต่าง ๆ แบ่งตามตัวอักษรที่ใช้	250
ตารางที่ 6	ปริมาณจารึกในประเทศต่าง ๆ แบ่งตามเนื้อหาที่พบ.....	253
ตารางที่ 7	ปริมาณจารึกหลักธรรมและคาถาในพุทธศาสนาในประเทศต่าง ๆ.....	254
ตารางที่ 8	ปริมาณจารึกแบ่งตามประเภทวัตถุจารึกที่พบในประเทศต่าง ๆ	255
ตารางที่ 9	ปริมาณจารึกหลักธรรมแบ่งตามประเภทของวัตถุจารึกที่พบในประเทศต่าง ๆ.....	257
ตารางที่ 10	ปริมาณจารึกคาถาเย ธมมาแบ่งตามประเภทหลักฐานที่พบในประเทศต่าง ๆ.....	263
ตารางที่ 11	ปริมาณประติมากรรมในประเทศต่าง ๆ	269
ตารางที่ 12	ปริมาณประติมากรรมในประเทศต่าง ๆ แบ่งตามวัสดุที่ใช้สร้าง	270
ตารางที่ 13	ปริมาณพระพิมพ์รูปแบบต่าง ๆ ในประเทศต่าง ๆ	302
ตารางที่ 14	ปริมาณภาพสลักเล่าเรื่องประเภทต่าง ๆ ในประเทศต่าง ๆ.....	323
ตารางที่ 15	ผังของสถาปัตยกรรมในประเทศต่าง ๆ.....	337
ตารางที่ 16	พื้นที่ตั้งสถาปัตยกรรมในประเทศต่าง ๆ	345

สารบัญแผนผัง

แผนผังที่ 1 การแตกแยกนิกายในพุทธศาสนาในการสังคายนาครั้งที่ 2 ตามปรกรณ์บาลี 27

แผนผังที่ 2 การแตกแยกนิกายในพุทธศาสนาในการสังคายนาครั้งที่ 2 ตามปรกรณ์สันสกฤต 28

สารบัญแนที่

แนที่ที่ 1 การกระจายตัวของพุทธศาสนาในอินเดียและศรีลังกา..... 63

แนที่ที่ 2 การกระจายตัวของจารึกเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศมาเลเซียและอินโดนีเซีย..... 109

แนที่ที่ 3 การกระจายตัวของประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศมาเลเซียและอินโดนีเซีย
..... 117

แนที่ที่ 4 การกระจายตัวของพระพิมพ์ในประเทศมาเลเซียและอินโดนีเซีย 119

แนที่ที่ 5 การกระจายตัวของโบราณสถานเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศมาเลเซียและอินโดนีเซีย
..... 125

แนที่ที่ 6 การกระจายตัวของจารึกเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศเมียนมา..... 133

แนที่ที่ 7 การกระจายตัวของประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศเมียนมา 140

แนที่ที่ 8 การกระจายตัวของพระพิมพ์ในประเทศเมียนมา 142

แนที่ที่ 9 การกระจายตัวของภาพเล่าเรื่องเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศเมียนมา 147

แนที่ที่ 10 การกระจายตัวของโบราณสถานเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศเมียนมา 151

แนที่ที่ 11 การกระจายตัวของจารึกเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศเวียดนาม 154

แนที่ที่ 12 การกระจายตัวของประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศเวียดนาม 161

แนที่ที่ 13 การกระจายตัวของพระพิมพ์ในประเทศเวียดนาม 163

แนที่ที่ 14 การกระจายตัวของจารึกเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชา..... 166

แนที่ที่ 15 การกระจายตัวของประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชา..... 175

แนที่ที่ 16 การกระจายตัวของจารึกเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศไทย 202

แนที่ที่ 17 การกระจายตัวของประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศไทย 225

แนที่ที่ 18 การกระจายตัวของพระพิมพ์ในประเทศไทย 235

แนที่ที่ 19 การกระจายตัวของภาพเล่าเรื่องเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศไทย 243

แนที่ที่ 20 การกระจายตัวของโบราณสถานเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศไทย 246

แนที่ที่ 21 ตำแหน่งโบราณสถานนอกเมืองโบราณอุทอง 347

แนที่ที่ 22 ตำแหน่งโบราณสถานในบริเวณเมืองนครปฐมโบราณ 348

แผนที่ที่ 23 การกระจายตัวของจารึกประเภทต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	354
แผนที่ที่ 24 การกระจายตัวของประติมากรรมประเภทต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	355
แผนที่ที่ 25 การกระจายตัวของพระพิมพ์ประเภทต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	356
แผนที่ที่ 26 การกระจายตัวของภาพเล่าเรื่องประเภทต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	357
แผนที่ที่ 27 การกระจายตัวของสถาปัตยกรรมประเภทต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	358
แผนที่ที่ 28 เขตอิทธิพลศิลปะอมราวดี ศิลปะ และหลังศิลปะ	365
แผนที่ที่ 29 แผนที่การเดินทางของพระภิกษุผู้เสียดินแดนจากอินเดียผ่านเกาะลังกาสู่ประเทศจีน	374
แผนที่ที่ 30 การกระจายตัวของหลักฐานธรรมจักรที่พบในประเทศไทย	403
แผนที่ที่ 31 ตำแหน่งจารึกพระเจ้าอโศกทั้งที่จารึกบนเสาและบนหินธรรมชาติ	408
แผนที่ที่ 32 สถานที่ที่พระสมณทูตของพระเจ้าอโศกเดินทางไปถึง	413
แผนที่ที่ 33 เส้นทางการเดินทางของพระภิกษุอึ้งจิ้ง	422
แผนที่ที่ 34 แหล่งโบราณคดีที่พบเครื่องถ้วยราชวงศ์ถังและแหล่งโบราณคดีที่พบหลักฐานพุทธศาสนา	425

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ยอร์ช เซเดส์ (George Coedès) นักปราชญ์ชาวฝรั่งเศสได้เคยกล่าวถึงการเกิดขึ้นของวัฒนธรรมยุคประวัติศาสตร์ระยะแรกเริ่มในพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้หรืออุษาคเนย์ไว้ว่า เป็นผลโดยตรงมาจากการรับวัฒนธรรมจากภายนอกได้แก่วัฒนธรรมจากอนุทวีปอินเดียมาพัฒนาขึ้นเป็นวัฒนธรรมของตนเอง (Indianization) เพื่อยกสถานะของตนเองให้สูงขึ้นเทียบได้กับกลุ่มชาวอินเดีย ก่อให้เกิดการยอมรับและนำไปสู่ผลประโยชน์ทางการค้าระหว่างพ่อค้าชาวอินเดียและกลุ่มชาวพื้นเมือง ทำให้กลุ่มชาวพื้นเมืองเริ่มเลียนแบบวัฒนธรรมอินเดียจากการค้า กระทั่งตั้งตัวขึ้นเป็นกษัตริย์แบบอินเดียและเชิญพราหมณ์ชาวอินเดียมาเป็นที่ปรึกษา ดังข้อมูลจากศิลาจารึกเสายูปะ (Yupa Pillars Inscription) ณ เกาะบอร์เนียว กล่าวถึงการทำพิธีแบบพราหมณ์โดยกษัตริย์มุลวรมัน (Griffiths, 2014: 53) รวมไปถึงตำนานปฐมกษัตริย์แห่งอาณาจักรฟูนันที่ว่า “พระราชองค์แรกของอาณาจักรแห่งนี้เป็นพราหมณ์จากอินเดียชื่อ “โกณฑินยะ” ได้เดินทางมายังดินแดนทะเลใต้ ตามคำบอกของเทวดาประจำตระกูลซึ่งได้มอบครุฑในความฝัน ครั้นตอนเช้าโกณฑินยะพบครว้างอยู่ที่โคนต้นไม้ในทิวาลัย จึงได้ลงเรือเดินทางมาถึงอาณาจักรแห่งนี้ก่อนจะได้พบราชินีของฟูนันชื่อว่า “ลิวยะ (Liu-ye)” หรือนางไบมะพร้าวที่ต้องการปล้นสะดมเรือของตน โกณฑินยะจึงแผลงศรทะลุเรือของนาง ไบมะพร้าวจึงยอมอ่อนน้อมเป็นภรรยาของพราหมณ์หนุ่ม ขณะนั้นนางมิได้สวมสิ่งใด โกณฑินยะจึงพับผ้าเข้าและสวมลงไปบนศีรษะของนาง ก่อนเขาจะขึ้นปกครองประเทศและสืบราชวงศ์ต่อไป” (Coedès, 1962: 37-38, 52, 54)

การหลั่งไหลเข้ามาของวัฒนธรรมอินเดียส่งผลให้เกิดการพลวัตทางสังคม-วัฒนธรรมมากมายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาทิ การเกิดรูปแบบสถาบันทางสังคมในลักษณะเดียวกับสังคมอินเดีย การรับศาสนาจากอินเดีย (พุทธศาสนาและฮินดู) มาปรับใช้ เอียน แมบบิท (Ian Mabbett) อธิบายว่า วัฒนธรรมอินเดียได้เข้ามาพร้อมการเดินทางหาทรัพยากร และเข้ามาเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชาวพื้นเมือง ทำให้ชาวพื้นเมืองรับและปรับใช้ (Localization) ด้วยกระบวนการนี้แนวคิดทางการปกครองแบบอินเดียจึงปรากฏขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Mabbett, 1977: 1-14)

ด้านการปรับใช้ศาสนาจากอินเดียนั้น เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างแพร่หลายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ด้วยเหตุที่ศาสนาในพื้นที่แถบนี้มีความคล้ายคลึงกับศาสนาจากอินเดียอยู่เป็นทุน

คือมีลักษณะเป็นวัฒนธรรมศาสนาแบบดั้งเดิมที่นับถือธรรมชาติเช่นกัน จึงเป็นการง่ายที่จะปรับให้สอดคล้องกับศาสนาพื้นถิ่น กมลเสวร ภัตดาจารย์ กล่าวว่า ในพุนันปรากฏความเชื่อเรื่องภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่ประทับของเทพเจ้า และเป็นประเพณีโบราณคงอยู่มาช้านานแล้ว ก่อนจะมีการเคารพพระศิวะแทนที่ ณ ภูเขาแห่งนั้น เนื่องจากมีความใกล้เคียงกัน (กมลเสวร ภัตดาจารย์, 2547: 17-18.)

คมกฤษ อยู่เต็กเค่ง เสนอมุมมองว่า ศาสนาจากอินเดียทั้ง 2 ศาสนาได้เข้ามามีบทบาทในอุษาคเนย์อย่างช้านาน โดยศาสนาพราหมณ์มีโลกทัศน์พื้นฐานอย่างหนึ่ง คือ วรรณาคม (วรรณะ) และความบริสุทธิ์ (มลทิน) ทำให้พราหมณ์อาจจริงเกียจชนพื้นเมืองพอสมควร ดังนั้นอารยธรรมแบบพราหมณ์จึงกระจุกอยู่เพียงชนชั้นสูง ทั้งศาสนาพราหมณ์ยังมีคำสอนและประเพณีที่ชนชั้นสูงนำไปใช้ประโยชน์ทางการเมืองได้ กระนั้นชนพื้นเมืองไม่ได้รับหลักปรัชญาของศาสนาพราหมณ์มาทั้งหมด ชนชั้นสูงจึงไม่จำเป็นต้องนับถือศาสนาพราหมณ์เพียงแต่ฟังพิธีกรรมอย่างพราหมณ์เท่านั้น ทว่าในกรณีศาสนาพุทธที่มีข้อบัญญัติบางอย่างเบาบางกว่าจึงกลมกลืนกับความเชื่อดั้งเดิมและวัฒนธรรมพื้นบ้านได้ง่ายกว่า จึงเห็นได้ว่าแม้บางช่วงเวลาศาสนาพราหมณ์จะเข้มข้น แต่ความเชื่ออื่นยังคงปรากฏอยู่อย่างสืบเนื่อง (คมกฤษ อยู่เต็กเค่ง, 2560: 13-14)

เมื่อพิจารณาเพิ่มเติมจากข้อมูลด้านเอกสารในช่วงต้นประวัติศาสตร์ เช่น จดหมายเหตุราชวงศ์ฉี (ราวพุทธศตวรรษที่ 10) ระบุว่า “ประเพณีของประชาชนชาวพุนันก็นับถือเทวดาเขา หล่อรูปสำริดของเทวดาเหล่านี้ รูปที่มี 2 หน้าก็มี 4 แขน รูปที่มี 4 หน้าก็มี 8 แขน แต่ละแขนถือของบางอย่าง เป็นต้นว่า เด็ก นกหรือสัตว์ 4 เท้า หรือดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์” และ “ประเพณีของประเทศคือการเคารพบูชาพระมเหศวร พระองค์เสด็จลงมาบ่อย ๆ บนเขาโมตัน (Mo-tan)” รูปที่มี 2 หน้า ก็มี 4 แขน หมายถึง พระหริหระ คือ พระนารายณ์และพระศิวะรวมกันเป็นองค์เดียว แสดงถึงการผสมผสานไวษณพนิกายและไสวนิกาย (Coedès, 1968: 55-56; หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2549: 15-20) จดหมายเหตุราชวงศ์ฉีระบุอีกว่า พระราชาเซเยปาโม (She-yeh-pa-mo) หรือพระเจ้าชัยวรมันแห่งพุนัน ได้ส่งคณะพ่อค้าไปยังกวางตุ้ง แต่ขากลับได้รับพระภิกษุชาวอินเดียชื่อนาคเสนติดตามด้วยจากจามปา พระเจ้าชัยวรมันจึงส่งพระนาคเสนไปพร้อมคณะทูตในการถวายเครื่องราชบรรณาการ แต่พระเจ้าจักรพรรดิฉีในพ.ศ. 1027 (Coedès, 1968: 46-47)

จากข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นถึงความแพร่หลาย หรือการยอมรับนับถือศาสนาจากอินเดียทั้งพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูในพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยพุนัน สอดรับกับหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนไม่น้อยที่พบ เป็นต้นว่า หัวแหวนสลักคาถาเย ธมมา ภาษาสันสกฤต ตัวอักษรพราหมี, จารึกคาถาเยธมมา ภาษาสันสกฤต บนแผ่นทอง, พระพุทธรูปไม้, พระพุทธรูปศิลา จากเมือง

ออกแก้ว (Oc-Eo) บริเวณปากแม่น้ำโขง ประเทศเวียดนาม กลุ่มประติมากรรมขนาดใหญ่จากเมืองอังกอร์ บอเรย (Angkor Borei) ประกอบด้วย พระพุทธรูป, รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร, เทวรูปพระวิษณุ 8 กร, เทวรูปพระหริหระ, เทวรูปพระกฤษณะโควรรณะ (Tingley, 2009: 124; Miksic, 2017: 166; หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล, 2515: 10-14)

ความแพร่หลายของวัฒนธรรมศาสนาจากอินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นี้เป็นผลทางตรงอ้อมสืบเนื่องมาจากการติดต่อกับวัฒนธรรมอินเดียอย่างเข้มข้นตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์กล่าวคือการเดินทางข้ามทะเลของชาวอินเดียมายังดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เริ่มขึ้นในสมัยโลหะตอนปลาย เพื่อการค้าและการแสวงหาวัตถุดิบสำคัญบางประการ ดังปรากฏการอ้างอิงอย่างต่อเนืองในเอกสารอินเดียจำนวนมาก อาทิ รามายณะ กล่าวถึง สุวรรณภูมิหรือสุวรรณทวีป, อรรถศาสตร์ ฉบับเกาฏิลยะ (Kautilya Arthashastra) มีการอ้างถึงการเดินทางสู่ดินแดนทะเลไกลเรียกว่า “สุวรรณทวีป” เพื่อตามหาเครื่องหอมชนิดหนึ่งมีสีเหลืองชื่อ กาเลยกะ (Kaleyaka) พร้อมด้วยไม้กฤษณาชั้นดี, มหากรรมวิภังค์ (Mahakarma Vibhanga) กล่าวถึง พ่อค้าผู้เชี่ยวชาญการเดินทางเรือ นิยมเดินทางไปค้าขายยังสุวรรณภูมิ หรือมีลินทปัญหา ในวรรคที่ 9 รุตั้งคปัญหา กล่าวถึงนายพาณิชย์ผู้มั่งคั่งได้เดินทางด้วยเรือไปยังเมืองท่าต่าง ๆ คือ วัังคะ ตักโกละ จินะ โสวีระ สุรัฎฐะ อลสันทะ โกละปัตตนะ สุวรรณภูมิ และอีกหลายแห่ง (Ray, 1994: 87)

หลักฐานทางโบราณคดีได้ช่วยยืนยันการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างชัดเจนดังปรากฏหลักฐานจากอินเดียเป็นจำนวนมากตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (สมัยโลหะตอนปลาย) หรือราวพุทธศตวรรษที่ 3-5 ตรงกับสมัยราชวงศ์โมริยะ หลักฐานสำคัญที่ปรากฏได้แก่ ลูกปัดหินกึ่งมีค่า (Semi-precious stone bead) ประกอบด้วย หินคาร์เนเลียน หินโอเน็กซ์ หินอาเกต และลูกปัดแก้วสีต่าง ๆ กลุ่มหินนี้มีแหล่งผลิตและแหล่งวัตถุดิบพบมากในอินเดียแต่ไม่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ช่วงเวลาพุทธศตวรรษที่ 3-5 นี้ คือช่วงเวลาเดียวกันกับการแต่งคัมภีร์อรรถศาสตร์ (ผาสุข อินทรารุช, 2548: 34-35, 38; Ray, 1994: 91-94)

หิมานศ พี. ราย (Himanshu P. Ray) กล่าวว่า การเจริญขึ้นอย่างรวดเร็วของพุทธศาสนาในอินเดีย ส่งผลให้เกิดการค้าขายทางทะเลระหว่างอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพราะระบบการปกครองสงฆ์มีขนาดใหญ่มากขึ้น เมื่อสังฆะมีขนาดใหญ่ขึ้นจึงเรียกร้องการอุปถัมภ์มากยิ่งขึ้นสิ่งนี้จึงเป็นสิ่งที่กระตุ้นให้มีการออกเดินทางเพื่อตามหาสิ่งของต่าง ๆ เช่น มาลัยจากดอกไม้ชั้นดี หรือน้ำมันไม้หอม เพื่อมาถวายแต่สังฆะที่เหล่าพ่อค้านับถือ (Ray, 1994: 126-127) ประเด็นการกระจาย

ตัวอย่างมากของพุทธศาสนาที่หิมาลัย ร่ายกมานี้ สัมพันธ์กับการพัฒนาของพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่หลังการเสด็จปรินิพพานขององค์สัมมาสัมพุทธเจ้า

อนึ่ง หลังจากองค์ศาสดาสมณโคตมเสด็จดับขันธได้ไม่กี่สัปดาห์ หมู่สงฆ์ได้หารือกันถึงหลักธรรมและข้อบังคับทางศาสนาซึ่งองค์ศาสดาได้เคยมีพระดำรัสไว้เมื่อครั้งทรงพระชนม์อยู่ นำไปสู่การสังคายนาพระธรรมคำสอนนำโดยพระสงฆ์เถระผู้ใหญ่ การสังคายนานั้นมิได้สำเร็จในครั้งเดียว ในราวพุทธศตวรรษที่ 2 หมู่สงฆ์เริ่มมีความเห็นต่างในข้อพระธรรมและข้อพระวินัยที่พระเถระได้เคยรวบรวมไว้เมื่อการสังคายนาครั้งแรก ความเห็นต่างนี้นำไปสู่ความแตกแยกในหมู่สงฆ์ เกิดเป็นสำนักคิดที่ต่างกันแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มความคิดใหญ่ คือ 1) กลุ่มสถวิระ กลุ่มสงฆ์นี้มีความเห็นยืนยันทตามการสังคายนาของพระเถระในครั้งแรก จึงเรียกว่า “เถรวาท” และ 2) กลุ่มมหาสังฆิกะ หรืออาจารย์ยวาท เพราะถือตามทีอาจารย์ของตนแก้ไขในภายหลัง

กระทั่งในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช (พ.ศ. 270-312) พระองค์ทรงโปรดให้สังคายนาพระธรรมขึ้นเป็นครั้งที่ 3 อันมีเหตุจากความแตกแยกของหมู่สงฆ์ออกเป็น 18 นิกาย แต่ผลสืบเนื่องสำคัญหลังการสังคายนาสิ้นสุดลง คือ พระองค์ได้ทรงส่งสมณทูตออกไปตามดินแดนต่าง ๆ เพื่อเผยแผ่ศาสนา ดังที่ได้ทำการประชุมใหม่เป็นครั้งที่ 3 โดยพระองค์ได้ทรงส่งสมณทูตออกไป 9 สาย¹ ประกอบด้วย 1) แคชเมียร์และคันธาระ (Kashmir and Gandhara) 2) มหิษามณฑล (Mahisamandala) 3) วณวาสี (Vanavasi) 4) อปรันตะ (Aparanta) 5) มหารัตถะ (Maharattha) 6) โยนะ (Yona) 7) หิมาวันตะ (Himavanta) 8) สุวรรณภูมิ (Suvannabhumi) และ 9) ตัมปปีณนิ (Tambapani) (Hazra, 1982: 25-28, 38-39; ฝาสุข อินทราวุธ, 2543: 1-2) นับเป็นการส่งเสริมให้คณะสงฆ์เดินทางออกไปยังดินแดนต่าง ๆ ทั้งในเขตพระราชอาณาจักรและนอกเขตอนุทวีป เช่น เอเชียกลาง เกาะศรีลังกา อัจฉรวัดถึงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ความแตกแยกในหมู่สงฆ์นี้มิได้เกิดขึ้นจากความขัดแย้งเรื่องอำนาจทางการปกครองหมู่สงฆ์ แต่มีที่มาจากความพิวพุทธลักษณะของพุทธองค์ และข้อพระธรรมตามความเห็นของฝ่ายตน เป็นต้นว่า ตามความเห็นของฝ่ายเถรวาท พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ ในลักษณะที่พระองค์ มีพระกายเป็นมนุษย์ทุกประการ ส่วนฝ่ายมหาสังฆิกะนั้นตีความขัดแย้งกับฝ่ายพระเถระว่า พระพุทธเจ้าไม่ใช่มนุษย์ธรรมดา (เป็นโลกุตระ) มีกายทิพย์และแสดงองค์เป็นมนุษย์โดยมายาเพื่อช่วย

¹ ทั้งนี้ชื่อสถานที่ทั้ง 9 สายนั้นปรากฏในจารึกเสาพระเจ้าอโศกหมายเลข 5 และ 8 พบที่สถูปสาญจีเพียง 8 สาย คือ ไม่ปรากฏคำว่า “สุวรรณภูมิ” ในจารึกทั้งสองหลัก แต่คำว่าสุวรรณภูมินี้มาปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์ซึ่งเขียนขึ้นในเกาะลังการาวพุทธศตวรรษที่ 10 (Hazra, 1981: 38-39)

สัตว์โลกให้พ้นทุกข์ แม้จะสิ้นพระชนม์แล้ว แต่พระสรีระของพระองค์ยังคงดำรงอยู่ในอนุภาพของจักรวาลไม่สิ้นสลาย ไม่สิ้นสุด² ทั้งนี้ฝ่ายมหาสังฆิกะได้เปลี่ยนแปลงเสริมเติมพระสูตรและพระธรรมวินัยขึ้นมา โดยอ้างว่าเป็นพุทธพจน์ทั้งสิ้น และไม่ยอมรับธรรมวินัยในการสังคายนาครั้งที่ 1 เพราะถือว่าไม่ใช่พุทธพจน์อย่างแท้จริง คัมภีร์ของฝ่ายมหาสังฆิกะเลือกใช้ภาษาสันสกฤตและปรากฤตในการบันทึก แบ่งออกเป็น 5 ภาค คือ สูตร วินัย อภิธรรม ธารณี และปกิณณกะ ต่างจากฝ่ายเถรวาทที่นิยมใช้ภาษาบาลีในการบันทึกคำสอน อย่างไรก็ตามที่ฝ่ายมหาสังฆิกะไม่ได้ปฏิเสธหลักธรรมหรือแนวคิดของฝ่ายสรวีระทั้งหมด เพียงแต่เลือกรับแนวคิดสำคัญซึ่งเป็นแก่นของคำสอน คือ อริยสัจ 4 อริยมรรค 8 ปฏิจจสมุปบาท และอนัตตา (Hazra, 1982: 28-29; ผาสุข อินทรารุช, 2543: 2-3) ตัวอย่างนิกายสำคัญบางนิกายดังนี้

สรวีระ หรือเถรวาทิน เป็นสำนักคิดดั้งเดิมของพุทธศาสนาเชื่อกันว่าสถาปนาขึ้นโดยพระอุปาติเถระ³ หลังการสังคายนาครั้งที่ 2 มีถิ่นฐานแห่งแรกอยู่ ณ เมืองปาฏลีบุตร (ปัตตนะ) ก่อนจะแพร่กระจายไปยังเมืองต่าง ๆ อาทิ โกสัมพี อวันตี อุชเชนี และเมืองอื่น ๆ ในทิศตะวันตกของอินเดีย จาริกที่เมืองนาครชุนโกณฑะระบุถึง การแพร่กระจายของสำนักคิดนี้จากอินเดียตะวันตกลงมาสู่ดินแดนอินเดียภาคใต้ฝั่งตะวันออก (เมืองนาครชุนโกณฑะและเมืองกาญจีปุรัม) ก่อนแพร่กระจายไปสู่เกาะลังการาว-พุทธศตวรรษที่ 3 ในชื่อ “เถรวาทิน-วิภจชาวาทิน (Theravadins-Vibhajjavadins)” คำสอนสำคัญของสำนักคิดสรวีระบรรจุอยู่ในคัมภีร์ 3 หมวด คือ สูตระ วินายะ และอภิธรรมะ เรียกรวมกันว่า “ไตรปิฎก” บันทึกด้วยภาษาบาลี

หลักใหญ่ใจความของสรวีระนั้น คือ พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์ธรรมดาเพียงแต่ปรากฏลักษณะบางประการที่เหนือกว่าคนทั่วไป (มหาบุรุษลักษณะ) พระองค์ทรงตรัสรู้ความจริงอันสูงสุดด้วยการบำเพ็ญเพียรอย่างหนักด้วยพระองค์เอง คนธรรมดาทั่วไปสามารถไปถึงความจริงอันสูงสุดได้ด้วยการทำความดี (ศีละ) และฝึกจิตของตนให้บริสุทธิ์เท่านั้น (สมาธิ) เพื่อเข้าใจถึงความไม่เที่ยงแท้ของสิ่งต่าง ๆ หรือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา (ปัญญา) เมื่อเข้าถึงความจริงอันสูงสุดแล้ว คนผู้นั้นจะถูกเรียกว่า “อรหันต์” ความเป็นอรหันต์นี้ไม่มีทางเสื่อม ผู้เข้าถึงความเป็นอรหันต์นี้คือผู้เข้าถึงนิพพานอย่างสมบูรณ์ ฉะนั้นแนวคิดของการไปสู่ความหลุดพ้นตามกรอบความคิดแบบสรวีระนั้นเกิดขึ้นได้ด้วยกระบวนการปฏิบัติอย่างจริงจังด้วยความเพียรของบุคคลนั้น ๆ (Hazra, 1982: 29-30)

² ความคิดดังกล่าวนี้เป็นพื้นฐานสำคัญของแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ (ผาสุข อินทรารุช, 2543: 3)

³ จาริตทิเบตเชื่อว่า ผู้ก่อตั้งนิกายสรวีระนี้คือ พระมหากัจจายนะ แห่งเมืองอุชเชนี (Hazra, 1982: 29)

มหาสังฆิกะ หรืออาจารย์วาท แยกออกจากสถวีระเมื่อครั้งการสังคายนาครั้งที่ 2 ได้สังคายนาพระธรรมขึ้นต่างหากเรียกว่า มหาสังคีติ แล้วเรียกพวกตนว่า มหาสังฆิกะ แปลว่า “สงฆ์หมู่ใหญ่” คณะสงฆ์กลุ่มใหม่นี้มีที่พำนักสำคัญอยู่ในเขตเมืองเวสาลี ปาฏลีบุตร และในภาคตะวันตกตลอดจนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ บางส่วนกระจายไปถึงดินแดนอันธระ กลุ่มสงฆ์ผู้ปฏิบัติตามแนวทางแบบมหาสังฆิกะได้ลดทอนพระธรรมวินัยบางข้อลง เพราะมีความเห็นว่าไม่จำเป็นและเป็นเรื่องเล็กน้อย ทั้งยังมองว่ากลุ่มสงฆ์คณะเดิม (สถวีระ) ยึดติดกับแนวคิดเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา มากจนเกินไป ทำให้มองเป็นหลักในการดำเนินชีวิตที่สมบูรณ์ ส่งผลให้สงฆ์ปลีกตัวออกจากสังคมมาก

ทั้งยังมองว่าพระพุทธเจ้าทรงอยู่ในสภาวะทิพย์ (โลกุตระ) ทรงอยู่ในสมาธิเสมอ ทรงทราบความทุกอย่าง มีสติควบคุมพระองค์เสมอ สภาวะก่อนการไปถึงความเป็นพระพุทธเจ้านั้น (พระโพธิสัตว์) มีสภาวะเดียวกันกับพระพุทธเจ้า คือ เป็นโลกุตระ พระสงฆ์ในฝ่ายมหาสังฆิกะได้อธิบายพระธรรมของพระพุทธองค์ว่า สามารถแบ่งออกเป็น 9 ลำดับย่อย หรือ 4 ลำดับใหญ่ แต่สามารถเข้าถึงได้หรือสำเร็จได้ในเวลาเดียวกัน ฉะนั้นการจะเข้าใจสภาวะดังกล่าวของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ได้นั้น ต้องมีปัญหาเป็นหลักใหญ่ มีความกรุณาต่อสัตว์โลก และมีอุบายหรืออุปายะ (ความเฉียบแหลม) ในการเข้าใจและถ่ายทอดเรื่องราวต่อสังคม เมื่อเข้าใจอย่างถ่องแท้ถึงสภาวะต่าง ๆ แล้วผู้นั้นจะเข้าสู่สภาวะแห่งอรหัตต์ แต่มีใช้สิ่งที่ควรสรรเสริญเหมือนในมุมมองของฝ่ายสถวีระ เพราะสิ่งที่สำคัญกว่าการเข้าใจหลักธรรม คือ ความกรุณาต่อผู้ที่ยังไม่พ้นทุกข์ แนวคิดนี้ทำให้พุทธศาสนาฝ่ายมหาสังฆิกะเข้าถึงชุมชนได้มากขึ้น มีรูปธรรมมากขึ้นในความรู้สึกร่วมของสามัญชน (Hazra, 1982: 34-35; ผาสุข อินทรารุช, 2543: 2-4; อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 46-48)

หลังการแยกตัวของคณะสงฆ์ทั้ง 2 ออกจากกันอย่างชัดเจนแล้วภายหลังการสังคายนาครั้งที่ 2 คณะสงฆ์แต่ละคณะเองก็ได้แยกตัวออกเป็นสำนักคติน้อย ๆ อีกมากมาย กล่าวคือ ในฝ่ายสถวีระแยกออกเป็นกลุ่มย่อย 11 กลุ่ม ประกอบด้วย 1) มหิ ษาสกะ (Mahisasaka) 2) ธรรมคูปติกะ (Dharmaguptika) 3) สรรวาสติวาท (Sarvastivada) 4) กัษยปิยะ (Kasyapiya) 5) ไหมวตะ (Haimavata) 6) เสากรานติกะ (Sankrantika / Sautrantika) และ สุตตะวาท (Suttavada) 7) วาตสีปุตริยะ (Vatsiputriya) 8) สัมมิตติยะ (Sammitiya) 9) ธรรมโมตตาริยะ (Dharmottariya) 10) ภัทธยานิยะ (Bhadrayaniya) และ 11) สันนาคาริกะ (Sannagarika)

ในฝ่ายมหาสังฆิกะอีก 7 กลุ่มได้แก่ 1) โคกุลิกะ (Gokulika) 2) ปัญญัติติวาท หรือปรัชญาปติวาท (Pannattivada / Prajnaptivada) 3) พาหุชรุตติยะ (Bahusrutiya) 4) เจติยะวาท หรือเจตยิกะ (Cetiavada / Caityaka) 5) เอกยวาทริกะ (Ekvyavaharika) 6) ปุรวไซละ (Purvasaila) และ 7) อัปรัไซละ (Aparasaila)

กลุ่มย่อยหรือสำนักสงฆ์ที่แตกแขนงออกมาจากคณะสงฆ์ใหญ่ทั้งสอง ได้พัฒนาความคิด การตีความหลักธรรมที่หลากหลายเป็นอย่างยิ่ง ทั้งยังได้กระจายตัวออกไปยังดินแดนต่าง ๆ ทั่วทั้งอนุทวีป เช่น คณะสงฆ์มหิสาสะกะ ได้กระจายตัวไปยังอินเดียภาคใต้เขตเมืองมหิษามณฑล (Mahisamandala) เมืองวานวาสิ (Vanavasi)⁴ และเมืองไมซอร์ (Mysore) คณะสงฆ์นิกายใหม่หวตะได้เจริญขึ้นอย่างมากในพื้นที่หุบเขาหิมาลัยทางภาคเหนือสุดของประเทศอินเดีย เป็นต้น (Hazra, 1982: 28, 30, 33)

การเจริญเติบโตและการแพร่กระจายอย่างกว้างขวางนี้สอดคล้องกับความเห็นของหิมานศุ ราย หรือข้อสังเกตของยอร์ช เซเดส์ ว่า การเดินทางออกมานอกอินเดียของชาวอินเดียโบราณนั้นมีปัจจัยประกอบอยู่ 4 ประการ คือ 1) ชาวอินเดียมีความต้องการสินค้าฟุ่มเฟือยเพิ่มขึ้น เช่น ทอง เครื่องเทศ ไม้หอม ยางไม้หอม ล้วนแล้วแต่มีมากในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะทองนั้นชาวอินเดียต้องการมาก 2) เทคโนโลยีในการต่อเรือดีมากขึ้น 3) ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งอยู่ในแนวเส้นทางลมมรสุมทำให้เดินทางมาได้ อย่างแม่นยำ และ 4) การเจริญขึ้นของพุทธศาสนาทำให้โลกทัศน์การเดินทางออกนอกดินแดนของตนและความรังเกียจในการปะปนกันกับผู้ต่างวรรณะแบบพราหมณ์ลดลงไป กลุ่มคนต่าง ๆ จึงกล้าเดินทางข้ามคาบสมุทรมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Coedès, 1968: 19-27)

ข้อสังเกตของเซเดส์นั้นก็ช่วยสนับสนุนแนวคิดของหิมานศุ รายอีกชั้นหนึ่งว่า พุทธศาสนามีผลสำคัญอย่างยิ่งต่อการเดินทางออกนอกอนุทวีปอินเดียในสมัยโบราณ ผลกระทบของพุทธศาสนาที่ส่งผลกระทบต่อการเดินทางข้ามทะเลนี้ นำไปสู่คำถามสำคัญในการศึกษาที่ว่า ในเมื่อพุทธศาสนาในอนุทวีปมีการขยายตัวทางความคิดอย่างมากมายและยังกระตุ้นให้เกิดการแสวงหาสิ่งต่าง ๆ จากดินแดนโพ้นทะเล แล้วพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ดังได้ยกตัวอย่างมาส่วนหนึ่งในข้างต้น ได้เข้ามามีอิทธิพลหรือบทบาททางความคิดในดินแดนนอกอนุทวีปอย่างเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้อย่างไร เพราะศาสนาพุทธจากอินเดียยอมเดินทางออกมาพร้อมกลุ่มพ่อค้าซึ่งเดินทางไปมาระหว่างดินแดนทั้งสองเมื่อกลุ่มพ่อค้าได้พบเข้ากับกลุ่มของผู้นำหรือสังคมชั้นสูงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จึงได้คัดลอกวัฒนธรรมแบบอินเดียจากเหล่าพ่อค้า (Van Leur, 1995: 103, 197-200)

⁴ ทางเหนือของรัฐกรณาฏกะปัจจุบัน

อนึ่ง มิลินทปัญหาระบุชัดถึงความสัมพันธ์อันดีในลักษณะพึ่งพาอาศัยกันระหว่างพระสงฆ์กับกลุ่มพ่อค้ากล่าวคือ ครั้งหนึ่งพระนาคเสนต้องการเดินทางไปยังกรุงปาฏลีบุตรจึงได้เดินทางออกไปพร้อมกับกองพ่อค้าคาราวาน นายกองคาราวานก็ดูแลท่านเป็นอย่างดีแลแก่กับการสั่งสอนพระธรรมให้กับชาวคาราวานเป็นพิเศษระหว่างเดินทาง (Ray, 1994: 132) ความสัมพันธ์เช่นนี้ เป็นผลมาจากระบบระเบียบการวางตัวของพุทธศาสนาที่ต่างไปจากศาสนาพราหมณ์แต่เดิม เหตุผลสำคัญอย่างหนึ่งดังที่เซเดสได้กล่าวแล้ว คือ การไม่รังเกียจเรื่องของวรรณะหรือมลทินจากคนต่างวรรณะ เช่น ในพระวินัยปิฎกระบุถึงเรื่องการรักษาโรคไว้ใน “เภัชชัคขันทกะ (Bhesajjakkhandaka)” มหาวรรค ว่า “ยา (เภัชช)” เป็นปัจจัยสำคัญหนึ่งในสี่ในการดำรงชีพให้ปลอดภัย ส่งผลให้พระสงฆ์ทุกรูปจะต้องมียาพกติดตัวไว้เสมอ

ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 2-3 ระบบการอยู่รวมกันของสงฆ์ในลักษณะสังฆะเริ่มขยายตัวมากขึ้น การรักษาโรคในหมู่สงฆ์จึงกระจายตัวออกไปสู่ชุมชนรอบ ๆ สังฆะ หรือกลุ่มทายก ทายิกาผู้อุปถัมภ์สังฆะเหล่านั้น ทั้งนี้มีการพบเหรียญตราจากเมืองกุมราหาร (Kumrahar) ใกล้เมืองไวชาลี มีจารึกระบุว่า “ศรี อโรกายวิหาร” (Sri Arogayavihare) หมายถึง “วิหารแห่งการรักษา” สันนิษฐานว่ามีการจัดการรักษาให้กับบุคคลทั่วไปที่ไม่ใช่สงฆ์ด้วย หรือข้อความจากบันทึกหลวงจีนฝ่าเสียน (Faxian) ระบุถึงคู่อามีภรรยา วรรณะแพศย์ ได้สร้างอาวาสแก่สงฆ์เพื่อใช้สำหรับแจกจ่ายยาและรักษาโรค ณ เมืองปาฏลีบุตร (Zysk, 1991: 44-45, 147)

สาเหตุสำคัญที่ส่งผลให้บุคคลทั่วไปต้องมารักษาที่สงฆ์หรือในวิหารของสงฆ์มาจากกลุ่มพราหมณ์มีความรังเกียจการรักษาโรคแก่คนวรรณะต่ำ ผู้ที่มีความรู้ด้านการรักษาโรคหรือมีความสามารถในการรักษาโรคมักไม่เป็นที่ต้อนรับในสังคมพราหมณ์และวรรณะสูง ต้องอาศัยอยู่ภายนอกเขตที่อยู่อาศัย รวมทั้งในคัมภีร์ไตติริยะ สัมหิตา (Taittiriya Samhita) ระบุว่า พราหมณ์ไม่ควรฝึกหัดเรื่องเกี่ยวกับการรักษาโรค (Ray, 1994: 128) จึงทำให้พุทธศาสนามีผลอย่างมากต่อการกระตุ้นสังคม เพราะเมื่อสังฆะเป็นสถานที่ซึ่งต้อนรับประชาชนในทุก ๆ วรรณะไม่ว่าจะต่ำหรือสูง การต้อนรับสังคมในลักษณะเช่นนี้ทำให้เกิดบรรยากาศแห่งการบริจาตทรัพย์สิน สิ่งของต่าง ๆ ที่จำเป็นต่อสังฆะ หรือบางครั้งก็เกิดการบริจาตสิ่งของที่เกินความต้องการของสังฆะเช่นเดียวกัน เมื่อเกิดบรรยากาศเช่นนี้ขึ้น พุทธศาสนาจึงเข้าไปสัมพันธ์กับกลุ่มพ่อค้านักเดินทาง ก่อนจะกระจายออกไปนอกอินเดียพร้อมกับกลุ่มพ่อค้าเหล่านั้นในท้ายที่สุด

ดังกล่าวแล้วในข้างต้น หลักฐานพุทธศาสนาที่เก่าที่สุดปรากฏขึ้นอย่างชัดเจนในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในราวพุทธศตวรรษที่ 8-9 ในพื้นที่ของอาณาจักรฟูนันบริเวณดินแดนปากแม่น้ำโขง เชื่อว่า พุทธศาสนาในอาณาจักรฟูนันนั้นเป็นฝ่ายมหายาน (Coedès, 1968: 41, 46) ด้วยเหตุที่ใช้ภาษาสันสกฤตในการจารึกข้อความ หลักฐานสำคัญ คือ จารึกคาถาเยธมาบนแผ่นทองภาษาสันสกฤต จากเมืองออกแก้ว ประเทศเวียดนาม ทั้งนี้เมื่อพ.ศ. 2554 มีการขุดค้นพบสถาปัตยกรรมในลักษณะคล้ายสถูป (โบราณสถาน SB1B) ที่บูจิง วัลเลย์ (Bujang Valley) รัฐเคดะห์ (Kedah) ประเทศมาเลเซีย กำหนดอายุด้วยวิธีทางวิทยาศาสตร์ได้ราวพุทธศตวรรษที่ 6 นับว่าเป็นโบราณสถานทีเก่าที่สุดหลังหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Hassan, Chia, and Mohd Isa, 2011: 28-49) แต่การศึกษาในครั้งนั้นยังไม่ได้มีการระบุว่าโบราณสถานแห่งนี้สร้างขึ้นเนื่องในนิยายใด และพบจารึกจากโบราณสถานดังกล่าวด้วย กำหนดอายุจากตัวอักษรได้ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ด้านเนื้อหาพบว่ามีข้อความระบุถึงการฝึกฝนจิตใจทางพุทธศาสนา อาจมีที่มาของเนื้อหาจากคัมภีร์สาครมตีปริปัญญาของนิยายมัยยามิกะ (Khaw, Ramli, Nik Abdul Rahman, and Zainun, 2011: 10-11) นิยายหนึ่งในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน จากประเด็นอายุของโบราณสถานและจารึกที่พบร่วมกับโบราณสถานในข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความต่อเนื่องของพุทธศาสนาและการนับถือพุทธศาสนาอย่างเป็นจริงเป็นจังของผู้คนในบริเวณนี้ เพราะมีการสร้างศาสนสถานขึ้นอย่างมั่นคง

ความสัมพันธ์อันดีระหว่างพุทธศาสนากับสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สะท้อนให้เห็นผ่านหลักฐานทางโบราณคดีอย่างชัดเจน เช่น จารึกวัดมเหยงค์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 พบจากวัดมเหยงค์ จังหวัดนครศรีธรรมราช ได้ระบุถึง นายอรรณายได้สร้างหรืออุทิศทรัพย์ถวายแด่พระระเบียงและห้องอาหารกับอุโบสถาคาร สำหรับดูแลด้านอาหารสำหรับพระสงฆ์ พร้อมด้วยคณะพราหมณ์ของทางอศติมหาตมัน เพื่อให้ทั้งพระสงฆ์และพราหมณ์ปฏิบัติพระธรรมไม่ขาด บริบาลประชากรราษฎรให้สงบปราศจากทุกข์ (กรมศิลปากร, 2559: 1, 231-233) หรือจารึกจันทิกาลาสัน (Kalasan) เกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย พ.ศ. 1321 ระบุถึง การสร้างจันทิแห่งนี้โดยพระเจ้าปะนังกรัน ถวายพระนางอารยตารา (พระนางตาราชาว) พร้อมอุทิศหมู่บ้านกาละสะถวายด้วย เป็นต้น (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2549: 40) จากข้อความในจารึกทั้งสองสะท้อนให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาได้เข้าสัมพันธ์กับชุมชนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทั้งในระดับชนชั้นสูงหรือกลุ่มชนชั้นกษัตริย์

อีกหนึ่งตัวอย่างที่สำคัญซึ่งย้ำภาพของพุทธศาสนาที่ยึดโยงอยู่กับการค้าหรือกลุ่มพ่อค้าอย่างชัดเจน เป็นต้นว่า จารึกมหานาวิกพุทธคุปต์ จากบูจิง วัลเลย์ รัฐเคดะห์ กล่าวถึงนายเรือ (พ่อค้า?) ชื่อมหานาวิก-พุทธคุปต์ แห่งรักตมฤตติกา ได้สร้างจารึกรูปสถูปนี้ขึ้น (Guy, 2014: 74; Long, 2014:

61) ข้อความดังกล่าวอาจตีความได้ว่า สื่อถึงการตอบแทนหรือการอุทิศทรัพย์สมบัติเพื่อดูแลคณะสงฆ์ โดยกลุ่มพ่อค้าทางทะเล เช่นที่ปรากฏในข้อความของจารึกวัดมเหยงค์ว่า การทำบุญนี้เพื่อให้สงฆ์ปฏิบัติธรรมไม่ขาดและบริหารประชาชน ซึ่งคล้ายกับข้อความในมิลินทปัญหาที่ได้ยกตัวอย่างไว้ข้างต้นว่า กลุ่มพ่อค้าคาราวานยินยอมให้พระนาคเสนเดินทางไปด้วย แลกกับการเทศนาพระธรรม ความสัมพันธ์ที่แนบแน่นนี้กับกลุ่มการค้า ทำให้พุทธศาสนาเข้ามามีอิทธิพลต่อภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ในช่วงต้นของประวัติศาสตร์ ปีแอร์ อีฟ มองแกง (Pierre-yves Manguin) กล่าวว่า พุทธศาสนาและศาสนาฮินดูแบบไวษณพนิกายได้เข้ามามีบทบาทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างมากตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 6-10 (อาณาจักรฟูนัน) เพราะศาสนาทั้ง 2 นี้มีความสัมพันธ์อันดีกับวรรณะพ่อค้า (แพศยะ) จึงทำให้ไม่กีดกันออกแสวงหาสิ่งของต่าง ๆ เท่ากับไศวนิกายที่เน้นการสละโลก อีกทั้งไวษณพนิกายพัฒนาแนวคิดแบบ “ภักดี” ขึ้นมา ใกล้เคียงกับพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ทำให้มีผู้นับถือเป็นวรรณะแพศยะจำนวนมาก เพราะการนับถือพระวิษณุไม่จำเป็นต้องเลิกค้าขาย (Manguin, 2004: 303) ฉะนั้นอาจสรุปอย่างคร่าว ๆ ได้ว่า พุทธศาสนาที่สัมพันธ์กับการค้าจากอินเดียสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น เป็นปัจจัยสำคัญหนึ่งในการเติบโตขึ้นของรัฐแรกเริ่มในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

แต่กระนั้น เมื่อพิจารณาการศึกษาพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นยังค่อนข้างกระจุกตัวอยู่ในประเด็นจำกัด กล่าวคือ

ประเด็นที่ 1 ด้านการศึกษาพุทธศิลป์ของศิลปกรรมต่าง ๆ เช่น ประติมากรรม ภาพสลัก เพื่อหาความเชื่อมโยงกับอินเดีย เช่น การศึกษาธรรมจักรในศิลปะทวารวดีของโรเบิร์ต แอล. บราวน์ (Robert L. Brown) ซึ่งใช้การศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบศิลปะในการพิจารณารูปแบบและที่มาของธรรมจักรในศิลปะทวารวดี พบว่า แนวคิดเรื่องของธรรมจักรมีที่มาจากอินเดีย และอาจสัมพันธ์โดยตรงกับพุทธศาสนา ทั้งนี้ปรากฏความเชื่อมโยงระหว่างวัฒนธรรมเขมร จามปา และชวา ในพื้นที่วัฒนธรรมทวารวดีปรากฏชัดเจนอยู่ในหลักฐานประเภทศิลปกรรมหลายชิ้น เช่น รูปแบบของฐานธรรมจักร รูปแบบพวงมาลัยที่เสาธรรมจักร เป็นต้น จึงมีความเป็นไปได้ว่า ธรรมจักรในศิลปะทวารวดีเป็นการผสมผสานกันของความคิดแบบอินเดียและพื้นเมือง ทั้งยังอาจสะท้อนถึงแนวคิดพุทธศาสนาแบบมหายานเพราะสัมพันธ์กับศิลปะเขมรซึ่งเป็นมหายาน (Brown, 1996: 46-65)

เชษฐ ติงส์ชูชลี ได้เสนองานวิจัยเรื่องอิทธิพลศิลปะปาละที่มีต่อศิลปะไทย ซึ่งพุทธศิลป์เป็นส่วนสำคัญของเนื้อหาในงานวิจัยนี้ เสนอว่า พระพุทธรูปจำนวนมากในศิลปะไทยและศิลปะชวา ได้รับอิทธิพลอย่างมากมาจากศิลปะปาละของอินเดีย ยกตัวอย่างเช่น สถูปคู่บนแผ่นหลังของพระพุทธรูปศิลปะทวารวดีอาจได้รับอิทธิพลจากพระพิมพ์ศิลปะปาละซึ่งแสดงภาพพระพุทธรูปประทับนั่งในซุ้มพุทธคยา ปรากฏสถูปขนาดเล็กล้อมรอบ เป็นต้น (เชษฐ ติงส์ชูชลี, 2558: 146) โดยสรุปแล้ว การศึกษาทั้งสองข้างต้นมีลักษณะสำคัญ คือ การศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบศิลปกรรมระหว่างอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เพื่อสืบหาที่มาของรูปแบบศิลปกรรม

ทั้งนี้การศึกษาในประเด็นที่ 1 นี้ยังปรากฏงานวิจัยที่น่าสนใจอีกฉบับได้แก่ การศึกษาเรื่อง The Chula Pathon Cedi: architecture and sculpture of Dvaravati ของพิริยะ ไกรฤกษ์ ได้วิเคราะห์ภาพปูนปั้นที่เจดีย์จุลประโทน จังหวัดนครปฐม และตีความภาพปูนปั้นประดับอาคารเพื่ออธิบายถึงที่มาของเรื่องราวที่ปรากฏว่ามีที่มาจากพระสูตรใด พิริยะพบว่า มีร่องรอยของพุทธศาสนานิกายसरรวาสตีวาท โดยอิงจากลักษณะของภาพเล่าเรื่องนั้น ๆ ที่มีความสอดคล้องกับเรื่องในคัมภีร์ฝ่ายसरรวาสตีวาท โดยเปรียบเทียบข้อมูลกับภาพสลักในศิลปะคันธาระ และภาพจิตรกรรมในวัดถ้ำอินเดียช่วงพุทธศตวรรษที่ 9-14 เช่น ถ้ำชันตาทหมายเลข 6 ซึ่งมีลักษณะสอดคล้องตามซอกฝ่ายसरรวาสตีวาทเช่นเดียวกัน (Krairiksh, 1975)

ด้วยลักษณะการวิเคราะห์เช่นนี้ พิริยะ ไกรฤกษ์ (2544: 57-120, 2555: 88-94) ได้พัฒนาวิธีการศึกษาโดยเน้นไปที่การวิเคราะห์และแปลความองค์ประกอบเล็กน้อยของหลักฐานศิลปกรรมอีกจำนวนมาก เพื่อจำแนกศิลปกรรมชิ้นต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับพุทธศาสนานิกายย่อยต่าง ๆ ตามช่วงเวลา ประกอบด้วย

- 1) พุทธศตวรรษที่ 11-13 ปรากฏพุทธศาสนานิกายแบบนิกายसरรวาสตีวาท และฝ่ายมหายานแบบนิกายมหาสังฆิกะ และแบบนิกายสุชาวดีในวัฒนธรรมทวารวดี บริเวณภาคกลางของประเทศไทย
- 2) พุทธศตวรรษที่ 13-15 ปรากฏพุทธศาสนานิกายแบบนิกายเถรวาทและนิกายसरรวาสตีวาท ในวัฒนธรรมทวารวดี ทั้งบริเวณภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย
- 3) พุทธศตวรรษที่ 14-16 ปรากฏพุทธศาสนามหายานแบบวัชรยานขึ้นในพื้นที่ภาคใต้ของประเทศไทยในเขตวัฒนธรรมศรีวิชัย มีลักษณะคล้ายกับวัชรยานในอินเดีย ชวา และเวียดนาม
- 4) พุทธศตวรรษที่ 16-19 ปรากฏพุทธศาสนามหายานแบบวัชรยานขึ้นในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นเขตอำนาจของอาณาจักรเขมรโบราณ

การจัดแบ่งช่วงเวลาและนิยายต่าง ๆ ในพุทธศาสนาของพริยะได้อาศัยการวิเคราะห์ รูปแบบ ศิลปกรรม และลักษณะทางประติมานวิทยาเป็นหลัก เช่น พระพุทธรูปประทับยืนศิลปะทวารวดีมี ลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่ง คือ ประทับยืนสมถังค์ (ยืนตรง) ครองจีวรห่มคลุม แสดงวิตรรกมุทรา (ปาง แสดงธรรม) 2 พระหัตถ์ คล้ายกับพระอมิตาภะในศิลปะจีนราชวงศ์สุย ทั้งนี้พระพุทธรูปประทับเหนือ พนัสบดีในวัฒนธรรมทวารวดีอาจแสดงถึงตอนพระอมิตาภะเสด็จลงมารับดวงวิญญาณ เพราะ ลักษณะสำคัญของพระพุทธรูปกลุ่มนี้ คือ ประทับเหนือสัตว์ประหลาดในลักษณะเหาะ และ พระพุทธเจ้าถูกขนานไปด้วยพระโพธิสัตว์ 2 องค์ คล้ายกับที่กล่าวอยู่ในคัมภีร์อมิตายุรพุทธาณสมฤตีสูตฺร ที่ว่า “พระอมิตาภะพร้อมด้วยพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระโพธิสัตว์มหาสถามปราบตะ จะเสด็จ ลงมารับดวงวิญญาณของผู้ที่ไปสถิต ณ ดินแดนสุขาวดี” ด้วยเหตุนี้จึงมีความเป็นไปได้ว่า อาจมี ร่องรอยของพุทธศาสนานิกายสุขาวดีในวัฒนธรรมทวารวดี ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 การศึกษาของ พริยะจึงเป็นการศึกษาจำนวนน้อยที่พยายามระบุอย่างชัดเจนว่างานศิลปกรรมชิ้นต่าง ๆ เกี่ยวข้องกับ พุทธศาสนานิกายใด ต่างจากการศึกษาอื่นที่ยกมาก่อนหน้า

ประเด็นที่ 2 เป็นลักษณะของการรวบรวมหลักฐาน (Cataloging) ทั้งศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ เช่น การศึกษาของจอห์น กาย (John Guy) ในปี 2014 ได้ตีพิมพ์หนังสือรวมภาพและบทความชื่อ Lost Kingdom มีลักษณะเป็นการรวบรวมหลักฐานทางด้านศิลปกรรมทางศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระยะเวลาก่อน พุทธศตวรรษที่ 19 พร้อมคำอธิบายหลักฐานชิ้นสำคัญ เช่น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 8 กร (อโหมขปาสะ) สำริด จากบัตังปาตัง (Batang Padang) รัฐเปรัก ประเทศมาเลเซีย มีลักษณะเป็นพระอวโลกิเตศวรประทับ ยืนสมถังค์ (ยืนตรง) นุ่งผ้ายาวกรอมเท้า แสดง 8 กร มีพระอมิตาภะประดับอยู่บนศิราภรณ์ ในพระหัตถ์ถือ ของสำคัญ คือ บ่วงบาศ (ปาสะ) แสดงให้เห็นว่าทรงปรากฏองค์เป็น “อโหมขปาสะ” หมายถึงพระโพธิสัตว์อว โลกิเตศวรผู้นำพาผู้นับถือให้รอดพ้นจากทุกข์ หรือ จาริกสุโขงมัส 1 (Sungai Mas 1) จากรัฐเกดะห์ ลักษณะ คล้ายจาริกมหานาวิกพุทธคุปตะ คือ เป็นแผ่นหินสลักรูปสลูบ ด้านข้างมีจารึกอธิบายถึงมนตร์ “สาครมติ ปริปฤฉาสูตฺร (Sagaramatipariprccha Sutra)” ซึ่งเป็นมนต์บทสำคัญในพุทธศาสนานิกายมัธยมิกะ (Madhyamika) เป็นต้น (Guy, 2014: 74, 250)

ในหนังสือเล่มนี้ยังรวมบทความขนาดสั้นจากนักวิชาการหลายท่าน ซึ่งอธิบายบทบาทหรืออิทธิพลของ อินเดียในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในภาพกว้าง ๆ การศึกษาในประเด็นที่ 1 และ 2 มีลักษณะที่คาบเกี่ยวกัน อย่างชัดเจน เพราะมีลักษณะงานในทางประวัติศาสตร์ศิลปะด้วยกันทั้งคู่ คือ รวบรวมศิลปวัตถุเป็นชิ้น ๆ พร้อม อธิบายเป็นชิ้น ๆ ด้วยกระบวนการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะและลักษณะทางประติมานวิทยา

ประเด็นที่ 3 การศึกษาจารึกในพุทธศาสนา ซึ่งโดยภาพรวมแล้วสามารถจำแนกออกได้

2 แนวทาง

1) การอ่านแปลจารึก มีตัวอย่างสำคัญได้แก่ หนังสือประชุมจารึกในประเทศไทย ภาคต่าง ๆ ของหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร เป็นลักษณะสำคัญของงานด้านจารึกศึกษาในรูปแบบนี้ คือ รวบรวมจารึกที่ร่วมสมัยกันมาจัดเรียงตามลำดับ พร้อมอ่านแปลข้อความจากจารึกหลักนั้น ๆ และให้รายละเอียดประกอบ เช่น อายุของจารึก ภาษาและตัวอักษรที่ใช้ สถานที่พบจารึก ประวัติการพบจารึก ไม่มีการวิเคราะห์ข้อมูลหรือเนื้อหา อาจจะมีกล่าวถึงบ้างในประเด็นความเห็นต่างของผู้แปลจารึก หรือข้อสังเกตบางประการ อาทิ จารึกขัณฑ์ป่า 1 อุไรศรี วรรณะริน ตั้งข้อสังเกตว่า จารึกบนเสาแปดเหลี่ยม มีข้อความเขียนแบ่งออกเป็น 8 ตอน มีเนื้อหาแบ่งเป็น 4 ตอน 1) คาถาเย ธมมา 2) คัดมาจาก สมณฑปาสาทิกา วินัยปิฎก มหาวรรค ความเหมือนจารึกอยู่บนธรรมจักร พบที่นครปฐม 3) ขึ้นต้นด้วย ยทา หเว เป็นส่วนหนึ่งของวินัยปิฎก มหาวรรค ไม่เคยปรากฏในจารึกทวารวดีเลย 4) ส่วนนี้มาจากธรรมบทและปรากฏในจารึกทวารวดีครั้งแรก หรือกรณีจารึกขัณฑ์ป่า 3 ซะเอม แก้วคล้าย เพียงอ่านแปล ก่อนที่จิระพัฒน์ ประพันธ์วิทยา จะเสนอว่า มีที่มาจากพระวินัยปิฎก แต่ต่อมาได้มีการอ่านแปลใหม่โดยอุเทน วงศ์สถิตย์ พบข้อพิจารณาใหม่ว่าเนื้อหาอาจมีที่มาจากธัมมจักกัปปวัตตนสูตร (กรมศิลปากร, 2559: 1, 175-177, 180-181)

เห็นได้ว่า แม้จะมีการตั้งข้อสังเกตอยู่บ้าง แต่งานศึกษาจารึกในประเด็นนี้จะไม่มีการวิเคราะห์ข้อมูลในเชิงบริบททางสังคมหรือประวัติศาสตร์และเป็นเพียงการอธิบายเฉพาะข้อความในจารึกหลักหนึ่ง ๆ เท่านั้น

2) การสังเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากจารึกโบราณ ในประเด็นนี้มีการศึกษาที่สำคัญอยู่ 2 ฉบับ คือ หนังสือ The Ascendancy of Theravada Buddhism in Southeast Asia ของประพจน์ อัครวิรุฬหการ (2010) การศึกษาในงานฉบับนี้ได้ตั้งข้อสังเกตสำคัญสัมพันธ์กับการนับถือศาสนาพุทธในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเฉพาะพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ประพจน์ทำการแบ่งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ออกเป็น 3 ส่วนใหญ่ คือ หมู่เกาะ แผ่นดินใหญ่ฝั่งตะวันตก (เมียนมาและไทย) และแผ่นดินใหญ่ฝั่งตะวันออก (กัมพูชาและเวียดนาม) เน้นพิจารณาเรื่องของภาษาที่ใช้ในการจารึกเป็นสำคัญ เช่น ศาสนาพุทธในวัฒนธรรมทวารวดีมีลักษณะเป็นพุทธศาสนาเถรวาทที่อาจมาจากอินเดียได้ หรือศรีลังกาเพราะพบจารึกภาษาบาลีมากกว่าภาษาอื่น แต่ความพิเศษคือ มีการปนกันของภาษาสันสกฤตและบาลี รวมถึงภาษาถิ่น (มอญ-เขมร) ด้วย ทั้งนี้เชื่อว่า จากข้อมูลจารึกทางพุทธศาสนาซึ่ง

ส่วนใหญ่เป็นภาษาบาลี-ทองถิ่นจึงสามารถตีความได้ว่า พุทธศาสนาในพื้นที่รัฐทวารวดีรวมถึงรัฐศรี
 เกษตร (เมียนมา) เป็นเถรวาท ส่วนในพื้นที่เขมร จามปา ชวา เป็นมหายาน เพราะพบรูปแบบของ
 จารึกอิทธิพลของภาษาสันสกฤตอย่างเข้มข้นมากกว่า

งานสำคัญอีกชิ้นหนึ่งได้แก่บทความ Glimpses of Buddhist Practices and
 Rituals in Dvaravati and Its Neighbour Cultures เขียนโดย นิโคลัส เรวีร์ (Nicolas Revire)
 ตีพิมพ์ในหนังสือ Before Siam นิโคลัสได้แบ่งจารึกสมัยทวารวดีออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ หลักธรรม
 และการทำบุญ โดยเรื่องคาถาในพุทธศาสนาประกอบด้วย ปฏิจจสมุปบาท, เชนมมา, อริยสัจ 4, พุทธ
 อุทาน นิยมจารึกด้วยภาษาบาลี-มอญโบราณ ในกรณีการทำบุญจะนิยมจารึกด้วยภาษาสันสกฤต-
 เขมรโบราณ นิโคลัสจึงเชื่อว่า รัฐทวารวดีเป็นรัฐที่ใช้ภาษามากกว่าหนึ่งภาษา มีภาษามอญ-เขมรเป็น
 ภาษาทั่วไป ภาษาบาลี-สันสกฤตเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ และจากการศึกษาในครั้งนี้นิโคลัสพบว่า มีการ
 ปรับใช้ภาษาสำหรับจารึกที่ต่างช่วงเวลา คือ หากอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 จะนิยมใช้ภาษา
 บาลี-สันสกฤต แต่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14 เป็นต้นไปจะพบปริมาณการใช้ภาษามอญโบราณเพิ่มมา
 ขึ้น และปรากฏข้อสังเกตสำคัญข้อหนึ่ง คือ จารึกภาษามอญโบราณพบในพื้นที่ภาค
 ตะวันออกเฉียงเหนือมากกว่าในพื้นที่ภาคกลางทั้งนี้จารึกยังบรรยายภาพของสำนักสงฆ์-อารามสงฆ์
 จำนวนมากไว้ด้วย แต่ไม่สามารถชี้ได้ว่าผู้ปกครองของทวารวดีเป็นพุทธศาสนิกชนหรือไม่ หรือเป็น
 พุทธศาสนิกนิกายใดชัดเจน แต่มีแนวโน้มว่าเป็นเถรวาทด้วยเหตุที่ใช้ภาษาบาลี (Revire, 2014: 241-
 271)

การศึกษาทั้งสองของนิโคลัสและประพจน์ในข้างต้น ได้พยายามจำแนกพุทธศาสนาในเอเชีย-
 ตะวันออกเฉียงใต้ทั้งในพื้นที่กว้างและแคบโดยให้ความสำคัญกับการพิจารณาภาษาที่ใช้ในจารึกเป็น
 หลัก เพราะการศึกษาทั้งสองมีประเด็นสำคัญอย่างหนึ่งร่วมกันในการจำแนกพุทธศาสนาได้แก่ พุทธ
 ศาสนาเถรวาทควรใช้ภาษาบาลีและจารึกภาษาสันสกฤตควรเป็นพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ซึ่งยังเป็น
 ข้อจำกัดสำคัญหนึ่งเพราะพุทธศาสนาบางสกุลแม้จะมีสังกัดอยู่ในฝ่ายเถรวาทแต่ก็นิยมใช้ภาษา
 สันสกฤตในการจารึกพระธรรมคำสอน เช่น นิกายสรรวาสติวาท เป็นต้น การใช้เพียงภาษาจึงเป็นการ
 ยากในการจำแนกพุทธศาสนา ทั้งนี้ผลงานของนิโคลัสสามารถเห็นได้ถึงพลวัตของการเปลี่ยนแปลง
 ของภาษาที่ใช้จารึกและบริเวณที่ใช้ภาษานั้น ๆ ซึ่งมีความน่าสนใจ แต่อาจยังไม่สะท้อนภาพสังคม
 ภายใต้อิทธิพลของพุทธศาสนามากนัก เพราะยังขาดการพิจารณาร่วมกับหลักฐานอื่น เป็นการ
 พิจารณาในเรื่องของภาษาเท่านั้น

ประเด็นที่ 4 การศึกษาทางโบราณคดี ประเด็นสำคัญของการศึกษาทางโบราณคดีเน้นไปที่ การพิจารณาความสัมพันธ์เช่นเดียวกันกับการศึกษาในประเด็นอื่น ๆ โดยประเด็นหลักในทฤษฎีของ โบราณคดี คือ “ที่มา” ของพุทธศาสนาจากอินเดีย เช่น ฆาสุข อินทราวุธ ผู้เชี่ยวชาญโบราณคดีสมัย ทวารวดี โบราณคดีอินเดีย และประติมานวิทยาในพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูกล่าวว่า พุทธศาสนา ในทวารวดีมีอิทธิพลสำคัญมาจากพื้นที่ลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคธาวารี โดยเฉพาะเมืองนาครชุนโกณฑะ รวพุทธ-ศตวรรษที่ 8-9 พุทธศาสนา ณ เมืองแห่งนี้มีทั้งเถรวาท-มหายาน ในแต่ละฝ่ายก็มีหลาย นิกายย่อย เช่น มหิสาสกะ, พาหุสสุตียะ ในฝ่ายเถรวาท โลโกตตราวาทิน ในฝ่ายมหายาน ร่องรอย อิทธิพลสำคัญของเมืองนาครชุนโกณฑะนั้นพบมากในพื้นที่เมืองอุทองตั้งแต่วรรษาพุทธศตวรรษที่ 9 ร่องรอยดังกล่าวพิจารณาได้จากรูปแบบสถาปัตยกรรม (อาคาร, สถูป) ประติมากรรม (พระพุทธรูป, ธรรมจักร) เช่น ประติมากรรมพระสงฆ์อุ้มบาตร ท่มจีวรท่มคลุมตามแบบนิยมของศิลปะอมราวดี เป็นต้น

ทั้งนี้การศึกษาทางโบราณคดีได้พยายามกำหนดร่องรอยของนิกายของพระพุทธศาสนาใน ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยใช้เกณฑ์การแบ่งด้วยภาษาเป็นหลัก คือ หากพบจารึกภาษาบาลี ให้จัดเป็นฝ่ายเถรวาท จารึกภาษาสันสกฤตให้จัดเป็นฝ่ายมหายาน ฆาสุข อินทราวุธยังได้กล่าวต่อไป ว่า วัฒนธรรมทวารวดีในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 14-16 นั้นปรากฏร่องรอยของศาสนาพุทธนิกาย ต้นตระกูล พิจารณาจากการพบพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสนิศาติกระจายอยู่ทั่วไป สันนิษฐานว่า พนัสนิศาตินี้เกิดจากการรวมสัตว์พาหนะของเทพเจ้าฮินดูทั้ง 3 คือ โค (พาหนะของพระศิวะ) ครุฑ (พาหนะของพระวิษณุ) และหงส์ (พาหนะของพระพรหม) เกิดเป็นสัตว์ประหลาดมีปากเป็นครุฑ มีหู และเขาเป็นโค มีปีกอย่างหงส์ การพบพระพุทธรูปประทับเหยียบเหนือพนัสนิศาติจึงคล้ายกับการพบ พระพุทธรูปเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ประทับเหยียบเหนือเทพและเทพีฮินดูซึ่งเป็นที่นิยมในนิกายมหายาน ต้นตระกูล (ฆาสุข อินทราวุธ, 2542, 2548)

หิมาณศุ พี. รายงานว่า การค้าข้ามคาบสมุทรเป็นปัจจัยสำคัญและมีความสัมพันธ์โดยตรงกับการ เจริญขึ้นของพุทธศาสนาตั้งแต่หลังการสังคายนาครั้งที่ 3 ในสมัยพระเจ้าอโศกเป็นผลให้เกิดการค้าขายทาง ทะเลระหว่างอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพราะระบบการปกครองสงฆ์มีขนาดใหญ่มากขึ้น และ เรียกร้องการอุปถัมภ์มากยิ่งขึ้นจากชนชั้นนำและผู้มีความสามารถในการเข้าถึงสิ่งของฟุ่มเฟือยด้วยเหตุนี้เอง พุทธศาสนาจึงกระจายออกนอกพื้นที่อนุทวีปตามการเดินทางของพ่อค้ามายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พร้อมกับวัฒนธรรมอินเดียอื่น ๆ ด้วย เช่น ศาสนาพราหมณ์ ภาษาบาลี-สันสกฤต ตัวอักษรแบบอินเดีย เป็นต้น (Ray, 1994: 126-127, 2006: 304-320, 2014: 134-150)

จิรัลสา คชาชีวะ (2559) ได้ศึกษาร่องรอยและบทบาทของพุทธศาสนานิกายวัชรยานต้นตระกูลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ผ่านหลักฐานทางโบราณคดี การศึกษาในครั้งนี้เป็นอีกงานศึกษาสำคัญด้านพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เนื่องจากมีลักษณะเป็นการรวบรวมและวิเคราะห์หลักฐานจำนวนมาก เรียบเรียงไปตามช่วงเวลาของหลักฐานเพื่อเปรียบเทียบกับข้อมูลในอินเดีย โดยใช้การพิจารณาลักษณะทางประติมานวิทยา รวมถึงการตีความบริบทแวดล้อมของหลักฐานนั้น ๆ ทั้งนี้จิรัลสา คชาชีวะได้เสนอว่า พุทธศาสนาวัชรยานต้นตระกูลได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 14 โดยเฉพาะในพื้นที่หมู่เกาะอินโดนีเซีย เวียดนามในราวพุทธศตวรรษที่ 15 และประเทศกัมพูชาในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 18) ขณะที่ในประเทศไทยและเมียนมานั้นปรากฏร่องรอยอยู่บ้างแต่ไม่เข้มข้น

จากการทบทวนวรรณกรรมในช่วงต้นสะท้อนให้เห็นว่า การศึกษาพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ให้ความสำคัญกับการศึกษาเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมอินเดียและหลักฐานในประเทศอินเดีย เพราะถือว่าเป็นต้นทางของศาสนาพุทธ เน้นการพิจารณาแบบกว้าง ๆ ผ่านหลักฐานจารึกและศิลปกรรม โดยมีประเด็นด้านศิลปกรรมหรือพุทธศิลป์ที่มีการศึกษาอย่างแพร่หลายที่สุด โดยเฉพาะในลักษณะของที่มาของรูปแบบศิลปกรรม เช่น พระพุทธรูปองค์นี้ได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบไหน สกุลใด ศิลปะกลายเป็นรูปแบบดังปรากฏในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้อย่างไร แต่ไม่มีการขยายเนื้อหาไปครอบคลุมพลวัตทางสังคมที่เนื่องด้วยพุทธศิลป์ พบเพียงเล็กน้อยในงานของพิริยะ ไกรฤกษ์ที่พยายามจำแนกนิกายต่าง ๆ ออก เพื่อให้เห็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในแต่ละช่วง แต่ยังยึดโยงกับรูปแบบทางศิลปะอยู่มาก

ในการศึกษาด้านอื่นนั้นยังไม่ปรากฏการศึกษาแบบเจาะลึกเรื่องของพุทธศาสนาลงไปอย่างลึกซึ้ง มีเพียงกล่าวอย่างคร่าว ๆ เพื่ออภิปรายว่า พุทธศาสนา-ศาสนาฮินดูในฐานะตัวแทนวัฒนธรรมอินเดียได้เข้ามามีผลเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างไรบ้าง ลักษณะเช่นนี้ปรากฏอยู่ในงานศึกษาของผาสุข อินทรารุช และงานเขียนของหิมาณศุ พิ. ว่าเป็นสำคัญ นอกนั้นก็เพียงกล่าวถึงประปราย เช่น งานเขียนของยอร์ช เซเดส หรือ เอียน แมบบัท ที่กล่าวว่าวัฒนธรรมอินเดียเข้ามาเปลี่ยนแปลงสังคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ไม่มีการอธิบายลึกในประเด็นพุทธศาสนาแต่อย่างใด ทั้งนี้การศึกษาพุทธศาสนาวัชรยานต้นตระกูลของจิรัลสา คชาชีวะนับว่ามีประโยชน์เป็นอย่างยิ่ง เพราะได้ตีความบริบทแวดล้อมของหลักฐานร่วมด้วยก่อนจะนำไปเปรียบเทียบกับหลักฐานหรือพัฒนาการของศาสนาในอินเดีย การศึกษาทั้งสองนี้เป็นการศึกษาจำนวนน้อยที่พยายามระบุให้ชัดเจน

ว่า พุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีบทบาทเช่นไรต่อสังคมในช่วงเวลาต่าง ๆ อย่างเป็นตรงไปตรงมาและให้ภาพพุทธศาสนาเป็นแกนหลักในการพิจารณาตีความหลักฐาน ทั้งยังพยายามระบุด้วยว่ามีโอกาสจะเป็นพุทธศาสนานิกายย่อยใด ทั้งนี้หากพิจารณาหลักฐานศิลปกรรมและหลักฐานทางโบราณคดีควบคู่ไปกับการศึกษาทางจารึกอย่างจริงจังเชื่อได้ว่าจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง

อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาการศึกษาของจิรัฏฐาในเรื่องพุทธศาสนาวัชรยานต้นตระกูลเป็นการอธิบายภาพสังคมพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลังสภาพสังคมมีความเป็นรัฐอย่างเป็นระบบระเบียบแล้ว ในส่วนนี้จึงเหลือเพียงการศึกษาของผาสูช และหิมาณศุ พิ. รายเท่านั้นที่พูดถึงพุทธศาสนาในฐานะของตัวแปรหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในช่วงยุคต้นประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ร่วมกับวัฒนธรรมอินเดียอื่น เป็นต้นว่า ศาสนาฮินดู

การศึกษาครั้งนี้จึงมีวัตถุประสงค์หลักในการรวบรวม ตรวจสอบ และวิเคราะห์หลักฐานเบื้องต้นในพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6-12 ผ่านกระบวนการศึกษาวิเคราะห์เชิงปริมาณ ก่อนจะวิเคราะห์เชิงคุณภาพโดยตีความถึงพัฒนาการและบทบาทของพุทธศาสนาในระยะเวลาดังกล่าว ด้วยเหตุผลสำคัญประการหนึ่ง คือ การศึกษาทางโบราณคดีเกี่ยวกับพุทธศาสนาในยุคต้นประวัติศาสตร์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยังมีการศึกษาอยู่น้อยและผู้ศึกษาเห็นว่า พุทธศาสนาเป็นส่วนสำคัญและสัมพันธ์โดยตรงต่อพัฒนาการทางสังคมของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การเข้ามาของพุทธศาสนาย่อมมาพร้อมวัฒนธรรมจากอินเดียอันส่งผลให้เกิดการพัฒนาและเปลี่ยนแปลงระบบสังคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในวงกว้าง เนื่องด้วยความเชื่อทางศาสนามีผลอย่างยิ่งต่อผู้คนในสังคมหนึ่ง ๆ กรอบความคิดทางศาสนาหรือความเชื่อเปรียบเสมือนผู้นำทางในการเดินทางไปสู่เป้าหมาย ฉะนั้นแล้วการเข้าใจถึงสิ่งที่ผู้คนเหล่านี้เชื่อจึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างมากในการฟื้นคืนโลกทัศน์ของผู้คนและรูปแบบของสังคมในสมัยโบราณให้กลับมามีชีวิตอีกครั้ง

1.2 ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

ศึกษาร่องรอยหลักฐานของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จากหลักฐานเอกสารและหลักฐานทางโบราณคดี เพื่อเข้าใจถึงพัฒนาการและบทบาทของพุทธศาสนาต่อสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคประวัติศาสตร์ตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 6-12) และความหลากหลายของพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

1.3 ประโยชน์ของการศึกษา

1. เข้าใจถึงพัฒนาการ, บทบาทและความหลากหลายของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 6-12
2. เข้าใจถึงความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างรัฐหรือชุมชนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับพุทธศาสนา ผ่านหลักฐานทางโบราณคดี

1.4 ขอบเขตของการศึกษา

ขอบเขตด้านพื้นที่: ศึกษาในพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นแผ่นดินใหญ่ (ประเทศไทย เมียนมา กัมพูชา เวียดนาม (เฉพาะเขตวัฒนธรรมจามปา)) เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ส่วนคาบสมุทรม (ประเทศมาเลเซีย) และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นหมู่เกาะ (ประเทศอินโดนีเซีย) เนื่องจากเป็นเขตที่มีร่องรอยหลักฐานวัฒนธรรมอินเดียอยู่มาก

ขอบเขตด้านเวลา: ช่วงพุทธศตวรรษที่ 6-12 คือ ตั้งแต่เริ่มปรากฏหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาเนื่องในวัฒนธรรมพูนันจนถึงช่วงแรกเริ่มวัฒนธรรมทวารวดี เนื่องด้วยช่วงเวลาหลังพุทธศตวรรษที่ 12 (ราวพุทธศตวรรษที่ 13-19) มีการศึกษาบทบาทของพุทธศาสนาอย่างครบถ้วนกว่าในยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นที่ยังขาดความเข้าใจถึงบทบาทของพุทธศาสนาในทางสังคม เช่น วัชรยาน-ตันตระในอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จากหลักฐานทางโบราณคดีของจิรส์สา คชาชีวะ ด้วยเหตุนี้ผู้ศึกษาจึงสนใจทำการศึกษาความสัมพันธ์ของพุทธศาสนากับสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงเวลาดังกล่าว

1.5 ขั้นตอนและวิธีการศึกษา

1. รวบรวมข้อมูล ได้แก่ หลักฐานเอกสาร เพื่อศึกษาค้นคว้าข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับประวัติพุทธศาสนาและเอกลักษณ์ของพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ในแง่ของศาสนา ประติมานวิทยา ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี เพื่อเข้าใจถึงพัฒนาการของพุทธศาสนา แนวคิดพื้นฐานและเอกลักษณ์ของนิกายนั้น ๆ
2. รวบรวมข้อมูลภาคสนาม คือ การเก็บข้อมูลที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติต่าง ๆ และการสำรวจในพื้นที่แหล่งโบราณคดี เช่น จังหวัดนครปฐม, จังหวัดลพบุรี, เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี, เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี, เมืองโบราณศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ และเมืองโบราณศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นต้น
3. การวิเคราะห์ข้อมูล

3.1 การวิเคราะห์ข้อมูลหลักฐานเอกสารทางด้านศาสนาและประวัติศาสตร์จากข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ในแง่ของศาสนา ประติมานวิทยา ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี

3.2 การวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดีจากการรวบรวมข้อมูลภาคสนาม ด้วยวิธีวิเคราะห์เชิงปริมาณ คือ การนับจำนวนของหลักฐานแต่ละประเภทที่ได้จากการเก็บข้อมูล และวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพด้วยการจัดจำแนกรูปแบบของโบราณวัตถุสถานจากวัสดุ สถานที่ตั้ง แผนผัง ลักษณะทางศิลปกรรม และการกำหนดอายุจากการเปรียบเทียบรูปแบบศิลปกรรม

4. สังเคราะห์และตีความข้อมูล โดยการนำข้อมูลจากการวิเคราะห์มาประมวลผลและเชื่อมโยงหลักฐาน เพื่อนำไปสู่การอธิบายถึงบทบาทของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งอธิบายถึงความหลากหลายของพุทธศาสนิกายต่าง ๆ เหล่านั้นในช่วงเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6-12

5. สรุปผลการศึกษาและตีพิมพ์ในรูปแบบวิทยานิพนธ์

1.6 กรอบแนวคิดและทฤษฎี

การศึกษาในครั้งนี้เลือกใช้กรอบแนวคิดการตรึงวัฒนธรรม (Indianization) ของยอร์ช เซเดส์ เป็นหลักในการพิจารณา กระบวนการการตรึงวัฒนธรรมนี้ หมายถึง การแพร่กระจายของวัฒนธรรมอินเดีย สู่ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อันหมายรวมถึงรับเอาวัฒนธรรมจากอินเดียมาส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาขึ้นเป็นรัฐภายใต้รูปแบบ วิธีการปกครอง ความเชื่อรวมถึงรูปแบบทางศิลปะ และตัวอักษรอย่างวัฒนธรรมอินเดีย (Coedès, 1962: 14; Mabbett, 1977: 1-14)

ยอร์ช เซเดส์เชื่อว่า การเข้ามาติดต่อค้าขายของพ่อค้าชาวอินเดียส่งผลโดยตรงในลักษณะ “ตัวเร่ง” การพัฒนารูปแบบการเมืองการปกครองและแนวคิดทางศาสนาของผู้คนในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ให้ขึ้นมา มีลักษณะอย่างรัฐโดยตรง ผู้นำพื้นเมืองแต่งงานกับชาวอินเดียรับเอาระบบชนชั้นมาปรับใช้ ตั้งตนเป็นกษัตริย์แบบอินเดีย เชิญพราหมณ์ชาวอินเดียเป็นที่ปรึกษา เกิดการจดบันทึกด้วยตัวอักษรแบบอินเดียโดยเฉพาะตัวอักษรปัลลวะจากอินเดียภาคใต้ มีการรับเอาศิลปะจากที่ต่าง ๆ ในอินเดียทั้งเหนือและใต้มาปรับใช้ให้เข้ากับรสนิยมตามท้องถิ่นนั้น ๆ (Coedès, 1962: 21-27, 33-35; หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2549: 5-10)

ในกรณีแนวคิดทางพุทธศาสนาเซเดส์พิจารณาว่า เป็นปัจจัยสำคัญหนึ่งในการช่วยให้วัฒนธรรมอินเดียกระจายออกจากอนุทวีป ด้วยเหตุที่ว่า พุทธศาสนาทำให้ชาวอินเดียไม่รังเกียจการเดินทางออกทะเล สอดรับกับข้อเสนอของหิมานศุ พิ. รายที่กล่าวถึงแล้วข้างต้นว่า การเจริญขึ้นอย่างรวดเร็วของพุทธศาสนาในอินเดียส่งผลให้เกิดการค้าขายทางทะเลระหว่างอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพราะ คณะสงฆ์มีความต้องการการอุปถัมภ์ที่มากขึ้น ของใช้ที่มากขึ้น บรรดาพ่อค้าจึงออก

เดินทางแสวงหาสิ่งต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้วัฒนธรรมอินเดียจึงติดออกมาด้วย (Coedès, 1962: 21; Ray, 1994: 126-127; หม่อมเจ้าสุภัทรีดิศ ดิศกุล, 2549: 6)

ดังปรากฏตัวอย่างการแพร่กระจายเช่น จารึกคาลาในพุทธศาสนาจำนวนมาก เช่น เย ธมมา ปฏิจจสมุปบาท ภาษาบาลี ผาสุข อินทราวุธได้อธิบายว่า ร่องรอยนี้มีแนวคิดพื้นฐานสำคัญจากกลุ่มสงฆ์นิกายหินยาน กลุ่มสมัตติยะ จากเมืองวัลลภี (Valabhi) รัฐคุชราต ประเทศอินเดีย เจริญอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 7-13 คาลาข้างต้นเป็นคาลาสำคัญอย่างมากของกลุ่มสงฆ์ดังกล่าว จึงสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลจากสงฆ์กลุ่มดังกล่าวที่แพร่เข้าสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Indrawooth, 2002: 55-56)

ตัวอย่างข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงการแพร่กระจายของวัฒนธรรมอินเดียและพุทธศาสนาผ่านการค้าขายหรือการติดต่อสัมพันธ์กับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยมีหลักฐานทางโบราณคดีเป็นประจักษ์พยานสำคัญ ฉะนั้นในการศึกษาครั้งนี้ผู้ศึกษาจึงเลือกใช้กรอบคิดดังกล่าวเข้ามาอธิบายพลวัตทางสังคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภายใต้การรับอิทธิพลของวัฒนธรรมอินเดียมาปรับใช้ผ่านการพิจารณาหลักฐานทางโบราณคดีเนื่องในพุทธศาสนา

1.7 ระยะเวลาของการศึกษา

พ.ศ. 2563-2564

1.8 แหล่งข้อมูล

1. แหล่งข้อมูลทางเอกสาร ได้แก่ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศิลปากร, ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, หอสมุดแห่งชาติ, หอสมุดปรีดี พนมยงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์, สำนักงานวิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นต้น

2. แหล่งข้อมูลจากการสำรวจ ได้แก่ แหล่งโบราณคดี อุทยานประวัติศาสตร์ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เช่น พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร, เมืองนครปฐมโบราณ, พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์, พิพิธภัณฑวัดพระปฐมเจดีย์, เมืองโบราณศรีมโหสถ, พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี, อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์, เมืองโบราณอู่ทอง, พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อู่ทอง, พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สุพรรณบุรี, เมืองโบราณคูบัว และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี เป็นต้น

1.9 ข้อจำกัดของการศึกษา

1. ไม่สามารถเข้าถึงโบราณวัตถุได้ทุกชิ้นหรือโบราณสถานได้ทุกแห่ง เนื่องด้วยอาจถูกเก็บภายในคลังของพิพิธภัณฑสถานแห่งใดแห่งหนึ่งหรืออยู่ต่างประเทศ
2. การตีความด้านอายุหลักฐานส่วนใหญ่เป็นการกำหนดอายุด้วยรูปแบบศิลปะ รูปแบบตัวอักษร จึงอาจส่งผลให้ไม่สามารถระบุอายุสมัยที่ชัดเจนหรือเฉพาะเจาะจงได้
3. สถานการณ์โรคระบาด Covid-19 จึงไม่สามารถเดินทางออกเก็บข้อมูลภาคสนามและไม่สามารถเดินทางไปต่างประเทศได้

บทที่ 2

พุทธศาสนาในอนุทวีปอินเดียก่อนพุทธศตวรรษที่ 13

พุทธศาสนาถือกำเนิดขึ้นเมื่อประมาณ 2,600 ปีที่แล้ว ภายหลังจากการแสดงปฐมเทศนาขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสมณโคตม ต่อหน้าเหล่าปัญจวัคคีย์ทั้ง 5 ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นพระสงฆ์สาวกกลุ่มแรกในพระบวรพุทธศาสนา การเกิดขึ้นของศาสนาใหม่นี้ได้เปลี่ยนแปลงความคิดทางปรัชญาของอนุทวีปอินเดียไปตลอดกาล คำสอนสำคัญนั้นคือ อริยสัจ 4 อันอธิบายถึง ทุกข์ เหตุแห่งเกิดทุกข์ การดับทุกข์ และทางแห่งการดับทุกข์ ด้วยความลุ่มลึกของหลักธรรมอันประเสริฐนี้ แม้หลังองค์พระศาสดาจะทรงดับขันธปรินิพพาน คำสอนของพระองค์ยังคงแพร่กระจายออกไปทั่วทุกถิ่นที่อยู่ในอนุทวีป ไกลออกไปถึงดินแดนโพ้นทะเลอย่างเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังนั้นการเข้าใจถึงพัฒนาการของพุทธศาสนาในอนุทวีปอินเดียจึงมีผลโดยตรงต่อการเข้าใจพัฒนาการของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

2.1 พุทธศาสนาในอนุทวีป

พัฒนาการและการแพร่กระจายของพระพุทธศาสนาในพื้นที่อนุทวีปอินเดียสัมพันธ์กับการรวบรวมคำสอนของพระศาสดาหลังการปรินิพพานของพระองค์ที่เรียกว่า “สังคายนา” การสังคายนานี้มีความหมายว่า “การสวดเป็นแบบเดียวกันพร้อมกัน, การสะสาง, การชำระพระไตรปิฎกให้เป็นไปในทางเดียวกัน” (หอสมุดแห่งชาติ, 2544: 502) เหตุแห่งการสังคายนานั้นคัมภีร์ฝ่ายบาลีระบุว่า หลังการปรินิพพานของพระพุทธองค์ได้ 7 วัน พระสงฆ์รูปหนึ่งนามสุภทัตตบุตรพหิตได้ร้องห้ามเหล่าสงฆ์เมืองกุสินาราที่ร้องให้เศร้าโศกกับการสูญเสียอันยิ่งใหญ่ว่า “พวกท่านอย่าได้โศกเศร้าไปเลย เราพ้นห่วงแล้ว ด้วยว่าพระมหาสมณะเปียดเบียนพวกเราอยู่ว่า สิ่งนี้ควร สิ่งนี้ไม่ควร บัดนี้พวกเราปรารถนาสิ่งใดก็กระทำสิ่งนั้น ไม่ปรารถนาสิ่งใดก็ไม่กระทำสิ่งนั้น” (Hazra, 1982: 26; สุริย์ มีผลกิจ และวิเชียร มีผลกิจ, 2545: 399) ในคัมภีร์ฝ่ายมหายานได้อธิบายไว้ในทำนองเดียวกัน คือ พระสงฆ์ผู้ที่มีได้อยู่ในเขตเมืองกุสินาราที่พระศาสดาทรงสิ้นพระชนม์นั้น ต่างพากันถือข้อปฏิบัติตามเจ้าคณะของตน (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2513: 56-57) ด้วยเหตุนี้พระกัสสปะเถระได้เสนอต่อที่ประชุมสงฆ์แห่งเมืองกุสินาราให้มีการลงมติเพื่อทำปฐมสังคายนาขึ้น ผู้ศึกษาจึงจะทำการอธิบายประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอนุทวีปแบ่งออกตามการสังคายนาพุทธศาสนาทั้งสิ้น 4 ครั้ง โดยผู้วิจัยจะแบ่งการสังคายนาออกเป็น 1) ปฐมสังคายนา 2) ทุตติยสังคายนา 3) ตติยสังคายนา และ 4) จตุรสังคายนา

2.1.1 ปฐมสังคายนา พระมหากัสสปะเถระได้ร้องต่อที่ประชุมสงฆ์ให้ลงมติเพื่อทำการสังคายนาพระธรรมคำสอน เนื่องจากคำกล่าวของพระสุภัททวุฒบรพชิตเป็นเหตุนั้น พระกัสสปะได้เสนอเหตุผลของการเรียกร้อง 3 ประการ คือ

1. พระสุภัททะกล่าววาจาไม่เหมาะสม ทำนองว่า พระพุทธองค์ปรินิพพานไปได้ก็ดี เราจะได้พ้นจากปกครอง ไม่มีผู้มาคอยตักเตือน นึกอยากทำอะไรก็ทำได้ตามประสงค์
2. ทรงเคยรับสั่งกับพระอานนท์ว่า พระธรรมวินัยจักเป็นศาสดาแทนพระองค์ในเวลาที่พระองค์ล่วงไป
3. เพราะรำลึกถึงพระคุณของพระศาสดา

ด้วยเหตุผลทั้ง 3 นี้ สภาสงฆ์ได้ลงมติดำเนินการรับข้อเรียกร้องของพระกัสสปะ การสังคายนาครั้งที่ 1 จึงจัดขึ้นภายใต้การควบคุมดูแลของพระมหากัสสปะเป็นประธานสงฆ์และเป็นผู้สอบถามข้อพระธรรมและพระวินัย พร้อมด้วยคณะสงฆ์อีก 500 รูป⁵ ที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา เขาเวภาระ เมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ หลังการปรินิพพานล่วงได้ 3 เดือน การสังคายนาในครั้งนี้ใช้ระยะเวลาทั้งสิ้น 7 เดือนจึงสำเร็จ ทั้งนี้พระเจ้าอชาตศัตรูทรงเป็นองค์อุปถัมภ์โดยตลอด (อภิชาต โปธิประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 6-7)

ภายใต้การนำของพระมหากัสสปะ ภิกษุทั้งหลายได้ร่วมกันพิจารณาข้อพระธรรมโดยเน้นหนักไปที่ข้อพระวินัยเป็นสำคัญ ในการนี้พระอุบาลีเถระซึ่งพระพุทธองค์ทรงยกย่องเป็นเอตทัคคะในด้านการจดจำพระวินัย พร้อมด้วยพระอานนท์พระพุทธอุปัฏฐากได้มีบทบาทสำคัญในการช่วยสอบทานพระวินัยและข้อพระธรรมแก่สภาสงฆ์ ระหว่างการประชุมสงฆ์บางกลุ่มเสนอให้เว้นเรื่องปาราชิก 4 ที่เหลือเป็นเรื่องเล็กน้อยทั้งสิ้น อีกกลุ่มเสนอว่า ยกเว้นปาราชิก 4 สังฆาทิเสส 13 อนियต 2 เมื่อพิจารณาเห็นถึงความคิดที่แตกแยกเช่นนั้นพระกัสสปะจึงให้ที่ประชุมพิจารณาว่า ไม่พึงตัดสิกขาบทเสียเพราะจะเป็นที่ติเตียนได้ว่า สงฆ์ของพระสมณโคดมปฏิบัติตามแต่เพียงชั่วคราวแห่งควันไฟ เมื่อศาสดานิพพานแล้วก็เลิกศึกษา ทำยที่สุดแล้วผลของการสอบทานนี้นำไปสู่ข้อพระธรรมและพระวินัยที่สภาสงฆ์มีความเห็นตรงกันว่า ไม่ถอนสิกขาบทใด ๆ

สังเกตได้ว่าข้อพิจารณาสำคัญในปฐมสังคายนาคือ เรื่องของพระธรรมวินัยหรือสิกขาบทตามพุทธบัญญัติมากกว่าประเด็นอื่น ส่งผลให้การประชุมในครั้งนั้นสามารถชำระข้อวินัยเป็นหมวดหมู่พร้อมยืนยันเรื่องสังฆมติที่ระงับความแตกแยกเกี่ยวกับเรื่องสิกขาบทเล็กน้อย ต่อมาคณะสงฆ์นี้ถูกเรียกสืบมาว่า คณะเถรวาท, สลวีรวาท หรือ “วินัยวาที” เพราะถือตามมติของพระเถระอันมีพระ

⁵ เอกสารฝ่ายมหานิกายกล่าวว่าจำนวนทั้งสิ้น 1,000 รูป (สุลักษณ์ ศิวรักษ์, 2545: 16)

มหากัสสปะเป็นประธานและยึดมั่นในพระวินัยแบบดั้งเดิม (Hazra, 1982: 26; อภิชัย โปธิ์ประสิทธิ์ ศาสตร์, 2551: 6-8; เสถียร โปธิ์นันทะ, 2513: 58-59)

อนึ่ง ฝ่ายพระปุราณเถระกลับไม่ยอมรับการลงมติของสภาสงฆ์เท่าใดนัก เนื่องจากท่านมีความเห็นว่ามัลลิกขาบทอยู่ 8 ประการที่สามารถละทิ้งได้ เพราะเมื่อครั้งพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ พระองค์ทรงปฏิบัติตามสิกขาบทข้อห้ามทั้ง 8 ข้อเหล่านี้ ดังนั้นจึงไม่ควรตั้งเป็นข้อห้ามต่อหมู่สงฆ์ คือ

1. อันโตวุตถะ (ฉัน) ของอยู่ในที่ที่อยู่
2. อันโตปักกะ (ฉันของที่) สุกภายในที่อยู่
3. สามปักกะ (ฉันของที่ทำ) ให้สุกเอง
4. อุกคหิตะ หีบ (หรือฉัน) ของที่ยังไม่ได้รับประเคน
5. ตโตนิหฺฐะ (ฉัน) ของที่นำมาจากที่นิมนต์
6. ปุเรภัตตะ (ฉัน) ของที่รับประเคนในกาลก่อนแห่งภัตต (เวลาก่อนอาหาร)
7. วนัฎฐะ (ฉัน) ของอยู่ในป่า
8. โปกขรัฎฐะ (ฉัน) ของอยู่ในสระ

แต่พระมหากัสสปะได้อธิบายว่า พระพุทธองค์ทรงอนุญาตจริง แต่ทรงอนุญาตให้ปฏิบัติได้เฉพาะเวลาข้าวยากมากแห่งเท่านั้น เมื่อพ้นสมัยแล้วพระองค์ทรงมีข้อปฏิบัติขึ้นใหม่ ข้อสิกขาบทนี้จึงได้รับอนุญาตเป็นกรณีพิเศษเท่านั้น คำอธิบายของพระมหากัสสปะมิได้สร้างความพึงพอใจแก่พระปุราณเถระแม้แต่น้อย ด้วยความไม่พอใจนี้พระปุราณเถระจึงได้แจ้งต่อที่ประชุมสงฆ์ว่า ตนจะปฏิบัติตามใจชอบ พร้อมจะทำการสังคายนาให้พร้อมบริวารของตน แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้กระทำจริงหรือไม่ (อภิชัย โปธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 9-10; เสถียร โปธิ์นันทะ, 2513: 61-62) ข้อวิพากษ์ของพระปุราณเถระและข้ออธิบายของพระมหากัสสปะได้สะท้อนให้เห็นถึงความไม่ลงรอยทางความคิดของหมู่สงฆ์ในเรื่องสิกขาบทและพุทธบัญญัติต่าง ๆ ของพระพุทธองค์ที่อาจมีมาตั้งแต่ก่อนการสังคายนาครั้งที่ 1

2.1.2 ทูตีสั่งคายนา 100 ปีหลังการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธองค์ คัมภีร์ฝ่ายสันสกฤต และฝ่ายบาลีกล่าวตรงกันว่า คณะสงฆ์จำนวน 700 รูป มีพระสัพพกามีมหาเถระเป็นประธาน พร้อมด้วยพระเถระอีกหลายท่านล้วนแต่เป็นสาธุศิษย์ของพระอานนท์เถระ⁶ ได้ประชุมกันเพื่อสั่งคายนาข้อสิกขาบทอีกครั้ง เนื่องจากพระภิกษุหมู่หนึ่งเรียกว่า “พวกวัชชีบุตร” แห่งเมืองเวสาลี ได้อ้างพุทธมติที่ได้ทรงตรัสไว้กับพระอานนท์เถระก่อนปรินิพพานว่า “ดูก่อนอานนท์โดยการล่วงไปแห่งเรา ถ้าสงฆ์ต้องการที่จะถอนสิกขาบทเล็กน้อยเสียบ้างได้” เพื่อแก้ไขว้ตฤ 10 ประการ (ปัจจุบันปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก จุลวรรค) ประกอบด้วย

1. ห้ามภิกษุสะสมเกลือไว้ เพื่อใส่เวลาฉันอาหารในวันต่อไป
2. ห้ามภิกษุฉันอาหารตั้งแต่เที่ยงไปแล้ว
3. ห้ามภิกษุฉันอาหารเป็นครั้งที่ 2 อีก หลังจากฉันเรียบร้อยแล้ว
4. ห้ามภิกษุทำอุโบสถในอวาสกำหนดเสมาเดียวกัน มากกว่าหนึ่งครั้งในวันเดียว
5. ห้ามภิกษุเพิกเฉยต่อการบอกลาสงฆ์ก่อนการทำอุโบสถ
6. ห้ามภิกษุปฏิบัติผิดกฎ ตามที่อุปัชฌายาจารย์พากันปฏิบัติกันมาก่อน
7. ห้ามภิกษุฉันนมสดที่ยังมิได้แปรเป็นนมส้ม (นมเปรี้ยว) ก่อนควร
8. ห้ามภิกษุดื่ม น้ำดองที่มีนมเมา
9. ห้ามภิกษุใช้ผ้าปูนั่งที่ยังเย็บตะเข็บไม่เรียบร้อย
10. ห้ามภิกษุรับเงินและทอง⁷

⁶ หลังการสั่งคายนาครั้งที่ 1 สภาสงฆ์ได้มีมติให้ลงโทษอาบัติพระอานนท์ด้วยเหตุผล 5 ประการ 1) ไม่ทูลถามถึงสิกขาบทเล็กน้อยว่าได้แก้อะไรบ้าง 2) ข้อที่เทียบผ้าวัสสิกสาฎก (ใช้เท้าหนีบ) ของพระผู้มีพระภาคเจ้า 3) ปลอ่ยให้พวกสตรีถวายบังคมพระสรีระก่อน และพวกนางก็ร้องไห้ น้ำตาเปียกเปื้อนพระสรีระ 4) ไม่ทูลวิงวอนพระศาสดาให้ดำรงอยู่ตลอดกาลป์ เมื่อพระองค์ทรงทำนิมิตโอภาส 5) ขวนขวายให้สตรีได้บวชในพระธรรมวินัย มตินี้ยังผลให้พระอานนท์จำต้องออกปลงอาบัติ ท่านจึงได้เดินทางไปเทศนาสอนพราหมณ์มัชฌานติกะ พร้อมบริวารจำนวน 500 คน ก่อนจะถูกเชิญไปจำพรรษาอยู่ ณ ดินแดนกัศมีระ (แคชเมียร์) (Hazra, 1982: 26; อภิชัย โทธิประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 6)

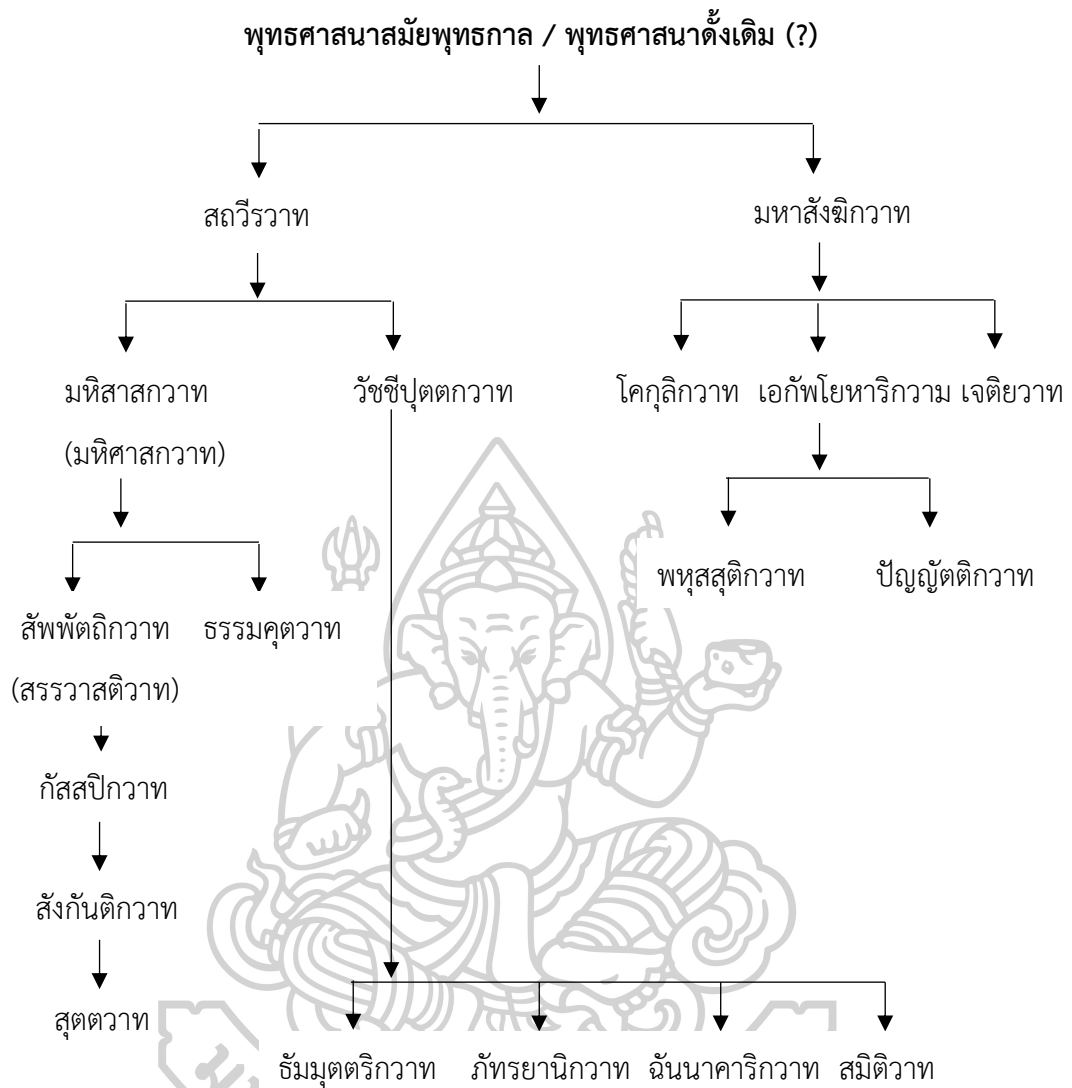
⁷ ในคัมภีร์ฝ่ายสันสกฤตชื่อ “เกทธรรมมติจักรศาสตร์” ของพระวสุมิตร ได้อธิบายต่างออกไปว่า ที่มาของความขัดแย้งเกิดขึ้นจากความเห็นต่างเรื่องทิวี่ 5 ของพระมหาเวทภิกษุ คือ

1. พระอรหันต์อาจถูกมารรบกวนในความฝันจนพิชชะ (น้ำอสุจิ) เคลื่อนได้
2. พระอรหันต์อาจมีอัญญาณจรिया (การหมายเอาอกุศลเป็นที่ตั้ง) ได้
3. พระอรหันต์อาจมีกังขาได้
4. ผู้จะรู้ว่าตนบรรลุอรหัตตผลก็โดยการแนะนำพยากรณ์ของผู้อื่น
5. มรรคผลจะปรากฏต่อเมื่อบุคคลผู้บำเพ็ญเปล่งคำว่า ทุกข์หนอ (อภิชัย โทธิประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 13)

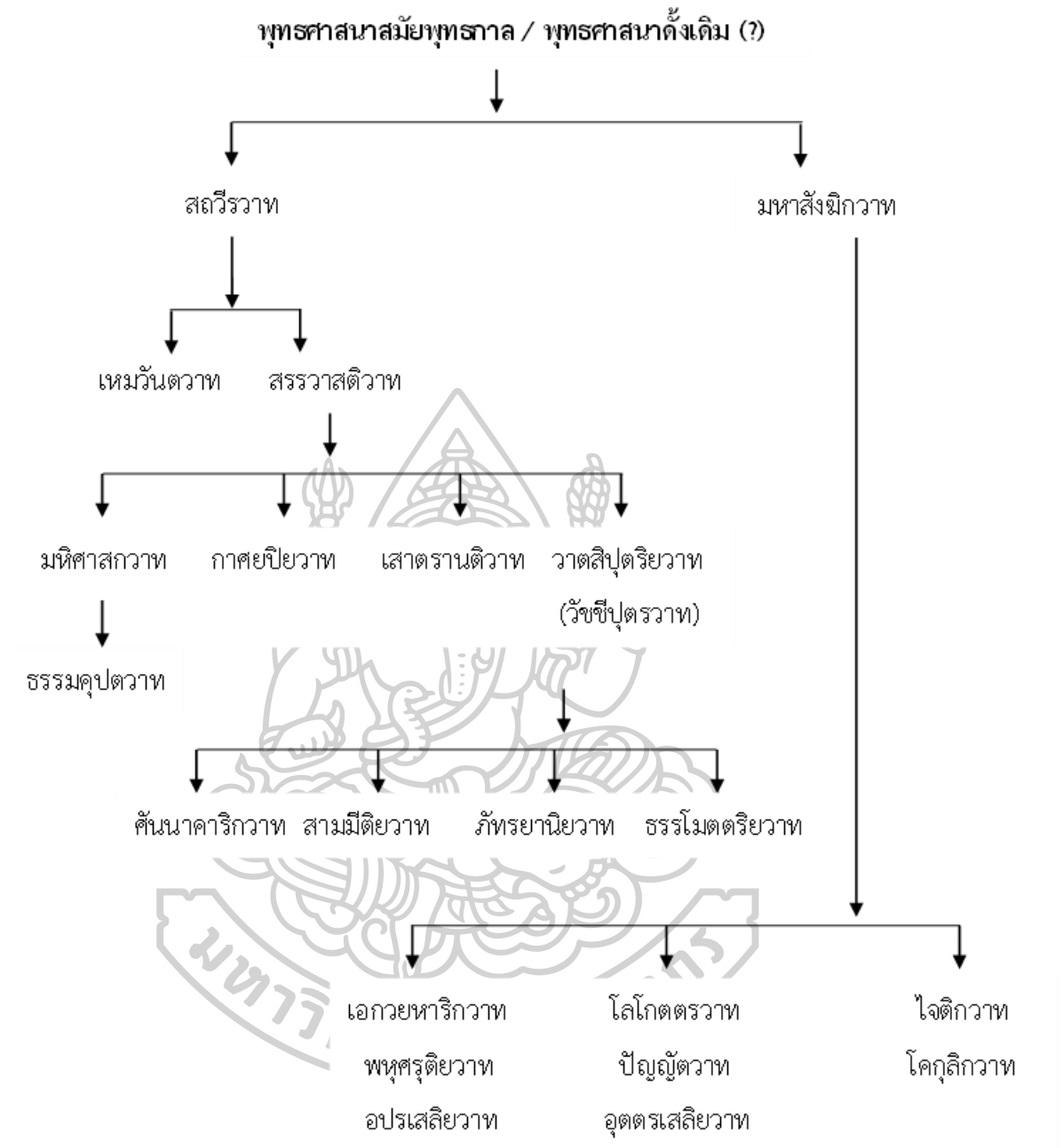
ในการประชุมครั้งนั้นพระยสเถระหรือพระยสกาภณฑกบุตรแห่งโกสัมพีได้เป็นผู้นำของฝ่ายวินัยวาที คัดค้านการวิพากษ์วัตถุ 10 ประการของกลุ่มวัชชีบุตร ตลอดระยะเวลา 8 เดือนของการสังคายนา ที่นครเวสาลี แคว้นวัชชีทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดียปัจจุบัน การสังคายนาในครั้งนั้นมีมติ ยึดตามพระวินัยดั้งเดิม (ปฐมสังคายนา) อรรถกถาฝ่ายบาลีอธิบายว่า มติของที่ประชุมสงฆ์สร้างความ ไม่พอใจให้แก่กลุ่มวัชชีบุตรเป็นอย่างมากถึงขนาดไม่ยอมรับมติของที่ประชุมสงฆ์ จึงได้ประกาศแยกตัว พร้อมชักชวนกลุ่มสงฆ์ที่เห็นด้วยจำนวนหมื่นรูป แล้วพากันไปสังคายนาแยกเฉพาะกลุ่มตนเรียกว่า “มหาสังคีติ” (การกระทำของพวกเขา) พระวินัยที่ตนเห็นว่าเหมาะสม คณะสงฆ์กลุ่มนี้จึงได้ชื่อว่า “อาจารย์วาท” เพราะยึดถือตามที่อาจารย์ได้แก้ไขภายหลัง หรือบ้างก็เรียกว่า “มหาสังฆิกะ” เพราะ มองว่าตนเป็นสงฆ์หมู่่มาก (อภิขัย โปธิประวัติศาสตร์, 2551: 12-17; เสถียร โปธินันทะ, 2513: 135)

สงฆ์กลุ่มนี้มีพระศนะที่ต่างไปจากกลุ่มพระยสเถระชัดเจนที่สุดคือ ฝ่ายมหาสังฆิกะมองว่า พระพุทธรูปทรงเป็นโลกุตรระบุคคล เช่น ทรงมีความสามารถและอำนาจเหนือกว่ามนุษย์ทั่วไป ทรง อยู่ในสมาธิเสมอ ทรงทราบความทุกอย่างมีสติควบคุมพระองค์เสมอ เป็นต้น (Hazra, 1982: 27-28; Thomas, 1971: 29-33; บุญย์ นิลเกษ, 2526: 32-33; ผาสุข อินทราวุธ, 2543: 1-2; ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, 2543: 35-47)

แผนผังที่ 1 การแตกแยกนิกายในพุทธศาสนาในการสังคายนาครั้งที่ 2 ตามปกรณบาลี
(มหาทีปวงศ์และอรรถกถากถาวัตถุ)

แผนผังที่ 2 การแตกแยกนิกายในพุทธศาสนาในการสังคายนาครั้งที่ 2 ตามปกรณ์สันสกฤต
(เภทธรรมมติจักรศาสตร์)⁸

⁸ แผนผังที่ 1-2 ได้แบ่งสาขานิกายตามการจำแนกของเสถียร โพธิ์นันทะ อิงตามปกรณ์ฝ่ายบาลี-สันสกฤต (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2513: 190, 198)

2.1.2.1 การเกิดพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน การแตกแยกของพุทธศาสนาหลังการสังคายนาครั้งที่ 2 เมื่อกล่าวโดยส่วนใหญ่แล้วมีเพียง 2 นิกายเท่านั้น คือ สลวีระ (เถรวาท) และมหาสังฆิกะ (อจาริยวาท) ต่อมาจึงได้แตกนิกายย่อยออกไปอีกเป็น 18 นิกายย่อย คือแยกไปจากเถรวาท 11 นิกายจากมหาสังฆิกะ 5 นิกาย นิกายต่าง ๆ ที่แยกไปจากเถรวาทนั้นเกิดขึ้นเมื่อพุทธศตวรรษที่ 2 เป็นต้นไป ส่วน 5 นิกายที่แยกไปจากฝ่ายมหาสังฆิกะ ได้เกิดขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 1 แล้ว (อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 25-26) ความแตกแยกทางความคิดนี้เองที่นำไปสู่การเกิดขึ้นของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เพราะเมื่อสงฆ์ฝ่ายมหาสังฆิกะไม่จำเป็นต้องปฏิบัติศาสนกิจร่วมกับสงฆ์ฝ่ายสลวีระแล้ว เป็นการสะดวกในการจะพัฒนาความคิดของตนต่อพระพุทธองค์ หรือสิ่งอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เป็นต้นว่าแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์

เอ็ดเวิร์ด เจ. ทรัมส์ (Edward J. Thomas) ได้อธิบายสรุปถึงเหตุของการแยกตัวหลังการสังคายนาครั้งที่ 2 และเป็นสาเหตุของการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานที่พัฒนาต่อยอดทางความคิดต่อไปจากฝ่ายอจาริยวาท หรือมหาสังฆิกะไว้ 2 ประเด็นดังนี้

1. ความขัดแย้งในหมู่สงฆ์ แบ่งได้เป็น

1.1 ข้อพระวินัยที่เข้มงวดเกินไป สงฆ์บางรูปมีอิสระมากก่อน ทำให้ไม่สามารถปฏิบัติตามพระธรรมวินัยที่เข้มงวดและเก็บตัวมากเกินไป

1.2 ความเชื่อในอภิปราย พระสงฆ์บางรูปมีลักษณะเป็นจิตนิยมอยู่ก่อนที่มาบวช เมื่อได้พบกับพุทธปรัชญาที่มีลักษณะเป็นสัจจะนิยมก็ไม่อาจละทิ้งความคิดหรือความเชื่อดั้งเดิมได้ จึงหันไปสนับสนุนฝ่ายที่คิดเหมือนตน

1.3 ความเป็นนามธรรมของนิพพาน เนื่องจากฝ่ายสลวีระอธิบายสภาวะนิพพานในลักษณะคนทั่วไปไม่สามารถหยั่งรู้ได้ จึงเกิดความรู้สึกไม่มั่นใจว่าพวกเขาจะมีโอกาสสัมผัสได้อย่างไร สุดท้ายเกิดเป็นความสงสัยว่าสภาวะนิพพานมีจริงหรือไม่

1.4 การมีอุดมการณ์ที่เปลี่ยนไป กลุ่มสงฆ์คณะเดิม (สลวีระ) ยึดติดกับแนวคิดเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา มากจนเกินไป ทำให้มองเป็นหลักการในการดำเนินชีวิตที่สมบูรณ์ส่งผลให้สงฆ์ปลีกตัวออกจากสังคมมากเกินไป พร้อมทั้งการเกิดขึ้นของแนวคิดพระโพธิสัตว์ที่เน้นเรื่องปัญญา ความกรุณาต่อสัตว์โลก และมีอุบาย หรืออุบายะ (ความเฉียบแหลม) ในการเข้าใจและถ่ายทอดเรื่องราวต่อสังคม แนวคิดนี้ทำให้พุทธศาสนาตามการตีความของฝ่ายมหาสังฆิกะเข้าถึงชุมชนได้มากขึ้นและเป็นรูปธรรมมากขึ้นในความรู้สึกของสามัญชน

2. การรับอิทธิพลจากภายนอก อิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์และความเชื่อท้องถิ่น ได้เพิ่มบทบาทต่อคณะสงฆ์มากขึ้น (ตามกลุ่มพราหมณ์และคนพื้นเมืองที่บวชเข้ามาในคณะสงฆ์) ส่งผลให้คณะสงฆ์มีความคิดที่หลากหลายและมีหัวก้าวหน้าพอสมควร (Thomas, 1971: 263-284; ผาสุข อินทราวุธ, 2543: 3-4)

ในขณะนั้นความคิดอ่านแบบมหายานยังไม่แน่นอนนัก กระทั่งพุทธศตวรรษที่ 7 ทานนาคราชุนได้สถาปนารอบความคิดแบบมหายานที่เน้นความคิดเกี่ยวกับสัพพัญญูตา และการมีชีวิตแบบโพธิสัตว์ขึ้นอย่างชัดเจน มีพื้นฐานสำคัญมาจากการย้าคำสอนของพระพุทธองค์ในส่วนตัวส่วนหนึ่งเป็นการเฉพาะ รวมถึงแนวคิดของนิกายสรรวาสติวาทและมหาสังฆิกะ อันเป็นผลพวงของการสังคายนาครั้งที่ 2 นี้ (Thomas, 1971: 283; บุญย นิลเกษ, 2526: 43-46; ผาสุข อินทราวุธ, 2543: 3)

ผู้วิจัยมีความเห็นสอดคล้องกับนายโรมัศกล่าวคือ การสังคายนาครั้งที่ 2 นี้ต่อย้าความไม่ลงรอยทางความคิดระหว่างกลุ่มสงฆ์ในเรื่องของพระธรรมวินัยให้เด่นชัดมากขึ้น โดยเฉพาะเรื่องข้อพระวินัยขององค์พระสมณโคดมที่ไม่สอดคล้องตามยุคสมัยดังเช่นพุทธกาล จึงกลายเป็นการสร้างความคิดอัดให้แก่สงฆ์ในการปฏิบัติตาม คณะสงฆ์ชาววัชชีจึงเป็นตัวแทนของความรู้สึกอัดอัดดังกล่าว ในทางกลับกันความคิดอัดนั้นกลับนำไปสู่ความเบงบานทางความคิดเสียมากกว่า เพราะเมื่อเกิดการแยกตัวแล้วความคิดต่าง ๆ ก็พัฒนาขึ้นตามสำนักสงฆ์ที่หลากหลายด้วย

บุญย นิลเกษ (2526: 22-23) เสนอทัศนะว่า แม้สงฆ์จะมีสถานภาพเป็นตัวของตัวเองอยู่ทั่วไป แต่ท่านก็ต้องอาศัยชาวบ้านเพื่อการเป็นอยู่และดำรงชีพต่อไปเท่าที่ควร สิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดข้อเท็จจริงที่ว่า ฝ่ายที่เห็นดีเห็นชอบกับการปฏิบัติตนตามรูปแบบวินัยนิยม เพื่อการเป็นอรหันต์ของตนโดยเฉพาะก็มุ่งแต่ประโยชน์ตัวเองเกินไป มิได้มองดูสถานการณ์แวดล้อมของชาวบ้าน ฝ่ายหนึ่งกลับมีทัศนะตรงกันข้ามคือเห็นอกเห็นใจชาวบ้านอยู่ตลอดเวลา ขณะเดียวกันก็คัดค้านหลักการของฝ่ายแรกในเรื่องการขอลดหย่อนข้อวัตรทั้งนำไปสู่การเสนอทางไปสู่การดับทุกข์ที่หลากหลายเนื่องจากโลกทัศน์ที่ต่างออกไป เมื่อหลักการเดิมมีอยู่ว่าการฝึกสมาธินั้นเป็นแนวการนำไปสู่การดับทุกข์ เมื่อเช่นนั้นทำให้สงฆ์เหล่านี้ไม่เห็นด้วยกับการใช้วิธีการอย่างอื่น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความรู้หรือญาณอื่นใด

2.1.3 ตติยสังคายนา ในรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช แห่งราชวงศ์โมริยะ (พ.ศ.270-312) กลุ่มอลัชชีมีจำนวนมากกว่าภิกษุแท้ ๆ จึงต้องให้ระงับการทำอุโบสถสังฆกรรมถึง 7 ปี มูลเหตุนี้มาจากพระสงฆ์ผู้มีศีลบริสุทธิ์ไม่ยอมร่วมกับพระอลัชชีเหล่านั้น พระเจ้าอโศกทรงไม่สบายพระทัยเป็นอันมากในความแตกแยกของสงฆ์ ทรงปรารถนาให้หมู่สงฆ์กลับมาสามัคคีกันดังเดิม จึงได้มีพระราชโองการให้เสนาอำมาตย์หาทางสมานความแตกแยกนี้ ฝ่ายอำมาตย์จึงได้บังคับให้ภิกษุผู้บริสุทธิ์ทำอุโบสถร่วมกับอลัชชี พระภิกษุผู้รักษาศีลบริสุทธิ์ต่างปฏิเสธที่จะร่วมอุโบสถสังฆกรรมเช่นเดิม เหล่าเสนาอำมาตย์จึงเห็นว่าเป็นโทษขัดพระราชโองการพระเจ้าแผ่นดิน จึงได้จับสงฆ์เหล่านั้นตัดศีรษะเสียทั้งหมด

พระเจ้าอโศกมหาราชทรงเสียพระทัยเป็นอันมากกับการกระทำของเหล่าเสนาอำมาตย์ของพระองค์ ก่อนจะได้เสด็จพระราชดำเนินไปขอขมาแด่พระภิกษุสงฆ์ที่พระอาราม พร้อมตรัสถามต่อเหล่าภิกษุว่า บาบจากความผิดในครั้งนี้จะตกลงมาถึงพระองค์หรือไม่ พระสงฆ์ต่างตอบต่างกันไปหลากหลายไม่เป็นเอกฉันท์ พระเจ้าอโศกมหาราชทรงพิจารณาเห็นว่า พระสงฆ์ในปัจจุบันไม่มีความแตกฉานในพระธรรมวินัยอย่างแจ่มแจ้ง อันเป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของกลุ่มพระอลัชชี จึงตรัสถามหาพระสงฆ์ผู้พร้อมด้วยความรู้ในพระธรรมวินัย ก็ได้รับคำตอบว่ามีแต่พระโมคคัลลีบุตรเถระรูปเดียวเท่านั้นที่อาจแก้ความสงสัยในข้อพระวินัยแก่พระองค์ได้

ครั้นทราบความเช่นนั้นแล้ว พระเจ้าอโศกมหาราชทรงนิมนต์พระโมคคัลลีบุตรเถระกลับเข้าสู่นครปาฏลีบุตรเพื่อทำการวิเสชาข้อคำถามของพระองค์ที่ค้างค้าง พระเถระรูปนี้ได้ทำลายข้อกังขาในพระทัยของพระเจ้าอโศกเสียสิ้น ด้วยเหตุนี้จึงได้มีพระราชโองการให้ประชุมสงฆ์ทั่วทั้งอาณาจักรของพระองค์ให้มาประชุมกันที่วัดโศการาม มีพระโมคคัลลีบุตรเถระเป็นประธานฝ่ายสงฆ์ ดำเนินการสังคายนาและสอบทานพระธรรมวินัยในฐานะที่ท่านเป็นผู้รอบรู้ในพระธรรมทางสงฆ์ฝ่ายวิษวาทิ (กรรมศิลปากร, 2557ก: 30) การสังคายนาครั้งที่ 3 นี้ใช้ระยะเวลา 9 เดือน กระทำโดยพระอรหันต์ 1,000 รูป ในการนั้นพระเจ้าอโศกทรงเป็นองค์อุปถัมภ์การสังคายนา (บุญย์ นิลเกษ, 2526: 35; อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 27-29; Hazra, 1982: 38)

ผลของการสังคายนา คือ มีพระราชโองการให้จับพระสงฆ์ฝ่ายอลัชชีสึกออกจากสังฆะถึง 60,000 คน ทั้งพระโมคคัลลีบุตรเถระยังได้นิพนธ์ร้อยกรองคัมภีร์กถาวัตถุขึ้น เพื่อแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่ยังคงคลุมเครือให้ชัดเจนขึ้น ได้ตั้งคำถามต่อข้อพระวินัยหรือข้อพระธรรมบางข้อแล้วได้ให้คำตอบเอาไว้ด้วย รวมทั้งหมด 219 กถา เมื่อการสังคายนาได้เสร็จสิ้นลงแล้วพระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงส่งคณะสงฆ์ออกเดินทางไปยังดินแดนต่าง ๆ ในฐานะพระสมณทูตเพื่อไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ซ้าระแล้วนี้ไปสู่ดินแดนต่าง ๆ ทั่วทั้งอนุทวีปและ

พื้นที่อื่น ๆ ใกล้เคียง ดังปรากฏอยู่ในจารึกเสาชิงช้าพระเจ้าอโศกหมายเลข 5 และ 8 พบที่สถูปสาญจี และคัมภีร์มหาวงศ์ของฝ่ายลังกา ประกอบด้วย

1. คณะพระมัทสนันติกเถระไปแคว้นแคชเมียร์และคันธาระ ทางทิศเหนือ
2. คณะพระมหาเทวะไปมทิสยามณฑล ในแถบลุ่มแม่น้ำโคธาวารี ทางทิศใต้
3. คณะพระรักชิตะไปวนวาสี ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้
4. คณะพระธรรมรักชิต ท่านผู้นี้เป็นชาวกรีกไปอุปฐิตะ ทางทิศเหนือ
5. คณะพระมหาธรรมรักชิตไปมหาตมิยะ บริเวณเมืองมูมไปปัจจุบัน
6. คณะพระมหารักชิตไปโยนะ บริเวณเอเชียกลาง
7. คณะพระมัทสนิมและพระมหาเถระอีก 4 รูปไปหิมมาวันตะ บริเวณเทือกเขาหิมาลัย
8. คณะพระโสณะและพระอุตระไปสู่สุวรรณภูมิ⁹
9. คณะพระมหินทรและสังฆมิตาเถรีไปตัมปปณณิ เกาะลังกาในปัจจุบัน

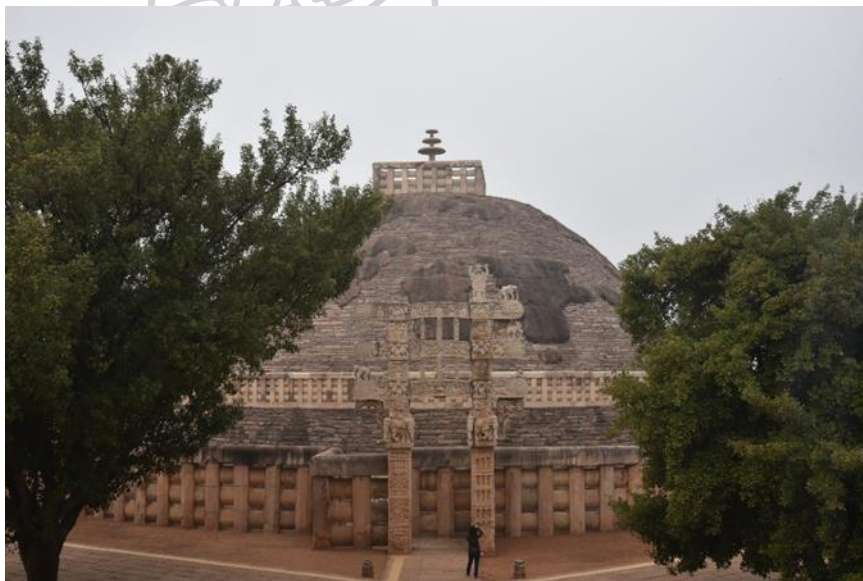
พร้อมทั้งมีพระราชโองการให้ตั้งเสาศิลาขนาดใหญ่ (ภาพที่ 1) พร้อมด้วยจารึกข้อความที่พระราชโองการว่าด้วยการบริหารงานที่ดี และขอพระธรรมทั่วทั้งพระราชอาณาจักร ทั้งยังนำเสาศิลา นั้นไปตั้ง ณ สังเวชนียสถานทั้ง 4 อันเนื่องด้วยพุทธประวัติ ข้อความในจารึกบางแห่งชี้ว่า พระองค์ทรงเคยเสด็จเยือนสถานที่นั้น ๆ ด้วยพระองค์เอง เช่น จารึกเสาชิงช้าพระเจ้าอโศกด้านหน้าวิหารมาयाเทวี สนวนลุมพินี กล่าวว่า “พระเจ้าอโศกได้เสด็จมาด้วยพระองค์เองที่นี่ ดินแดนที่พระพุทธเจ้าพระศากยมุนีประสูติ โปรดให้ตั้งเสาศิลาหินซึ่งสลักโดยประติมากร...” (Ray, 2017: 13-14; เซษฐ์ ดิงส์ถุชลี, 2556: 34, 46-47)

การสร้างเสาชิงช้าเหล่านี้เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการสร้างพุทธสถานจำนวนมากขึ้นทั่วทั้งพระราชอาณาจักรของพระองค์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา อาทิ สถูปสาญจี (ภาพที่ 2) ถูกสร้างขึ้นเพื่อเป็น 1 ใน 7 พระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ก่อนจะแบ่งพระบรมสารีริกธาตุนั้นกระจายทั่วทั้งพระราชอาณาจักร (Mitra, 2001: 4-6)

⁹ มีผู้เสนอว่า “สุวรรณภูมิ” ที่อ้างถึงในจารึกและคัมภีร์มหาวงศ์นี้สามารถอธิบายความได้เป็น 2 พื้นที่ คือ 1) เป็นบริเวณตอนใต้ของประเทศเมียนมาปัจจุบัน หรือ 2) อาจเป็นเมืองหนึ่งในแถบเบงกอล ตะวันออกของประเทศอินเดียปัจจุบัน ปรากฏชื่อในบันทึกพระเสี้ยนจางว่า “เมืองโกโลนสุฟาลานา (Ko-Lo-Na-Su-Fa-La-Na)” มีความหมายว่า เมืองทองคำ (Hazra, 1982: 38-39)

ภาพที่ 1 เสาศรเจ้าอโศกจากเมืองเวสาลี
(ที่มา: Ray, 2017: 16)

ภาพที่ 2 สตูปสาญจี

คาไนย ลาล ฮาซรา (Kanai Lal Hazra) ตั้งข้อสังเกตว่า การสังคายนาครั้งที่ 3 นี้จัดขึ้นเฉพาะในนครปาฏลีบุตรเท่านั้น จึงมีความจำเป็นต้องให้มีการส่งพระสมณทูตออกไปเพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่การสังคายนาซึ่งพระองค์ทรงอุปถัมภ์ในครั้งนี้ให้เป็นที่ยอมรับในพื้นที่อื่น ๆ อย่างไรก็ตามก็เกิดการตัดสินพระทัยในครั้งนั้นของพระเจ้าอโศกได้ทำให้พุทธศาสนาแพร่กระจายออกไปอย่างกว้างขวางมากขึ้นโดยครอบคลุมพื้นที่ทั่วทั้งอนุทวีปโดยสมบูรณ์ (Hazra, 1982: 38-39; ภาสุช อินทรารุช, 2543: 1-2; อภิชัย โปธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 29-30)

เสถียร โปธินันทะ เสนอว่า การสีกพระสงฆ์ฝ่ายลัทธิซึ้นตามข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์ฝ่ายลังกาแท้จริงคือบรรดาคณะสงฆ์นิกายอื่น ๆ มีคณะมหาสังฆิกะเป็นต้น การมีสงฆ์ปลอมมาบวชไม่น่าเป็นเหตุเป็นผลได้เลย ในข้อที่พระพุทธานุชาดำรัสรุ่งโรจน์ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ มีพระเถรานุเถระเป็นผู้นำปฏิบัติธรรมและมีธรรมมหาอำมาตย์คอยสอดส่องให้ความพิทักษ์แล้วปล่อยให้มิคนปลอมบวชถึง 60,000 คน โดยที่ทางบ้านเมืองหรือทางคณะสงฆ์ไม่สามารถป้องกันได้ถึง 7 ปี จึงดูเป็นธรรมดาของปรกรณ์ฝ่ายลังกาจริง ๆ ที่มักจะเขียนวิพากษ์คณะสงฆ์ฝ่ายตรงข้ามว่าเป็นอธรรมวาทีบ้าง เดียรถีย์บ้าง เป็นลัทธิซึ้นบ้าง จึงไม่ต้องสงสัยว่าเดียรถีย์ในปรกรณ์บาลีเป็นคณะสงฆ์ต่างนิกายต่างทัศนะ เพราะมีความจริงอยู่ในเรื่องคณะสงฆ์ในรัชสมัยของพระองค์ไม่ปรองดองกัน ดังปรากฏพระราชกำหนดโทษแก่ผู้ทำให้สงฆ์แตกแยก (เสถียร โปธินันทะ, 2513: 268-270)

ข้อเขียนของเสถียร โปธินันทะได้สนับสนุนข้อสังเกตของคาไนย ลาล ฮาซราในข้างต้น เพราะจากข้อเขียนนี้ชี้ชัดว่าการจัดการคณะสงฆ์ในครั้งนี้เป็นเรื่องจำเพาะภายในพระราชอาณาจักรของพระเจ้าอโศกเท่านั้น และเป็นกรกระทำของคณะสงฆ์ฝ่ายเถรวาทิน (ในชื่อวิภิกขวาทีน) ที่พระเจ้าอโศกทรงอุปถัมภ์ การสังคายนาจึงเป็นการสร้างความชอบธรรมให้แก่คณะสงฆ์ฝ่ายเถรวาทเท่านั้น ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งคือ คณะสงฆ์ผู้ร่วมกันสังคายนามีเพียง 1,000 รูปทั้งทีในขณะนั้นควรมีจำนวนสงฆ์เป็นจำนวนมากหากเข้าร่วมสังคายนากันทั้งสิ้นทุกวาทะ อย่างไรก็ตามข้อเขียนข้างต้นยังแสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของพุทธศาสนาในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช รวมถึงการแข่งขันกันในกลุ่มคณะสงฆ์ต่างนิกาย พร้อมด้วยความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาอื่น ๆ

2.1.4 จตุรสังคายนา ภายหลังการสวรรคตของพระเจ้าอโศกมหาราช อาณาเขตของอาณาจักรโมริยะลดจากเดิมที่มีอำนาจครอบคลุมเกือบทั่วทั้งอนุทวีปเหลือเพียงในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคา ราวปี 358 กษัตริย์พระองค์สุดท้ายแห่งราชวงศ์โมริยะได้ถูกพราหมณ์ปุชยมิตรระลอกปลงพระชนม์ พราหมณ์ปุชยมิตรได้ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์ศุงคะ ราชวงศ์ใหม่นี้อุปถัมภ์ศาสนาพราหมณ์เป็นสำคัญ ส่งผลให้เกิดความเสื่อมของพุทธศาสนาในหลายพื้นที่ของอนุทวีป อย่างไรก็ตามก็ดีพุทธศาสนาที่ได้

ขยายตัวออกไปยังดินแดนต่าง ๆ จากผลของการส่งพระสมณทูตเดินทางไปเผยแผ่ศาสนาเมื่อครั้งพระเจ้าอโศก ได้เจริญงอกงามเป็นอย่างมากในหลายพื้นที่ อาทิ เอเชียกลาง ดินแดนแคชเมียร์ รวมไปถึงศรีลังกา

ความเจริญของพุทธศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่งในดินแดนเอเชียกลางได้รับการอุปถัมภ์จากราชวงศ์ต่าง ๆ มากมายในพื้นที่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งราชวงศ์กุษาณะ แห่งเผ่ากุษาณ เดิมพวกกุษาณนี้เป็นชนกลุ่มเดียวกับพวกยูซึห์ เดินทางเร่ร่อนไปมาและครอบครองพื้นที่บัคเตรีย หลังจากนั้นแบ่งเป็น 5 กลุ่มมีชนกุษาณเป็นหนึ่งในนั้น ชนกุษาณนี้ได้มีชัยชนะเหนือ 4 กลุ่มที่เหลือจึงได้สถาปนาราชวงศ์กุษาณะขึ้นปกครองดินแดนแถบตะวันตกบริเวณที่ราบคาบูลและบัคเตรีย ปัจจุบันคือประเทศอัฟกานิสถาน ก่อนจะเข้ารุกรานอินเดียผ่านทางเทือกเขาฮินดูกูชในราวปี 480 ในสมัยพระเจ้าวิมาะ จาริกราบาตัก (Rabatak) ได้ระบุว่าทรงเข้าพิชิตเมืองต่าง ๆ ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำสินธุ พื้นที่ของรัฐอุตตรประเทศ และตอนเหนือของกลุ่มแม่น้ำคงคา จากนั้นได้ขยายอาณาเขตไปจนถึงเมืองโกสัมพี รัฐอุตตรประเทศ เมืองปาฏลีบุตร รัฐพิหาร ก่อนจะสถาปนาพระนครขึ้นที่เมืองมถุราย่างมั่นคงในรัชสมัยของพระเจ้ากนิษกะ ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 6 (Chakrabarti & Lal, 2014: 50-51; จิรฺสสา คชาชีวะ, 2562: 67)

พระเจ้ากนิษกะทรงมีพระทัยฝักใฝ่ในพุทธศาสนาอย่างยิ่งยวด ถึงขั้นให้อาณาประชาราษฎร์ผู้แตกฉานในพระธรรมมาเทศนาถวายในพระราชวังทุกวัน ความเอาพระทัยใส่ในด้านศาสนาเป็นอย่างมากนี้พระองค์จึงเกิดความกังขาในหลักธรรมของเหล่าพระธรรมาจารย์ต่าง ๆ ที่ต่างกันออกไปตามแต่นิกายที่ตนยึดมั่น ครั้นได้ทรงพบกับพระปารศวะเถระ พระภิกษุในฝ่ายสรราวาสติวาทซึ่งมีอิทธิพลมากในอินเดียภาคเหนือขณะนั้น พระองค์ทรงพอพระทัยเป็นอย่างมากกับข้อพระธรรมที่ได้รับระหว่างการเดินทางกับพระปารศวะเถระ นำไปสู่ความเลื่อมใสในตัวพระเถระรูปดังกล่าว

ความพอพระทัยได้เป็นเหตุให้พระองค์ทรงจัดให้มีการสังคายนาพระพุทธศาสนาขึ้นอีกครั้งหนึ่ง พระภิกษุเสวียนจั้ง (Hiuen Tsang) ระบุว่า การสังคายนาในครั้งนี้จัดขึ้นในแคว้นกัศมีระ (แคชเมียร์) มีพระเถระจำนวน 500 รูปเข้าร่วมในการประชุม มีพระปารศวะเถระเป็นประธานสงฆ์ มีพระวสุมิตรเถระเป็นผู้แถลงมติ ปกรณ์ฝ่ายทิเบตกล่าวว่า มีพระอรหันต์จำนวน 500 พระโพธิสัตว์อีก 500 และบัณฑิตอีก 500 โดยพระวสุมิตรเป็นประธานสงฆ์ พระอัสวโฆษะเป็นรองประธานสงฆ์ ร่วมกันทำสังคายนาที่กุณลวันวิหารในแคว้นกัศมีระ ในวสุพันธุนิทานเล่าว่า เมื่อพระพุทธรูปองค์ปรินิพพานล่วงได้ 500 ขวบปี มีพระอรหันต์ชื่อกาตยาณินบุตร ได้ชุมนุมสงฆ์มีพระอรหันต์จำนวน 500 และพระโพธิสัตว์อีก 500 องค์เข้าร่วม เพื่อทำการประชุมร้อยกรองอภิธรรมปิฎกของนิกายสรราวาสติวาท และได้แต่งตั้งมกัรชฎาณปรีสถาน (Hazra, 1982: 41)

เสถียร โปธินันทะได้สรุปผลของการสังคายนานี้ไว้ทั้งสิ้น 5 ประการ ดังนี้

1. ภาษาสันสกฤตได้ถูกใช้ในการสังคายนานี้เป็นครั้งแรก
2. มีการร้อยกรองอรรถาธิบายพระไตรปิฎกทั้ง 3 ชั้น เพื่อป้องกันความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน คือ อรรถกถาพระวินัยปิฎกชื่อวินัยภาษา จำนวนแสนโคลก อรรถกถาพระสุตันตปิฎกชื่ออุเทศศาสตร์ จำนวนแสนโคลก ร้อยกรองพระอภิธรรมชื่อวิชาศาสตร์อีกแสนโคลก
3. มีการจดจารปกรณเหล่านี้ขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษร
4. นิกายสรรพาสติวาทีนเป็นนิกายซึ่งทางราชการรับรอง
5. พระเจ้ากนิษกะได้ทรงส่งสมณทูตออกเผยแผ่พุทธศาสนาทั่วไปในเอเชียกลาง (เสถียร โปธินันทะ, 2513: 327-328)

ความศรัทธาของพระเจ้ากนิษกะยังผลให้เกิดการสร้างสิ่งต่าง ๆ อุทิศถวายแด่พระศาสนา โดยเฉพาะการเกิดพระพุทธรูปขึ้นเป็นครั้งแรกที่แคว้นคันธาระและกาปิสะ โดยรับอิทธิพลจากรูปแบบศิลปะของกรีก-โรมัน และที่แคว้นมถุราซึ่งมีลักษณะแบบพื้นถิ่นอินเดีย นักวิชาการเชื่อว่าศิลปะทั้ง 2 ถูกสร้างขึ้นภายใต้การอุปถัมภ์ของพระเจ้ากนิษกะ ทั้งยังมีการพบหลักฐานอื่น ๆ ที่แสดงความเกี่ยวข้องกับพระองค์และพุทธศาสนา เช่น มีการพบเหรียญประจำรัชกาลของพระองค์สลักรูปพระพุทธเจ้าประทับยืน ครองจีวรห่มคลุม แสดงอภัยมุทรา พร้อมสลักจารึกอักษรโรมันระบุว่า BODDO (พุทธ) อีกด้านหนึ่งเป็นรูปพระเจ้ากนิษกะสวมเสื้อคลุมยาวและรองเท้าบูท (ภาพที่ 3) ผอบทองบรรจุอัฐิคนูนรูปพระพุทธเจ้าประทับยืนและบุคคลทั้งหญิงและชายในซุ้ม จากเมืองพิมาราน (Bimaran) (ภาพที่ 4) ผอบหล่อด้วยทองแดงมีประติมากรรมลอยตัวพระพุทธเจ้าประทับนั่งขัดสมาธิ ขนาบด้วยรูปบุคคลทั้ง 2 ข้าง รูปหนึ่งสันนิษฐานว่า เป็นพระเจ้ากนิษกะ และอีกรูปหนึ่งเป็นกามเทพแบกพวงมาลัย (ภาพที่ 5) ทั้งนี้ผอบชิ้นนี้ปรากฏจารึกว่า ผอบนี้ได้สร้างขึ้นเพื่อถวายมหाराชา กนิษกะ เป็นต้น (Loeschner, 2012: 6; Sivaramamurti, 1993: 64; หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2545: 73-74, 103-104)

ภาพที่ 3 เหรียญพระเจ้ากนิษกะพร้อมรูปพระพุทธรูปประทับยืน
(ที่มา: เชษฐ์ ดิงส์ถุชติ, 2558ก: 67)

ภาพที่ 4 ฝอบจากเมืองพิมาราน (ซ้าย)

ภาพที่ 5 ฝอบพร้อมรูปพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิ (ขวา)

(ที่มา: the British Museum, เข้าถึงเมื่อ 12 สิงหาคม 2563. เข้าถึงได้จาก
https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_1900-0209-1;

Loeschner, 2012: 7)

ข้อมูลข้างต้นชี้ให้เห็นว่า ตั้งแต่การสังคายนาครั้งที่ 2 ถึงการสังคายนาครั้งที่ 4 พุทธศาสนาได้แยกออกเป็นสำนักคิดต่าง ๆ อย่างชัดเจนราว 18 นิกายเป็นอย่างน้อย ในประเด็นดังกล่าวนี้ผู้วิจัยจะอธิบายถึงเอกลักษณ์และหลักคำสอนของแต่ละนิกายต่อไปในภายหน้า ผู้วิจัยพิจารณาเห็นว่า ในการสังคายนาครั้งที่ 3-4 สถาบันทางการเมืองได้เข้าแทรกแซงศาสนจักรและควบคุมการสังคายนาของคณะสงฆ์อย่างชัดเจนกว่าการสังคายนาครั้งอื่น ทั้งนี้การสังคายนาครั้งที่ 3 ได้เป็นต้นแบบของการสังคายนาในครั้งต่อ ๆ มา เห็นได้จากความเหมือนกันของการสังคายนาครั้งที่ 3 และ 4 การสังคายนาพุทธศาสนาได้กลายเป็นเหมือนกิจอย่างหนึ่งของพระเจ้าแผ่นดินในช่วงเวลานั้น กล่าวคือ

การสังคายนาหรือการทำให้พุทธศาสนาบริสุทธิ์เป็นเสมือนการแสดงความยิ่งใหญ่ของพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีบุญญาธิการ เพราะในกรณีพระเจ้าอโศกมหาราชนั้นการสังคายนาถูกกระทำขึ้นภายใต้การอุปถัมภ์ของพระองค์ ก่อนจะเผยแพร่ออกไปยังดินแดนต่าง ๆ เพื่อจุดประสงค์ในการแจ้งว่า นี่คือนิกายพุทธศาสนาที่บริสุทธิ์และแท้จริง พุทธศาสนาที่แท้จริงนี้ควรจะได้รับการนับถือทั่วไปในอาณาเขตของพระองค์ นี่คือการแสดงพระราชอำนาจแบบหนึ่งของพระองค์เพื่อให้ดินแดนภายใต้อาณาเขตของพระองค์มีโลกทัศน์ทางความคิดเป็นไปในทางเดียวกัน นับเป็นการจัดการอำนาจศาสนาโดยรัฐอย่างเต็มรูปแบบ มีการระบุนิกายของพุทธศาสนาที่รัฐส่วนกลางยอมรับ สังเกตได้จากการมีพระราชโองการให้จับพระสงฆ์ปลอมสิกขาเป็นอันมาก หรือหากพิจารณาตามข้อเขียนของเฮลิเยร์ โพรธินันท์ในช่วงต้นการกระทำในข้อนี้คือการกำจัดศัตรูทางศาสนา พระราชโองการนี้เป็นปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนาอันแสดงให้เห็นถึงการที่ฝ่ายอาณาจักรเข้าควบคุมจัดการพุทธจักรอย่างชัดเจน ทั้งยังสังเกตได้จากเมื่อสิ้นรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชแล้ว สังฆะต่าง ๆ ในพุทธศาสนาค่อย ๆ ลดขนาดลงเนื่องจากขาดผู้อุปถัมภ์ในระดับรัฐอย่างเช่นในสมัยพระเจ้าอโศก ปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์นี้แสดงให้เห็นว่าพุทธจักรต้องพึ่งพิงการสนับสนุนจากอาณาจักรอย่างสม่ำเสมอ

รัชสมัยพระเจ้ากนิษกะแห่งราชวงศ์กุษาณะ อาณาจักรได้เข้าดำเนินการจัดการพุทธจักรแบบเดียวกันกับครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช คือ มีพระราชโองการให้ทำการสังคายนาเพื่อให้พุทธศาสนาเป็นในแบบที่พระองค์ยอมรับหรือรัฐยอมรับ ก่อนจะเผยแพร่ออกไปยังดินแดนอื่นในอาณาเขตของพระองค์ การเผยแพร่พุทธศาสนาในครั้งราชวงศ์กุษาณะนี้อาจเป็นธรรมเนียมที่สืบมาแต่สมัยราชวงศ์โมริยะเพื่อแสดงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิเอกเช่นเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราชได้เคยกระทำไว้ ที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่ง คือ การสังคายนาครั้งที่ 4 นั้นไม่ปรากฏอยู่ในปรกณฝ้ายบาลีเลย ประการนี้สะท้อนให้เห็นว่า การสังคายนาครั้งที่ 4 เป็นเรื่องจำเพาะที่ไม่เป็นที่รับรู้ทั่วไปในดินแดนอื่น ๆ ที่นับถือพุทธศาสนา พร้อมทั้งชี้ให้เห็นว่า พระเจ้าอโศกมหาราชทรงเป็นพระจักรพรรดิพระองค์แรกในโลกพุทธศาสนา ทั้งยังทรงเป็นผู้ทำให้พุทธศาสนา

กระจายออกไปยังดินแดนต่าง ๆ มากมาย พระองค์จึงเสมือนเป็นต้นแบบของกษัตริย์ผู้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา กษัตริย์ในราชวงศ์อื่นหากต้องการจะเป็นที่ยอมรับในโลกพุทธจักร ต้องการแสดงอำนาจเหนือพุทธจักรจึงจำเป็นต้องกระทำการสังคายนาหรืออุปถัมภ์สังฆะเหมือนอย่างเช่นพระเจ้าอโศกมหาราชได้เคยกระทำเอาไว้

2.2 พุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ในอินเดีย

ลำดับต่อไปผู้วิจัยได้เสนอถึงความหลากหลายของพุทธศาสนาในช่วงเวลาหลังการสังคายนาครั้งที่ 2 กระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ 13 เพื่อให้สอดคล้องตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัยในครั้งนี้ โดยแยกกลุ่มนิกายออกเป็น 2 กลุ่มสำคัญ คือ 1) พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท 2) พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน พร้อมทั้งอธิบายถึงทฤษฎีและเอกลักษณ์ของนิกายเหล่านั้นแยกออกทีละนิกาย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2.2.1 พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท

สถวีรวาทิน (Sthaviravadin)

สถวีรวาทิน หรือเถรวาทิน นับเป็นพุทธศาสนานิกายแรก ปรากฏชื่อเรียกมากมาย เช่น ทีปวงศ์บันทึกว่า ในครั้งการสังคายนาครั้งที่ 2 เถรวาทถูกเรียกว่า วิภิชชาวาทิน ในอรรถกถาวัตถุเรียกว่า สกาวาท เป็นต้น เชื่อกันว่าคัมภีร์ของนิกายนี้เป็นคำสอนที่ตั้งเดิมที่สุด บริสุทธิ์ที่สุด และบริบูรณ์ที่สุด บันทึกด้วยภาษาบาลี (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2513: 575-578)

ทฤษฎีของนิกายสถวีระอธิบายว่า พระพุทธองค์ทรงเป็นบุคคลธรรมดา แต่มีคุณสมบัติบางประการที่พิเศษกว่าบุคคลทั่วไป คำสอนไม่เน้นความลึกลับต่างกับฝ่ายมหาสังฆิกะ เน้นการฝึกฝนจิตใจด้วยการปฏิบัติตามข้อวินัยและมรรคมีองค์ 8 ไม่เน้นข้ออิทธิธรรมที่ซับซ้อนมากนัก และเน้นพิจารณาสามัญลักษณะ 3 ประการ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เมื่อปฏิบัติจนสิ้นกิเลสแล้วจะกลายเป็นพระอรหันต์ การเป็นอรหันต์นี้เป็นสภาวะที่จะไม่มีการเกิดอีกแล้ว นอกเสียจากบันทึกข้อพระธรรมด้วยภาษาบาลีแล้ว ยังบันทึกด้วยภาษาไปศาจี แพร่หลายอยู่ในบริเวณเมืองตักศิลาด้วย (Hazra, 1982: 29-30; ผาสุข อินทรารุช, 2530: 41-42)

พระภิกษุอี้จิง (I-Tsing) กล่าวว่า นิกายนี้แพร่หลายอยู่ในแคว้นมคธ แต่เหล่าสาวกได้เดินทางไปทั่วทั้งอนุทวีปโดยเฉพาะภาคใต้ ด้านพระภิกษุเสวียนจั้งระบุว่า นิกายนี้แพร่หลายอยู่ในลังกา มีด้วยกัน 2 กลุ่ม กลุ่มหนึ่งเรียก มหาวิหารเป็นสถวีระฝ่ายหินยาน อีกหนึ่งเรียกว่า อภัยคีรีวิหารเป็นสถวีระฝ่ายมหายาน แต่ฝ่ายทั้งสองนี้ศึกษาทั้งข้อพระธรรมแบบหินยานและมหายาน ต่างจากมหา

วิหารที่ไม่ยอมเปลี่ยนแปลง ศึกษาเพียงฝ่ายหินยาน จารึกจากเมืองนาคารชุนโกณฑะบรรยายถึงการเคลื่อนตัวของนิกายเถรวาทจากอินเดียตะวันตก ลงมายังภาคใต้ของอินเดีย มีศูนย์กลางสำคัญอยู่ในบริเวณเมืองกาญจิปุรัม รัฐทมิฬนาฑู ทั้งนี้ศูนย์กลางดั้งเดิมของนิกายนี้อยู่ในบริเวณเมืองปาฏลีบุตร โกสัมพี และอวันตี อุปถัมภ์โดยพระเจ้าอโศกมหาราช จารึกสารนาถกล่าวถึง การมีอยู่ของนิกายเถรวาทในบริเวณตอนกลางของอินเดียในช่วงพุทธศตวรรษที่ 3 (Bhattacharyya, 1981: 46-47; Dutt, 1978: 211, 214, 229; จำนงค์ ทองประเสริฐ, 2510: 115)

มหายาน (Mahisasaka)

นิกายนี้แยกตัวออกมาจากนิกายสรวีระหลังการสังคายนาครั้งที่ 2 คณะสงฆ์ใหม่นี้เชื่อว่าเป็นกลุ่มพราหมณ์ที่เกิดความเลื่อมใสในพุทธศาสนาจึงได้เข้ามาบวชเป็นภิกษุในพุทธศาสนาจึงมีหลักธรรมบางประการที่เกิดจากการผสมพระเวทกับพุทธธรรม คาไนย ลาล ฮาซรา กล่าวว่า นิกายนี้ในช่วงแรกเลือกใช้หลักธรรมแบบเดียวกับฝ่ายสรวีระ อาทิ พระอรหันต์เป็นผู้ไม่เลื่อม พระธรรม

ที่คล้ายทางฝ่ายเถรวาท เช่น อดีตและอนาคต ไม่มีสภาวะอยู่จริง มีเพียงปัจจุบันเท่านั้นที่เป็นจริง ไม่มีแม่อันตรภาพหรือภาวะระหว่างสิ่งใด การถวายทานแด่หมู่พระสงฆ์มีค่ามากกว่าการถวายแด่พระพุทธรูปเพียงองค์เดียวทั้งพิจารณาว่า มรรคมีองค์ 8 ในประการของ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ และสัมมาอาชีวะนั้น มีจิตเป็นมรรคมีองค์ 8 อย่างแท้จริง เพราะไม่เกี่ยวเนื่องด้วยการฝึกจิต เป็นต้น (Hazra, 1982: 30)

ต่อมานิกายมหายานได้เปลี่ยนหลักปรัชญาใหม่ โดยยึดเอาหลักธรรมของสรวาสตีวาทมาเป็นแบบ ดั้งนี้ อดีตภาวะและอนาคตภาวะเป็นความจริง กรรมคือเจตนา ไม่มีกายกรรมและวจีกรรม มหาปฐพีมณฑลตั้งอยู่ชั่วกาลไม่เปลี่ยนแปลง ชันธ ธาตุ อายตนะยังคงอยู่ไม่ดับสูญ เป็นต้น แนวคิดอย่างหลังนี้แสดงอิทธิพลของศาสนาฮินดูและนิกายสรวาสตีวาทอย่างชัดเจน (Dutt, 1978: 11-12, 129-134)

อนึ่ง หลังจากแยกออกจากสังฆะเถรวาทแล้ว คณะสงฆ์นี้ได้เดินทางลงสู่ทางใต้มีศูนย์กลางในบริเวณนวนาสิ มหิษามณฑล (เมืองไมซอร์ รัฐกรรนาฏกะ) และแคว้นอวันตี พระภิกษุฝาเสียนระบุว่า ในพ.ศ. 967 ท่านได้พบเห็นผู้ปฏิบัติตามวินัยของฝ่ายมหายานในเกาะลังกา พร้อมทั้งได้คัดลอกวินัยปิฎก ภาษาสันสกฤตของนิกายนี้จากเกาะลังกาด้วย แต่ยังไม่แล้วเสร็จท่านมรณะภาพเสียก่อน ต่อมาพระภิกษุพุทธชิวะ ชาวกัมมิระ ได้แปลต่อจนแล้วเสร็จเป็นคัมภีร์ “ปัญจจธยายมหายานวินัย” (Hazra, 1982: 30; เสถียร โพรินันทะ, 2513: 563-567)

ทั้งนี้ ยังได้พบจารึกในพื้นที่เมืองนาคารชุนโกณฑะ กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 9 กล่าวถึงวิหารของนิกายมหายานในเขตเมืองนาคารชุนโกณฑะ และจารึกเสากระ (Pillar of Kura)

ในรัฐปัญจาบ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11 กล่าวถึงคณะสงฆ์กลุ่มนี้ด้วย (Sastri, 1983: 24; Burgess, Hultzsch & Fuhrer, 1983: 241)

ธรรมคุปตะ (Dharmagupta)

สังฆะสำคัญของนิกายธรรมคุปตะอยู่ในบริเวณตอนเหนือของอินเดีย ภูมิภาคเอเชียกลางและในดินแดนประเทศจีน ใช้ภาษาสันสกฤตและปรากฤตในการจดบันทึกข้อพระธรรมแทนภาษาบาลี ชื่อของสังฆะมีที่มาจากพระเถรอาจารย์ผู้ก่อตั้ง คือ พระธรรมรักขิต พระภิกษุชาวโยนก (ชาวกรีก) พระธรรมทูตสายที่ 4 ผู้เดินทางไปยังทิศเหนือของอินเดีย พระวสุมิตรกล่าวว่า นิกายนี้เป็นสาขาของนิกายมหายาน เกิดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 3 (Dutt, 1978: 171-172; Hazra, 1982: 30-31)

นิกายธรรมคุปตะนี้มีพระไตรปิฎกของตนเอง คำสอนสำคัญ อาทิ การถวายสิ่งของแต่สังฆะหรือสถูปมีบุญมากกว่าการถวายสิ่งของแด่องค์พระพุทธรูปเจ้า เหล่าผู้นอกศาสนาไม่สามารถเข้าถึงอำนาจพิเศษต่าง ๆ ทั้ง 5 ได้ การเข้าถึงความจริงนั้นสามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาแม้ยามที่มีได้ อยู่ในการทำสมาธิ แม้พระธรรมบางส่วนจะเอนเอียงไปทางนิกายมหาสังฆิกะมากกว่าสถวีระ แต่นิกายนี้เชื่อว่า พระวินัยมีความสำคัญเหนือกว่าสิ่งอื่นใด และร่างกายของพระอรหันต์มีความบริสุทธิ์ เช่นเดียวกับทรรณะธรรมของสถวีระ (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2513: 568-571) พระสูตรสำคัญ คือ อภินิษกรรมณสูตร แปลเป็นภาษาจีนในช่วงระหว่างพ.ศ. 823-855 พระสูตรนี้ยังคงได้รับการถ่ายทอดอยู่ในสำนักสงฆ์จีนปัจจุบัน (อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 58-60)

สรรวาสติวาทีน (Sarvastivadin)

ฝ่ายบาลีเรียกว่า “สัพพัตถิกวาท” เป็นสาขาหนึ่งของนิกายเถรวาท แยกตัวออกมาตั้งแต่หลังการสังคายนาครั้งที่ 2 (ราวพุทธศตวรรษที่ 2-3) ได้เดินทางไปยังดินแดนทางทิศเหนือของอนุทวีป ก่อนจะลงหลักปักฐาน ณ เมืองมฤธา คันธาระ กัศมีระ และปัญจาบ นักวิชาการบางท่านเสนอว่า ผู้ก่อตั้งนิกายนี้เป็นผู้อยู่ในวรรณะกษัตริย์ จึงเป็นเหตุให้นิกายนี้ใช้ภาษาสันสกฤตในการจดบันทึกพระธรรมวินัย เพราะสันสกฤตเป็นภาษาซึ่งถูกใช้อยู่เฉพาะวรรณะสูงของสังคมอินเดียในขณะนั้น (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2513: 458)

ชื่อสรรวาสติวาทีนนี้มีที่มาจากข้อพระธรรมพื้นฐานของนิกาย คือ “สรรวัมอัสติ” แปลว่า “สรรพสิ่งล้วนปรากฏมี หรือทุกสิ่งล้วนดำรงอยู่” (สรรวัม แปลว่า ทั้งหลาย, สรรพสิ่ง อัสติ แปลว่า ปรากฏ, ดำรงอยู่) ทั้งนี้ยังปรากฏชื่ออื่น ๆ ด้วย อาทิ มูลสรรวาสติวาทีน, อารยสรรวาสติ

วาทีน, ไวยาซิกะ หรือ ไวยาซิกะแห่งมธุรา อันมีที่มาจากคัมภีร์สำคัญของนิกาย คือ มหาวิภาษา (Hazra, 1982: 31-32)

ข้อพระธรรมหลายข้อมีความใกล้เคียงกับพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทมากแต่มีข้อแตกต่างอยู่ เป็นต้นว่า ใช้พระไตรปิฎกแบบเดียวกันกับฝ่ายเถรวาทแต่บันทึกด้วยภาษาสันสกฤต เน้นอภิธรรมมากกว่าพระวินัย บ้างจึงเรียกว่า พระอภิธรรมวาทีกะ หรือนิกายเหตุวาท นิกายนี้เชื่อว่า ชันธภาวะ (ชั้น 5) มีอยู่ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต และไม่สามารถเสื่อมได้ แต่ปฏิเสธว่าพระอรหันต์เป็นผู้ไม่เสื่อม เพราะพระอรหันต์ยังไม่พ้นไปจากผลแห่งกรรมจึงเสื่อมได้ คล้ายกับแนวคิดของนิกายวัชชีบุตร สมิตียะ และมหาสังฆิกะ ทั้งยังปฏิเสธปาฏิหาริย์ของพระพุทธองค์และพระโพธิสัตว์ เชื่อว่าเป็นบุคคลธรรมดา ไม่ต่างจากฝ่ายมหาสังฆิกะ การหลุดพ้นจะเกิดได้เมื่อทำการศึกษาพระอภิธรรมอย่างจริงจัง และบุคคลนอกศาสนาสามารถบรรลุธรรมได้ (Dutt, 1978: 126-127, 136; ผาสุข อินทรารุช, 2530: 43-44)

นิกายดังกล่าวนี้เจริญสูงสุดในรัชสมัยพระเจ้ากนิษกะ แห่งราชวงศ์กุษาณะ ดังเห็นได้จากพระเจ้ากนิษกะทรงจัดการสังคายนาเพื่อจัดระเบียบพระสูตร พระวินัย พระอภิธรรมของสังฆะนี้ รวมถึงจารีกบณพอบ พบภายในสถูปชากีจีเธรี (Shaji-ki-dheri) เมืองเปศวาร์ ประเทศปากีสถาน ระบุถึง “ผอบนี้พระเถรวาทจารย์แห่งสังฆะสรรพาสติวาทีนได้สร้างขึ้นถวายมหาราชกนิษกะ” อันแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันดีระหว่างสังฆะสรรพาสติวาทีนกับราชวงศ์กุษาณะ หลักฐานความสัมพันธ์ดังกล่าวยังสะท้อนถึงการแพร่ไปยังภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ดินแดนเอเชียกลาง เนปาล และจีน (Loeschner, 2012: 6)

นิกายสรรพาสติวาทีนเป็นนิกายหนึ่งที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อประวัติศาสตร์พุทธศาสนาของอินเดีย แม้จะถูกกลบตบภายหลังการสังคายนาครั้งที่ 3 ในรัชกาลของพระเจ้าอโศกมหาราชและพระเจ้าปุชยมิตร ทำให้สูญเสียบ้านเกิดในภาคกลางของอินเดีย แต่อิทธิพลของนิกายนี้ยังปรากฏชัดเจนในภาคตะวันตกของอินเดียและเอเชียกลาง แพร่หลายในกลุ่มชาวอินโด-กรีก ชนกลุ่มน้อยต่าง ๆ ในเอเชียกลาง เช่น ยูซุห์ ลีเถียน กุฉาน เป็นต้น (จิรัสสา คชาชีวะ, 2562: 71-73)

คัมภีร์ของนิกายนี้ยังได้รับการสืบทอดอยู่ในกลุ่มพระสงฆ์ชรยานทิเบตและจีน และแปลเป็นภาษาต่าง ๆ มี ภาษาจีน ภาษาโซตัน ภาษาโตซารี และภาษาทิเบต เป็นอาทิ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระธรรมวินัยฝ่ายสรรพาสติวาทีนยังคงถูกปฏิบัติโดยพระสงฆ์ชรยานทิเบต พร้อมด้วยพบชิ้นส่วนคัมภีร์ของนิกายสรรพาสติวาทีนจำนวนมากในเอเชียกลาง, ประเทศอัฟกานิสถาน, เขตกิลกิต

และคันธาระ ประเทศปากีสถาน, และในเขตประเทศเนปาล มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 6-12 (Bapat, ed, 1956: 93-95; เสถียร โภธินันทะ, 2513: 458-512)

กัสยะปิยะ (Kasyapiya)

ในปกรณ์ฝ่ายสันสกฤตบ้างเรียกว่า กาศยปิยะ สถวีรายะ, สัทธรรมวรรคกะ หรือ สุวรรคกะ ทั้งยังระบุเพิ่มเติมว่า เป็นสาขาของนิกายสรรวาสติวาท เกิดขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 3 พระเถรอาจารย์ผู้ก่อตั้งคือ พระกาศยปิยะ สันนิษฐานว่าเป็น พระกัสสปะโคตรตะ พระธรรมทูตในสายที่ 7 เดินทางไปยังเทือกเขาหิมาลัย ปกรณ์ฝ่ายสันสกฤตยังเล่าต่อไปว่า ท่านกาศยปิยะท่านนี้บรรลุนิพพานตั้งแต่อายุได้ 7 ปี (เสถียร โภธินันทะ, 2513: 571-572)

นิกายนี้มีความคล้ายคลึงกับนิกายใหม่วตะและธรรมคูปตะ แต่มีพระไตรปิฎกแยกเป็นของตนเองโดยเฉพาะ พระอรหันต์เป็นผู้มีความเข้าใจอย่างถ่องแท้ในอดีต (กษยชญาณะ) เป็นผู้มีความรู้ในทุกอย่างทั้งในอดีตและในอนาคต นิกายกัสยะปิยะยังมองว่า อดีต ปัจจุบัน อนาคตเป็นสิ่งที่ มีตัวตนจริง ไม่เป็นอนัตตา แต่อดีตไม่ส่งผลถึงปัจจุบัน ปัจจุบันไม่ส่งผลถึงอนาคต (Dutt, 1978: 173-174; Hazra, 1982: 33)

เสาตรานติกะ (Sautrantika)

นิกายนี้เชื่อในสังกรานติ คือ การที่วิญญูณออกจากร่างเก่าไปเข้าร่างใหม่ บรรดาชั้นทั้ง 5 นั้นมีอยู่ชั้นเดียวคือวิญญูณชั้นที่เกิดใหม่ได้ ตรงกับวิญญูณของฝ่ายมหาสังฆิกะและเป็นอันเดียวกับอภยวิญญูณของนิกายโยคจาร นิกายนี้เชื่อว่า ทุกคนมีธาตุพุทธอยู่ในตัวเหมือนกับมหายานนิกายอื่น ๆ ร่างกายของพระอรหันต์มีความบริสุทธิ์ นิกายเสาตรานติกะปฏิเสธการมีอยู่ของอดีตและอนาคต รวมไปถึงหลักธรรมที่อยู่นอกพุทธบัญญัติ (ข้อพระธรรมที่ได้มาแต่การสังคายนาครั้งที่ 1) แต่นิยมศึกษาพระสุตันตปิฎกเพราะเชื่อว่าเป็นพุทธพจน์ทั้งสิ้น (ผาสุข อินทราวุธ, 2530: 44)

ปกรณ์ฝ่ายบาลีเรียกชื่อนิกายนี้ว่า สุตตวาที แยกออกจากกัสยะปิยะในราวพุทธศตวรรษที่ 2 แต่แท้จริงแล้วควรเป็นพุทธศตวรรษที่ 3 หรือ 4 หรืออาจจะขยายในพุทธศตวรรษที่ 4 เพราะจากพรรณนาเรื่อง สังกรานติคล้ายกับนิกายสรรวาสติวาทเสียมากกว่าจึงควรจะแยกออกจากนิกายสรรวาสติวาทมากกว่า ทั้งพระเถรอาจารย์ผู้ก่อตั้งสังฆะนี้ คือ พระกุมารลัทธะ ท่านนี้เป็นชาวตักศิลาที่มีชีวิตอยู่ในปลายพุทธศตวรรษที่ 3 (เสถียร โภธินันทะ, 2513: 513-515)

การแยกออกจากฝ่ายนิกายสรรวาสติวาทเป็นผลสืบจากความขัดแย้งภายในนิกายสรรวาสติวาทในความเห็นเรื่องพุทธพจน์ พระกาศยปิยะได้แต่งคัมภีร์ชญาณปรสถานศาสตร์ เป็น

คัมภีร์เน้นเรื่องอภิธรรมฉบับสำคัญของฝ่ายสรรวาสติวาท ยังผลให้พระเถระจำนวนมากในสังฆะนี้ให้ความสนใจกับการศึกษาอภิธรรมมากขึ้น คณาจารย์บางรูปไม่พอใจกับการศึกษาอภิธรรมเนื่องจากเชื่อว่าไม่ใช่พุทธพจน์แท้จริง จึงประกาศแยกตัวออกมาจากฝ่ายนิยมอภิธรรม โดยฝ่ายที่แยกออกมานี้นิยมสุดันตปิฎกเพราะเชื่อว่ามาจากพระพุทธร่องค้อย่างแท้จริง (Bhattacharyya, 1981: 72; Hazra, 1982: 32-33)

คัมภีร์วิภาษาของฝ่ายสรรวาสติวาทกล่าววโจมตีทรรศนะของฝ่ายเสาตรานติกะ เพราะทรรศนะที่ขัดแย้งกันเรื่องพุทธพจน์ ปัจจุบันไม่มีคัมภีร์ของฝ่ายเสาตรานติกะเหลือแล้ว จึงต้องศึกษาหลักปรัชญาของนิกายนี้ผ่านข้อวิจารณ์ของคัมภีร์ฝ่ายนิกายสรรวาสติวาท (Banerjee, 1979: 97; เสถียร โภธินันทะ, 2513: 513-515)

ไหมวตะ (Haimavata)

นิกายนี้สันนิษฐานว่าเกิดขึ้นในพื้นที่เทือกเขาหิมาลัย เป็นที่มาของชื่อนิกาย “ไหมวตะ” แปลว่า “วาทะแห่งดินแดนหิมาลัย” ปกรณ์สันสกฤตว่า แยกออกมาจากสังฆะเถรวาทินในราวพุทธศตวรรษที่ 3 ด้านพระวสุมิตรบันทึกไว้ว่า ไหมวัตตวาทินนี้แยกตัวออกจากนิกายสรรวาสติวาท แต่ภวาระและวินิตะทเวะแย้งว่า แยกออกมาจากมหาสังฆิกะ ทั้งนี้ไหมวตะนิกายมีทรรศนะสำคัญอยู่ว่า พระโพธิสัตว์เป็นเหมือนตั้งมนุษย์ธรรมดาไม่มีภาวะโลกุตระ พระอรหันต์แม้จะเมินเฉยหรือสงสัยต่อข้อพระธรรมก็ยังคงมีความบริสุทธิ์อยู่เช่นเดิม เพราะกุศลอื่นที่พระอรหันต์ท่านนั้น ๆ ได้กระทำในกาลก่อน มติอื่น ๆ มีความใกล้เคียงนิกายมหาสังฆิกะ (Hazra, 1982: 33; เสถียร โภธินันทะ, 2513: 571)

วัชชีบุตร (Vajjiputra)

นิกายนี้แยกออกมาจากฝ่ายสลวีระในครั้งพุทธศตวรรษที่ 1 (หลังการสังคายนาครั้งที่ 2) ต้นเหตุมาจากความขัดแย้งเรื่องพระวินัย 10 ประการ นิกายนี้แยกตัวออกมาพร้อมกับนิกายมหิศาสกะ และมีความคล้ายกับนิกายสมิตียะเป็นอย่างมาก บางครั้งถูกเรียกรวมกันว่า “วตสิปุตริยะ-สมิตียะ” (Bapat, ed, 1956: 93-95) คัมภีร์มัถุชฺฐีปุจฉาสุตตระระบุว่า แยกออกมาจากนิกายไหมวตะ บางครั้งนิกายนี้ถูกเรียกว่า อวันติกะ เพราะมีศูนย์กลางของนิกายอยู่ในบริเวณแคว้นอวันตี แต่ก็ได้แพร่อยู่ทั่วไปในอนุทวีปอินเดียตั้งแต่บริเวณแคว้นมคธ ภาคตะวันตก และภาคใต้ (Dutt, 1978: 181-183; Hazra, 1982: 33-34)

นิกายนี้ถือว่ามรรคมียเพียง 5 องค์มิใช่ 8 องค์ เช่นเดียวกับนิกายมหายาน และเชื่อว่า มีตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวร เพราะถ้าไร้ซึ่งตัวตนแท้แล้วการเวียนว่ายตายเกิดจะไม่เกิดขึ้น แต่ตัวตนดังกล่าวนี้เป็นคนละอย่างกับ “รูป” ในชั้น 5 แต่ไม่ต่างกันมาก เปรียบเสมือนฟันกับไฟ ฟันไม่ใช่ไฟ ไฟก็ไม่ใช่ฟัน แต่ถ้าไม่มีฟันก็ไม่เกิดไฟ และไฟก็จะเกิดเองไม่ได้โดยไม่มีฟัน ตัวตนถาวรนี้จะสูญสลายเมื่อสิ้นวิบากขันธ์แล้ว คล้ายแนวคิดเรื่องอาตมันของศาสนาฮินดู ด้วยความคิดที่ใกล้เคียงกับศาสนาฮินดูจึงเป็นที่วิพากษ์กันอย่างรุนแรงจากนิกายอื่น (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2513: 534-547)

สมิตียะ (Samitiya)

เป็นสาขาหนึ่งของนิกายวัชชีบุตร มีทรรศนะคล้ายคลึงกับนิกายตัน คือ เชื่อในกายอันถาวร (อาตมัน) ที่เคลื่อนไปยังร่างกายใหม่ แตกต่างกันเพียงเล็กน้อย เช่น ในอรรถกถาถาวตลุกกล่าวว่า บุคคลละกิเลสได้เป็นส่วน ๆ การดับของสังขารย่อมมีเหตุและปัจจัยรองรับ นิกายนี้แยกตัวออกจากฝ่ายเถรวาทินเมื่อสิ้นสุดการสังคายนาครั้งที่ 2 พร้อมนิกายวัชชีบุตร แม้จะยังคงยึดถือพระไตรปิฎกอย่างดั้งเดิมแต่ยินยอมใช้ภาษาทั้งบาลีและสันสกฤต (Dutt, 1978: 181) มีความเจริญอย่างมากในราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 โดยพระภิกษุเสวียนจันท์บันทึกไว้ว่า ในแคว้นมัลลวะ (ตอนกลางค่อนไปทางเหนือของอินเดีย) แห่งเดียวมีภิกษุนิกายนี้ถึง 20,000 รูป นอกจากนี้ยังเจริญไปถึงดินแดนฝั่งตะวันออกและดินแดนในทิศใต้ด้วย (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2513: 548-562)

วิภัชชาทิน (Vibhajjavadin)

ปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาวิภังคชาดของนิกายสรรวาสตีวาทและในปกรณ์ฝ่ายบาลีหลายแห่ง ตามความในมหาทีปวงศ์ที่กล่าวถึงการสังคายนาครั้งที่ 2 อธิบายความว่า สงฆ์ฝ่ายที่ประกอบกรสังคายนา คือ ฝ่ายวิภัชชาทิน หมายความว่านิกายเถรวาท

อนึ่ง ในมัชฌิมนิกายอ้างว่า พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ว่าพระองค์เป็นวิภัชชาทิน (ผู้กล่าวความจริง) แสดงธรรมโดยแยกแยะแจกแจง พระสาวกในนิกายเถรวาทเห็นเป็นมงคลนามพ้องกับจุดประสงค์แห่งนิกายตนจึงรับเอาคำว่า “วิภัชชาทิน” มาเป็นชื่อนิกาย ในบันทึกของจีนกล่าวว่า นิกายปัญญตีวาท นิกายมหายาน นิกายสมิตียะ บางครั้งเรียกพวกตนเองว่าเป็นวิภัชชาทินเหมือนกัน (Dutt, 1978: 208-209; Hazra, 1982: 35) พระสงฆ์ลังกา ฝ่ายมหาวินัยก็มักเรียกตนเองว่าเป็นวิภัชชาทินเช่นกัน สำหรับสังฆะฝ่ายสรรวาสตีวาทกล่าวโจมตีนิกายฝ่ายวิภัชชาทินในเชิงเป็นคู่ปรับต่อกัน (อภิชาติ โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 71-72)

2.2.2 พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

มหาสังฆิกะ (Mahasanghika)

แยกออกจากเถรวาทโดยตรงระหว่างการสังคายนาครั้งที่ 2 เนื่องจากความเห็นที่ต่างกันเรื่องข้อพระวินัย 10 ประการดังได้อธิบายแล้วในข้างต้น พระภิกษุจีนเสวียนจั้งบันทึกไว้ว่า ฝ่ายมหาสังฆิกะมีคัมภีร์ที่สมบูรณ์ของตัวเอง ต่อเติมออกจากพระธรรมฝ่ายเถรวาท โดยถือว่าข้อวินัยในการสังคายนาครั้งที่ 1 ไม่ใช่พุทธพจน์จึงรวบรวมคัมภีร์ขึ้นใหม่แบ่งออกเป็น 5 ภาค คือ สูตร วินัย อภิธรรม ธารณี และปกิณกะ บันทึกด้วยภาษาสันสกฤตผสมปรากฤต คัมภีร์ของสงฆ์กลุ่มนี้จึงเรียกว่า “อาจารย์วาท” แปลว่า วาทะของอาจารย์ (ผาสุข อินทราวุธ, 2530: 42-43)

ในพุทธศตวรรษที่ 2 ฝ่ายมหาสังฆิกะได้แยกออกเป็นนิกายอีกมาก เช่น โลโกตตรวาทิน ใจตยกะ เป็นต้น ศูนย์กลางของฝ่ายมหาสังฆิกะตั้งมั่นอยู่ที่กรุงปาฏลิบุตรและเวสาลี เช่นเดียวกับฝ่ายเถรวาท ก่อนจะแผ่ขยายไปทางเหนือและทางใต้ จารึกในเมืองมกุรธาสมัยพระเจ้าหวิษกะระบุว่า นิกายนี้เจริญในมกุรธา และมีวัดอยู่ในอัฟกานิสถานและในแคว้นอานธระ พระภิกษุอึ้งจั้งบันทึกว่า มหาสังฆิกะปรากฏอยู่ในแคว้นมคธ ลาดดา และสินธุ รวมถึงบางส่วนของภาคเหนือและตะวันออก ขณะเดียวกันพระภิกษุเสวียนจั้งระบุว่า มีการอุทิศวิหารและสถูปให้กับสงฆ์มหาสังฆิกะในบริเวณอันดาราบา (Andaraba) หรืออัฟกานิสถานปัจจุบัน จารึกจากเมืองอมราวดีและเมืองนาคาร ชุนโกณฑะกล่าวถึงสงฆ์กลุ่มนี้ว่า ได้บันทึกพระวินัยด้วยภาษาปรากฤตในพื้นที่นี้ (Banerjee, 1979: 98; Hazra, 1982: 34-35; Obermiller, 1931: 100)

ความแตกต่างสำคัญระหว่างข้อพระธรรมของฝ่ายมหาสังฆิกะและฝ่ายเถรวาทนั้นคือ พระพุทธเจ้าทรงเป็นโลกุตระ ไม่ใช่มนุษย์ธรรมดา ทรงพ้นจากกิเลสทั้งปวงแล้ว อานุภาพของพระองค์ไม่สิ้นสุด ทรงอยู่ในสมาธิเสมอ พร้อมทั้งมีความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ผู้อยู่ในสภาวะโลกุตระด้วย พระอรหันต์สามารถเชื่อมจากความบริสุทธิ์ได้ต่างจากฝ่ายเถรวาทที่เชื่อว่า พระอรหันต์ไม่มีความเชื่อมอีกแล้ว แนวคิดนี้เป็นพื้นฐานสำคัญของพุทธศาสนาแบบมหายาน นอกนั้นหลักการอื่น ๆ ยังคงเหมือนฝ่ายเถรวาท (Dutt, 1978: 208-209, 65; ผาสุข อินทราวุธ, 2530: 42-43)

ไฉตยกะ (Caityaka)

สันนิษฐานว่าก่อตั้งโดยพระมหาเทวะเถระเมื่อ 100 ปีหลังพระพุทธเจ้าทรงเสด็จดับขันธ พระมหาเทวะเถระได้เข้าสมาบัติอยู่ภายในสถูปบนยอดเขา ผู้ที่นับถือนิกายนี้จึงนิยมก่อสร้างและกราบไหว้เจดีย์ด้วยวิธีต่าง ๆ อาทิ การสร้างสถูป การเดินเวียนประทักษิณรอบสถูป การถวายสิ่งของมีค่าหรือดอกไม้แด่พระสถูป การกระทำเหล่านี้เชื่อว่าจะนำมาซึ่งผลบุญอันมหาศาล ส่งผลให้นิกายนี้ได้รับชื่อว่า “ไฉตยกะ” หรือ “ไฉตยิกะ” หมายถึง สถูป-เจดีย์ นอกจากนี้ยังเชื่อว่า ผู้ใดทำกุศลสามารถเฉลี่ยผลบุญนั้นให้แก่ผู้อื่นได้ พระพุทธองค์ทรงพ้นแล้วจากราคะ โทสะ และโมหะ เป็นผู้ประเสริฐแล้วทุกประการ (Dutt, 1978: 52-53, 115; อภิชาติ โปธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 64-65)

นิกายนี้ปรากฏอยู่หลายครั้งด้วยชื่อที่หลากหลายในจารึกเมืองอมราวดีและนาคารชุนโกณฑะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 8-9 เช่น เจตียิกะ, เจตียวงกทกะ, เซตียิกะ, เสลียะ, มหาวนเสลียะ เป็นต้น (Hazra, 1982: 35)

พหุศรุตียะ (Bahusrutiya)

นิกายนี้บาลีเรียกว่า “พหุสสุติกวาท” ในภพธรรมมติจักรศาสตร์ว่าแตกออกมาจากนิกายมหาสังฆิกะโดยตรง แต่ในมัชฌิมสูตปิฎกกล่าวถึงว่าแตกออกมาจากนิกายเคารุกุลิวาท มติหลังนี้ตรงกับในอรรถกถากถาวัตถุ ตามประวัติของนิกายนี้เล่าว่า สงฆ์ผู้ก่อตั้งสังฆะนี้เป็นสงฆ์ผู้มีช่วงชีวิตอยู่ตั้งแต่ครั้งพุทธกาล พระอรหันต์รูปนี้เข้ามาอยู่ใน เทือกเขาหิมาลัย กระทั่งหลังพระพุทธองค์ปรินิพพานได้ 200 ปี จึงออกจากสมาธิจาริกมาสู่แคว้นอังคตตระ พิจารณาเห็นว่าหลักธรรมของฝ่ายมหาสังฆิกะไม่สมบูรณ์ จึงได้แยกตัวออกมาจากนิกายมหาสังฆิกะ แต่หลักฐานจากจารึกเมืองนาคารชุนโกณฑะหลักที่ 1 กล่าวว่านิกายนี้มีอายุอยู่ในช่วงพ.ศ. 793-818 หรือราวพุทธศตวรรษที่ 8-9 (Sastri, 1983: 24)

เสถียร โปธินันทะกล่าวว่า แท้จริงแล้วนิกายพหุศรุตียะเป็นนิกายสืบมาแต่พระอานนท์ ได้ปลีกตัวไปยังดินแดนแถบหิมาลัยหลังการสังคายนาครั้งที่ 1 มีหลักธรรมว่า ดำรัส 5 ประการของพุทธองค์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ศูนยตา และนิพพานเป็นโลกุตระธรรมทั้งสิ้น พระพุทธองค์ทรงมีพลังเหนือกว่ามนุษย์ธรรมดา ใกล้เคียงกับนิกายสรรวาสติวาท โลโกตรวาท และเคารุกุลิวาท (Dutt, 1978: 69; Hazra, 1982: 35; เสถียร โปธินันทะ, 2513: 415-416)

เอกวยหาริกะ (Ekavyavaharika)

นิกายนี้ปกครองฝ่ายบาลีเรียกว่า เอกโพยหารี หรือ เอกัพยหารี มีศูนย์กลางอยู่ที่ นครปาฏลีบุตร แยกตัวออกมาจากฝ่ายมหาสังฆิกะ ในอรรถกถาธรรมมติจักรศาสตร์ของกุยกี กล่าวถึงวาทะของนิกายนี้ไว้ว่า โลกียธรรมและโลกุตระธรรมไม่มีสภาวะธรรมอยู่แท้จริงเลย แต่เป็นเพียงบัญญัติโวหารเท่านั้น ความจริงแท้เป็นสิ่งที่ไม่มีเพียงขึ้นอยู่กับปัจจัยในสถานการณ์ แวดล้อม หรืออื่น ๆ (Dutt, 1978: 69)

โลโกตตราวาทิน (Lokottravadin)

ไม่ปรากฏชื่อในปกรณ์ฝ่ายบาลี ในมหาวัสตุกล่าวว่ายกมาแต่มหาสังฆิกะพร้อมกับ นิกายเจตยิกะ เมื่อแยกออกจากมหาสังฆิกะแล้วได้ย้ายมาตั้งสังฆะใหม่ในบริเวณตะวันตกของอินเดีย นิกายนี้มีมติว่า โลกียธรรมเท่านั้นที่ไร้แก่นสารปราศจากสภาวะธรรมอันลึกซึ้ง เป็นเพียงบัญญัติซึ่งเขียน ขึ้นเท่านั้น แต่โลกุตระธรรม (สภาวะเหนือจากความจริงของโลก) เป็นของจริงเป็นอาสวธรรมทั้งปวง ล้วนเป็นภาวะอันเป็นปรมาตม์ ทั้งยังพิจารณาอีกว่า พระพุทธเจ้าทรงมีสภาวะเป็นโลกุตระด้วย ทรงมี ความสามารถในการแสดงสภาวะปาฏิหาริย์ได้ การกระทำของพระองค์ในโลกนี้เป็นเพียงอุบายเพื่อ ทรงเทศนาแก่สัตว์โลก และพระโพธิสัตว์มีสภาวะเฉกเช่นนั้น ด้วยเหตุนี้นิกายนี้จึงได้ชื่อว่า โลโกตตรา วาทิน อันแปลว่า วาทะอันกล่าวถึงภาวะเหนือโลก มตินอกจากนั้นเหมือนกับฝ่ายมหาสังฆิกะ (Dutt, 1978: 49, 57-69; เสถียร โพธิ์นันทะ, 2513: 413-414; อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 49)

เคารุกุลลิวาทิน (Kaurukullikavadin)

บ้างเรียกว่า โคกุลลิวาท นิกายนี้ปฏิเสธพระธรรมวินัยปิฎกและพระสูตรตันตปิฎก เพราะเชื่อว่าไม่เป็นจริง ไม่ใช่พุทธพจน์ของพระพุทธเจ้าแต่เป็นการเขียนขึ้นโดยคณะสงฆ์ในชั้นหลัง และเป็นเพียงกฎของการอยู่ในสังฆะเท่านั้น จึงไม่จำเป็นจะต้องปฏิบัติตามก็ได้ พระสงฆ์รูปใดใคร่จะ อยู่ในสังฆะไม่ออกเดินจาริกก็ได้ ใคร่จะออกเดินไปยังที่ต่าง ๆ ไม่อยู่ประจำวิหารเลยก็ได้ พระสงฆ์รูป ใดใคร่จะครองจีวรก็ครอง หรือไม่ครองก็ยอมได้ตามแต่ความพึงใจของพระสงฆ์เหล่านั้น ทั้งยังปฏิเสธ

การทำสมาธิ และการเทศนาธรรมด้วย สิ่งเดียวที่พึงใส่ใจ คือ พระอภิธรรมปิฎก เนื่องจากเป็นคำสอนของพระพุทธองค์อย่างแท้จริง และคำสอนเหล่านั้นคือปรมาตม์อันจริงแท้ จึง ปฏิเสธการศึกษาคัมภีร์อื่นใดนอกเหนือจากพระอภิธรรม หากศึกษาพระอภิธรรมอย่างถ่องแท้แล้วจะ สามารถบรรลุถึงการเป็นพระโพธิสัตว์ได้ (Dutt, 1978: 69)

ปรัชญาปติวาทิน (Prajnaptivatin)

ปกรณฝ่ายบาลีเรียกว่า ปัญญุตติกวาทิน มีประวัติสืบมาแต่พระมหากัจจानะ มีหลักธรรมว่า ไม่มีทุกข์ ชันธ์ อายุตนะ 12 เป็นมายาไม่มีอยู่จริง มรณกรรม เหล่านี้เป็นเหตุชักจูงให้สภาพธรรมอื่น ๆ เกิดขึ้น คือ เป็นอธิปัตติปัจจัย เป็นเหตุให้เกิด หรือเป็นอนันตรปัจจัยให้เกิดวิบาก กุศลเป็นเหตุแห่งการบรรลุอรหัตตผล นอกนั้นคงไว้แบบมหาสังฆิกะ (Dutt, 1978: 118; เสถียร โภธินันทะ, 2513: 416-417)

อันธกะ (Andhaka)

นิกายนี้เป็นนิกายย่อยหนึ่งของนิกายมหาสังฆิกะ เจริญอยู่ในแคว้นอานธระ ตลอดลุ่มแม่น้ำโคธาวารีและลุ่มแม่น้ำกฤษณา ในคัมภีร์อรรถกถากถาวัตถุเรียกว่า “อันธกะวาทิ” นิกายนี้มีความเชื่ออยู่หลายอย่าง เช่น ถือว่าอุจจาระและปัสสาวะของพระพุทธองค์เป็นของหอม ถือว่าการตรัสรู้ธรรมย่อมเป็นไปโดยลำดับ, สัตว์เดรัจฉานมีอยู่ในเทวดา, ถือว่ามีคติ 6 คือ นรก เดรัจฉาน เปเรต มนุษย์ เทวดา และอสูร, พระอรหันต์ยังมีการสะสมบุญได้ เป็นต้น (เสถียร โภธินันทะ, 2513: 349-413; อภิชาติ โภธิประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 67-69)

อุตตรปถกะ (Utttrapathaka)

นิกายนี้แพร่หลายอยู่ทางเหนือของแคว้นมคธและขยายออกไปทางตะวันตกเฉียงเหนือกระทั่งถึงพื้นที่ของรัฐปัญจาบ แคว้นแคชเมียร์ และภาคตะวันออกของอัฟกานิสถาน นิกายนี้มีทรรศนะผสมกันระหว่างสถวีระและมหาสังฆิกะเข้าด้วยกัน ชื่อนิกายนี้ปรากฏอยู่ในอรรถกถากถาวัตถุเท่านั้น ไม่ปรากฏอยู่ในที่อื่นเลย (Dutt, 1978: 178-179)

อรรถกถากถาวัตถุอธิบายแนวคิดของนิกายอุตตรปถะไว้ ตัวอย่างเช่น พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ด้วยพระองค์เองและทรงอยู่เหนือความรู้สึกเมตตาและกรุณา, การตรัสรู้สามารถเกิดในสัตว์ที่เกิดจากครรภ์ได้, มนุษย์สามารถละกิเลสที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตได้, คฤหัสถ์สามารถบรรลุอรหันต์ได้, ผู้ที่ฆ่ามารดาโดยไม่เจตนาที่เป็นอนันตริยกรรม เป็นต้น (เสถียร โภธินันทะ, 2513: 417-429; อภิชาติ โภธิประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 70-71)

ปรเสถียะ (Paraseliya) และอุตตรเสถียะ (Uttraseliya)

นิกายทั้ง 2 นี้เป็นกลุ่มเดียวกับนิกายโจตยกะ โดยหลักธรรมของนิกายทั้ง 2 นี้มีว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลายยังไม่ละทุกคติการ (กามภูมิ) แต่สำหรับนิกายปรเสถียะและอุตตรเสถียะพิจารณาว่า การบูชาสฤปไม่สามารถช่วยให้ได้ผลานิสงส์โอฬารใด ทั้งนี้เพราะพระสฤปเจดีย์ซึ่งบรรจุพระบรมธาตุหรือพระสาวกธาตุเป็นวัตถุอันไร้วิญญาณไม่อาจทำหน้าที่เป็นสิ่งที่ช่วยให้พ้นจากเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวงได้ แต่ก็ยังเป็นบุญหากผู้บูชามีใจที่ผ่องแผ้ว ต่างจากทรรศนะของนิกายโจตยกะ (อภิขัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 70)

ไวตุลยวาทีน (Vaitullayavadin)

แพร่หลายอยู่ในบริเวณภาคใต้ของอินเดีย ลงไปถึงเกาะลังกาและมีสำนักอยู่ในอภัยคีรีวิหารระยะหนึ่ง แต่ปรากฏคำอธิบายอยู่ในอรรถกถากถาวัตตเพียงสั้น ๆ เท่านั้น เช่น นิกายไวตุลยวาทีน ถือว่าทานที่ถวายแด่พระพุทธองค์มีผลมาก, พระสงฆ์รับของทำบุญได้, ไม่เพียงกล่าวว่าพระพุทธองค์ทรงดำรงอยู่ในโลก และเพียงกล่าวว่าพระธรรมของพระองค์เป็นพุทธนิรมิต (เป็นกายอีกกายหนึ่ง) แสดงเพื่อโปรดสัตว์โลกเท่านั้น ซึ่งแสดงความสัมพันธ์กับแนวคิดของฝ่ายมหาสังฆิกะ และนิกายโลโกตตรวาทีนอย่างชัดเจน (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2513: 430-434; อภิขัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, 2551: 73)

มารยามิกะ (Madhyamika)

ได้ชื่อตาม “มัชฌิมา-ปฏิปทา” หรือทางสายกลาง เนื่องด้วยนิกายนี้ยึดถือทางสายกลางเป็นสำคัญ แต่ต่างจากฝ่ายเถรวาท คือ ฝ่ายเถรวาทถือทางสายกลางในทางปฏิบัติ แต่มารยามิกะยึดถือทางสายกลางทางอภิปรัชญาหมายถึง ความเป็นกลางระหว่างความมีอยู่ ความไม่มีอยู่ ความเที่ยง ความไม่เที่ยง นิกายนี้ก่อตั้งขึ้นโดยท่านนาคคารชุนมหาภิกษุ ราวพุทธศตวรรษที่ 7 เจริญมากในพื้นที่เมืองอมราวดี และอินเดียภาคใต้ หลักคำสอนสำคัญของท่านนาคคารชุน คือ “ปรัชญาศุนยตา (ความว่างเปล่าอันอธิบายไม่ได้)” ทำให้ในบางครั้งนิกายมารยามิกะถูกเรียกว่า “ศุนยวาทีน”

ความว่างนี่คือความเป็นกลางระหว่างความมีและไม่มี ไม่มีอะไรเกิดขึ้น ไม่มีอะไรดับไป ไม่มีอะไรเที่ยง ไม่มีอะไรไม่เที่ยง ไม่มีอะไรรวมเข้า ไม่มีอะไรแยกออก ไม่มีอะไรเข้ามา ไม่มีอะไรออกไป สรรพสิ่งในโลกล้วนเป็นศุนย์ ปฏิเสถภาวะความมี (ปฏิเสธสมุปบาท) ชัดแย้งกับความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด และอาตมันของฝ่ายฮินดู ทำให้เกิดความเชื่อใหม่ว่า “ตายแล้วสูญ” (ผัสสุข อินทราวุธ, 2530: 44, 2543: 32) ความเชื่อใหม่นี้ได้สร้างความขัดแย้งและถูกต่อต้านอย่างหนักจากฝ่ายฮินดู ท่านนาคคารชุนได้อธิบายความว่างนี้ใหม่ว่า คนที่ตายแล้วต้องไปรวมกับ “บรมศุนยตา” ก่อน

แล้วค่อยสูญไป คล้ายกับความคิดเรื่องอาตมันและปรมาตมันของศาสนาฮินดู เพื่อผ่อนคลายความขัดแย้งให้เบาลง แต่ยังสามารถทำได้สำเร็จนัก ท้ายที่สุดนิกายมาธยมิกะค่อย ๆ เสื่อมไปจากอินเดียหลังจากการมรณภาพของท่านนาคารชุน ก่อนจะหายไปจากอินเดียในราวพุทธศตวรรษที่ 12 แต่ได้ไปเจริญอยู่ในดินแดนจีน และญี่ปุ่นแทน ในชื่อนิกาย “ฉวน” หรือ “เซิน” อันมีที่มาจากคำว่า “ชยานะ” หรือ “ฉวาน” (Bapat, ed, 1956: 120-122)

ท่านนาคารชุนได้แต่งคัมภีร์สำคัญมากมาย อาทิ มัชฌิมิการิกา (Madhyamika karika) รวบรวมปรัชญาเรื่องศูนยตาขึ้นเป็นครั้งแรก, มหาปรัชญาปารมิตาสูตฺร เป็นพระสูตรสำคัญมากที่สุดเล่มหนึ่งของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เชื่อว่า ท่านนาคารชุนได้รับพระสูตรนี้มาจากนาคราช เป็นพุทธพจน์ทั้งสิ้น พระสูตรนี้อธิบายถึงปารมิตธรรม 6 ประการ และโพธิสัตว์บารมี 10 ประการ และกล่าวว่า ปัญญาสำคัญที่สุด ปัญญาจะนำไปสู่การหยั่งรู้ที่เรียกว่า “ศูนยตา” เป็นสภาวะอันแท้จริงของรูปธรรมทั้งปวง ธาตุแท้ของโลกมีลักษณะเป็นอนิจภาวะหรือมายา (Robinson, 1976: 25-26)

โยคจาร (Yogachara)

นี้ก่อตั้งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 8 โดยพระโมเตรยนาถ มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองอโยธยา แคว้นโกศล เน้นการปฏิบัติโยคะเพื่อบรรลุโพธิญาณ การต้องการบรรลุไปสู่โพธิจิตต้องผ่านภูมิทั้ง 10 ของพระโพธิสัตว์เสียก่อนจึงจะบรรลุได้ ทั้งนี้ยังมีมติที่ว่า ไม่มีอะไรนอกจากวิญญาน (วิชญาปติมาตฺร) ว่าเป็นความจริงแท้ขั้นที่สุด ถือว่า ความคิดเท่านั้นที่เป็นจริง วัตถุภายนอกนั้นไม่มี บ้างจึงเรียกนิกายนี้ว่า “วิชญาณวาท” คัมภีร์สำคัญของนิกายโยคจาร คือ ลังกาวตารสูตร หรือสัทธรรมลังกาตารกล่าวถึง จิตเท่านั้นจริง ส่วนวัตถุภายนอกไม่มีจริง ความจริงแท้ คือ วิญญานบริสุทธิ์ (ผาสุขอินทราวุธ, 2530: 44-45)

หลังจากท่านโมเตรยนาถมรณภาพ ท่านอสังคะ และวสุพันธ์ุได้ปรับปรุงปรัชญาของนิกายนี้ให้แพร่หลายมากขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 9 นับเป็นช่วงเวลาที่นิกายโยคจารเจริญรุ่งเรืองที่สุดก่อนจะค่อย ๆ เสื่อมลงในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 10 ปรัชญาสำคัญของท่านวสุพันธ์ุ อาทิ ความรู้นั้นมี 3 ลำดับ 1) ความรู้ไม่จริง (ปริกัลปิตะ) 2) ความรู้ขึ้นสมมติ (ปรตันตฺระ) และ 3) ปรินิษปันนะ (ความรู้ชั้นสูง) ความรู้สองข้อแรกนั้นนับว่าไม่จริง เป็นสมมติทั้งสิ้น สามารถใช้ในชีวิตประจำวันได้ เป็นความคิดพื้นฐาน แต่ไม่ใช่ความจริงแท้ของโลก (สัจธรรม) (Bapat, ed, 1956: 108-109; Dutt, 1978: 148)

ข้างต้นนี้คือพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ที่เจริญขึ้นตั้งแต่หลังการสังคายนาครั้งที่ 1 กระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ 13 ทั้งนี้พุทธศาสนาในอินเดียยังได้เจริญรุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่งราวพุทธศตวรรษที่ 15 ด้วยอิทธิพลของแนวความคิดแบบตันตระยาน พุทธศาสนาสกุลนี้ถูกเรียกว่า พุทธศาสนาวัชรยาน หรือพุทธศาสนาตันตระ เจริญขึ้นในพื้นที่อินเดียฝั่งตะวันออก (รัฐเบงกอล) ผาสุข อินทราวุธ (2543: 7-8) กล่าวว่า พุทธศาสนาตันตระมีพื้นฐานมาจากวรรณกรรมฝ่ายโยคจารของไมเตรยนาถและอสังคะ

ในราวพุทธศตวรรษที่ 8 หรือ 9 หลักปรัชญาสำคัญเพื่อเข้าสู่ความเป็นพุทธะ หรือสภาวะเดิมแท้อันเป็นความจริงนั้น (นิรวาณ) ต้องเข้าใจถึง ศูนย์ยะ วิชญาณ และมหาสุข (Battacharyya, 1981: 27, 36-38) วิธีการของพุทธศาสนาฝ่ายตันตระมีความลึกลับ เน้นในเรื่องเวทมนตร์ คาถาอาคม ของขลัง พิธีกรรม มณฑลพิธี ยันตระ และความซับซ้อนของพระพุทธรูป พุทธเทพ และเทพีจำนวนมาก (จิรัสสา คชาชีวะ, 2559: 4-10) แต่เนื่องด้วยพุทธศาสนาสกุลวัชรยาน-ตันตระนี้มีอายุคาบเกี่ยวระหว่างพุทธศตวรรษที่ 9-15 และมีหลักฐานไม่ชัดเจนนักในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภายในช่วงเวลาที่ทำการศึกษาก็ไม่ลงรายละเอียดเกี่ยวกับนิกายนี้มากนัก

2.3 พุทธศาสนาในเกาะลังกา สมัยอนุราชปุระ

พุทธศาสนาในเกาะลังกา ถูกสถาปนาขึ้นหลังการสังคายนาครั้งที่ 3 เนื่องด้วยพระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงส่งพระสมณทูตเดินทางไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ทั้งในอินเดียและดินแดนอื่น ๆ รวมถึงเกาะลังกาด้วย พระเถระผู้เป็นทูตในครั้งนั้น คือ พระมหินเถระและพระสังฆมิตาเถรี พระราชบุตรและพระราชธิดาในพระเจ้าอโศกมหาราช (Hazra, 1982: 50; กรมศิลปากร, 2557ก: 55-56) ขณะนั้นเกาะลังกาตรงกับรัชกาลของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ เมื่อได้พบกับพระมหินเถระแล้วพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะทรงเกิดศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างมาก จึงได้ทรงอุทิศมหาเมฆวันอุทยานให้เป็นวัดแห่งแรกในลังกาที่เรียกว่า “วัดมหาวิหาร” สำหรับให้พระมหินเถระจำพรรษา ทั้งยังกลายเป็นศูนย์กลางในการศึกษาพุทธศาสนาบนเกาะลังกาด้วย

พุทธศาสนาในครั้งนั้นสันนิษฐานว่าเป็นพุทธศาสนาแบบเถรวาท ในชื่อ “วิภิกขวาทีน” (Hazra, 1982: 50) ความศรัทธาอย่างยิ่งของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะนำมาซึ่งการออกพระราชโองการกำหนดให้พระเจ้าแผ่นดินของลังกาทวีปจำเป็นต้องนับถือพุทธศาสนาทุกพระองค์ไป ในหนังสือปูชาวลี ภาษาสิงหลอายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 ระบุว่า “สืบมาแต่ครั้งพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ เกาะลังกานี้เป็นของพระพุทธองค์เอง แม้จะมีผู้ไม่ใช่ชาวพุทธมาครองอยู่บ้างบางสมัย แต่เชื้อพระวงศ์ของกษัตริย์นั้นย่อมไม่ถาวรตั้งมั่น ด้วยอนุภาพแห่งพุทธคุณ กษัตริย์ผู้หมายจะครองดินแดนแห่งนี้จึง

ต้องเป็นพุทธศาสนิกชนเท่านั้น คณะสงฆ์จะทำอะไรฝ่ายเดียวไม่ได้ พระเจ้าแผ่นดินจะต้องถือเอาเป็นพระราชภาระของพระองค์ด้วย”

สังฆะฝ่ายมหาวีหารจึงได้รับการอุปถัมภ์โดยพระเจ้าแผ่นดินอย่างต่อเนื่องโดยตลอด เนื่องจากเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาของอาณาจักร คัมภีร์ทีปวงค์และมหาวงศ์ระบุว่า ก่อนพระเจ้าเทวณัมปิยติสสะจะทรงสร้างวัดมหาวิหารถวายแด่พระมหินเถระ พระมหินเถระได้แนะนำแก่พระเจ้าเทวณัมปิยติสสะว่า “กาลนี้พุทธศาสนาได้ประดิษฐานลง ณ ดินแดนแห่งนี้แล้ว แต่ยังมีมั่นคง หากแต่ต้องทำการผูกพัทธสีมาเพื่อประกอบสังฆกรรมตามพระวินัยเสียจึงจะมั่นคง” พระเจ้าเทวณัมปิยติสสะจึงได้ถวายราชอุทยานพร้อมด้วยยกพระนครอนุรธาปุระถวายไว้ในเขตสีมาด้วย ดังนั้นพระเจ้าแผ่นดินแห่งกรุงอนุรธาปุระต้องครองราชย์ในเขตสีมา เพื่อให้กระทำการครองราชย์ได้สมบูรณ์ พระเจ้าแผ่นดินจึงต้องประกาศตนเป็นพุทธมามกะด้วยทุกพระองค์ (ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร, 2551: 18-19, 23; จ้านงค์ ทองประเสริฐ, 2510: 75-76)

2.3.1 การแตกแยกของสงฆ์ครั้งที่ 1

เมื่อครั้งล่วงถึงรัชกาลของพระเจ้าวิภูฏคามินี (พ.ศ. 454-466) ได้ถูกชาวทมิฬรุกราน จนต้องหนีไปอยู่ในป่าเป็นเวลา 14 ปี ส่งผลให้พุทธศาสนาในเกาะลังกาเกิดการขาดช่วงลงระยะหนึ่ง เพราะพระเจ้าแผ่นดินติดภัยสงครามไม่สามารถอุปถัมภ์ศาสนาได้ดังปกติ พระเถระผู้ใหญ่จากมหาวิหารจึงได้ประชุมกันที่อลุวิหาร (อาโลกวิหาร) เพื่อจารพระไตรปิฎกและอรรถกถาขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่ง ด้านพระเจ้าวิภูฏคามินีพระองค์ทรงได้รับความช่วยเหลือจากพระสงฆ์นอกมหาวิหารชื่อ “พระติสสะเถระ” ให้หลบภัยอยู่ในพื้นที่พำนักของท่าน ด้วยสำนึกในพระคุณนี้หลังจากทรงปราบชาวทมิฬได้สำเร็จในปี 514 จึงทรงสถาปนาพระอารามขึ้นใหม่ที่เขากัยคีรี เรียกกันต่อมาว่า “วัดกัยคีรีวิหาร” เพื่อเป็นที่จำพรรษาแด่พระติสสะเถระ การอุปถัมภ์พระติสสะเถระของพระเจ้าวิภูฏคามินีนี้สร้างความไม่พอใจอย่างมากต่อเถระฝ่ายมหาวีหาร จึงเกิดการวิพากษ์วิจารณ์กันในสงฆ์ฝ่ายมหาวีหาร คำวิจารณ์ของฝ่ายมหาวีหารนั้นคณะฝ่ายอภัยคีรีพิจารณาเห็นว่าเป็นเรื่องผิดวินัยสงฆ์ จึงมิยอมร่วมทำสังฆกรรมด้วยอันนำไปสู่การเกิดสังฆเภทขึ้นในลังกาเป็นครั้งแรก (Hazra, 1982: 50-51; ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร, 2551: 25-26)

พระสงฆ์ในฝ่ายอภัยคีรีในบางครั้งถูกเรียกว่า “ฝ่ายธรรมรุจิ” เนื่องด้วยหลังจากได้แยกออกจาก สังฆะมหาวิหารได้ไม่นานนัก คณะสงฆ์อภัยคีรีได้ต้อนรับคณะสงฆ์ฝ่ายวัชชีบุตรนำโดยพระธรรมรุจิเถระ เนื่องจากสงฆ์กลุ่มนี้ถูกปฏิเสธจากฝ่ายมหาวีหาร ในท้ายที่สุดพระติสสะเถระและศิษย์ได้ยอมรับนับถือพระธรรมตามแบบวัชชีบุตรอย่างสมบูรณ์ นับเป็นการแยกสังฆะกับมหาวิหารโดยสมบูรณ์ทั้งในเชิงพื้นที่และคำสอน (จ้านงค์ ทองประเสริฐ, 2510: 114)

2.3.2 การแตกแยกของสงฆ์ครั้งที่ 2

ความแตกแยกของสงฆ์ในลังกาเริ่มขึ้นอีกครั้งหนึ่งในรัชสมัยของพระเจ้ามหาเสนะ (พ.ศ. 819-846) หรือราวพุทธศตวรรษที่ 9 พระองค์ทรงเอาใจออกห่างคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีหาร ถึงขนาดทรงมีพระราชโองการให้รื้อโลหะปราสาทความสูง 9 ชั้นในเขตอารามมหาวีหารลง ส่งผลให้สงฆ์ฝ่ายนี้ต้องอพยพย้ายไปอยู่ทางใต้ของเกาะลังกา เหตุแห่งความวุ่นวายนี้มีเนื่องมาจากพระองค์ทรงเลื่อมใสในพระสังฆมิตตาเถระ พระสงฆ์ในฝ่ายมหายาน นิกายไวตุลยวาท¹⁰ อย่างไรก็ดี สังฆะฝ่ายมหาวีหารก็ยังคงได้รับความอุปถัมภ์อยู่จากเหล่าเสนาบดีและประชาชนเช่นกาลก่อน

การกระทำเช่นนี้ทำให้เกิดความไม่พอใจเป็นวงกว้าง ท้ายที่สุดพระสังฆมิตตาเถระได้ถูกลอบฆ่าเพื่อหมายจะชักจูงให้พระเจ้ามหาเสนะกลับมาทำนุบำรุงมหาวีหารอีกครั้งหนึ่ง ทว่า พระเจ้ามหาเสนะทรงเลื่อมใสพระติสสเถระแห่งสาคลิยนิกายแทน พระองค์จึงแบ่งพื้นที่ส่วนหนึ่งของอารามมหาวีหารให้แยกออกจากเขตเดิม พร้อมสถาปนาเขตอารามใหม่นี้ให้เป็นเขตวันวิหารถวายแด่พระติสสเถระจำพรรษา (Hazra, 1982: 50-51; พระสิทธารถพุทธรัชิตเถระ, 2509: 12-13, 24; จำนงค์ ทองประเสริฐ, 2510: 127-128) พระสงฆ์ในลังกาจึงถูกแบ่งออกเป็น 3 ฝ่ายนับแต่นั้น

รัชกาลพระเจ้าธาตุเสนะ (พ.ศ. 1002-1020) พระองค์ได้ทรงกลับมาเลื่อมใสในพระธรรมแบบไวตุลยวาทอีกครั้งหนึ่ง จึงได้ทรงประดิษฐานสังฆะไวตุลยวาทินอีกครั้งที่เขตวันวิหาร กาลต่อมาไม่นานพระธรรมपालะ ภิกษุชาวอินเดียได้แสดงอรรถกถาแย้งขึ้นในที่ชุมนุมสงฆ์ว่า ไวตุลยวาทินนี้ไม่ถูกต้องประชาชนและข้าราชการจำนวนมากจึงหันกลับมาสนับสนุนสังฆะฝ่ายมหาวีหารเช่นเดิม กระนั้นพระเจ้าธาตุเสนะยังคงให้การสนับสนุนเขตวันวิหารดั้งเดิมตลอดรัชกาล เมื่อพระองค์สวรรคตไวตุลยวาทจึงเสื่อมลง เขตวันวิหารจึงสูญไปในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 11 (พระสิทธารถพุทธรัชิตเถระ, 2509: 24-25) ขณะเดียวกันเสถียรภาพทางการปกครองของพระราชวงศ์เกิดความระส่ำระสายอย่างหนักเมื่อพระเจ้ากัสสปะที่ 1 ทรงลอบปลงพระชนม์พระราชบิดาของพระองค์ ก่อนจะย้ายเมืองหลวงไปยังนครสีคีรีเยในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 11 ความไม่มีเสถียรภาพทางการเมืองภายในนี้ปรากฏสืบเนื่องตลอดจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 14 กระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ 16 เกาะลังกาได้ถูกรุกรานจากราชวงศ์โจฬะเป็นเหตุให้ราชธานีอนุราชปุระและสังฆะต่าง ๆ เสื่อมลงไป

¹⁰ การเข้ามาของนิกายไวตุลยวาทนั้น เกิดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 8 ในรัชกาลของพระเจ้าโวหาริกติสสะ (พ.ศ. 757-779) พวกไวตุลยวาทจากอินเดียภาคใต้ ภิกษุฝ่ายอภัยคีรีได้รับเอาไว้เช่นคราวคณะของพระธรรมรุจิเถระ ทว่า พระเจ้าโวหาริกติสสะไม่ทรงยอมรับ รับสั่งให้เผาคัมภีร์และสีกภิกษุเสียเป็นจำนวนมาก (दनय परिषा पेम प्रसिती, 2555: 243-244)

ตารางที่ 1 นิยามต่าง ๆ ในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท				
ชื่อนิยาม	ปีที่ก่อตั้งสังฆะ	ปีที่เสื่อมสลาย	ศูนย์กลาง	แนวคิดสำคัญ
สถิระ / เถรวาทิน / วิภิกขวาพิน	พุทธศตวรรษที่ 1	-*	แคว้นมคธ / นครปาฏลิบุตร / โกลัมพี / สารนาถ / อวันตี / อุเชนินี / กาญจิปุรัม / นาคารชุนโณณตชะ / เกาะลังกา (มหาวิทว)	- พระพุทธองค์ทรงเป็นบุคคลธรรมดา แต่มีคุณสมบัติบางประการที่พิเศษกว่าบุคคลทั่วไป - เน้นการปฏิบัติตามพระธรรมวินัย
มhitศสกะ	พุทธศตวรรษที่ 2	พุทธศตวรรษที่ 10	เมืองวานวาลี แคว้นมทิลมาณฑล / อวันตี / เกาะลังกา	ก่อนรับอิทธิพลนิกายสรรวาสตีวาท - อดีต และอนาคต ไม่มีสภาวะอยู่จริง มีเพียงปัจจุบันเท่านั้นที่เป็นจริง รับอิทธิพลนิกายสรรวาสตีวาท - อดีตภาวะและอนาคตภาวะเป็นความจริง - มหาปฐมนิพนธ์ตั้งอยู่ชั่วกาลไปไม่เปลี่ยนแปลง ชั้นร์ ธาตุ อายตนะยังคงอยู่ไม่ดับสูญ - เริ่มใช้ภาษาสันสกฤต
ธรรมคูปตะ	พุทธศตวรรษที่ 2	-	ตอนเหนือของอินเดีย / ภูมิภาคเอเชียกลาง / ประเทศจีน	- การถวายนิพนธ์ของแต่สังฆะหรือสอปปมีบุญมากกว่าการถวายนิพนธ์ของแต่องค์พระพุทธรเจ้า - การเข้าถึงความจริงสามารถเกิดขึ้นได้

* หมายถึง : สัตถ์ลักษณะ “-” หมายถึง ไม่สามารถหาหลักฐานเอกสารประกอบได้

ตารางที่ 1 นิยายต่าง ๆ ในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท				
ชื่อนิยาย	ปีที่ก่อตั้งสังฆะ	ปีที่เสื่อมสลาย	ศูนย์กลาง	แนวคิดสำคัญ
สรรวาสติวาท / มุลสรรวาสติวาทิน / อารยสรรวาสติวาทิน / ไวยาษิกะ / พระอภิธรรมวาทีกะ / เทตฺตวาท	พุทธศตวรรษที่ 2 พุทธศตวรรษที่ 10		มถุร่า / คันทาระ / กัศมีระ / ปัญจาป / ภูมิภาคเอเชียกลาง	ตลอดเวลาเมื่อยามที่มีได้อยู่ในการทำสมาธิ - เน้นพระธรรมวินัย - ใช้ภาษาสันสกฤต - บันทึกคำสอนด้วยภาษาสันสกฤต - เน้นอภิธรรมมากกว่าพระวินัย - พระอรหันต์ยังเสื่อมได้ - พระพุทธรองค์ และพระโพธิสัตว์ เป็นบุคคลธรรมดา - ใช้ภาษาสันสกฤต
กัถยะปิยะ	พุทธศตวรรษที่ 3	-	เทือกเขาหิมาลัย	- อติดี ปัจจุบัน อนาคตเป็นสิ่งที่มีตัวตนจริง ไม่เป็นอนัตตา แต่อดีตไม่ส่งผลถึงปัจจุบัน ปัจจุบันไม่ส่งผลถึงอนาคต
เสาตรานตีกะ	พุทธศตวรรษที่ 3 หรือ 4	-	สันนิษฐานว่า อยู่บริเวณเมืองตักสิลา	- การที่วิญญูณออกจากร่างเก่าไปเข้าร่างใหม่ - นิยมศึกษาพระสูตรต้นบัญญัติเพราะเชื่อว่าเป็นพุทธพจน์ทั้งสิ้น - ใช้ภาษาสันสกฤต

ตารางที่ 1 นิกายต่าง ๆ ในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท				
ชื่อนิกาย	ปีที่ก่อตั้งสงฆ์	ปีที่เสื่อมสลาย	ศูนย์กลาง	แนวคิดสำคัญ
ไทมวาทะ	พุทธศตวรรษที่ 3	-	เทือกเขาหิมาลัย	- พระโพธิสัตว์เป็นเหมือนต้นงมมนุษย์ธรรมดา - พระอรหันต์แม้จะมึนเมาหรือสยดสยองต่อข้อพระธรรมก็ยังมีคามบริสุทธิ์อยู่เช่นเดิม
วัชชีบุตร	พุทธศตวรรษที่ 1	-	มคธ / อวันตี / อภัยคีรีวิหาร	- มีตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวร ตัวตนถาวรนี้จะสูญสลายเมื่อสิ้นวิบากชั้นแล้ว
สมัตติยะ	พุทธศตวรรษที่ 2	พุทธศตวรรษที่ 9-10	แคว้นมทลวะ (ตอนกลาง คอนไปทางเหนือของอินเดีย) / อินเดียภาคตะวันออก / อินเดียภาคใต้	- เชื่อในกายอันถาวร ที่เคลื่อนไหวไปยังร่างกายใหม่ - บุคคลละกิเลสได้เป็นส่วน ๆ - ใช้ภาษาสันสกฤตและบาลีผสมกัน

ตารางที่ 2 นิยามต่าง ๆ ในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน				
ชื่อนิยาม	ปีที่ก่อตั้งสังฆะ	ปีที่เสื่อมสลาย	ศูนย์กลาง	เอกลักษณ์
มหาสังฆิกะ	พุทธศตวรรษที่ 1	-*	ปาฏลีบุตร / มถุรา / สินธุ / อาฟกานิสถาน / อานธรระ / อมราวตี / นาการชุนโกณฑะ	- พระพุทธเจ้าทรงเป็น โลกุตระ - เกิดแนวคิดโพธิสัตว์
โจทยิกะ	พุทธศตวรรษที่ 1	พุทธศตวรรษที่ 9	อมราวตี / นาการชุนโกณฑะ	- นิยมก่อสร้าง กราบไหว้ และ ถวายสิ่งของแด่พระสฤป
พหุศรัติยะ	พุทธศตวรรษที่ 2-3	พุทธศตวรรษที่ 8-9	เทือกเขาหิมาลัย / นาการชุนโกณฑะ	- อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ศูนย์ ตา และ นิพพาน เป็น โลกุตรธรรมทั้งสิ้น - พระพุทธองค์ทรงมีพลัง เหนือกว่ามนุษย์ธรรมดา
เอภายทริกะ	-	-	ปาฏลีบุตร	- ความจริงแท้ นั้นเป็นสิ่ง ไม่เที่ยงขึ้นอยู่กับปัจจัยใน สถานการณ์แวดล้อม

* หมายถึง : สัญลักษณ์ “-” หมายถึง ไม่สามารถหาหลักฐานเอกสารประกอบได้

ตารางที่ 2 นิยายต่าง ๆ ในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน				
ชื่อนิยาย	ปีที่ก่อตั้งสังฆะ	ปีที่เสื่อมสลาย	ศูนย์กลาง	เอกลักษณ์
โลโกตรวาทิน	พุทธศตวรรษที่ 1	-	-	- โลโกตรวาทิน เป็นของจริง - พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์เป็นโลกุตระ
เคารุกุลลิวาทิน	ไม่ทราบปีแน่ชัด	-	-	- ปฏิเสธพระธรรมวินัยปิฎก และพระสูตรปิฎก - ปฏิเสธการศึกษาคัมภีร์ฮินดู นอกเหนือจากพระอภิธรรม
ปรัชญาปติวาท	-	-	-	- ไม่มีทกซ์ ชันธ์ อายุตนะ 12 เป็นมายาไม่มีอยู่จริง
อันธกะ	-	-	ลุ่มแม่น้ำโคธวาริ-กฤษณา	- การตรัสรู้ธรรมย่อมเป็นไป โดยลำดับ - พระพุทธองค์เป็นโลกุตระ
จตุตรปถะ	-	-	มคธ / ปัญจาบ / แคชเมียร์ / ภาคตะวันออกเฉียงประเทศ อาฟกานิสถาน	- คฤหัสถ์สามารถบรรลุ อรหันต์ได้ - พระพุทธองค์เป็นโลกุตระ

ตารางที่ 2 นิยายต่าง ๆ ในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน				
ชื่อนิยาย	ปีที่ก่อตั้งสังฆะ	ปีที่เสื่อมสลาย	ศูนย์กลาง	เอกลักษณ์
ปรเสถียะ และ อุตรเสถียะ	พุทธศตวรรษที่ 1	-	-	- การบูชาสถูปไม่สามารถช่วย ให้ได้ผลานิสงส์ใ้อพารไต่ แต่ก็ยังเป็นบุญหากผู้บูชามีใจ ที่ผ่องแผ้ว - พระโพธิสัตว์ยังคงดำรงอยู่ใน กามภูมิ
ไวตุลยวาท	-	-	ภาคใต้ของอินเดีย / เกาะลังกา (อภัยคีรีวิหาร)	- พระธรรมของพระองค์เป็น พุทธนิรมิต (เป็นกายอีกกาย หนึ่ง) แสดงเพื่อโปรดสัตว์โลก เท่านั้น
มถยามิกะ / ศูนยวาทีน	พุทธศตวรรษที่ 7	พุทธศตวรรษที่ 9-10	อมราวดี	- เน้นเรื่องศูนยตา - ตายแล้วสูญ - ต่อมาประนีประนอมกับ ศาสนาฮินดู เกิดแนวคิด “บรมศูนย”

ตารางที่ 2 นิยายต่าง ๆ ในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน				
ชื่อนิยาย	ปีที่ก่อตั้งสังฆะ	ปีที่เสื่อมสลาย	ศูนย์กลาง	เอกลักษณ์
โยคจารย์ / วิญญานวาท	พุทธศตวรรษที่ 8	พุทธศตวรรษที่ 12-13	เมืองอโยธยา แคว้นโกศล	- ไม่มีอะไรนอกจากภิกษุวิญญาน - เน้นการฝึกโยคะ
วัชรยาน	พุทธศตวรรษที่ 8-9	- - แคว้นเบงกอล		- เน้นเรื่องลึกลับ - นับถือ พระพุทธรูปเจ้าและ พระโพธิสัตว์จำนวนมาก และ ศรัทธา - นับถือพระโพธิสัตว์ผู้หญิง - คล้ายคลึงกับศาสนาฮินดู

ตารางที่ 3 พุทธศาสนานิกายในเกาะลังกา				
ชื่อนิกาย	ปีที่ก่อตั้งสังฆะ	ปีที่เสื่อมสลาย	ศูนย์กลาง	เอกลักษณ์
เถรวาท / สลิวะ / วิภิกขวาพิน	พุทธศตวรรษที่ 3	พุทธศตวรรษที่ 16	มหาวิทยาลัยเมืองอนูราชปุระ	- พระพุทธองค์ทรงเป็นบุคคล ธรรมดา แต่มีคุณสมบัติบาง ประการที่พิเศษกว่าบุคคล ทั่วไป - เน้นการปฏิบัติตามพระธรรม วินัย
วัชชีบุตร	พุทธศตวรรษที่ 6	พุทธศตวรรษที่ 16	อภัยคีรี เมืองอนูราชปุระ	- มีตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวร ตัวตนถาวรนี้จะสูญสลาย เมื่อสิ้นวิบากขั้นแล้ว
ไวศัลยวาท	พุทธศตวรรษที่ 8	พุทธศตวรรษที่ 11	อภัยคีรีวิหาร / เขตวันวิหาร เมืองอนูราชปุระ	- พระธรรมของพระองค์เป็น พุทธนิรมิต (เป็นกายอิกกาย หนึ่ง) แสดงเพื่อโปรดสัตว์ โลกเท่านั้น
สาครินิกาย	-*	-	ทักษิณาราม / ทักษิณาศีรี	-

* หมายเหตุ : สัญลักษณ์ “-” หมายถึง ไม่สามารถหาหลักฐานเอกสารประกอบได้

บทที่ 3

องค์ความรู้เรื่องพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

หลังการแพร่กระจายของพุทธศาสนาและวัฒนธรรมอินเดียอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โบราณเป็นดินแดนหนึ่งที่มีพุทธศาสนาเจริญมั่นคงและยาวนาน เห็นได้จากหลายประเทศในภูมิภาคยังคงมีประชากรส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนาอยู่ ประกอบด้วย ไทย เมียนมา ลาว และกัมพูชา พร้อมปรากฏร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และประวัติศาสตร์ศิลปะจำนวนมากในภูมิภาค อันยืนยันให้เห็นอิทธิพลของวัฒนธรรมพุทธศาสนาจากอนุทวีปต่อดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ครั้งโบราณกาล

จากการประมวลความรู้ในเบื้องต้นเกี่ยวกับการศึกษาเรื่องพระพุทธศาสนาในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พบว่า มีการศึกษาอย่างกว้างขวางในหลากหลายด้าน อาทิ ด้านหลักธรรมและการปฏิบัติสมาธิ การแปลความคัมภีร์ทางพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท-มหายาน ด้านจารีกวิทยาและเอกสารโบราณ ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดี ผู้ศึกษาจึงพิจารณาเห็นว่า ในการศึกษาครั้งนี้มีประเด็นที่ควรจะหยิบยกขึ้นพิจารณาเป็นพิเศษประกอบด้วย 3 หัวข้อสำคัญ คือ 1) การศึกษาจารีกวิทยา 2) การศึกษาทางประวัติศาสตร์ศิลปะ และ 3) การศึกษาทางโบราณคดี ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.1 การศึกษาด้านจารีกวิทยา

การศึกษาด้านจารีกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างเป็นทางการเป็นระบบมีจุดเริ่มต้นสำคัญจากการขยายอาณานิคมของฝรั่งเศส พร้อมด้วยการเข้ามาตั้งสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ (École française d'Extrême-Orient / EFEO) ในราวพ.ศ. 2443 (ค.ศ. 1900) เพื่อขยายพรมแดนทางความรู้ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม ภาษา โบราณคดี และการอนุรักษ์ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะเวียดนาม ลาว และกัมพูชา (Parmentier, 2001: 1-2)

หลังจากการเริ่มกระบวนการศึกษาด้านจารีกวิทยาโดยชาติตะวันตกอย่างเป็นทางการเป็นระบบในศักราชดังกล่าวข้างต้น ได้เกิดการรวบรวมจารึกจำนวนมากในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตัวอย่างสำคัญ อาทิ หนังสือ *Inventaire des inscriptions du Champa et du Cambodge* (บัญชีรายชื่อจารึกของจามปาและเขมร) พ.ศ. 2451 (ค.ศ. 1908) หนังสือ “*Les inscriptions du Bayon*” พิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2456 (ค.ศ. 1913) อันนำไปสู่การตีพิมพ์หนังสือชุด *Inscriptions du Cambodge* ในปีพ.ศ. 2480 (ค.ศ. 1937) โดยหนังสือข้างต้นนี้เป็นผลงานการศึกษาของศาสตราจารย์เซเดส์ทั้งสิ้น

นอกจากนี้ยังปรากฏหนังสือ *Inscriptions of Kambuja* ในปี พ.ศ. 2496 (ค.ศ. 1953) และในหนังสือ *Champa: history & culture of an Indian colonial kingdom in the Far East 2nd-16th century* เล่มที่ 2 เขียนในปี พ.ศ. 2528 (ค.ศ. 1985) ของ ราเมศ จันทร มาจุมดาร์ (R.C. Majumdar) หนังสือ *Studies in Sanskrit inscriptions of ancient Cambodia* ของมาเทศ กุมาร ศรีน (Mahesh Kumar Sharan) ปี พ.ศ. 2517 (ค.ศ. 1974) หนังสือ *A chronological inventory of the inscriptions of Cambodia* ของ ฟิลลิป เอ็น. เจนเนอร์ (Philip N. Jenner) ในปี พ.ศ. 2523 (ค.ศ. 1980) *Phases of pre-pagan Burma: languages and history* ของ กอร์ดอน แชนนิงตัน ลูซ (G.H. Luce) ปี พ.ศ. 2528 (ค.ศ. 1985) รวมถึงหนังสือชุดประชุมจารึกในประเทศไทยพิมพ์ครั้งแรกปี พ.ศ. 2467 พิมพ์ครั้งล่าสุดปี พ.ศ. 2559

ลักษณะสำคัญของการศึกษารูปแบบนี้ คือ การรวบรวมจารึกมาจัดเป็นหมวดหมู่ อ่าน-แปลความจารึกจากภาษาเดิมเป็นภาษาที่อ่านได้ทั่วไป เช่น จากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาอังกฤษ พร้อมทั้งระบุข้อมูลทั่วไปของจารึกเหล่านั้น ๆ ที่ทำการอ่านแปล ประกอบด้วย ชื่อจารึก อายุสมัย รูปแบบตัวอักษร ภาษาที่ใช้ ลักษณะทางกายภาพของจารึก สถานที่พบ ประวัติการพบ เป็นต้น การศึกษาลักษณะนี้นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการศึกษาในประเทศอื่น เพราะเป็นการรวบรวมฐานข้อมูลขนาดใหญ่ของจารึก หากแต่ขาดการตีความประกอบกับบริบททางประวัติศาสตร์ ปรากฏเพียงการตั้งข้อสังเกตข้อความในจารึกเท่านั้น อีกทั้งการศึกษาในลักษณะฐานข้อมูลยังไม่ได้แยกจารึกที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาออกมาเป็นการเฉพาะ เนื่องจากได้แบ่งจารึกออกตามลำดับอายุของตัวอักษรเป็นหลัก

ทั้งนี้หนังสือ *Les états hindouisés d'Indochine et d'Indonésie* (*The Indianized states of Southeast Asia*) เขียนโดยยอร์ช เซเดส์ในปี พ.ศ. 2491 (ค.ศ. 1948) ได้ตีความและอธิบายเป็นลำดับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยใช้จารึกเป็นตัวดำเนินเรื่อง และกำหนดอายุของเหตุการณ์อธิบายแยกย่อยเป็นช่วงเวลาช่วงละ 100 ปี เพื่ออธิบายถึงพลวัตที่เกิดขึ้น แต่ช่วงนั้นของอาณาจักรโบราณต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่อาณาจักรฟูนันซึ่งมีอายุย้อนกลับไปได้เก่าที่สุด (พุทธศตวรรษที่ 6-11) พร้อมกันนี้ศาสตราจารย์เซเดส์ได้ใช้ทฤษฎีเรื่องภารตภิวัตน์ (*Indianization*) เป็นองค์ประกอบหลักในการอธิบายเหตุการณ์ต่าง ๆ บนสมมติฐานที่ว่า วัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีพื้นฐานสำคัญจากการรับและปรับใช้วัฒนธรรมอินเดีย

จะเห็นได้ว่าหนังสือเล่มนี้ได้ถูกตีพิมพ์หลังจากการทำฐานข้อมูลจารึกในประเทศกัมพูชาและประเทศไทยเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ฉะนั้นหนังสือเล่มนี้จึงเป็นตัวอย่างอันดีชิ้นหนึ่งของการนำข้อมูลดิบที่ได้จากการอ่าน-แปลจารึกมาสังเคราะห์เป็นเนื้อหา จึงปรากฏเนื้อหาหลายช่วง และหนังสือฉบับนี้ได้อ้างอิงบทบาทของพระพุทธศาสนาในอาณาจักรต่าง ๆ ด้วย จากการแปลความของศาสตราจารย์เซเดส์พบว่า พุทธศาสนาได้เข้าสัมพันธ์กับอาณาจักรโบราณในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มานานแล้วพร้อมกับศาสนาอื่น (พราหมณ์-ฮินดู) ตั้งแต่อาณาจักรฟูนัน กล่าวคือ

ในรัชสมัยของพระราชเชเยปาโม (She-yeh-pa-mo) หรือ พระเจ้าชัยวรมันแห่งฟูนัน ได้ส่งคณะพ่อค้าไปยังกวางตุ้ง แต่ขากลับได้รับพระภิกษุชาวอินเดียชื่อนาคเสนติดตามด้วยจากจามปา พระนาคเสนองค์นี้เป็นผู้มีความรู้ในพระธรรมวินัยภาษาสันสกฤตเป็นอย่างดี แต่ในขณะเดียวกัน (รัชกาลพระเจ้าชัยวรมัน) มีธรรมเนียมของประเทศคือการเคารพบูชาพระมเหศวร พระองค์เสด็จลงมาบ่อย ๆ บนเขาโมตัน (Mo-tan) อันสะท้อนภาพอิทธิพลของไศวนิกาย แม้อิทธิพลของไศวนิกายจะเข้มแข็งอย่างยิ่ง พุทธศาสนายังคงมีบทบาทสัมพันธ์กับราชสำนักควบคู่กันไปด้วย เช่น พระเจ้าชัยวรมันส่งพระนาคเสนไปพร้อมคณะทูตในการถวายเครื่องราชบรรณาการ ในปี พ.ศ. 1027 สร้างความพอพระทัยอย่างยิ่งให้พระจักรพรรดิฉิน การส่งพระนาคเสนไปยังจีนในฐานะทูตนี้ สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของพระสงฆ์ต่อราชสำนักฟูนันได้อย่างดีเยี่ยม เซเดส์ได้พิจารณาว่า อาณาจักรฟูนันมีการเจริญเติบโตของศาสนาทั้งสองพร้อม ๆ กัน (Coedès, 1968: 46-47, 58; หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2549: 15)

นอกจากอาณาจักรฟูนันยังปรากฏอาณาจักรอื่น ๆ ในภูมิภาคทะเลใต้ที่พุทธศาสนาเข้าไปเจริญและมีบทบาทอยู่ เช่น อาณาจักรโฮลิ่งบนเกาะชวาเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาในปลายพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งเป็นประเทศของพระภิกษุญาณภัทรผู้ควบคุมและช่วยเหลือพระภิกษุฉินนามว่า ฮุยฉิง ผู้เดินทางเข้ามาในระหว่างพ.ศ. 1207-1208 ในการแปลคัมภีร์ภาษาสันสกฤตในพุทธศาสนา หินยานออกเป็นภาษาจีน (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2549: 34) ในส่วนของพระญาณภัทรนี้ชี้ว่าดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความรุ่งเรืองและรอบรู้ในพุทธศาสนาถึงขนาดสามารถสอนสั่งภิกษุจากต่างแดนในเรื่องการชำระหรือแปลคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเป็นภาษาอื่น

ประพจน์ อัครวิรุฬหาร ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาและวรรณคดีบาลีและสันสกฤต ได้ศึกษาอิทธิพลและบทบาทของพุทธศาสนานิกายเถรวาท โดยวิเคราะห์ผ่านข้อมูลทางจารึกที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยแบ่งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ออกเป็น 3 ส่วนใหญ่ คือ หมู่เกาะ แผ่นดินใหญ่ฝั่งตะวันตก (เมียนมาและไทย) และแผ่นดินใหญ่ฝั่งตะวันออก (กัมพูชาและเวียดนาม) โดยเน้นพิจารณาภาษาของจารึกเป็นหลัก หากจารึกกลุ่มใด หรือหลักใดใช้ภาษาบาลี ผู้วิจัยจะกำหนดให้เป็นจารึกที่สัมพันธ์กับพุทธศาสนาสกุลเถรวาท ในกรณีที่จารึกหลักนั้นเป็นภาษาสันสกฤตผู้ศึกษาจะกำหนดให้เป็นสกุลมหายาน เนื่องจากพุทธศาสนาทั้ง 2 สกุลนี้มีการเลือกใช้ภาษาสำหรับบันทึกคัมภีร์ทางศาสนาที่ต่างกันออกไป ผู้วิจัยจึงระบุว่า พุทธศาสนาของทวารวดีมีลักษณะเป็นพุทธศาสนาเถรวาทที่อาจจะมาจากอินเดียใต้หรือศรีลังกา แต่ความพิเศษ คือ ภาษาและไวยากรณ์ที่ใช้ในการจารึกคำสอนนั้นมีการปนกันของรูปแบบภาษาและไวยากรณ์ระหว่างภาษาสันสกฤตและบาลี รวมทั้งมีการปนภาษาถิ่น (มอญ-เขมร) เข้ามาร่วมด้วย จึงเชื่อได้ว่า พุทธศาสนาในพื้นที่รัฐทวารวดีรวมถึงรัฐศรีเกษตร (เมียนมา) เป็นเถรวาทจากข้อมูลจารึกทางพุทธศาสนาซึ่งส่วนใหญ่เป็นภาษาบาลีและท้องถิ่น

ส่วนในพื้นที่กัมพูชา จามปา (แผ่นดินใหญ่ฝั่งตะวันออก) และหมู่เกาะ (มาเลเซียและอินโดนีเซีย) เป็นพุทธศาสนาฝ่ายมหายานผสมศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เพราะรูปแบบของภาษาและไวยากรณ์ในจารึกมีอิทธิพลของภาษาสันสกฤตอย่างเข้มข้น ไม่ปรากฏอิทธิพลของไวยากรณ์ฝ่ายบาลี (Assavavirulhakarn, 2010: 185-186) อย่างไรก็ตามแม้จะสามารถแบ่งพื้นที่ของภาษาที่ใช้ในจารึกดังกล่าวได้ แต่ประพจน์ได้อธิบายต่อไปว่า ยังไม่สามารถกำหนดนิยามของพุทธศาสนาในพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้อย่างแน่ชัด เพราะการจะนำความต่างของจารึก (ภาษาบาลี-สันสกฤต) และรูปแบบศิลปะมา กำหนดถึงนิยามนั้นเป็นเรื่องที่ทำได้ยากยิ่ง ยกตัวอย่างเช่น พระพุทธรูปอินเดีย ศิลปะคุปตะสามารถกำหนดให้เป็นพุทธศาสนาฝ่ายมหายานได้โดยทันทีหรือไม่ แม้ในเวลาดังกล่าวพื้นที่อินเดียเหนือจะแพร่หลายด้วยพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก็ตาม อีกทั้งการจะกำหนดศาสนาอย่างเจาะจงของดินแดนใด ดินแดนหนึ่งตามรัชสมัยของกษัตริย์พระองค์ใด หรือราชวงศ์ใดเหมือนดังในกรณีอาณาจักรเขมรโบราณที่ นักวิชาการกำหนดศาสนาของอาณาจักรตามจารึกของพระเจ้าแผ่นดินที่เป็นไศวนิกาย วัชรพินิกาย หรือพุทธศาสนานั้นอาจทำให้ละเลยการพิจารณาความเชื่อของประชาชนในชนชั้นอื่นของสังคมที่มีความหลากหลายกว่านั้นได้ (Assavavirulhakarn, 2010: 193-194)

จากความเห็นข้างต้นนี้ชี้ว่า ศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีลักษณะผสมกันระหว่าง ศาสนาหลายกลุ่ม หลายนิกาย ทั้งพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ฝ่ายมหายาน รวมถึงอิทธิพลจากศาสนา พราหมณ์-ฮินดูซึ่งได้เข้ามามีบทบาทพร้อมกันในเวลาใกล้เคียงกันกับศาสนาพุทธ สอดคล้องไปกับการแปลความประวัติศาสตร์ของเซเคส์ที่ได้อ้างถึงแล้ว

การศึกษาร่องรอยของพุทธศาสนาในอาณาจักรเขมรโบราณก่อนพุทธศตวรรษที่ 17 ของ ทรงธรรม ปาณสกุณ สนับสนุนข้อสรุปข้างต้นของประพจน์ อัสววิรุฬหการ เนื่องจากในอาณาจักร เขมรโบราณตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 ปรากฏร่องรอยของพุทธศาสนาสกุลมหายานมาตลอดตั้งแต่ อาณาจักรฟูนัน อ้างตามเอกสารจีนซึ่งระบุถึงการแปลคัมภีร์สัปตสติกา-ปรัชญาปริมาตาสูต (Saptasatika-Prajnaparamita) และคัมภีร์มัญจุศรี-ปริปลุกขาสูต (Manjushi-Pariprkha) พระสูตรเหล่านี้ล้วน เป็นพระสูตรสำคัญฝ่ายมหายานทั้งสิ้น ทั้งยังพบจารึกวัดบาตี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11 อธิบายถึง “วาสนา” สัมพันธ์กับพุทธศาสนานิกายโยคจาร จารึกตวลพระธาตุ จารึกคาถาเย ธมมา ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 จารึกทั้งสองนี้ร่วมสมัยกับข้อความในเอกสารจีนข้างต้นและช่วยยืนยันว่า พุทธศาสนาในอาณาจักรเขมรโบราณตอนต้นเป็นพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

ทั้งนี้ทรงธรรมได้ตั้งข้อสังเกตต่อกรณีจารึกตวลพระธาตุว่า คาถาเย ธมมาโดยทั่วไปนิยมบันทึกด้วยภาษาบาลี แต่ในจารึกหลักนี้กลับใช้ภาษาสันสกฤตอาจมีเหตุมาจากอิทธิพลทางภาษาของละแวกนั้น จารึกนี้จึงอาจเป็นของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทหรือหินยาน กระนั้นเมื่ออาณาจักรเขมรเข้าสู่เมืองพระนครในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ร่องรอยของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานยังคงปรากฏสืบเนื่องอยู่ เช่น จารึก K157 วัดกัศยาร์หรือกัศยรร ระบุถึงการสร้างพระอวโลกิเตศวร โดยพระเจ้า-หรรษวรมันที่ 2 ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 จารึก K266 บัตซุม 1 อายุราวต้นพุทธศตวรรษที่ 16 (พ.ศ. 1503) ได้กล่าวสรรเสริญและขอพรจากพระอวโลกิเตศวร พระวัชรปาณี พระพุทธเจ้า พระโลกนาถ และพระเทวี เป็นต้น

จากหลักฐานเหล่านี้จึงชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลอย่างเข้มข้นของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานในอาณาจักรเขมรโบราณ สืบเนื่องถึงพุทธศตวรรษที่ 16 ก่อนจะพัฒนาขึ้นไปสู่พุทธศาสนาสุลวัชยาน-ตันตระในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ทั้งนี้ในช่วงต้นอาจมีร่องรอยของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทปะปนอยู่บ้าง แต่เป็นการยากที่จะพิจารณาแยกออกเป็นนิกายย่อย ๆ (ทรงธรรม ปาณสกุณ, 2548: 169-171) งานวิจัยนี้ช่วยสนับสนุนหลักการแบ่งพื้นที่ทางความเชื่อที่ประพจน์ได้แบ่งไว้ในข้างต้น ทั้งยังช่วยให้สามารถอนุมานได้ว่า พุทธศาสนาในดินแดนหนึ่ง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีลักษณะของการนับถือที่ต่อเนื่องในพื้นที่นั้น ๆ เช่น ในกรณีวัฒนธรรมทวารวดี พื้นที่ประเทศไทย หากอ้างตามประพจน์กล่าวควรจะเป็นพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งปรากฏการนับถืออย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน

นิโคลัส เรวีร์ ได้อธิบายเพิ่มเติมในกรณีวัฒนธรรมทวารวดีว่า จารึกพุทธศาสนาในวัฒนธรรมทวารวดีแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ จารึกว่าด้วยหลักธรรมและจารึกการทำบุญ โดยหลักธรรมในพุทธศาสนาที่ปรากฏอยู่ในวัฒนธรรมทวารวดี ประกอบด้วย ปฏิจจสมุปบาท, เย ธมมา, อริยสัจ 4 และพุทธอุทาน ซึ่งนิยมจารึกด้วยภาษาบาลี-มอญโบราณ หลักธรรมสำคัญที่นิยมจารึกมากที่สุดคือ คาถาเย ธมมา จำนวน 26 หลัก รองลงมาคือ อริยสัจ 4 และปฏิจจสมุปบาท ทั้งนี้ปรากฏข้อสังเกตประการหนึ่งคือ จารึกภาษามอญโบราณพบในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากกว่าในพื้นที่ภาคกลาง และในพื้นที่ภาคกลางนั้นนิยมจารึกคาถาเย ธมมาและหลักธรรมอื่น ๆ เป็นอย่างมาก (Reviré, 2014: 241-260)

ข้อสังเกตประการหนึ่งของจารึกคาถาเย ธมมาซึ่งพบมากที่สุดได้ในวัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมอื่นในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในเวลาเดียวกันคือ คาถาดังกล่าวนิยมจารึกไว้บนประติมากรรม เช่น ฐานพระพุทธรูป พระพิมพ์ สถูปจำลอง แผ่นอิฐขนาดเล็ก เป็นต้น ลักษณะการจารึกแบบนี้อาจตีความได้ว่า เป็นการกระทำเพื่อจำลองรูปเคารพต่าง ๆ หรือคัดลอกคาถาทงพุทธศาสนาต่าง ๆ อันนำมาซึ่งบุญบารมีแก่ผู้สร้างสิ่งของเหล่านั้น การกระทำเช่นนี้ปรากฏอยู่ในบันทึกของพระภิกษุอั้งจิงว่าชาวพุทธในอินเดียนิยมจำลองรูปประติมากรรมสถูปด้วยสิ่งของต่าง ๆ ด้วยวัสดุต่าง ๆ เช่น ดิน เงิน ทองคำ เป็นต้น พร้อมด้วยบรรจุแผ่นจารึกคาถาเย ธมมา หรือคาถาปฏิจจสมุปบาทภายในรูปจำลองเหล่านั้น การบูชารูปจำลองที่บรรจุคาถานี้นำมาซึ่งบุญอันมหาศาล (I-Tsing, 1966: 150-151) นิโคลัสจิง

พิจารณาว่า ด้วยเหตุนี้เองทำให้คาถาช้างตันในวัฒนธรรมทวารวดีเป็นที่นิยมอย่างมาก (Reviré, 2014: 261-262)

กรณีจารึกการทำบุญจะนิยมจารึกด้วยภาษามอญโบราณมากที่สุด รองลงมาด้วยภาษาสันสกฤต-เขมรโบราณ และกระจายตัวอยู่ในบริเวณภาคอีสานของประเทศไทยมากกว่าในบริเวณภาคกลาง จารึกกลุ่มนี้พบตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 แต่เริ่มปรากฏมากขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 นิยมพูดถึงการถวายสิ่งของให้แก่พระศาสนา พระวิหาร หรือสังฆะในโอกาสหนึ่ง ๆ โดยผู้มีอำนาจหรือชนชั้นสูง เช่น กษัตริย์หรือขุนนางต่าง ๆ คำจารึกมักปรากฏอยู่บริเวณหลังพระพิมพ์ (Reviré, 2014: 246-247)

นิโคลัสจึงสรุปว่า รัฐทวารวดีเป็นรัฐที่ใช้ภาษามากกว่าหนึ่งภาษา มีภาษามอญ-เขมรเป็นภาษาทั่วไป ภาษาบาลี-สันสกฤตเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ และแต่ละกลุ่มภาษามีพื้นที่สำคัญต่างกันออกไป คือ ภาคกลางนิยมภาษาบาลี ภาคตะวันออกเฉียงเหนือนิยมภาษาถิ่น เนื้อหาสำคัญคือ การจารึกคาถาเนื่องในพุทธศาสนาอย่างสั้น ๆ และมีเรื่องของการทำบุญในทางศาสนาเป็นกิจกรรมหลัก อย่างไรก็ตาม ยังไม่สามารถชี้ได้ว่าผู้ปกครองของทวารวดีเป็นพุทธศาสนิกชนหรือไม่ หรือเป็นพุทธศาสนานิกายใด แต่มีแนวโน้มไปทางเถรวาทด้วยเหตุที่ใช้ภาษาบาลี (Reviré, 2014: 262)

ผลงานของนักวิชาการทั้งสอง (ประพจน์และนิโคลัส) ได้แสดงให้เห็นถึงข้อสังเกตอันน่าสนใจประการหนึ่ง คือ จากข้อมูลซึ่งปรากฏอยู่ในจารึกแสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และมีลักษณะเฉพาะตัว คือ มีการผสมผสานกันของพุทธศาสนาในหลายสกุล และเจริญควบคู่ไปกับศาสนาอื่น ดังข้อความในจารึกพันดุง ศักราช 1372 (พุทธศตวรรษที่ 14) ได้สรรเสริญพระศิวะในนาม พระปศุบัติ และสร้างรูปพระหริหระประทับที่ภูเขามีน้ำตก โดยพราหมณ์ชื่อ พระวัตสะ ก่อนจะกล่าวต่อในบรรทัดสุดท้ายว่า พราหมณ์ชื่อศรีธรรมาत्मกะ ได้สร้างรูปพระสุคตประติมา (พระพุทธรูป) ไว้ในเมืองแห่งเดียวกันนั้น (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550) ข้อความในจารึกนี้ยืนยันข้อเสนอของศาสตราจารย์เซเดส์ที่กล่าวถึงการอยู่ร่วมกันระหว่างศาสนาทั้ง 2 คือ พุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

อีกทั้งพุทธศาสนาในภูมิภาคนี้ปรากฏความสัมพันธ์กับชนชั้นสูงโดยตรงอันแสดงให้เห็นว่า พระเจ้าแผ่นดินได้รับการสนับสนุนจากพุทธศาสนาในเรื่องความชอบธรรมบางประการของชนชั้นสูง โดยเฉพาะเรื่องของการประกอบบุญญาธิการ จารึกหลักธรรม (เย ธมมา) ที่พบมากนั้นยิ่งช่วยสนับสนุนข้อสังเกตดังกล่าวนี้ เนื่องจากชนชั้นสูงเป็นกลุ่มคนจำนวนน้อยที่สามารถเข้าถึงหรือมีปฏิสัมพันธ์กับพระสงฆ์ผู้รู้ศาสนา การจารึกหลักธรรมจึงเป็นเสมือนการแสดงความยิ่งใหญ่ของชนชั้นสูง ด้วยการสนับสนุนจากชนชั้นสูงนี้ เป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้พุทธศาสนาสามารถเติบโตได้เป็นอย่างดีในพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

3.2 การศึกษาทางประวัติศาสตร์ศิลปะ

การศึกษาด้านประวัติศาสตร์ศิลปะในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นมีพัฒนาการขึ้นพร้อม ๆ กันกับการศึกษาด้านจารีกวิทยาตั้งกล่าวข้างต้น คือ ในราวกลางถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 25 การศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะนี้ในระยะแรกมุ่งทำการจัดจำแนกอายุสมัยของศิลปกรรมให้สอดคล้องตามสมัยต่าง ๆ และอิทธิพลทางศิลปะของศิลปวัตถุนั้น ๆ

3.2.1 อิทธิพลจากศิลปะอินเดีย

การศึกษาด้านพุทธศิลป์ของศิลปกรรมต่าง ๆ เช่น ประติมากรรม ภาพสลัก พบว่าศิลปะในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความเชื่อมโยงกับศิลปะอินเดียอย่างเข้มข้น โดยในราวพุทธศตวรรษที่ 9-11 พื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้เริ่มปรากฏร่องรอยศิลปะที่มีอิทธิพลจากศิลปะอินเดีย โดยมีความสัมพันธ์โดยตรงกับศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี ศิลปะ และหลังศิลปะ อาจมีการพัฒนาไปตามศาสนาที่แต่ละพื้นที่นับถือคือ ในพื้นที่ประเทศเมียนมาและไทยพัฒนาขึ้นตามอิทธิพลพุทธศิลป์ ในส่วนอื่นมีอิทธิพลศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นหลัก (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2550: 18-20, 2556: 121) ตัวอย่างเช่น พระพุทธรูปรุ่นเก่าจำนวนหนึ่ง อาทิ พระพุทธรูปสำริดปางแสดงธรรม ศิลปะอมราวดี พบจากอำเภอสุโขทัย จังหวัดนราธิวาส, พระพุทธรูปหินทรายปางประทานพร ศิลปะคุปตะ พบที่อำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี พระพุทธรูปกลุ่มนี้ยังพบกระจายอยู่ใน เมืองศรีเกชตร ประเทศเมียนมา ตอนใต้ของประเทศกัมพูชา เมืองดงเดือง ประเทศเวียดนาม คาบสมุทรมลายู หมู่เกาะเซเลเบส ประเทศอินโดนีเซีย เป็นต้น (ภาพที่ 6) (Guy, 2014: cat. 20-22, 27, 46; Guillon, 2001: 32) แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลแบบศิลปะอมราวดีในราวพุทธศตวรรษที่ 11-12

ศักดิ์ชัย สายสิงห์จึงพิจารณาจัดพระพุทธรูปกลุ่มนี้รวมไปถึงกลุ่มพระพุทธรูปอิทธิพลศิลปะคุปตะเป็นพุทธศิลป์ในฝ่ายเถรวาท ส่งผลให้มีความเป็นไปได้ว่า พื้นที่ประเทศไทยปัจจุบันในช่วงเวลาดังกล่าวมีอิทธิพลของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทปรากฏอยู่แล้ว แต่ก็บ่งร่องรอยของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานร่วมด้วยจากการพบพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสำริด ที่อำเภอพนพิณ จังหวัดสุราษฎร์ธานี (ภาพที่ 7) ทั้งนี้ ประติมากรรมชิ้นนี้มีลักษณะศิลปะแบบปัลลวะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-14 ฉะนั้นร่องรอยของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานจึงอาจจะปรากฏหลังจากฝ่ายเถรวาทเล็กน้อย โดยมีข้อควรระวังในการพิจารณา คือ พระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ที่ได้ยกตัวอย่างนั้นมีขนาดเล็กไม่เกิน 20 เซนติเมตรจึงอาจเป็นของที่ติดตัวมากับพ่อค้าไม่ใช่ของที่ผลิตเองภายในภูมิภาค (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 39-47)

ภาพที่ 6 กลุ่มพระพุทธรูปอิทธิพลศิลปะอมราวดี-คุปตะ
(ที่มา: Guy, 2014: cat. 21, 27, 46; Guillon, 2001: 32)

ภาพที่ 7 พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสำริด จากอำเภอบึงสามพัน จังหวัดสุราษฎร์ธานี

(ที่มา: Guy, 2014: 36)

หลักฐานอีกชุดหนึ่งซึ่งสนับสนุนความแพร่หลายของอิทธิพลมราฐิตินดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น คือ ประติมากรรมพระสงฆ์อุ้มบาตร และพระพุทธรูปนาคปรก จากเมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ 8) ศิลปวัตถุทั้ง 2 ชิ้นนี้กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 มีลักษณะเป็นห้องถ้ำสูงเห็นได้จากเป็นประติมากรรมดินเผา มีส่วนผสมของดินดิบและเกลบค่อนข้างหยาบ แต่จากลักษณะท่าทางแล้วพิจารณาเห็นว่า มีลักษณะคล้ายคลึงกับศิลปะอมราวดีที่พบได้ทั่วไปในเวลานั้น เช่น ที่นาคราชชุนโกณฑะ โดยเฉพาะประติมากรรมพระพุทธรูปนาคปรก มีลักษณะการขัดสมาธิราบแบบหลวม ๆ เป็นลักษณะพื้นฐานหนึ่งของศิลปะอมราวดี (Woodward, 2003: 37)

พระสงฆ์อุ้มบาตร

พระพุทธรูปนาคปรก

ภาพที่ 8 ประติมากรรมพระสงฆ์อุ้มบาตรและพระพุทธรูปนาคปรก จากเมืองโบราณอู่ทอง

ปีแอร์ ดูปองต์ (Pierre Dupont) นักประวัติศาสตร์ศิลปะชาวฝรั่งเศสได้แสดงทรรศนะเรื่องอิทธิพลทางประวัติศาสตร์ศิลปะ โดยยกตัวอย่างกรณีโบราณสถานวัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม ซึ่งดูปองต์ได้เข้ามาสำรวจในประเทศไทยในช่วงปีพ.ศ. 2482 และทำการศึกษาเปรียบเทียบโบราณสถานวัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐมกับอาณันทเจดีย์ที่เมืองพุกามและศาสนสถานแบบปยู ที่มีอิทธิพลคล้ายคลึงมาจากแผนผังพุทธสถานปหารปุระ สร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 โดยราชวงศ์पालะ มีข้อสังเกตว่า เจดีย์สถานวัดพระเมรุนี้น่าจะมีร่องรอยของการซ่อมสร้างหลายสมัย ดังจุดพบพระพิมพ์แบบศิลปะเขมรโบราณช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 จึงมีความเป็นไปได้ว่า ลักษณะศิลปกรรมที่คล้ายคลึงกับแบบราชวงศ์पालะ หรืออาณันทเจดีย์ในพุกาม อาจมีอายุถึงพุทธศตวรรษที่ 17 (Dupont, 1959: 40-63)

เชษฐ ติงส์ชูชลี ได้พิจารณาไปในทิศทางเดียวกัน คือ พระพุทธรูปจำนวนมากในศิลปะไทยและศิลปะชวา ได้รับอิทธิพลอย่างมากมาจากศิลปะปาละของอินเดีย ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ยกตัวอย่างเช่น สถูปคู่บนแผ่นหลังของพระพุทธรูปศิลปะทวารวดีอาจได้รับอิทธิพลจากพระพิมพ์ศิลปะปาละซึ่งแสดงภาพพระพุทธรูปประทับนั่งในซุ้มพุทธคยา พร้อมปรากฏสถูปขนาดเล็กล้อมรอบในกรณีรูปแบบศิลปะอื่นพบว่า ลวดลายประดับสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และภาพเล่าเรื่องต่าง ๆ ที่เรียกกันว่า “ลายกนก” และ “ลายก้านขด” ในศิลปะทวารวดีได้รับอิทธิพลมาจากลวดลายประดับในศิลปะวากฏกะ (สมัยหลังคุปตะ) ที่ถ้ำอชันตาเป็นสำคัญ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 11-13 ลวดลายกนกนี้มีลักษณะคล้ายกับ “กนกผักกูด” ที่มีลักษณะคดเป็นเลข 1 ไทย (๑) ส่วนปลายยอดแตกเป็นแฉกเม็ดเรียงกันที่ขอบด้านนอกของกนก นิยมมากในศิลปะวากฏกะ อีกลวดลายหนึ่ง คือ ลวดลาย “พลอยเม็ดสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน” หรือ “ประจายามก้ามปู” คือ ลายที่มีรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนตรงกลางด้านขอบทั้ง 4 ประดับด้วยลายกนก นิยมมากในศิลปะวากฏกะเช่นกัน (ภาพที่ 9) ทั้งนี้ ลวดลายดังกล่าวยังพบในพื้นที่ของศิลปะจามปา ประเทศเวียดนามด้วย (เชษฐ ติงส์ชูชลี, 2553: 197-198, 100-103, 116; เชษฐ ติงส์ชูชลี, 2558: 146; Guy, 2014: 204)

นอกจากลวดลายแล้วยังพบพระพุทธรูปอิทธิพลศิลปะหลังคุปตะกระจายอยู่ในหลายพื้นที่ เช่นทางตอนใต้ของประเทศเวียดนาม และภาคใต้ของไทย เป็นต้น (ภาพที่ 10) ทั้งนี้มีการเสนอว่า พระพุทธรูปที่มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-13 นั้นมีรูปแบบศิลปะคล้ายคลึงกับพระพุทธรูปศิลปะลังกาด้วยพิจารณาจากท่าขัดสมาธิแบบราบกระชับซึ่งมีความใกล้เคียงกับศิลปะอนุราชปุระในศรีลังกา แต่ลักษณะการครองจีวรเรียบไม่มีริ้วคล้ายกับศิลปะสมัยหลังคุปตะ จึงอาจพิจารณาเรียกศิลปะแขนงนี้ว่า ศิลปะแบบอินเดีย-ศรีลังกา (Indian-Sri Lanka) ซึ่งเกิดจากการผสมผสานภายในท้องถิ่น (Guy, 2014: 93, cat. 46)

อิทธิพลทางศิลปะที่เชษฐได้เสนอมานี้ ทำให้สามารถแบ่งพื้นที่ในประเทศอินเดียที่มีอิทธิพลต่อศิลปะในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ 2 พื้นที่หลัก คือ อินเดียภาคตะวันออกเฉียง (ราชวงศ์ปาละ) และ อินเดียภาคตะวันตก (ราชวงศ์วากฏกะ) หากรวมถึงคำอธิบายข้างต้นด้วยจะสามารถเพิ่มพื้นที่อินเดียใต้ฝั่งตะวันออกเฉียง (อมราวดี) ได้อีกหนึ่งพื้นที่ อย่างไรก็ตามก็ตีการศึกษาตามแนวทางดังกล่าวของเชษฐ ดิงส์ลูชลี ไม่อาจสะท้อนต่อไปถึงความสัมพันธ์ในระดับนิกายทางพุทธศาสนาได้ชัดเจนนัก

ภาพที่ 9 ลายกนกผักกูด-ลายประจายามก้ามปูในศิลปะวากฏกะและศิลปะทวารวดี
(ที่มา: Guy, 2014: 60, cat. 125; เชษฐ ดิงส์ลูชลี, 2553: 48, 83)

ภาพที่ 10 พระพุทธรูป ศิลปะแบบอินเดีย-ลังกา (Indian-Sri Lanka) ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
(ที่มา: Guy, 2014: cat. 47)

ในทางเดียวกันโรเบิร์ต แอล. บราวน์ ได้ศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบศิลปะในการพิจารณา รูปแบบและที่มาของธรรมจักรในศิลปะทวารวดีพบว่า แนวคิดเรื่องของธรรมจักรมีที่มาจากอินเดีย ทั้งนี้ในเชิงรูปแบบศิลปะพบว่า ธรรมจักรแบบทวารวดีปรากฏความเชื่อมโยงระหว่างวัฒนธรรมเขมร จามปา และชวา ปรากฏชัดเจนในองค์ประกอบของประติมากรรมธรรมจักรในหลายจุด เช่น รูปแบบของฐานธรรมจักร รูปแบบพวงมาลัยที่เสาธรรมจักร เป็นต้น จึงมีความเป็นไปได้ว่า ธรรมจักรในศิลปะทวารวดีเป็นการผสมผสานกันของความคิดแบบอินเดียและพื้นเมืองโดยเฉพาะวัฒนธรรมเขมร ทั้งยังอาจสะท้อนถึงแนวคิดพุทธศาสนาแบบมหายานเพราะสัมพันธ์กับศิลปะเขมรซึ่งเป็นมหายาน (Brown, 1996: 46-65; Indorf, 2014: 299)

3.2.2 ร่องรอยอิทธิพลศิลปะจีน

นิโคลัส เรวีร์ได้เสนอเพิ่มเติมว่า นอกจากอิทธิพลจากศิลปะอินเดียในดินแดนทวารวดี ยังอาจปรากฏร่องรอยของอิทธิพลศิลปะจีนร่วมด้วย พิจารณาจากพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท นักวิชาการบางท่านเรียกท่านั่งนี้ว่า นั่งแบบยุโรป (European Seat) ลักษณะของพระพุทธรูปกลุ่มนี้ แสดงวิตรรกมูทรา คือการจับพระอังคฺฐ (นิ้วโป้ง) กับพระคฺชนี (นิ้วชี้) เป็นวงกลม อันหมายถึงธรรมจักร พระหัตถ์ซ้ายวางไว้เหนือพระเพลา (ตัก) (ภาพที่ 11) ลักษณะนี้มีความเฉพาะอยู่พอสมควร เพราะในศิลปะอินเดียนั้นใช้พระหัตถ์ทั้ง 2 ข้างประกองคูกันในระดับพระอุระ (หน้าอก) ของพระพุทธรูป เช่น พระพุทธรูปศิลปะคุปตะ จากถ้ำอชันดา หรือเอลโลรา แสดงออกเชิงสัญลักษณ์ถึงการหมุนพระธรรมจักร แต่การแยกพระหัตถ์ออกจากกันนี้เป็นที่นิยมมากในศิลปะจีนสมัยราชวงศ์ถัง และศิลปะชวา ซึ่งมีอายุในช่วงเวลาใกล้เคียงกับศิลปะทวารวดี คือ ราวพุทธศตวรรษที่ 12 อาจมีความเป็นไปได้ว่าพระพุทธรูปในกลุ่มนี้นายช่างทวารวดีอาจได้รับอิทธิพลจากการเห็นศิลปะจีนหรือไม่ เพราะจากบันทึกราชวงศ์ถัง ทวารวดีได้มีการส่งทูตไปถวายบรรณาการแก่พระเจ้าจักรพรรดิถึงถึง 2 ครั้ง (Revire, 2552: 152-155) ทั้งนี้ไฮแฮม วูดวาร์ด เสนอว่า อิทธิพลนี้อาจมีที่มาจากดินแดนชวา (Woodward, 1988: Fig. 12 อ้างถึงใน Revire, 2552: 152) แต่นิโคลัส เรวีร์แย้งว่า ศิลปะชวานั้นมีความใกล้เคียงศิลปะอินเดียมากกว่า คือ พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทจะนิยมแสดงปางธรรมจักรมูทราด้วยพระหัตถ์ทั้งสอง เหมือนกับศิลปะคุปตะ-ปาละของอินเดีย ต่างไปจากศิลปะทวารวดีตั้งรายละเอียดข้างต้น (Revire, 2017: 296)

พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท ศิลปะทวารวดี
จากเขานู จังหวัดราชบุรี

พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท ศิลปะชวา
จากจันทิเมนตุด ชวาภาคกลาง

ภาพที่ 11 พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท
(ที่มา: Guy, 2014: 217; Gilles, 2009: 137)

3.2.3 ประวัติศาสตร์ศิลปะและนิกายต่าง ๆ ในพุทธศาสนา

ในงานวิจัยเรื่อง The Chula Pathon Cedi : architecture and sculpture of Dvaravati ของพิริยะ ไกรฤกษ์ ได้วิเคราะห์ภาพปูนปั้นที่เจดีย์จุลประโทน จังหวัดนครปฐม ได้ตีความภาพปูนปั้นประดับอาคารเพื่ออธิบายถึงที่มาของเรื่องราวที่ปรากฏว่ามีที่มาจากพระสูตรใดในอินเดีย พิริยะพบว่า มีร่องรอยของพุทธศาสนานิกายสรรวาสตีวาท อิงจากลักษณะของภาพเล่าเรื่องนั้น ๆ มีความสอดคล้องกับเรื่องในคัมภีร์อวทาน และชาตกมาลาของฝ่ายสรรวาสตีวาท เช่น ธรรมปาละชาตก (Dharmmapala-Jataka) รวมทั้งเปรียบเทียบข้อมูลกับภาพสลักในศิลปะคันธาระ ภาพจิตรกรรมในวัดถ้ำศิลป์อินเดีย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 9-14 เช่น ถ้ำชันตาทหมายเลข 6 มีลักษณะสอดคล้องตามชาตกฝ่ายสรรวาสตีวาทเช่นเดียวกัน (Krairiksh, 1975: 100-116)

ต่อมา พิริยะ ไกรฤกษ์ (2544: 57-120, 2555: 88-94) ได้วิเคราะห์และแปลความหลักฐานทางศิลปกรรมอีกจำนวนมาก เพื่อแบ่งพุทธศาสนาออกเป็นนิกายย่อย ๆ ตามช่วงเวลา ประกอบด้วย

- 1) พุทธศตวรรษที่ 11-13 ปรากฏพุทธศาสนาหินยานแบบนิกายสรรวาสตีวาท และพุทธศาสนามหายานแบบนิกายมหาสังฆิกะ และแบบนิกายสุชาวดีในวัฒนธรรมทวารวดี บริเวณภาคกลางของประเทศไทย
- 2) พุทธศตวรรษที่ 13-15 ปรากฏพุทธศาสนาหินยานแบบนิกายเถรวาทและนิกายสรรวาสตีวาท ในวัฒนธรรมทวารวดี ทั้งบริเวณภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย
- 3) พุทธศตวรรษที่ 14-16 ปรากฏพุทธศาสนามหายานแบบวัชรยานขึ้นในพื้นที่ภาคใต้ของประเทศไทยในเขตวัฒนธรรมศรีวิชัย มีลักษณะคล้ายกับวัชรยานในอินเดีย ชวา และเวียดนาม
- 4) พุทธศตวรรษที่ 16-19 ปรากฏพุทธศาสนามหายานแบบวัชรยานขึ้นในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นเขตอำนาจของอาณาจักรเขมรโบราณ

การจัดแบ่งช่วงเวลาและนิกายต่าง ๆ ในพุทธศาสนาของพิริยะได้อาศัยการวิเคราะห์รายละเอียดของรูปแบบศิลปกรรม และลักษณะทางประติมานวิทยาเป็นหลักสำคัญในการช่วยพิจารณา ตัวอย่างเช่น พระพุทธรูปประทับยืนศิลปะทวารวดีมีลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่ง คือ ประทับยืนสมถังค์ (ยืนตรง) ครองจีวรห่มคลุม แสดงวิตรรกมูทรา (ปางสั่งสอน) 2 พระหัตถ์ คล้ายกับพระอมิตาภะในศิลปะจีนราชวงศ์สุย ญี่ปุ่น เวียดนาม ชวา และกัมพูชา ทั้งนี้พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีในวัฒนธรรมทวารวดีอาจแสดงถึงตอนพระอมิตาภะเสด็จลงมารับดวงวิญญาณ เพราะลักษณะสำคัญของพระพุทธรูปกลุ่มนี้ คือ ประทับเหนือสัตว์ประหลาดในลักษณะเหาะ และพระพุทธรูปเจ้าถูกขนานไปด้วยพระโพธิสัตว์ 2 องค์ คล้ายกับที่กล่าวอยู่ในคัมภีร์อมิตายุรพุทธานุสมฤตีสสูตรที่ว่า “พระอมิตาภะพร้อมด้วย

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระโพธิสัตว์มหาสถามปราบตะ จะเสด็จลงมารับดวงวิญญาณของผู้ที่นั้น ไปสถิต ณ ดินแดนสุขาวดี” ด้วยเหตุนี้จึงมีความเป็นไปได้ว่า อาจมีร่องรอยของพุทธศาสนานิกายสุขาวัตติ ในวัฒนธรรมทวารวดี ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 การศึกษาของพิริยะจึงเป็นการศึกษาจำนวนน้อยที่พยายามระบุอย่างชัดเจนว่างานศิลปกรรมชิ้นต่าง ๆ เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนานิกายใด ต่างจากการศึกษาอื่นที่ยกมาก่อนหน้า (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2544: 71-72)

พิริยะ ไกรฤกษ์ยังได้พิจารณาถึงพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท ศิลปะทวารวดีว่า เป็นพระสมณโคดม ในลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท ให้อายุละเอียดว่า พระพุทธรูปดังกล่าวสะท้อนถึงการนับถือพระพุทธรูปเจ้าสี่องค์ในกาลป์นี้ อันได้แก่ พระกกุสันธะ พระโกนาคมนะ พระกัสสปะ และพระโคตมะ กลุ่มพระพุทธรูปที่สำคัญซึ่งสะท้อนคตินี้ดังกล่าวคือ กลุ่มพระพุทธรูปศิลาขาว จากวิหารวัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม พระกลุ่มนี้ประทับนั่งห้อยพระบาท ประดิษฐานอยู่ประจำทิศต่าง ๆ ของวิหารวัดพระเมรุ (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2544: 78-80) ผู้วิจัยมีความเห็นอย่างหนึ่งว่าข้อเขียนของพิริยะ ไกรฤกษ์ นั้นมีความน่าสนใจ แต่มีลักษณะเป็นการตีความศิลปะวัตถุเป็นชิ้น ๆ พร้อมทั้งเน้นการพิจารณาเพียงแค่หลักฐานทางศิลปกรรมจึงขาดการพิจารณาหลักฐานทางโบราณคดีอื่นประกอบ และพยายามชี้ชัดถึงความน่าจะเป็นของวัตถุชิ้นหนึ่ง ๆ แต่อาจจะขาดบริบทแวดล้อม

ทั้งนี้ นันทนา ชุติวังศ์มีความเห็นต่างออกไปจากการศึกษาข้างต้นของพิริยะ ไกรฤกษ์ ความว่า ในวัฒนธรรมทวารวดีคงเป็นพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเป็นหลัก เนื่องจากพบจารึกที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมคำสอนในฝ่ายเถรวาท คือ ยกมาแต่พระอรรถกถาธรรมฝ่ายบาลีทั้งสิ้น เพราะอวทานดั่งที่พิริยะ กล่าวถึงในการวิเคราะห์ภาพเล่าเรื่องจากจุลประโทนนั้นนับเป็นเรื่องทั่วไปในขาคของพุทธศาสนา ยากจะระบุนิกาย จึงไม่สามารถตีความเป็นนิกายสุรวาสติว่าได้แม่นยำนัก แม้จะปรากฏร่องรอยของพุทธศาสนamahayan จากอินเดียเห็นอยู่บ้างแต่ไม่แพร่หลาย (นันทนา ชุติวังศ์, 2520: 28-56)

หากพิจารณาต่อไปในระดับภาคพื้นแผ่นดินใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (วัฒนธรรมทวารวดี และวัฒนธรรมศรีเกษตร) นันทนาชี้ว่า ไม่ปรากฏร่องรอยของจารึกที่กล่าวถึงพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน หากเทียบกับภาคพื้นหมู่เกาะ แต่ก็ปรากฏร่องรอยของพุทธศาสนamahayan อยู่บ้างจากการพบรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในวัฒนธรรมทั้งสอง ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 แต่ความแพร่หลายในระดับท้องถิ่นนั้นควรจะเริ่มขึ้นราวหลังพุทธศตวรรษที่ 13 เป็นต้นไป โดยได้รับการนับถือในฐานะสาวกของพระพุทธรูปเจ้า หรือมีการนับถืออย่างเอกเทศ ร่องรอยของการนับถือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนี้ สัมพันธ์กับการติดต่อระหว่างพื้นที่ภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดียกับดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พิจารณาได้จากลักษณะทางประติมานวิทยาที่สัมพันธ์กัน รวมถึงอาจมีการรับอิทธิพลจากคาบสมุทรมาเลย์ด้วย (Chutiwongs, 1984: 212-214)

ในพื้นที่อื่น ๆ นอกจากที่นันทนาได้เสนอขึ้นนั้น ปรากฏร่องรอยของพุทธศิลป์ในช่วงต้นที่น้อยกว่า และตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูดังกล่าวแล้ว แต่ก็ยังพบหลักฐานอื่นประกอบด้วย

เช่น กลุ่มพระพุทธรูปไม้จากทางตอนใต้ของเวียดนาม แสดงให้เห็นถึงร่องรอยของพุทธศาสนาในดินแดนดังกล่าว ก่อนจะพัฒนาขึ้นเป็นอาณาจักรที่มีอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่เข้มข้นกว่าในภายหลัง พระพุทธรูปไม้กลุ่มที่ว่านี้ (ภาพที่ 12) มีลักษณะทางพุทธศิลป์แบบอมราวดี ทั้งยังมีความใกล้เคียงอย่างมากกับพระพุทธรูปศิลปะอมราวดีจากเมืองนาคารชุนโกณฑะศุณย์กลางสำคัญของพุทธศาสนา และยังคล้ายคลึงกับกลุ่มพระพุทธรูปรุ่นเก่าที่พบในประเทศไทย เช่น พระพุทธรูปนาคปรกปูนปั้นจากเมืองโบราณอู่ทองซึ่งได้กล่าวถึงแล้ว แต่ข้อน่าสังเกตอย่างหนึ่งคือ พระพุทธรูปกลุ่มนี้มีขนาดใหญ่ถึง 1.35 เมตร ความที่มีขนาดใหญ่นี้อาจตีความได้ว่า มีการสร้างพระพุทธรูปกลุ่มนี้ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ไม่ใช่ขนานมาจากอินเดีย

ภาพที่ 12 พระพุทธรูปไม้พบจากตอนใต้ของเวียดนาม
(ที่มา: จิรวัดน์ ตั้งจิตเรจริญ)

ฉะนั้น จากการพิจารณาอิทธิพลทางรูปแบบศิลปะแล้ว อาจสามารถเรียงลำดับพัฒนาการทางศิลปะของงานพุทธศิลป์ที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ดังนี้

ระยะที่ 1 ราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 ปรากฏร่องรอยศิลปะอมราวดี (อินเดียภาคใต้) และศิลปะคุปตะ (อินเดียภาคเหนือ)

ระยะที่ 2 ราวพุทธศตวรรษที่ 11-13 พบร่องรอยอิทธิพลศิลปะวาทกษะ หรือศิลปะหลังคุปตะ (อินเดียภาคตะวันตก) และปรากฏร่องรอยศิลปะลังกา สมัยอนุราชปุระด้วย

ระยะที่ 3 ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 พบร่องรอยศิลปะปาละ (อินเดียภาคตะวันออก) และศิลปะปัลลวะ (อินเดียภาคใต้) โดยข้อสังเกตว่า พุทธศาสนาในระยะที่ 3 เริ่มปรากฏพุทธศาสนาฝ่ายมหายานมากขึ้น

3.3 การศึกษาทางโบราณคดี

ในประเด็นการศึกษาทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องเนื่องด้วยองค์ความรู้ของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น สามารถจำแนกออกได้เป็นประเด็นสำคัญ 2 ประเด็นหลัก 1) การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างอินเดียกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และ 2) การสถาปนาและลักษณะของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.3.1 การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างอินเดียกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

จากการขุดค้นทางโบราณคดีและหลักฐานทางโบราณคดีต่าง ๆ ที่พบในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สะท้อนถึงความสัมพันธ์ระหว่างอนุทวีปอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างชัดเจน ผาสุข อินทราวุธได้แบ่งช่วงเวลาของการติดต่อระหว่างอินเดียกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ออกเป็น 3 ช่วงใหญ่ คือ

3.3.1.1 ช่วงก่อนราชวงศ์โมริยะ ราวพุทธศตวรรษที่ 1-2 กล่าวคือ ในระยะเวลาดังกล่าวตรงกับต้นสมัยเหล็กของอินเดีย ปรากฏหลักฐานประเพณีกรรมจํานวนหนึ่งอธิบายถึงการพยายามออกไปค้าขายกับโลกภายนอก แต่ยังคงเป็นกิจกรรมที่มีการกระทำในปริมาณที่น้อย เช่น รามายณะ ระบุถึงอาณาจักรซึ่งอุดมด้วยทองคำ ตั้งอยู่นอกชมพูทวีป อาณาจักรนั้นเรียกว่า สุวรรณทวีป (ทวีปทองคำ) เป็นต้น (ผาสุข อินทราวุธ, 2542: 39; หม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุล, 2549: 5)

3.3.1.2 ช่วงราชวงศ์โมริยะ-คุงคะ ราวพุทธศตวรรษที่ 3 ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 4 และต้นพุทธศตวรรษที่ 5 ตรงกับสมัยเหล็กตอนปลายของอินเดีย ความเจริญของราชวงศ์โมริยะนำมาซึ่งความเป็นระเบียบของสังคมที่มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ทั้งราชวงศ์โมริยะยังได้กระตุ้นให้เกิดการค้าขายทางไกลกับชาวต่างชาติทั้งในด้านตะวันตกและตะวันออกของอนุทวีป ทูตชาวกรีกชื่อ เมกัสทีเนส ผู้เดินทางเข้ามาในรัชสมัยของพระเจ้าจันทรคุปต์โมริยะ ได้บันทึกว่า ราชวงศ์โมริยะส่งเสริมเศรษฐกิจด้วยการสร้างถนนหลายแห่ง เน้นการติดต่อกับต่างชาติ เลียนแบบกษัตริย์ราชวงศ์อากีเมนิดของเปอร์เซีย รวมทั้งให้มีการดูแลพ่อค้าที่เดินทางไปค้าขายให้ปลอดภัย ชาวโมริยะได้ดูแลถนนหลวงเป็นอย่างดี มีการปักเสาหินบอกระยะทาง มีบ่อน้ำและที่พักคนเดินทาง เส้นทางเหล่านั้นเชื่อมไปยังแบคเตรียและดินแดนทางใต้ของอุซเชน (ผาสูช อินทรารุช, 2542: 42-43)

มิลินทปัญหาได้มีการอ้างถึงเส้นทางการค้าระหว่างเมืองตักศิลาที่ปากอ่าวภายนอก โดยผ่านทางเมืองปาฏลีบุตรล่องเรือไปยังเมืองจัมปา ต่อไปยังเมืองตามรลปติใกล้กับปากแม่น้ำคงคา เป็นเส้นทางหนึ่ง อีกเส้นทางหนึ่งให้เดินทางต่อไปยังเมืองภูก้างฉะบริเวณปากแม่น้ำนันทรมทา เส้นทางเหล่านี้ได้นำพ่อค้าวาณิชผู้มั่งคั่งให้เกิดทางไปยังดินแดนอันร่ำรวย คือ วังคะ ตักโกละ จินะ โสวีระ สุรัฎฐะ อลาสันทะ โกละปัตตะนะ สุวรรณภูมิ และอีกหลายแห่ง (มิลินทปัญหา, ภาค 2, 2470: 647)

3.3.1.3 ช่วงอินโด-โรมัน หรือช่วงราชวงศ์กุษาณะต่อราชวงศ์คุปตะ ราวพุทธศตวรรษที่ 5-9 ขณะนั้นอินเดียภาคเหนือถูกปกครองโดยชาวกุษาณะ แห่งราชวงศ์กุษาณะ กษัตริย์ราชวงศ์นี้ได้ขยายอาณาเขตออกไปอย่างกว้างขวางครอบคลุมอินเดียภาคเหนือทั้งหมดรวมถึงอัฟกานิสถาน ส่วนอินเดียภาคใต้นั้นปกครองภายใต้ราชวงศ์ศาตวาหนะ ประชากรอินเดียทั้งในภาคเหนือและภาคใต้มีพัฒนาการทางสังคมสูงขึ้น ราชวงศ์ทั้ง 2 ได้อุปถัมภ์ศาสนาพุทธโดยราชวงศ์กุษาณะอุปถัมภ์นิกายฝ่ายสรรวาสตวาท ทำให้พุทธศาสนาฝ่ายมหายานเจริญขึ้นในอินเดียภาคเหนือตลอดจนภูมิภาคเอเชียกลาง ส่วนราชวงศ์ศาตวาหนะอุปถัมภ์พุทธศาสนาในฝ่ายเถรวาท มีเมืองสำคัญคืออมราวตี (ผาสูช อินทรารุช, 2542: 43, 2548: 35-36) พระภิกษุเสวียนจั้งบันทึกไว้ว่า เมืองกปิณะแห่งราชวงศ์กุษาณะเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาแบบมหายาน และเป็นแหล่งรวมสินค้านานาชาติจากภูมิภาคต่าง ๆ (Beal, 1969: 54)

เหตุที่เรียกช่วงเวลาดังกล่าวว่า “อินโด-โรมัน” เนื่องจากว่า เป็นช่วงเวลาที่ยินดีและโรมันมีการติดต่อค้าขายกันอย่างเข้มข้น อันมีเหตุมาจากการขยายอาณาเขตของทั้งจักรวรรดิโรมันและอาณาจักรกุษาณะของชาวศกะครอบคลุมพื้นที่เอเชียกลาง คาบสมุทรอินเดีย และทะเลอาหรับ ทำให้การติดต่อทั้งทางบกและทางทะเลระหว่างซีกโลกตะวันตกและซีกโลกตะวันออกใกล้ชิดกันมากขึ้นกว่าสมัยก่อนหน้า สินค้าที่ชาวตะวันตกแสวงหาจากอินเดียได้แก่ เครื่องเทศ น้ำหอม อัญมณี ผ้าเนื้อดี น้ำตาล น้ำมันเนย งาช้าง สัตว์เขตร้อน เช่น สิงโต ช้าง นกยูง เป็นต้น และอินเดียรับซื้อสินค้าจาก

โรมันด้วย อาทิ ภาชนะดินเผาสีแดงมันวาวตกแต่งด้วยลายประทับหรือปั้นแปะ (Arretine ware) ภาชนะดินเผาตกแต่งด้วยลายซีฟันเฟือง (Rouletted ware) เครื่องแก้ว เหล้าไวน์ ทองคำ ดิบุก ตะกั่ว ปะการังสี ความเจริญรุ่งเรืองนี้ปรากฏอยู่ในบันทึกทั้งของชาวโรมันและชาวอินเดีย

วรรณกรรมสังกัม (Sangam Literature) กล่าวถึง ในเมืองมุชรีอันรุ่งเรืองแห่งอาณาจักรเชระ (Chera) ดินแดนที่สายน้ำซูลีอันยิ่งใหญ่ไหลผ่าน พกยวนะ (โรมัน) มา ณ ที่นั่นด้วยเรืออันสวยงามพร้อมทองคำ และกลับไปพร้อมกับพริกไทย ในหนังสือ *Naturalis Historia* ของพลินี (Pliny the younger) ได้ระบุถึงเมืองท่าชื่อมุชรีซึ่งเป็นเมืองเดียวกันกับเมืองมุชรีในวรรณกรรมสังกัมว่า สามารถเดินทางจากเมืองโอเชริส (Ocelis) ตามลมมรสุมเป็นเวลา 40 วันจะถึงเมืองมุชรี เมืองศูนย์กลางทางการค้าขนาดใหญ่แห่งแรกของอินเดีย (Singh and Gosavi, 2018: 67-68) การก้าวเข้าสู่ห้วงเวลาอินโด-โรมัน ส่งผลให้เศรษฐกิจของอนุทวีปเจริญเติบโตอย่างมาก พร้อมด้วยการได้รับนวัตกรรมและสินค้าจำนวนมากจากโลกภายนอก สะท้อนให้เห็นจากความนิยมของพุ่มเฟือยและผลิตภัณฑ์ต่างถิ่นของราชวงศ์กุษาณะกล่าวคือ ในบริเวณพระราชวังของพระเจ้ากนิษกะได้พบประติมากรรมโลหะขนาดเล็ก รูปแบบศิลปะแบบกรีก-โรมัน ทั้งยังพบเครื่องแก้วโรมันและกล่องลงยาของจีนสมัยราชวงศ์ฮั่น ความพุ่มเฟือยและความเข้มแข็งของอาณาจักรกุษาณะเป็นตัวกระตุ้นให้พ่อค้าชาวอินเดียต้องออกเดินทางออกนอกอนุทวีปเพื่อแสวงหาสินค้าราคาสูงมาป้อนเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจที่เติบโต นำไปสู่การแพร่หลายของศาสนาจากอินเดียไปยังดินแดนอื่นซึ่งดินแดนทะเลใต้อย่างภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นพื้นที่หนึ่งที่ได้รับอิทธิพลจากพลวัตทางสังคมในช่วงเวลาดังกล่าว (Mabbett, 1977: 1-14; Higham, 2002: 231-235; ผาสุข อินทรารุช, 2542: 43)

3.3.2 หลักฐานที่แสดงการติดต่อ

หลักฐานทางโบราณคดีอันแสดงถึงการเดินทางเข้ามาติดต่อแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างชาวอินเดียโบราณและผู้คนในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นต้นว่า

3.3.2.1 ภาชนะดินเผาตกแต่งด้วยลายซีฟันเฟือง (Rouletted ware) ภาชนะชนิดนี้ มีลักษณะสำคัญคือ การตกแต่งด้วยลายซีฟันเฟือง (Rouletting) ลงบนภาชนะทั้งด้านนอกและด้านใน หรืออย่างใดอย่างหนึ่ง เทคนิคการตกแต่งนี้แพร่หลายในอินเดียผ่านการติดต่อกับจักรวรรดิโรมัน (ภาพที่ 13) ภาชนะดินเผารูปแบบนี้กำหนดอายุราว 2,000 ปีมาแล้ว พบกระจายตัวในพื้นที่อินเดียและศรีลังกา โดยเฉพาะในบริเวณเมืองท่าสำคัญ เช่น แหล่งโบราณคดีอาริกเมฑู (Arikamedu) ในรัฐทมิฬนาฑู, เมืองกาไรกาฑู (Karikadu) บริเวณรัฐอานธรประเทศ เป็นต้น (Begley, 1988: 427; Behera and Basa, 1999: 18) จากการขุดค้นทางโบราณคดีโดย เบลินา เบเรนิส (Bellina Berenice) ในพื้นที่เขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร ได้พบภาชนะดินเผาประเภทดังกล่าว เมื่อนำไปวิเคราะห์องค์ประกอบเนื้อดินทางวิทยาศาสตร์พบว่า มีที่มาจากแหล่งโบราณคดีอาริกเมฑู ในรัฐทมิฬนาฑู (Bellina, 2014b: 78)

นอกจากที่เขาสามแก้วแล้วภาชนะดินเผาตกแต่งด้วยลายซีฟีนเฟืองยังพบในพื้นที่อื่น ๆ ด้วย เช่น เกาะชวา ตอนเหนือของเกาะบาหลี จังหวัดตราเกียว (Trakieu) ตอนกลางของประเทศเวียดนาม (บุญยฤทธิ์ ฉายสุวรรณ, 2561: 208)

ภาพที่ 13 ภาชนะดินเผาตกแต่งด้วยลายซีฟีนเฟือง (Rouletted ware)
จากแหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร
(ที่มา: Bellina, 2016: 477)

3.3.2.2 ภาชนะมีปุ่มแหลมตรงกลาง (Knobbed ware) ลักษณะพิเศษของภาชนะดินเผาประเภทนี้ คือ มีปุ่มแหลมที่ก้นด้านใน วัสดุที่นำมาใช้ผลิตภาชนะมีทั้งดินเผา, สำริด, สำริดแบบมีส่วนผสมของดีบุกสูง (High-Tin bronze) (ภาพที่ 14) ในพื้นที่อนุทวีป ภาชนะในลักษณะนี้พบกระจายอยู่ทั่วไปตั้งแต่ภาคตะวันตกเฉียงเหนือของปากีสถาน จนถึงรัฐอัสสัมในทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย รวมไปถึงเกาะลังกาดัว เซอร์ จอห์น มาแชล ได้กำหนดอายุและที่มาของภาชนะในลักษณะนี้ไว้ว่า เป็นรูปแบบภาชนะในวัฒนธรรมกรีกที่เรียกว่า Philae Mesomphalos สะท้อนถึงเรื่องของศูนย์กลางจักรวาล และมีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 1-2 ก่อนจะเข้าผสมกับวัฒนธรรมพุทธศาสนาในช่วงบักเตรีย-กรีก หรือราวพุทธศตวรรษที่ 4-5 ในฐานะภาชนะบรรจุน้ำศักดิ์สิทธิ์ และแพร่หลายเข้าสู่ดินแดนส่วนอื่นของอินเดีย (Marshall, 1975: 157)

ทั้งนี้เอียน โกลเวอร์ (Ian Glover) และเบเรนิสเสนอว่า ภาชนะดังกล่าวมีบทบาทสำคัญในเชิงพิธีกรรมและเกิดจากความคิดภายในอนุทวีปเอง โดยกำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 4 หรือราว 2,000 ปีมาแล้ว (Bellina & Glover, 2004: 80) สำหรับภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พบว่าภาชนะดังกล่าวเดินทางเข้าสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้พร้อมกับการค้าและการเผยแผ่พุทธศาสนาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 3-6 หรือสมัยราชวงศ์โมริยะ-คุงคะ มักพบร่วมกับโบราณวัตถุแบบอินเดียอื่น ๆ เช่น ลูกปัดหินกึ่งมีค่า, ภาชนะดินเผาตกแต่งด้วยลายซีฟีนเฟือง พบในพื้นที่ภาคตะวันตกและภาคใต้ของ

ประเทศไทย อาทิ แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี, แหล่งโบราณคดีถ้ำเสือ จังหวัดระนอง, แหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร โดยลักษณะมีความคล้ายคลึงกับกลุ่มภาชนะประเภทเดียวกันในพื้นที่บังกลาเทศ คือ เป็นภาชนะที่มีส่วนประกอบของดีบุกสูง (Silapanth, 2018: 143-148; Jahan, 2010: 141-142)

ภาพที่ 14 ภาชนะมีปุ่มแหลมตรงกลาง (Knobbed ware)

จากแหล่งโบราณคดีถ้ำเสือ จังหวัดระนอง

3.3.2.3 ลูกปัด อินเดียเป็นหนึ่งในแหล่งผลิตลูกปัดที่ใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งในโลกโบราณ มีการพัฒนาทักษะการผลิตและมาตรฐานการผลิตอย่างต่อเนื่องตั้งแต่เมื่อราว 3,500-3,000 ปีมาแล้ว (มุสตี รอดเจริญ, 2559: 12) ลูกปัดสำคัญที่เป็นสินค้าของชาวอินเดียสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท ได้แก่ ลูกปัดหินกึ่งมีค่า และลูกปัดแก้ว

3.3.2.3.1 ลูกปัดหินกึ่งมีค่า ประกอบด้วย หินคาร์เนเลียน (Carnelian) หินอาเกต (Agate) หินควอทซ์ (Quartz) เป็นต้น หินประเภทต่าง ๆ เหล่านี้มีแหล่งผลิตแพร่กระจายอยู่ในอินเดีย เช่น เมืองวิทิสตา (Vidisa) เมืองอุชเชน (Ujjain) เมืองภรุคัจฉะ (Bharukaccha) เมืองนาสิก (Nasik) และเมืองตักศิลา (Taxila) พบการผลิตเก่าที่สุดอยู่ในเมืองตักศิลาราว 3,000-2,700 ปีมาแล้ว ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พบลูกปัดหินกึ่งมีค่าแบ่งออกได้เป็น 3 ลักษณะ 1) แบบเรียบ 2) ลูกปัดหินฝังสี และ 3) ลูกปัดหินคาร์เนเลียนรูปสิงโต (ภาพที่ 15) ลูกปัดทั้ง 3 ลักษณะนี้มีอายุการผลิตในอินเดียระหว่างพุทธศตวรรษที่ 3-9 ตัวอย่างแหล่งโบราณคดีที่พบลูกปัดเหล่านี้ เป็นต้นว่า แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี, แหล่งโบราณคดีวัดอัมพवास จังหวัดสุราษฎร์ธานี,

แหล่งโบราณคดีเมืองออกแก้ว ประเทศเวียดนาม, แหล่งโบราณคดีถ้ำตาบอน ประเทศฟิลิปปินส์, แหล่งโบราณคดีตวงถาแมน เมืองไบก์ถาโน ประเทศพม่า (ผาสุข อินทรารุช, 2542: 52-54, 2547: 38)

3.3.2.3.2 ลูกปัดแก้ว ในอินเดียเริ่มปรากฏความแพร่หลายมากขึ้นทั่วทั้งอนุทวีปราว 2,300 ปีมาแล้ว จากที่ก่อนหน้านี้เป็นสิ่งหายาก ลักษณะสำคัญของลูกปัดแก้วจากอินเดียคือ นิยมผลิตลูกปัดแก้วสีเขียวหลากหลายสี เช่น สีแดง สีเขียว สีเหลือง สีส้ม เคลือบทอง หรือลูกปัดมีตามีขนาดเส้นผ่านศูนย์กลาง 3-5 มิลลิเมตร มีรูปทรงที่หลากหลายเช่น ทรงกลม ทรงหลอดสีเหลี่ยม ทรงผลแดง เป็นต้น แหล่งผลิตสำคัญในช่วงต้นนี้ตั้งอยู่ที่แหล่งโบราณคดีโกโป (Kopai) รัฐอุตตรประเทศ และเมืองอาริกเมฑู รัฐทมิฬนาฑู (Lal, 1952: 17-27; Dussubieux & Gratuze, 2010: 250-255) กระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ 4-8 ศูนย์กลางการผลิตลูกปัดแก้วในอินเดียย้ายไปยังเมืองพรหมบุรี (Brahmapuri) ในช่วงเวลาดังกล่าวพบว่าลูกปัดแก้วแบบอินเดียได้แพร่กระจายออกไปทั่วทั้งแอฟริกาตะวันออก เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และเอเชียตะวันออก พบในเกาะชวาและเกาะบาหลีตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 5 รวมถึงแหล่งโบราณคดีเมืองออกแก้ว ประเทศเวียดนาม แหล่งโบราณคดีกัวลาเซลินซิง (Kuala Selinsing) ประเทศมาเลเซียตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 7 แหล่งโบราณคดีควนลูกปัด จังหวัดกระบี่ แหล่งโบราณคดีภูเขาทอง จังหวัดระนอง และเมืองโบราณในวัฒนธรรมบยู ประเทศเมียนมา (ผุสดี รอดเจริญ, 2559: 16; ผาสุข อินทรารุช, 2542: 54-55)

ภาพที่ 15 จีหินคาร์เนเลียนรูปสิงโต จากบ้านดอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี
(ที่มา: Fine Art Department, 2017: 30)

3.3.2.4 เหริยัญญาปณ์อินเดีย อินเดียใช้ระบบเหริยัญตราในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลแล้ว (Sircar, 1968: 1-36) เหริยัญญาปณ์ในระบบการค้าของอินเดียเริ่มมีรูปแบบชัดเจนมากขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 5-9 หรือในช่วง “อินโด-โรมัน” รูปแบบของเหริยัญญาปณ์อินเดียที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 รูปแบบ คือ

3.3.2.4.1 เหรียญตอกลาย (Punch marked coin) เป็นเหรียญรุ่นแรกในระบบเศรษฐกิจของอินเดียมีอายุระหว่างพุทธกาลถึงราวพุทธศตวรรษที่ 1 มีลักษณะเป็นแผ่นแบนทำด้วยเงินหรือทองแดง รูปร่างไม่เหมือนกัน แต่มีน้ำหนักเท่ากันทุกเหรียญ ส่วนใหญ่เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีการตีตราทุกครั้งที่ยเหรียญถูกเปลี่ยน (Allan, 1936: 14)

3.3.2.4.2 เหรียญหล่อด้วยแม่พิมพ์ (Cast coins) เหรียญในลักษณะนี้ถูกพิมพ์ขึ้นโดยแม่พิมพ์โลหะทำให้เกิดลายทั้งด้านหน้าและด้านหลัง หรือด้านใดด้านหนึ่ง รูปแบบการผลิตนี้อินเดียได้รับมาจากชาวกรีกและโรมันที่เข้ามาติดต่อกับชาวอินเดียตั้งแต่ช่วงต้นราชวงศ์โมริยะ สัญลักษณ์ที่พบมาก คือ รูปลูกศร 3 หัว ภูเขา ช้าง ต้นไม้ (Sircar, 1968: 1-36) ในสมัยราชวงศ์กุษาณะได้ผลิตเหรียญจากทองคำโดยได้รับรูปแบบมาจากเหรียญทองของโรมัน ทั้งยังกำหนดมาตรฐานในการหล่อทำให้เหรียญทองทุกเหรียญมีน้ำหนักเท่ากันต่างออกไปจากยุคก่อนหน้า (ผาสุข อินทราวุธ, 2542: 64) ในอินเดียภาคใต้ภายใต้การปกครองของราชวงศ์ศาตวาหนะ ได้ผลิตเหรียญด้วยการหลอมตะกั่วทองแดงเป็นจำนวนมาก ด้านหน้านิยมทำเป็นรูปภูเขา ต้นไม้ และรูปสัตว์ ด้านหลังนิยมทำเป็นรูปเรือมีเสากระโดงคู่

ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีการพบเหรียญทั้ง 2 แบบนี้ พบกระจายทั่วไปในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ทั่วทั้งภูมิภาค ลักษณะของเหรียญโดยทั่วไปแล้วจะเป็นเหรียญหล่อด้วยแม่พิมพ์เป็นรูปพระอาทิตย์ด้านหนึ่งและศรีวิษณุด้านหนึ่ง (ภาพที่ 16) แต่จากข้อมูลทางโบราณคดีพบว่าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าแค จังหวัดลพบุรี และแหล่งโบราณคดีคลองท่อม จังหวัดกระบี่ ได้พบเหรียญรูปเรือมีเสากระโดงคู่ซึ่งอาจจะเป็นเหรียญในสมัยราชวงศ์ศาตวาหนะ (ภาพที่ 17) มีข้อสังเกตหนึ่งคือ ในเมืองนครปฐมโบราณได้มีการพบตราประทับดินเผารูปเรือมีเสากระโดงคู่เช่นเดียวกัน (ภาพที่ 18) (สุรพล นาถะพินธุ และคณะ, 2527: 14-16; มยุรี วีระประจักษ์, 2529: 1206-1207; อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 62) สฤชดีพงศ์ ขุนทรงเสนอว่า การพบตราประทับนี้สนับสนุนความเป็นเมืองท่าของเมืองนครปฐมโบราณ เรือสำเภาจากทะเลแดงสามารถเดินทางเข้ามาในเขตเมืองได้ (สฤชดีพงศ์ ขุนทรง, 2557: 146-147)

ภาพที่ 16 เหรียญรูปพระอาทิตย์-ศรีวิไล
(ที่มา: Malleret, 1959: Pl. XLIV)

ภาพที่ 17 เหรียญตอกลาย (Punch marked coin)
(ที่มา: สุรพล นาถะพินธุ และคณะ, 2527: 13)

ภาพที่ 18 ตราประทับดินเผารูปเรือสำเภา จากจังหวัดนครปฐม

3.3.2.5 เรือโบราณ จากการขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณแหล่งโบราณคดีหาดปากคลองกล้วย ใกล้กับแหล่งโบราณคดีภูเขาทอง จังหวัดระนอง ได้พบชิ้นส่วนเรือซึ่งต่อไม้ด้วยเทคนิคเข้าเดือย (Mortise and Tenon Joint) เป็นรูปแบบการต่อเรือสินค้าที่พบมากในเส้นทางการค้าข้ามคาบสมุทรระหว่างทะเลเมดิเตอร์เรเนียน มหาสมุทรอินเดีย และอ่าวเบงกอล ชิ้นส่วนเรือดังกล่าวมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 5-6 หรือราว 2,100 ปีมาแล้ว (บุญยฤทธิ์ ฉายสุวรรณ, 2561: 212) การค้นพบชิ้นส่วนเรือดังกล่าวช่วยสนับสนุนความจริงที่ว่า มีการเดินทางเข้ามาติดต่อระหว่างพ่อค้านักเดินเรือชาวอินเดียกับดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สอดคล้องไปกับการพบรูปเรือมีเสากระโดงบนเหรียญตรา และบนตราประทับดินเผาดังกล่าวไปในข้างต้น (ภาพที่ 19)

ภาพที่ 19 ชิ้นส่วนเรือโบราณ จากปากคลองกล้วย จังหวัดระนอง
(ที่มา: บุญยฤทธิ์ ฉายสุวรรณ, 2561: 212)

3.3.3 เส้นทาง การติดต่อ

จากตัวอย่างหลักฐานในข้างต้นชี้ว่า การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กำเนิดขึ้นด้วยระบบเครือข่ายทางการค้าระหว่างดินแดนทั้งสองฝั่งอ่าวเบงกอล ดังปรากฏหลักฐาน ชิ้นส่วนเรือโบราณในบริเวณปากคลองกล้วย ใกล้กับแหล่งโบราณคดีภูเขาทอง จังหวัดระนอง ยุคเตศวร कुमार (Yukteshwar Kumar) ได้จัดแบ่งเส้นทางทางการค้าระหว่างอินเดียและจีนออกเป็น 3 เส้นทางหลัก ในเส้นทางเหล่านั้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้เข้ามามีบทบาทเป็นดินแดนที่เชื่อม อินเดีย-จีนเข้าด้วยกัน

3.3.3.1 เส้นทางตะวันตก (Western Path) หรือ เส้นทางสายไหมทางบก

หลักฐานการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างจีนปรากฏอยู่ในบันทึกของจางเจียน (Zhang qian) ขุนนางประจำราชสำนักฮั่นตะวันออก ขุนนางท่านนี้ได้เดินทางไปติดต่อกับชนกลุ่มต่าง ๆ ในพื้นที่เอเชียกลางในราวพุทธศตวรรษที่ 5 (ราว 138 ปีก่อนคริสตกาล) หลังจากใช้เวลาเดินทางยาวนานกว่าทศวรรษ เพื่อกลับมารายงานแก่พระเจ้าจักรพรรดิราชวงศ์ฮั่นเพื่อเปิดเส้นทางการค้าทางบกนี้ขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 6 การเปิดเส้นทางสายไหมส่งผลให้การค้าระหว่างอินเดียและจีนเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว ในบันทึกชื่อ ฮู ฮั่น ลู่ (Hou Han Shu) ได้ระบุถึงการค้าขายในพื้นที่กัศมีร์หรือแคชเมียร์ว่า “ดินแดนนี้ที่อยู่ห่างจากด่านไป 12,000 ลี้ อุดมสมบูรณ์ด้วยหญ้านานาพันธุ์ มีอากาศที่สบายตลอดทั้งปี ไม่มีทั้งดงาม เช่น ไม้จันทน์หอม (Sandalwood) ต้นคาตาป่า (Catalpa) ต้นไม้ และต้นยาง พวกเขานิยมทำการเกษตร และมีความสามารถในงานฝีมือวาดภาพและงานสลัก พวกเขายังสามารถเย็บปักเสื้อผ้า และพรมซึ่งเป็นสินค้าชั้นดี” (Kumar, 2005: 6-7)

จดหมายเหตุสามก๊ก (Record of the Three Kingdoms) ของ ซาน กัว จี (San Guo Zhi) ระบุถึง “พื้นที่นั้น (ทางสายไหม) มีถนนมากถึง 36 เส้น สถาปนาขึ้นในช่วงราชวงศ์ฮั่น ในบางเวลาที่วุ่นวาย พ่อค้าคับคั่งมีถนนมากถึง 50 สาย แต่ในเวลาหนึ่งในพื้นที่เอเชียกลางมีราชวงศ์กุษาณะเป็นใหญ่เหนืออาณาจักรขนาดเล็กอื่นรวมถึงแคชเมียร์ด้วย” (Kumar, 2005: 10) จากเอกสารจีนข้างต้น แสดงให้เห็นถึงการติดต่อกันระหว่างจีนและอินเดียอย่างหนาแน่นในพื้นที่ทางสายไหม เอเชียกลาง และตอนเหนือของอินเดียในช่วงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 6 สอดคล้องไปกับการเจริญขึ้นของยุคอินโด-โรมัน ดังกล่าวแล้วข้างต้น ฉะนั้นการเปิดเส้นทางสายไหมทางบกโดยราชวงศ์ฮั่นจึงเป็นอีกปัจจัยสำคัญหนึ่งในการช่วยกระตุ้นการค้าขายในระบบภูมิภาคระหว่างโลกตะวันตก อินเดีย และจีนให้มีความเข้มข้น และหนาแน่นมากขึ้น

ตัวอย่างหนึ่งที่ช่วยยืนยันการติดต่อระหว่างจีนและอินเดียในระหว่างช่วงเวลาของราชวงศ์กุษาณะคือ ในบริเวณพระราชวังของพระเจ้ากนิษกะได้พบประติมากรรมโลหะขนาดเล็ก รูปแบบศิลปะแบบกรีก-โรมัน ทั้งยังพบเครื่องแก้วโรมันและกล่องลงยาของจีนสมัยราชวงศ์ฮั่น (ผาสุข

อินทราวุธ, 2542: 43) ข้อความข้างต้นนี้แสดงให้เห็นถึงการเป็นศูนย์กลางทางการค้าหรือ การติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างจีนและอินเดียผ่านเส้นทางสายไหมทางบก

3.3.3.2 เส้นทางเมียนมา หรือ เส้นทางสายไหมตอนใต้ (Burma Road or Southern silk Road) เส้นทางนี้บางครั้งเรียกด้วยอีกชื่อหนึ่งว่า เส้นทางอัสสัม-เมียนมา (Assam-Burma Road) เส้นทางนี้เป็นเส้นทางบกอีกเส้นทางหนึ่งเชื่อมอินเดียตะวันตก-ตะวันออกเฉียงเหนือ เข้ากับทางตอนใต้ของจีน เริ่มจากกรุงปาฏลีบุตร สู่เมืองจามปาหรือเมืองภคัลปุระ (Bhagalpur) ในรัฐพิหาร ต่อไปยังเมืองกัจฉลละ หรือราชมาฮัลในปัจจุบัน (Kajangala/Rajmahal) เมืองปุนทรวรรณะ (Pundravardhana) ทางเหนือของเบงกอล เพื่อไปยังเมืองกามปุระ (Kamapur) ในอัสสัมตามลำดับ จากนั้นสามารถเข้าสู่อาณาเขตของประเทศเมียนมาได้ 3 วิธี 1) ล่องตามแม่น้ำพรหมบุตร เข้าสู่ตอนเหนือของเมียนมา 2) ใช้เส้นทางแคว้นมณีปุระเข้าสู่เขตชินหวิน (Chindwin Valley) และ 3) ใช้เส้นทางข้ามเขาอารกันโยมาเข้าสู่ลุ่มแม่น้ำอิรวดี ทางตอนกลางของเมียนมา ก่อนจะเดินทางข้ามภูเขา และแม่น้ำเข้าสู่ยูนนานฟู (Yunnanfu) และคุนหมิง (Bagchi, 1981: 22) เส้นทางนี้เป็นหนึ่งในเส้นทางค้าขายสำคัญระหว่างจีนและอินเดีย ยุคเตศวร กุมารสันนิษฐานว่า เส้นทางถูกสถาปนาขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 6 พร้อมกับการเดินทางออกเผยแผ่พุทธศาสนาของเหล่าพระธรรมทูต (Kumar, 2005: 12) จดหมายเหตุสามก๊กของ ซาน กั๋ว จี ระบุถึงอาณาจักรชื่อ “ปานเหย่” (Panyue) ได้แก่ ชาวอัสสัม ว่า “มีขนาดตัวที่เล็กกว่าชาวฮั่นเรา บ้างก็เท่าเรา คนเหล่านี้ค้าขายกับเรามานาน” พวกเขาพ่อค้าชาวเสฉวนได้กล่าวถึง “โกโรมันดาลัย” (Koromamdalam) ได้แก่ โจพะมณฑลแห่งราชอาณาจักรโจชะว่า ได้ขยายอำนาจเข้าครอบคลุมเส้นทางการค้าดังกล่าว (Kumar, 2005: 13)

3.3.3.3 เส้นทางทะเลใต้ (Southern sea Route) เส้นทางการติดต่อทางทะเลระหว่างจีนและอินเดียนั้นเริ่มปรากฏหลักฐานตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 6 หรือก่อนหน้าเล็กน้อย ยุคเตศวร กุมาร กล่าวว่า พื้นฐานในเรื่องของการเดินเรือของอินเดียมีพื้นฐานสำคัญมาจากการติดต่อสัมพันธ์กับกรีก-โรมันตั้งแต่ศตวรรษก่อน เส้นติดต่อทางทะเลของอินเดียไปยังจีนก็ปรากฏอยู่ในแผนที่ของปโตเลมี กล่าวว่าดินแดน “ตังเกี๋ย” (Tonkin) เป็นปลายทางของการเดินทาง (Kumar, 2005: 14-15) ในหนังสือประวัติศาสตร์แห่งฉิจิ (Book of History Shiji) มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 5-6 ระบุถึงพ่อค้าชาวจีนได้เดินทางด้วยเส้นทางทะเลใต้นี้ไปยังอินเดียในราวพุทธศตวรรษที่ 5

ในกรณีเดียวกัน หนังสือแห่งฮั่น (Book of Han) ประพันธ์โดย ดีลี่ ฉี แห่งฮานชู (Dili Zhi of Hanshu) ได้ระบุถึงเส้นทางการเดินเรือผ่านเมืองต่าง ๆ ก่อนจะถึงอินเดียในนาม “ฮ้วงฉี” (Huangzhi) สันนิษฐานว่าเป็นเมืองหนึ่งในพื้นที่เบงกอล หรืออีกแห่งหนึ่งที่ฮ้วงฉีอาจตั้งอยู่ คือ กาญฉีปุรัม รัฐทมิฬนาฑู การจะไปถึงยังที่นั่นต้องเดินทางผ่าน “รีนาน” (Rinan) ตั้งอยู่ตอนกลางของประเทศเวียดนาม เพื่อไปยัง “ดูยวน กั๋ว” (Duyuan Guo) นักวิชาการตีความตรงกันว่า ดินแดนดังกล่าวควร

ตั้งอยู่ในบริเวณคาบสมุทรมลายู จึงอาจจะหมายถึงเมืองปัตตานีโบราณ (แหล่งโบราณคดียะรัง), จังหวัด นครศรีธรรมราช หรือรัฐเกดะห์ ประเทศมาเลเซีย นักวิชาการบางท่านเสนอว่าควรจะเป็นบริเวณเกาะสุ มาตรา เมื่อเดินทางจากคาบสมุทรมลายูแล้วให้แวะพักยังเมือง “ยี่ลุม กัว” (Yilumo Guo) มีการ สันนิษฐานกันออกไปเป็น 2 สถานที่ คือ บริเวณอ่าวไทยตอนบน หรือบริเวณเมืองพะโค ประเทศ เมียนมา ยังพบเมืองชื่อ “เฉินหลี่ กัว” (Chenli Guo) นักวิชาการกลุ่มหนึ่งเชื่อว่าเป็น เมืองนครปฐมโบราณ หรืออาจเป็นจังหวัดชุมพร อีกกลุ่มหนึ่งเชื่อว่า ตอนล่างของกลุ่มแม่น้ำอิรวดี หรือเมืองสิริเยม ลำดับถัดไป ในหนังสือดังกล่าวระบุถึงเมือง “ฟูกันดูลู กัว” (Fugandulu Guo) โดยทั่วไปเชื่อว่า อยู่ตอนล่างของ ประเทศเมียนมา ใกล้กับบริเวณอ่าวเบงกอล อย่างไรก็ตามมีนักวิชาการบางกลุ่มเสนอว่า ที่ตั้งของเมืองฟูกัน ดูลู กัวอยู่บริเวณตอนเหนือของประเทศมาเลเซียหรือเกาะชวา จากนั้นนักเดินเรือทั้งหลายจะพบกับ เมืองฮัวงฉี หรืออินเตีย (Ray, 2003: 15-64; Kumar, 2005: 16-17)

บันทึกการเดินทางของพระภิกษุอี้จิงซึ่งได้เดินทางจาริกจากแดนมังกรสู่แดนภารตะ หรือในบันทึกระบุว่าชื่อดินแดน “เทียนจู่” การเดินทางต้องผ่านดินแดนหนานไห่หลายประเทศ อันหมายถึงความถึงภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดินแดนเหล่านี้เป็นที่พำนักเพื่อเตรียมตัวก่อนจะเดินทาง ไปศึกษาพระคัมภีร์ต้นฉบับ ณ ชมพูทวีป และเมื่อได้รับพระคัมภีร์จากชมพูทวีปแล้ว ท่านก็ได้เดินทาง กลับมายังดินแดนแห่งนี้อีกครั้งเพื่อแปลและคัดลอกพระคัมภีร์ ดินแดนที่ท่านแวะพำนัก คือ “โฝชี”, “ซีลีโฝชี” หรือ “ศรีวิชัย” (I-Tsing, 1966: xxxiii-xxxiv; อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 213, 215)

จะเห็นได้ว่า ความสัมพันธ์ของอินเตียและจีนเจริญขึ้นอย่างมากตั้งแต่ราว พุทธศตวรรษที่ 6 ภายใต้การเปิดเส้นทางการค้าทั้ง 3 เส้นทาง เส้นทางต่าง ๆ เหล่านี้ที่ผ่านดินแดน เอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น ส่งผลให้ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับอิทธิพลจากอินเตียและ ค่อย ๆ พัฒนาจากสังคมก่อนประวัติศาสตร์ไปสู่สังคมในระดับรัฐขึ้นในดินแดนทะเลใต้แห่งนี้ ดังปรากฏ ให้เห็นอย่างเด่นชัดในตำนานกำเนิดอาณาจักรพุนันความว่า “พระราชวงศ์แรกของอาณาจักรแห่งนี้ เป็นพราหมณ์จากอินเตียชื่อ “โกณฑินยะ” ได้เดินทางมายังดินแดนทะเลใต้ ตามคำบอกของเทวดา ประจำตระกูลซึ่งได้มอบครุฑให้ในความฝัน ครั้นตอนเช้าโกณฑินยะพบศรวางอยู่ที่โคนต้นไม้ในเทวาลัย จึงได้ลงเรือเดินทางมาถึงอาณาจักรแห่งนี้ก่อนจะได้พบนางลิวเย่ ราชนีของพุนันที่ต้องการปล้นสะดม เรือของตน โกณฑินยะจึงแผลงศรทะลุเรือของนาง นางโอบประกำช่อจึงยอมอ่อนน้อมเป็นภรรยาของ พราหมณ์หนุ่ม ขณะนั้นนางมิได้สวมสิ่งใด โกณฑินยะจึงพับผ้าเข้าและสวมลงไปบนศีรษะของนาง ก่อนเขาจะขึ้นปกครองประเทศและสืบราชวงศ์ต่อไป” (Coedès, 1968: 37) หากนางลิวเย่เป็นตัวแทน ของสังคมดั้งเดิม พราหมณ์โกณฑินยะเป็นตัวแทนของสังคม-วัฒนธรรมอินเตีย การปรากฏตัวของ พราหมณ์หนุ่มผู้นี้สะท้อนอย่างชัดเจนว่า ตำนานข้างต้นแสดงให้เห็นถึงการรับวัฒนธรรมทั้งการเมือง การปกครองและศาสนาจากอินเตียมาปรับใช้ให้สอดคล้องกับความเป็นท้องถิ่น อันนำไปสู่ความเป็นเมือง เป็นราชวงศ์ในลักษณะแบบเดียวกับความเป็นเมือง ความเป็นราชวงศ์แบบอินเตีย

3.3.4 การประดิษฐ์ฐานพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

การสถาปนาพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นเริ่มปรากฏร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดี ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 8-9 ดังปรากฏหลักฐานประเภทจารึกในหลายพื้นที่ เช่น จารึกคาถาเย ธมมาบนหัวแหวน จารึกคาถาเย ธมมาบนแผ่นทอง ตัวอักษรพราหมี ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ 9 พบจากเมืองออกแก้ว ประเทศเวียดนาม จารึกเชรอก เตกุน (Cherok Tekun) ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ 9 ประเทศมาเลเซีย เป็นอาทิ (Tingley, 2009: 166; หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2549: 28) เซเดส์กล่าวไว้ว่า ในอาณาจักรพุนันระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6-11 ได้ปรากฏร่องรอยของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 8-9 ก่อนจะรุ่งเรืองอย่างมากในราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2549: 20) ดังกล่าวแล้วในข้างต้นถึงประเด็นของจารึกจะเห็นได้ว่า จารึกในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9-13 มีปริมาณที่มากพอสมควร จึงมีความสอดคล้องกับข้อเสนอของเซเดส์ในข้างต้น นอกจากนี้จารึกในช่วงพุทธศตวรรษที่ 8-9 ยังพบขึ้นส่วนแผ่นดินเผารูปพระภิกษุอุ้มบาตร พร้อมด้วยปูนปั้นรูปพระพุทธรูปนาคปรกในประเทศไทย ซึ่งได้กล่าวถึงแล้วในหัวข้อการศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะ

กระนั้นในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้พบหลักฐานอื่น ๆ ซึ่งช่วยในการยืนยันถึงการรับศาสนาจากอินเดียก่อนหน้าหลักฐานประเภทจารึกปรากฏอยู่ด้วย ตามความที่ได้อธิบายในข้างต้นถึงการติดต่อกับวัฒนธรรมอินเดียจะเห็นได้ว่า มีหลักฐานสืบย้อนกลับไปได้ถึงราวพุทธศตวรรษที่ 2 หรือ 3 ก่อนจะทวีความเข้มข้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 6 หลักฐานหนึ่งซึ่งเป็นข้อเสนอถึงการรับพุทธศาสนาในช่วงเวลาดังกล่าวคือ ลูกบิดหินคาร์เนเลียนรูปสิงโต ผาสุข อินทราวุธตั้งข้อสันนิษฐานไว้ว่า จีรูปสิงโตนี้เป็นเครื่องรางแสดงถึงสถานะภาพของกษัตริย์ เป็นสัญลักษณ์ทางอำนาจและความยิ่งใหญ่ โดยในสมัยราชวงศ์กุษาณะใช้เครื่องรางรูปสิงโตนี้แทนความเป็นพระพุทธเจ้าด้วย เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นผู้บรรลือสีหนาท ทรงเป็นสิงห์แห่งศากยวงศ์ (ผาสุข อินทราวุธ, 2548: 48) นอกเหนือจากจีรูปสิงโตนี้แล้ว ในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ยังพบสัญลักษณ์มงคลอื่นร่วมด้วย

สัญลักษณ์ตรีรัตน์ (Triratna) สัญลักษณ์มงคลในทางศาสนามีรูปลักษณะเป็นสามง่าม สามง่ามนี้นี้เชื่อกันว่าเป็นตัวแทนของพระรัตนตรัยทั้ง 3 ประการ อย่างไรก็ตามนักวิชาการบางท่านเสนอว่า สัญลักษณ์รูปสามง่ามนี้นี้มิใช่ตัวแทนของรัตนตรัยทั้ง 3 ของพุทธศาสนาแต่เป็นสัญลักษณ์ที่เรียกว่า “นนทิบาท” คือเท้าของโคนนทิ พาหนะของพระศิวะมหาเทพในศาสนาฮินดู (เชษฐ ติงสัญชลี, 2558ก: 53) แต่สัญลักษณ์ดังกล่าวปรากฏในศิลปะอินเดียตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 3 เป็นอย่างน้อย และปรากฏร่วมอยู่กับสลูปนในพุทธศาสนา บนโตรณะ (ซุ้มประตู) ของสลูปนสาญจี ศิลปะอินเดียโบราณ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 3-6 จึงเป็นที่ยากจะปฏิเสธความสัมพันธ์ของสัญลักษณ์นี้กับพุทธศาสนาด้วยเช่นกัน กรณีของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีการพบสัญลักษณ์ดังกล่าวในแหล่งโบราณคดีหลายแห่ง เช่น แหล่งโบราณคดีภูเขา

ทอง จังหวัดระนอง, แหล่งโบราณคดีควนลูกปัด จังหวัดกระบี่, แหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร เป็นต้น (ภาพที่ 20) (บุญยฤทธิ์ ฉายสุวรรณ, 2561: 215; อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 72)

ภาพที่ 20 ลูกปัดและจี้ทองคำรูปตรีรัตน์

(ที่มา: นฤมล กางเกตุ, 2552: 92; อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 72)

การพบสัญลักษณ์เช่นนี้เชื่อได้ว่าเป็นสิ่งที่ติดมากับตัวพ่อค้าผู้เข้ามาทำการค้าขาย ณ ภูมิภาคนี้ เนื่องจากสัญลักษณ์เหล่านี้มีขนาดเล็ก สามารถพกพาไปไหนมาไหนได้สะดวก หิมาณศุ พี. ราย ได้กล่าวว่า การเจริญขึ้นอย่างรวดเร็วของพุทธศาสนาในอินเดียส่งผลให้เกิดการค้าขายทางทะเลระหว่างอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพราะสิ่งขมามีขนาดใหญ่โตขึ้นจึงเรียกร้องการอุปถัมภ์มากยิ่งขึ้น สิ่งนี้เป็นสิ่งที่กระตุ้นให้มีการออกเดินทางเพื่อตามหาสิ่งของต่าง ๆ เพื่อมาถวายแก่สิ่งขมที่เหล่าพ่อค้านับถือ (Ray, 1994: 126-127) คำกล่าวข้างต้นนี้ชี้ให้เห็นว่า พ่อค้าต่าง ๆ อาจเป็นพุทธศาสนิกชนที่ได้เดินทางออกจากอินเดียเพื่อแสวงหาสิ่งของต่าง ๆ ถวายแก่ศาสนาที่ตนนับถือ เหตุผลสำคัญอย่างหนึ่งที่สนับสนุนคำกล่าวนี้คือ เนื่องจากพุทธศาสนามีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับชนชั้นพ่อค้ามากกว่าศาสนาอื่นในอินเดียขณะนั้น ดังปรากฏความในจารึกมหานาวิกพุทธคูปต์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ข้อความของจารึกอธิบายถึง นายเรือ (มหานาวิก) ชื่อ “พุทธคูปตะ” จากเมืองรักตมฤตติกา (Raktamarttika) (Ray, 2006: 316) ชื่อของนายเรือพุทธคูปตะเป็นหลักฐานสำคัญซึ่งช่วยยืนยันข้อเสนอง้างต้น คำว่า “พุทธคูปตะ” มีความหมายว่า “มีพระพุทธเจ้าเป็นผู้ปกป้อง” หรือ “ผู้ที่ถูกปกป้องโดยองค์พระพุทเจ้า”

อนึ่ง ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีระบบความคิดเรื่องมลทินอยู่อย่างเข้มแข็งต่างจากพุทธศาสนา ความคิดในเรื่องมลทินนี้สัมพันธ์อยู่กับระบบวรรณะ เนื่องจากในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูการที่บุคคลซึ่งอยู่ต่างวรรณะกันมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันนั้นเป็นเรื่องไม่สมควร เช่น ความคิดเรื่องวรรณะสังกร (Varna-sankara) ในคัมภีร์ธรรมศาสตร์อันหมายถึงการแต่งงานระหว่างวรรณะต่าง ๆ หากอยู่ต่างวรรณะกัน

เมื่อแต่งงานกันแล้ว บุตร-ธิดาที่กำเนิดขึ้นนั้นจะอยู่ในวรรณะใด หากแต่งงานกันอย่างถูกต้องบุตร-ธิดา จะอยู่ในสถานะที่เรียกว่า อนุโลมะสังกร (Anuloma sankara) คือยังได้อยู่ในวรรณะเดิมของบิดาหรือมารดา แต่หากไม่ถูกต้องจะถูกจัดให้อยู่ในสถานะปรติโลมะสังกร (Pratiloma sankara) ซึ่งจะมีสถานะต่ำลงไป เพราะถือกันว่า เกิดจากการผสมวรรณะที่ไม่ถูกต้องอันนำมาซึ่งมลทินได้ (Ray, 1994: 125)

ด้วยความเข้มงวดเรื่องมลทินนี้ทำให้ในคัมภีร์ธรรมศาสตร์ระบุว่า การเดินทางข้ามมหาสมุทร ซึ่งเป็นห้วงน้ำสีดำที่เรียกว่า กาลปานี (Kalapani) เป็นผลทำให้สูญเสียวรรณะของตน หากผู้ใด เดินทางข้ามทะเลแล้วจำเป็นต้องล้างมลทินด้วยการลดปริมาณอาหาร อาบน้ำทุกช่วงเวลาของวัน คือ ทุกการเปลี่ยนมุมของดวงอาทิตย์ (เช้า กลางวัน เย็น) ต้องยืนตลอดเวลากลางวัน ต้องนั่งตลอดเวลากลางคืน เป็นระยะเวลา 3 ปี ถึงจะล้างมลทินจากการข้ามมหาสมุทรได้สมบูรณ์ (Olivelle, 1999: 168) จากข้อบังคับ และกรอบความคิดดังกล่าวของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูจึงมีความเป็นไปได้ว่า กลุ่มพ่อค้ากลุ่มแรกที่เดินทาง เข้ามาติดต่อกับภูมิภาคนี้จึงควรเป็นพุทธศาสนิกชน ยอร์ช เซเดส์เสนอว่า พุทธศาสนาเป็นส่วนสำคัญ ส่วนหนึ่งที่ทำให้การค้าข้ามคาบสมุทรของอินเดียเจริญขึ้น เพราะการเจริญขึ้นของพุทธศาสนาทำให้โลกทัศน์ การเดินทางออกนอกดินแดนของตนและความรังเกียจในการปะปนกันกับผู้ต่างวรรณะแบบพราหมณ์ ลดลงไป กลุ่มคนต่าง ๆ จึงกล้าเดินทางข้ามคาบสมุทรมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Coedès, 1968: 19-27) สอดรับกับเรื่องข้อห้ามข้างต้นของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูซึ่งอาจส่งผลต่อการเดินทาง

ในทางเดียวกันศาสนาพราหมณ์-ฮินดูได้เข้ามามีอิทธิพลอย่างมากต่อการให้กำเนิดรัฐหรือ การสร้างระบบการปกครองแบบอินเดียในดินแดนทะเลใต้นี้ ปีแอร์ อีฟ มองแกง เสนอว่า พุทธศาสนา และศาสนาฮินดูแบบไวษณพนิกายได้เข้ามามีบทบาทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างมากตั้งแต่ราว พุทธศตวรรษที่ 6-11 (อาณาจักรฟูนัน) เพราะศาสนาทั้ง 2 นี้มีความสัมพันธ์อันดีกับวรรณะพ่อค้า (แพศยะ) จึงทำให้ไม่กีดกันออกแสวงหาสิ่งของต่าง ๆ เท่ากับไศวนิกายที่เน้นการสละโลก อีกทั้ง ไวษณพนิกายพัฒนาแนวคิดแบบ “ภักดี” ขึ้นมา ใกล้เคียงกับพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ทำให้มีผู้นับถือ เป็นวรรณะแพศยะจำนวนมาก เพราะการนับถือพระวิษณุไม่จำเป็นต้องเลิกค้าขาย (Manguin, 2004: 303; Guy, 2014: 8-9)

ฉะนั้นทั้งพุทธศาสนา-ศาสนาพราหมณ์จึงเป็นตัวขับเคลื่อนเรื่องของการค้าทางทะเล และ ในทางกลับกันการค้าทางทะเลเองก็ส่งผลให้ศาสนาเหล่านี้ถูกเผยแพร่ออกไปในวงกว้างมากขึ้น ผ่านการติดต่อ แลกเปลี่ยนสินค้า ภาษา การแสวงบุญ และเวทตำนานซับซ้อนต่าง ๆ (Ray, 2014: 149) สำหรับหลักฐาน เนื่องในพระวิษณุที่เก่าที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นกำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 มีประติมากรรมพระวิษณุศิลา พบที่อำเภอลำปาง จังหวัดสุราษฎร์ธานี (ภาพที่ 21) เป็นอาทิ ประติมากรรมพระวิษณุองค์ดังกล่าวมีอายุใกล้เคียงกับหลักฐานอื่น ๆ ทางพุทธศาสนาดังกล่าวแล้ว ในข้างต้น

ภาพที่ 21 ประติมากรรมพระวิษณุ พบที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

3.3.5 พุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

3.3.5.1 ข้อมูลจากเอกสารจีน

จากบันทึกของพระภิกษุฝ่าเสียน ภิกษุชาวจีนผู้ได้เดินทางมายังหมู่เกาะในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ราวพุทธศตวรรษที่ 9 ท่านได้ระบุไว้ในบันทึกการเดินทางของท่านมายังพื้นที่ทะเลใต้ (เกาะชวา) ว่า ในช่วงนั้นเกาะชวายังมีร่องรอยของพระพุทธศาสนาเพียงเล็กน้อย ผู้คนนับถือศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเสียมาก (จิรัสสา คชาชีวะ, 2559: 124; Fa-hsien, 1877: 111)

จดหมายเหตุราชวงศ์เหลียงของจีน อายูราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 ได้อ้างถึงการส่งพระธรรมทูตในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันแห่งฟูนัน เพื่อไปเข้าเฝ้าพระเจ้าจักรพรรดิแห่งราชวงศ์เหลียงจำนวน 2 รูป รูปหนึ่งชื่อ สังฆบาลภิกษุ อีกรูปหนึ่งชื่อ มันทระภิกษุ เมื่อท่านทั้งสองเดินทางถึงยังดินแดนเหลียงราวพ.ศ. 1049 พระเจ้าจักรพรรดิทรงโปรดให้ท่านทั้ง 2 ชำระ-แปลความคัมภีร์เป็นจำนวนมาก อาทิ คัมภีร์วิมุตติมรรค, คัมภีร์สัปตสติกา-ปรัชญาปารมิตาสูต, มัญชุศรีปริภุชญาสูต, โพธิสัตว์ปิฎกสูต ซึ่งเป็นพระสูตรในฝ่ายมหายานทั้งสิ้น แสดงให้เห็นถึงภูมิรัฐในพุทธปรัชญาฝ่ายมหายานอย่างชาญฉลาดของพระภิกษุทั้งสองจากอาณาจักรฟูนัน (Briggs, 1951: 29; ทรงธรรม ปานสุกณ, 2548: 65-66)

ทั้งนี้ในเอกสารฮุยเจียว (Huijiao) รวบรวมพุทธศตวรรษที่ 10 ยังกล่าวถึง คุณวรมันภิกษุ เชื้อสายแคชเมียร์ ได้นำเอาพระพุทธศาสนามูลสรรวาสติวาทมาเผยแผ่ยังเกาะชวา พร้อมทั้งแปลคัมภีร์ ในนิกายธรรมคุปตะ (Majumdar, 1986: 141, 144; Sen, 2014: 46) แสดงให้เห็นถึงการปรากฏขึ้น ของพุทธศาสนาสกุลมุลสรรวาสติวาทหรือสรรวาสติวาทซึ่งได้อธิบายรายละเอียดแล้วในบทที่ 2 ที่ว่าด้วย นิกายต่าง ๆ ในพุทธศาสนาว่า ลักษณะสำคัญของพุทธศาสนาสกุลนี้ อย่างหนึ่ง คือ จุดบันทึกพระคัมภีร์ ด้วยภาษาสันสกฤตต่างไปจากพุทธศาสนาในฝ่ายสทธิระอื่นที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก การเสด็จมาของ เจ้าชาคุณวรมันและพุทธศาสนานิกายมุลสรรวาสติวาทนี้จึงสอดคล้องกับความสามารถในการถ่ายทอด คัมภีร์ฝ่ายมหายานซึ่งเป็นภาษาสันสกฤตได้อย่างเข้าใจของพระสังฆบาลและพระมณฑระ ทั้งยัง สอดคล้องกับการตีความภาพเล่าเรื่องประดับฐานสถูปจุลประโชนของพิริยะ ไกรฤกษ์ด้วย

ข้อความปรากฏในบันทึกของพระภิกษุฮุยเจียวได้พรรณนาถึงเมืองต่าง ๆ ในดินแดนแถบนี้ ระหว่างการเดินทางกลับจากอนุทวีปอินเดียในช่วงต้นของพุทธศตวรรษที่ 12 ระบุถึงข้อมูลที่มีความสอดคล้อง กับเอกสารข้างต้นว่า พุทธศาสนาในดินแดนแถบนี้เจริญรุ่งเรืองไม่ต่างจากอินเดียและสิงหลทวีป (เกาะ ลังกา) โดยทั่วไปเป็นสรรวาสติวาทินปรากฏอยู่ในเมืองศรีเกษตร ลังกาสูกะ ทวารวดี จามปา และในพื้นที่ หมู่เกาะ (อาณาจักรศรีวิชัย) นิยมบันทึกคัมภีร์ด้วยภาษาสันสกฤตมาก แม้ว่าบางครั้งจะมีผู้ยอมรับนับถือ ฝ่ายสมิตยะ และนิยมศึกษาคัมภีร์ในฝ่ายอารยสทธิระอยู่บ้าง ต่างไปจากจีนซึ่งอุทิศให้แต่อารยมหาสังฆิกะ (I-Tsing, 1966: 10-14)

บันทึกของพระภิกษุฮุยเจียวที่กล่าวอ้างถึงนิกายมุลสรรวาสติวาทในช่วงปลาย พุทธศตวรรษที่ 12 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 13 นั้นมีความสอดคล้องกับตำนานคุณวรมัน แต่อย่างหนึ่ง ที่เป็นข้อสังเกตเกี่ยวเนื่องด้วยพระภิกษุฮุยเจียว คือ ท่านมิได้เดินทางไปในทุกอาณาจักรของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ท่านเพียงแต่พำนักอยู่ ณ อาณาจักรศรีวิชัยเท่านั้น การอธิบายถึงพุทธศาสนาในอาณาจักรอื่น ๆ ของท่านจึงเป็นไปในลักษณะการอธิบายที่อิงตามคำบอกเล่าเสียมากกว่า อีกทั้งการที่ท่านระบุว่า นิยมบันทึกคัมภีร์ด้วยภาษาสันสกฤตนั้น ก็เห็นว่ามี ความสอดคล้องกับดินแดนที่ท่านพำนักอยู่มากกว่า ในพื้นที่อื่น เพราะพื้นที่ประเทศไทยและประเทศเมียนมานิยมจารึกหลักธรรมต่าง ๆ ด้วยภาษาบาลี- มอญโบราณมากกว่า

อย่างไรก็ตาม หิมาณศุ พิ. ราย เสนอว่า ความแพร่หลายของพุทธศาสนานิกาย สรรวาสติวาทในพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในบริเวณหมู่เกาะนั้นมีความเป็นไปได้สูง เนื่องจากพุทธศาสนาสกุลนี้ให้ความสำคัญกับเรื่องของคณะพระธรรมทูตและการเผยแผ่พระธรรม เป็นอย่างมาก ซึ่งคุณวรมันตามบันทึกจีนข้างต้นก็เป็นพระธรรมทูตหนึ่งของนิกายสรรวาสติวาทนี้ด้วย ฉะนั้นคำกล่าวของพระภิกษุฮุยเจียวจึงไม่เป็นเรื่องเกินเลยนัก (Ray, 2006: 316)

3.3.5.2 ข้อมูลจากหลักฐานทางโบราณคดี

สตีเฟน เมอร์ฟี (Stephen A. Murphy) เสนอว่า เมื่อพุทธศาสนาเดินทางเข้าสู่ดินแดนอุษาคเนย์ กลุ่มสงฆ์ได้แบ่งออกเป็น 2 จำพวกใหญ่ คือ พวกแรกเข้าสัมพันธ์กับเขตเมืองพักอาศัยในอารามในเขตเมือง และมีบทบาทสำคัญในการจัดการที่ดินทางการเกษตร ทั้งเรื่องของการจัดการที่ดินและการจัดการน้ำ อีกกลุ่มหนึ่งได้ปลีกตัวออกจากอิทธิพลของสังคมเมือง อาศัยอยู่นอกเขตเพื่อศึกษาพระธรรมอย่างจริงจัง การแยกกันของสงฆ์ 2 กลุ่มนี้ ส่งผลให้เกิดการจัดการพื้นที่ที่ต่างกันออกไปตามรูปแบบของสงฆ์กลุ่มนั้น ๆ โดยสตีเฟนได้ยกตัวอย่างพื้นที่การศึกษาในที่ราบสูงโคราชว่า อารามของสงฆ์กลุ่มในเมืองจะสัมพันธ์อย่างชัดเจนกับกลุ่มเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ คือจะมีทั้งที่อยู่ภายในคูน้ำคันดิน เช่น เมืองฟ้าแดดสงยาง บ้านเมืองฝ้าย เมืองเสมา หรืออยู่ในบริเวณใกล้กับคูน้ำคันดิน เพื่อสะดวกต่อการจัดการน้ำและที่ดิน สำหรับสงฆ์กลุ่มที่ต้องการหลีกเลี่ยงจากความเปราะบางหรือกลุ่มที่มีความเคร่งครัดทางศาสนานั้น จะนิยมพำนักอยู่บนเขาสูงหรือในพื้นที่ป่าทึบ เพื่อให้สะดวกต่อการทำสมาธิ การพำนักตามที่ตั้งต่าง ๆ นอกเขตเมืองนั้น ทำให้พื้นที่บนเขาหรือป่าทึบกลายเป็นแหล่งแสวงบุญทางศาสนาไปด้วย เช่น ภูพระบาท เป็นต้น ปรากฏการณ์นี้คล้ายกับที่อินเดียและศรีลังกา (Murphy, 2013: 320-322) ปัจจัยสำคัญที่เป็นผลให้เกิดการแยกกันอยู่ของสงฆ์นั้น อาจสัมพันธ์ถึงนิยามของสังฆะที่ต่างกันออกไป แต่ในการศึกษาที่ยกตัวอย่างมานี้ไม่ได้ระบุนิยามลงไปอย่างละเอียด

อโรรา โรเซส-ลิม (Aurora Roxas-Lim) อธิบายเพิ่มเติมถึงความสัมพันธ์ของพุทธศาสนากับสังคมเมืองว่า ชนชั้นสูงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้หยิบยืมความคิดบางอย่างของพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมาใช้ในการสร้างความชอบธรรมของตนด้วยระบบสัญลักษณ์ทางศาสนา ชนชั้นสูงจึงพยายามสนับสนุนสังฆะหรืออารามต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความชอบธรรมนั้น เช่น จารึกวัดเสมาเมือง อายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 กล่าวถึงความพากเพียรในการสร้างความเป็นพระโพธิสัตว์ ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์นี้สัมพันธ์อยู่กับหลายปัจจัย อย่างหนึ่ง คือ พระโพธิสัตว์ถูกมองว่าเป็นเครื่องมือหรือเป็นสิ่งที่ช่วยผู้คนให้รอดพ้นจากสิ่งต่าง ๆ ได้ กษัตริย์หรือชนชั้นสูงจึงพยายามทำตัวเองให้คล้ายหรือใกล้เคียง อีกปัจจัยหนึ่ง คือ พุทธศาสนาได้เดินทางมาพร้อมกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูจึงเกิดการควมรวมความคิดระหว่างเทวราชา/มหารราชาแบบพราหมณ์ เข้ากับจักรพรรดิราชาและพระโพธิสัตว์แบบพุทธศาสนา ระบบความคิดนี้จึงได้ส่งอิทธิพลให้เกิดความพยายามอุทิศผลบุญและสรรเสริญพระอวโลกิเตศวรในฐานะ “โลกนาถ” ผู้เป็นใหญ่แห่งโลก ศรีศักร วัลลิโภดม เสริมว่า พื้นฐานความคิดของคนตะวันออก อันหมายรวมถึงผู้คนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วยนั้น มีพื้นฐานสำคัญหนึ่งคือ ความสยบยอมต่อจักรวาลหรือพลังเหนือธรรมชาติ ผู้นำจึงสัมพันธ์อยู่กับปัจจัยเหนือธรรมชาติมากกว่าปัจจัยทางเทคโนโลยี

ด้วยกรอบคิดนี้ทำให้ศาสนากับการเมืองในโลกทัศน์แบบตะวันตกนั้นมีความเชื่อมโยงกัน นำไปสู่การสร้างศาสนสถานกลางเมืองต่าง ๆ การสนับสนุนสั่งชะโดยกษัตริย์หรือชนชั้นสูง จึงเป็นกิจกรรมทางการเมืองหนึ่งเพื่อแลกกับการได้รับความสนับสนุนดังเช่นโรเซส-ลิมกล่าว (Roxas-Lim, 1973: 88-97; ศรีศักร วัลลิโภดม, 2560: 85) ทั้งนี้อาจตีความเพิ่มเติมได้ว่าสงฆ์กลุ่มที่อาจจะไม่เคร่งครัดในสายทางปฏิบัติมาก หรือมีแนวคิดอื่นที่สัมพันธ์กับชุมชนมากกว่า หากตีความตามแนวคิดของโรเซส-ลิมจะหมายถึงพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน กลุ่มสงฆ์ที่เคร่งครัดในพระธรรมวินัยมากกว่า อาจหมายถึงพุทธศาสนาสกุลเถรวาทก็จะปลีกตัวออกไปเพื่อฝึกสมาธิอย่างเคร่งครัด (Murphy, 2013: 320-322)

ผาสุข อินทรารุช ได้ยกกรณีศึกษาในวัฒนธรรมทวารวดีขึ้นชี้แจงว่า ในวัฒนธรรมทวารวดีนั้นปรากฏร่องรอยของพุทธศาสนาอย่างชัดเจน โดยจารึกส่วนใหญ่สัมพันธ์กับพุทธศาสนา นิกายสมัตติยะ นิกายหนึ่งในฝ่ายเถรวาท มีศูนย์กลางอยู่ ณ เมืองวัลภี รัฐคุชราต หรืออาจกล่าวรวมได้ว่าเป็นนิกายเถรวาท เพราะพบหลักฐานจำนวนมากแสดงถึงข้อพระธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกฝ่ายบาลี แต่ในขณะเดียวกันปรากฏร่องรอยของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานอยู่ร่วมด้วยดังพิจารณาได้จากรู้แบบศิลปะในวัฒนธรรมทวารวดีที่คล้ายคลึงกับศิลปะคุปตะ-วากฏกะในที่ราบสูงเดคข่าน ดังข้อเสนอของเชษฐ ติงส์ญชลิในข้างต้น (Indrawoath, 2002: 55-56; ผาสุข อินทรารุช, 2548: 203) นอกเหนือจากความสัมพันธ์ทางรูปแบบศิลปกรรมแล้ว หลักฐานสำคัญที่บ่งถึงความเป็นพุทธศาสนา มหายานได้แก่ ประติมากรรมพระโพธิสัตว์ทั้งหลายและประติมากรรมประดับอาคาร เช่น ประติมากรรมพระโพธิสัตว์ปูนปั้น จากเมืองคูบัว ประติมากรรมพระโพธิสัตว์สำริดจากเมืองโบราณอู่ทอง เป็นต้น ผาสุข อินทรารุชยังได้กล่าวต่อไปว่า อิทธิพล หรือร่องรอยของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานปรากฏชัดเจนในราวพุทธศตวรรษที่ 13 สัมพันธ์กับอิทธิพลของราชวงศ์คุปตะและหลังคุปตะ (วากฏกะ) ดังกล่าวแล้ว (ผาสุข อินทรารุช, 2542: 282-291)

งานวิจัยของสฤณีพงศ์ ขุนทรง มีความเห็นสอดคล้องกันกับข้อเสนอข้างต้นของ ผาสุข อินทรารุช ความว่า ในช่วงต้นของวัฒนธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12) รัฐในวัฒนธรรมทวารวดี ได้ยอมรับนับถือพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เนื่องจากพบหลักฐานจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี กระจายอยู่ทั่วไปทั้งในพื้นที่เมืองโบราณอู่ทอง เมืองคูบัว เมืองนครปฐมโบราณ ต่อมาในช่วงวัฒนธรรมทวารวดีตอนกลาง (พุทธศตวรรษที่ 13) อาณาจักรศรีวิชัยซึ่งมีฐานที่มั่นอยู่บริเวณหมู่เกาะได้ขยายอิทธิพลทางอำนาจขึ้นมายังพื้นที่อ่าวไทย ประจวบกันกับการแผ่อิทธิพลทางวัฒนธรรมของราชวงศ์ปาละซึ่งอุปถัมภ์พุทธศาสนา มหายานอยู่แล้วแต่เดิม เข้าสู่พื้นที่หมู่เกาะ การขยายอิทธิพลของรัฐศรีวิชัยจึงนำไปสู่การเกิดพุทธศาสนา มหายานในวัฒนธรรมทวารวดี (สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2558: 145-156, 223-236) ข้อเขียนข้างต้นนี้สอดคล้องกับบทวิเคราะห์ของประพจน์ อัครวิรุฬหการในข้างต้นที่ว่า พุทธศาสนาในภาคพื้นแผ่นดินใหญ่ฝั่งตะวันตก (ประเทศไทยและประเทศเมียนมา) เป็นพุทธศาสนา นิกายเถรวาท

ส่วนในพื้นที่คาบสมุทรมหานครเป็นฝ่ายมหายาน จึงไม่น่าแปลกใจหากพุทธศาสนาฝ่ายมหายานจะปรากฏร่องรอยในวัฒนธรรมทวารวดีหลังการติดต่อสัมพันธ์กับวัฒนธรรมศรีวิชัย

จิรัสสา คชาชีวะ เสนอว่า จากหลักฐานทางโบราณคดีได้พบหลักฐานบางประการแสดงถึงร่องรอยของพุทธศาสนาสกุลวัชรยานในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 เช่น พุทธศตวรรษที่ 12 พระภิกษุธรรมปาละ พระอาจารย์รูปสำคัญจากนาลันทาวิหารได้เดินทางมายังดินแดนสุวรรณทวีป (สุมาตรา) โดยในเวลาดังกล่าว นาลันทาวิหารกลายเป็นศูนย์กลางหนึ่งของพุทธศาสนานิกายวัชรยานแล้ว (Majumdar, 1986: 144) อย่างไรก็ตามก็ดีหลักฐานเกี่ยวเนื่องกับวัชรยานนั้นมีความหลากหลายกันออกไปตามภูมิภาคของแต่ละพื้นที่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ปรากฏชัดเจนที่สุดในอาณาจักรศรีวิชัยราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 อาณาจักรจามปาในรัชสมัยของพระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 แห่งดงเดือย ราวพุทธศตวรรษที่ 15 และอาณาจักรเขมรโบราณในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ราวพุทธศตวรรษที่ 18 ในพื้นที่อื่น เช่น วัฒนธรรมทวารวดี ปรากฏหลักฐานแต่ไม่มากนัก อาทิ พระพุทธรูปประทับเหนือพนังสบดีในวัฒนธรรมทวารวดี แสดงให้เห็นถึงการเหยียบย่ำเทพเจ้าในศาสนาฮินดู เป็นต้น ทั้งนี้ในกรณีพระพุทธรูปประทับเหนือพนังสบดีนั้น ผาสุข อินทราวุธ เสนอว่า ควรกำหนดให้มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 (จิรัสสา คชาชีวะ, 2559: 342-351, ผาสุข อินทราวุธ, 2542: 288)

3.4 สรุป

พุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ปรากฏร่องรอยหลักฐานตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 6 หลักฐานในระยะนี้เป็นสัญลักษณ์มงคลทางศาสนา เช่น ลูกปัดรูปตรีรัตน์ะ จีรูปสิงโต เป็นต้น ก่อนจะเริ่มพบหลักฐานในลักษณะของรูปเคารพทางศาสนาและจารึกราวพุทธศตวรรษที่ 9 ซึ่งมีความสัมพันธ์กับศิลปะอินเดียในภาคใต้ ทั้งนี้มีนักวิชาการบางท่านเสนอว่ามีอิทธิพลของศิลปะจีนด้วย การแพร่กระจายของพุทธศาสนานั้นสัมพันธ์กับการเจริญขึ้นของการค้าข้ามคาบสมุทรระหว่างอินเดีย เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และจีน

ในกรณีของจารึกพบว่า ภาษาที่ใช้ในการจารึกพุทธศาสนามีพื้นที่ของการกระจายตัวต่างกันไป คือ ในภาคพื้นทวีปฝั่งตะวันตกพบจารึกภาษาบาลีมากที่สุด ในพื้นที่อื่นพบจารึกภาษาสันสกฤตในปริมาณที่มากกว่า จากข้อมูลข้างต้นนี้นักวิชาการหลายท่านได้แบ่งนิกายต่าง ๆ ในพุทธศาสนาที่มีร่องรอยในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้เป็น 3 จำพวก ตามพื้นที่ ๆ ต่างกันออกไปประกอบ ดังนี้

1. พุทธศาสนานิกายเถรวาท แพร่หลายอยู่ในพื้นที่วัฒนธรรมปยู ในเมียนมาและวัฒนธรรมทวารวดี ในประเทศไทย มีหลักฐานสำคัญคือ จารึกเนื่องในพุทธศาสนาที่มีเนื้อหาสอดคล้อง

ตามข้อพระธรรมฝ่ายเถรวาท เช่น จารึกคาถาเย ธมมา และข้อพระธรรมอื่น ๆ ที่จารึกด้วยภาษาบาลี รวมถึงกลุ่มพระพุทธรูปศิลปะอมราวาทที่พบมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-12 เป็นต้น

2 พุทธศาสนานิกายสรรวาสติวาท อ้างอิงตามบันทึกพระภิกษุอึ้งจิ้ง พุทธศาสนานิกายดังกล่าวแพร่หลายอยู่ในพื้นที่คาบสมุทรมะละแควน้อย คือ ประเทศมาเลเซีย และประเทศอินโดนีเซีย หลักฐานสำคัญ อาทิ กลุ่มจารึกที่บันทึกด้วยภาษาสันสกฤต ซึ่งในบริเวณดังกล่าวไม่พบจารึกภาษาบาลี หลักฐานอีกประเภทหนึ่งคือตำนานเกี่ยวกับเจ้าชายคุณวรมันซึ่งเชื่อว่าเป็นพระธรรมทูต สังกัดในสรรวาสติวาทะ

3 พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน พบกระจายอยู่ทั่วไปในราวพุทธศตวรรษที่ 13 เป็นต้นไป อาจสัมพันธ์กับรูปแบบศิลปะคุปตะ-วาฏกะในที่ราบสูงเดคข่าน การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์ปาละกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หลักฐานสำคัญ คือ กลุ่มจารึกภาษาสันสกฤตที่พบกระจายตัวอย่างมากในพื้นที่คาบสมุทรมะละแควน้อย รวมถึงประเทศกัมพูชาและตอนใต้ของประเทศเวียดนาม ประติมากรรมพระโพธิสัตว์ซึ่งพบมากในราวพุทธศตวรรษที่ 13 เป็นต้นไป พุทธศาสนาสกุลนี้มีความยืดหยุ่นกว่าฝ่ายเถรวาทจึงอาจสัมพันธ์กับความเป็นอาณาจักรและรัฐมากกว่า

นอกจากนิกายทั้ง 3 ข้างต้นนักวิชาการหลายท่านยังเสนอว่า มีร่องรอยของพุทธศาสนานิกายธรรมคุปตะ นิกายมหายาน และนิกายวัชรยานด้วย ทั้งนี้จากการพิจารณาองค์ความรู้ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ประเด็นหนึ่งที่ยังไม่ชัดเจนนักคือ พุทธศาสนากับการสถาปนาความเป็นรัฐหรือความเป็นกษัตริย์ให้แก่ชนชั้นสูงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากการศึกษาของนักวิชาการหลายท่านเสนอว่า พุทธศาสนาได้เข้าสัมพันธ์กับชนชั้นสูงและสร้างความชอบธรรมบางอย่างให้กับความเป็นชนชั้นสูง แต่ยังมีนักวิชาการไม่มากนักอธิบายถึงที่มาที่ไปอย่างเป็นระบบ เพราะหากพิจารณาร่วมกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูพบว่า ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีความศักดิ์สิทธิ์บางอย่างซึ่งช่วยสนับสนุนอำนาจของชนชั้นปกครองมากกว่าที่พุทธศาสนามี จึงเป็นที่น่าสนใจว่ากระบวนการใดที่ทำให้พุทธศาสนาพัฒนาขึ้นมาสู่การเป็นศาสนาในระดับรัฐในหลายพื้นที่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

บทที่ 4

หลักฐานทางโบราณคดีเนื่องในพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6-12

ตั้งผู้วิจัยได้อ้างถึงแล้วว่า พุทธศาสนากับการสถาปนาความเป็นรัฐหรือความเป็นกษัตริย์ให้แก่ชนชั้นสูงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทว่าความหลากหลายของนิกายทางพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นประเด็นที่ยังไม่ได้ถูกหยิบยกขึ้นมาศึกษามากนัก ฉะนั้นการศึกษาในครั้งนี้จึงมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การศึกษาบทบาทของพุทธศาสนากับสังคมแรกเริ่มในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พร้อมทั้งความหลากหลายของพุทธศาสนาในช่วงต้นประวัติศาสตร์ เพราะการเข้าใจถึงนิกายที่แตกต่างหลากหลายนั้นย่อมนำมาซึ่งความคิดทางสังคมที่ต่างกันออกไปตามโลกทัศน์ของกลุ่มนิกายต่าง ๆ เพื่อการเข้าใจและเพื่อการวิเคราะห์ข้อมูลอื่นจะเกิดขึ้นในลำดับถัดไปนี้ ผู้วิจัยจึงได้รวบรวมและแสดงหลักฐานทางโบราณคดีประเภทต่าง ๆ ที่มีความเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภายในกรอบเวลาดั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 6-12 คือ ตั้งแต่เริ่มปรากฏหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาเนื่องในวัฒนธรรมพูนันจนถึงช่วงแรกเริ่มวัฒนธรรมทวารวดี ปยู เจนละ จาม ปา และก่อนศรีวิชัย โดยศึกษาในพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นแผ่นดินใหญ่ (ประเทศเมียนมา กัมพูชา เวียดนาม (เฉพาะเขตวัฒนธรรมจามปา) และไทย) ส่วนคาบสมุทรม (ประเทศมาเลเซีย) และภาคพื้นหมู่เกาะ (ประเทศอินโดนีเซีย) และผู้วิจัยได้ทำการแบ่งหลักฐานออกเป็นประเภทต่าง ๆ เพื่อพิจารณาทั้งสิ้น 5 ประเภท ประกอบด้วย 1) จารึก 2) ประติมากรรม ได้แก่ พระพุทธรูป เทวรูป พระโพธิสัตว์ สถูปจำลอง และประติมากรรมอื่น ๆ 3) พระพิมพ์ 4) ภาพเล่าเรื่อง และ 5) สถาปัตยกรรม

เพื่อความเข้าใจภาพรวมของหลักฐาน ผู้วิจัยจะอธิบายหลักฐานที่พบตามลำดับของพื้นที่และลำดับของหลักฐานจากจารึกถึงสถาปัตยกรรม ตามลำดับดังนี้ 1) คาบสมุทรมและหมู่เกาะ หมายถึง ประเทศมาเลเซีย-อินโดนีเซีย 2) ประเทศเมียนมา 3) ประเทศกัมพูชา 4) ประเทศเวียดนาม (เฉพาะในเขตวัฒนธรรมจามปา) และ 5) ประเทศไทย

4.1 พื้นที่คาบสมุทรและหมู่เกาะ

พื้นที่คาบสมุทรและหมู่เกาะของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ครอบคลุมพื้นที่ของประเทศมาเลเซียและอินโดนีเซียปัจจุบัน เอกสารจีนอายุราวพุทธศตวรรษที่ 6-13 หลายฉบับอ้างอิงถึงการเดินทางของภิกษุจีนมายังภูมิภาคหมู่เกาะเพื่อเดินทางต่อไปยังอินเดีย หรือเพื่อเดินทางจากอินเดียกลับสู่แผ่นดินจีน อาทิ พระภิกษุอี้จิงได้เดินทางมาพำนัก ณ บริเวณหมู่เกาะชวาถึง 2 ครั้ง โดยดินแดนแห่งนี้เป็นที่พำนักเพื่อเตรียมตัวก่อนจะเดินทางไปศึกษาพระคัมภีร์ต้นฉบับ ณ ชมพูทวีป และเมื่อได้รับพระคัมภีร์จากชมพูทวีปแล้ว ท่านก็ได้เดินทางกลับมายังดินแดนแห่งนี้อีกครั้งเพื่อแปลและคัดลอกพระคัมภีร์ (I-Tsing, 1966: xxxiii-xxxiv) ด้วยสภาพแวดล้อมและสถานที่ตั้งที่เอื้ออำนวยต่อการเดินทางข้ามคาบสมุทรระหว่างอินเดียและจีน ส่งผลให้พื้นที่คาบสมุทรและหมู่เกาะของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อุดมไปด้วยหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมาก ดังนี้

4.1.1 หลักฐานจารึก

จากการเก็บข้อมูลในเบื้องต้นผู้วิจัยพบว่า จารึกในพื้นที่คาบสมุทรมะและหมู่เกาะมีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6-13 จำนวน 11 หลัก จารึกแต่ละหลักมีรายละเอียดดังนี้

4.1.1.1 จารึกในประเทศมาเลเซีย

 <p>(ที่มา: Khaw, Ramli, Nik Abdul Rahman, and Zainun, 2011: 20)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อจารึก	จารึกสุโขทัย 1 (Sungai Mas I)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร- ภาษา	อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	กัมปุง สุโขทัย (Kampun Sungai Mas) รัฐเกดะห์ ประเทศมาเลเซีย
	ลักษณะ ของจารึก	เป็นจารึกแผ่นหินสลัก เป็นรูปสลูปนุนต่ำ ขนาดกว้าง 41 เซนติเมตร ยาว 25 เซนติเมตร หนา 5 เซนติเมตร
	เนื้อหา:	จารึกคาถาในพุทธศาสนาจำนวน 2 บาท บาทที่ 1: อัญญาจ (จ)ยาเต กรรมะ ชันมนะ กรรมะ การะ บาทที่ 2: [อัญญาณา] (จ)ยาเต กรรมะ กรรมะ ภาวะ [นะ ชะ] ยะ สันนิษฐานข้อความในจารึกระบุถึง คาถา เย เต (YE TE mantra) ซึ่งเป็นส่วนต่อของคาถาเย ธมมา (Allen, 1985: 38-41, 49; Khaw, Ramli, Nik Abdul Rahman, and Zainun, 2011: 9)

 <p>(ที่มา: Jabatan Sejarah The Historian Secret Society, 2016)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อจารึก	จารึกสุโขทัย 2 (Sungai Mas II)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	กัมปุง สุโขทัย รัฐเกดะห์ ประเทศมาเลเซีย
	ลักษณะของจารึก	เป็นจารึกแผ่นหิน ขนาดกว้าง 1.8-2.5 เซนติเมตร ยาว 1.45 เซนติเมตร มีจารึกทั้ง 2 ด้าน
เนื้อหา: พุทธภาษิตจากคัมภีร์ “สาครมติปริปัญญา” ของนิกายมัธยมิกะ (Khaw, Ramli, Nik Abdul Rahman, and Zainun, 2011:10-11)		

 <p>(ที่มา: Hassan, Zolkurnian Chia, Stephen and Mohd Isa, Hamid, 2011: 41)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อจารึก	จารึกจาก SB1B
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรพราหมี-ปัลลวะ ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	โบราณสถาน SB1B แหล่งโบราณคดี สุโขทัย / บูกังวัลเลย์ รัฐเกดะห์ ประเทศมาเลเซีย
	ลักษณะของจารึก	ขนาดราว 5 เซนติเมตร จำนวน 7 แผ่น แผ่น 1 เป็นหิน อีก 6 แผ่นเป็นทอง มีจารึกหนึ่งด้าน รวมทั้งสิ้น 8 ประโยค
เนื้อหา: สันนิษฐานว่า สะท้อนถึงการฝึกฝนจิตใจทางพุทธศาสนา ใกล้เคียงกับจารึกสุโขทัย 2 (Hassan, Zolkurnian Chia, Stephen and Mohd Isa, Hamid, 2011: 40)		

เนื้อหาของจารึกสุโขทัย 2 และจารึกจาก SB1B กล่าวถึง พละ 10 (Bala), วสรทัยะ 4 (Vasaradya) หมายถึงพลังพิเศษทั้ง 4, ธรรม อเวนิกะ 18 (Dharma Avenika) หมายถึง ความสันโดษของพระพุทธองค์ทั้ง 18 พร้อมด้วยการเข้าถึงธรรมะ อันเกิดขึ้นจากเข้าใจถึงการไม่มีอยู่ (สูญญตา) ผู้เข้าถึงพระธรรมนี้ คือ ผู้เข้าถึงธรรมะ / ผู้เข้าถึงพระพุทธะ (Hergoualch, 2002: 209 อ้างถึงใน Hassan, Chia, and Mohd Isa, 2011: 40) จึงมีความเป็นไปได้ว่า จารึกทั้ง 2 อาจมีที่มาของเนื้อหาเดียวกัน คือ คัมภีร์ “สาครมติปริปถจนา” ของนิกายมัธยมิกะ (Khaw, Ramli, Nik Abdul Rahman, and Zainun, 2011: 10-11)

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 74)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อจารึก	จารึกมหานาวิกพุทธคุปตะ (The Buddhagupta Inscription)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	กัมปุง สุโขทัย รัฐเกดะห์ ประเทศมาเลเซีย
	ลักษณะของจารึก	เป็นจารึกแผ่นหินสลักรูปสถูปนูนต่ำ รูปแบบและขนาดคล้ายคลึงกับ จารึกสุโขทัย 1
เนื้อหา: ขอให้การเดินทางมหานาวิก (นายเรือ) พุทธคุปตะแห่งรักตมฤตติกา (ดินแดนดินแดง) ประสบความสำเร็จ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2549: 28)		

“รักตมฤตติกา” หรือ “ประเทศดินแดง” นี้ ยอร์ช เซเดส์สันนิษฐานว่า อาจตรงกับประเทศที่เรียกว่า “จิฎุ” (Chih-t'u) ของชาวจีน ซึ่งอาจตั้งอยู่บนอ่าวไทยแถบบริเวณจังหวัดพัทลุงในภาคใต้ของประเทศไทย หรือแถบรัฐกลันตันทางตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศมาเลเซีย (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2549: 28; Coedès, 1968: 51) อมรา ศรีสุชาติ กล่าวว่า รักตมฤตติกา หรือ กฐาหะนี คือ ชื่อภูเขาคอบคลุมพื้นที่ตั้งแต่สงขลา-นราธิวาสในฝั่งตะวันออก และพื้นที่รัฐเกดะห์และปัลลิวในทางทิศตะวันตก (อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 33) พอล วีทลีย์ (Paul Wheatley) ให้ความเห็นว่า ประเทศจิฎุเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรพูนัน ตั้งอยู่ในเขตรัฐกลันตัน ประชากรส่วนใหญ่นับถือศาสนาพราหมณ์ มีผู้นับถือพุทธศาสนาอยู่เล็กน้อย (Wheatley, 1961: 28-30, 36)

4.1.1.2 จารึกในประเทศอินโดนีเซีย

ลำดับที่	1
ชื่อจารึก	จารึกแผ่นทองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า 10 แผ่น
อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
ตัวอักษร-ภาษา	ตัวอักษรไม่แน่ชัด - ภาษาสันสกฤต
สถานที่พบ	ไม่ทราบแน่ชัด แต่สันนิษฐานว่าเคยบรรจุอยู่ในสลูบ ในพื้นที่เกาะชวา
ลักษณะของจารึก	เป็นแผ่นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า 8 แผ่นแรกมีจารึกสองด้าน อีก 2 แผ่นมีจารึกเพียงด้านเดียว แผ่นสุดท้ายมีสัญลักษณ์ซึ่งไม่อาจเข้าใจ
เนื้อหา:	ในจารึก 8 แผ่นที่ปรากฏจารึกทั้งสองด้าน บรรยายหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา ได้แก่ “ปฏิจจสมุปบาท” อีก 2 แผ่นเป็นจารึกสั้น ๆ ระบุถึงหลักความเชื่อในพุทธศาสนา (Miksic, 1990: 23)

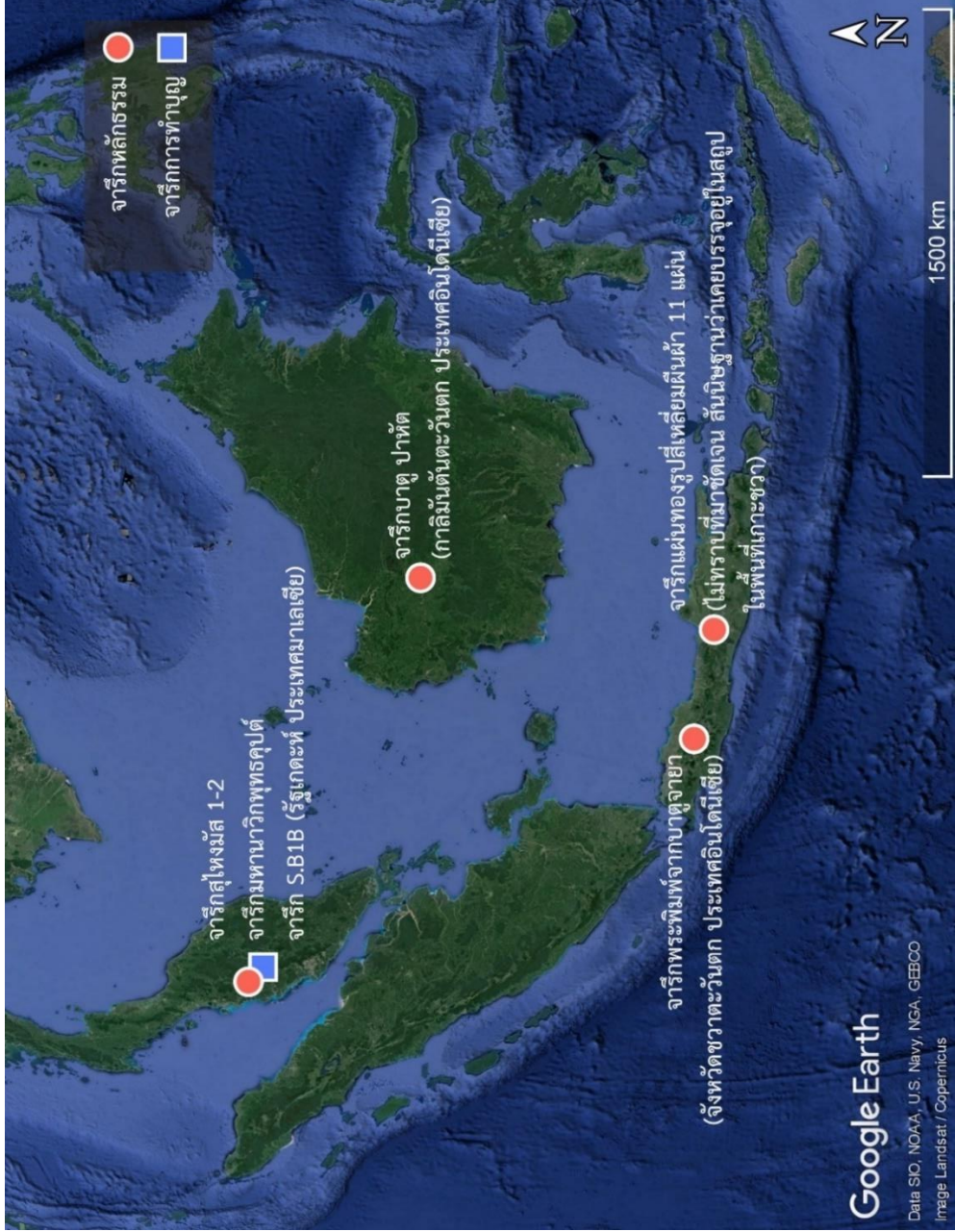
จอห์น มิกซิค (John Miksic) สันนิษฐานว่า จารึกดังกล่าวควรจะถูกใช้เป็นเครื่องรางบรรจุภายในสลูบ หรือศาสนสถานมากกว่าจะใช้เพื่อการอ่าน จีรัสสา คชาชีวะเสนอว่า ข้อความในจารึกเกิดจากการคัดลอกจากคัมภีร์ต้นฉบับซึ่งอาจถูกนำเข้ามาที่ชวาตั้งแต่ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 10 โดยเจ้าชายคุณวรมันแห่งแคว้นเมียร์ โดยการคัดลอกดังกล่าวคาดว่ากระทำขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12 ทั้งนี้จารึกดังกล่าวมีลักษณะทางไวยากรณ์สันสกฤตที่ไม่เคร่งครัดนักสันนิษฐานว่า อาจแต่งขึ้นในท้องถิ่นเอง และสนับสนุนข้อเสนอที่ว่า จารึกกลุ่มนี้มิได้ถูกเขียนขึ้นเพื่อการอ่านตามไวยากรณ์ (Miksic, 1990: 23; จีรัสสา คชาชีวะ, 2559: 128)

 <p>(ที่มา: OD-3895I-Situs Batu Pahat, เข้าถึงเมื่อ 14 มีนาคม 2563, เข้าถึงได้จาก https://www.pinterest.com/pin/599049187917015725/)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อจารึก	จารึกบาตู ปาหัต (Batu Pahat)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	ตัวอักษรไม่แน่ชัด - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	จังหวัดกาลิมันตันตะวันตก เกาะกาลิมันตัน
	ลักษณะของจารึก	เป็นหินโดดธรรมชาติ ขนาดใหญ่ มีการสลักหินเป็น รูปสลูบ 7 องค์ มีจารึก ด้านใต้ของสลูบทั้ง 7 องค์
	เนื้อหา:	จารึกฉันทอธิบายถึงเหตุแห่งการเกิด (ปฏิจจสมุปบาท) และกฎแห่งกรรม (Skilling, 2014: 61)

 <p>(ที่มา: Indradjaya, 2014: 117)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อจารึก	จารึกพระพิมพ์จากบาตูจายา
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	ตัวอักษรไม่แน่ชัด - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	บาตูจายา (Batujaya) จังหวัด ชวาตะวันตก ประเทศอินโดนีเซีย
	ลักษณะของจารึก	เป็นจารึกอยู่บริเวณด้านใต้ฐาน พระพุทธรูปซึ่งถูกขนาบด้วย พระโพธิสัตว์จำนวน 2 องค์ บนพระพิมพ์ดินดิบ
	เนื้อหา:	สันนิษฐานว่าเป็นมนต์ในพุทธศาสนาหายาน ? (Indradjaya, 2014: 117)

ลำดับที่	4
ชื่อจารึก	จารึกจากจันทิ บาลังโดกัน (Candi Blandongan)
อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
ตัวอักษร-ภาษา	ตัวอักษรไม่แน่ชัด - ภาษาสันสกฤต
สถานที่พบ	บาตูจาया จังหวัดชวาตะวันตก ประเทศอินโดนีเซีย
ลักษณะของจารึก	เป็นแผ่นดินเผาและแผ่นทอง
<p>เนื้อหา: กล่าวถึงคาถา อัญญา ناج (จิ)ยาเต กรรมะ เป็นที่นิยมมากในแถบคาบสมุทรมและหมู่เกาะ (Indradjaya, 2014: 117)</p>	

แผนที่ที่ 2 การกระจายตัวของจารึกเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศมาเลเซียและอินโดนีเซีย
(ตัดแปลงจาก Google Earth Pro)

4.1.2 หลักฐานประติมากรรม

หลักฐานประติมากรรมที่รวบรวมได้มีทั้งสิ้น 13 ชิ้น โดยหลักฐานส่วนใหญ่อยู่ในเขตประเทศอินโดนีเซียมากกว่าในประเทศมาเลเซีย ดังนี้

4.1.2.1 ประติมากรรมในประเทศมาเลเซีย

4.1.2.1.1 พระพุทธรูป

 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 106)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สำริด
	อายุ	ต้นพุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	บูจิง วัลเลย์ (Bujang Valley) รัฐเกดะห์ ประเทศมาเลเซีย
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรีกังค์ ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว พระหัตถ์ขวาแสดงวรมุทรา
	ข้อสังเกต: -	

 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 110)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน ดินเผา
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	บูจิง วัลเลย์ รัฐเกดะห์ ประเทศมาเลเซีย
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว พระหัตถ์ซ้ายแสดงอภัยมุทรา
	ข้อสังเกต: -	

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 75)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	คาบสมุทรมลายู
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว พระหัตถ์ขวาหักหาย
	ข้อสังเกต: -	

 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 102)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อ	เศียรพระพุทธรูป หินทราย
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	บูจิ่ง วิลเลจ รัฐเกดะห์ ประเทศมาเลเซีย
	ลักษณะ ทางกายภาพ	สภาพชำรุดเหลือเพียงพระเศียร และส่วนพระพักตร์ถูกตัด
	ข้อสังเกต: -	

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 75)</p>	ลำดับที่	5
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	บูจิ่ง วิลเลียม รัฐเกดะห์ ประเทศมาเลเซีย
	ลักษณะทางกายภาพ	ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว ประทับยืนตรีกังค์เล็กน้อย พระหัตถ์ขวาแสดงวิตรรกมูทรา
ข้อสังเกต: -		

4.1.2.2 ประติมากรรมในประเทศอินโดนีเซีย

4.1.2.2.1 พระพุทธรูป

 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 28)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	เมาร่าจัมบี (Muara jambi) เกาะสุมาตรา ประเทศอินโดนีเซีย
	ลักษณะทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มคลุม เรียบไม่มีริ้ว
ข้อสังเกต: พระพุทธรูปมีการลงรักปิดทอง		

 <p>(ที่มา: Fontein, 1990: 179)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	โกตาบลาเตอร์ (Kotablater) จัมเบอร์ (Jamber) ชาวตะวันออก ประเทศอินโดนีเซีย
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มเฉียง มีริ้ว พระหัตถ์ขวาแสดงอภัยมุทรา
ข้อสังเกต: มีลักษณะของพระพุทธรูปศิลปะลังกาและอินเดียนได้ คือ แสดงอภัยมุทราแบบหันสันพระหัตถ์		

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 8)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อ	พระพุทธรูปสำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	เมืองสิเกนแดง (Sikendeng) จังหวัดสุลาเวสีกลาง ประเทศอินโดนีเซีย
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ครองจีวรห่มเฉียง มีริ้ว มีสภาพชำรุด พระวรกายท่อนล่างหัก หาย พระกรหักหายทั้ง 2 ข้าง
ข้อสังเกต: มีลักษณะของพระพุทธรูปศิลปะลังกา		

 <p>(ที่มา: Beguin, 2009: 128)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อินโดนีเซีย
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรีกังค์เล็กน้อย ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว พระหัตถ์ขวาแสดงวितรรคมุทรา
	ข้อสังเกต: -	

 <p>(ที่มา: Manguin, 2014: 115)</p>	ลำดับที่	5
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	จากจันทิงกิป (Candi Tlنگkip) จังหวัดสุมาตราใต้ ประเทศอินโดนีเซีย
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มคลุม เรียบไม่มีริ้ว พระหัตถ์ขวาแสดงวितรรคมุทรา พระหัตถ์ซ้ายหักหาย
	ข้อสังเกต: เป็นพระพุทธรูปศิลา ลักษณะคล้ายศิลปะ ทวารวดี	

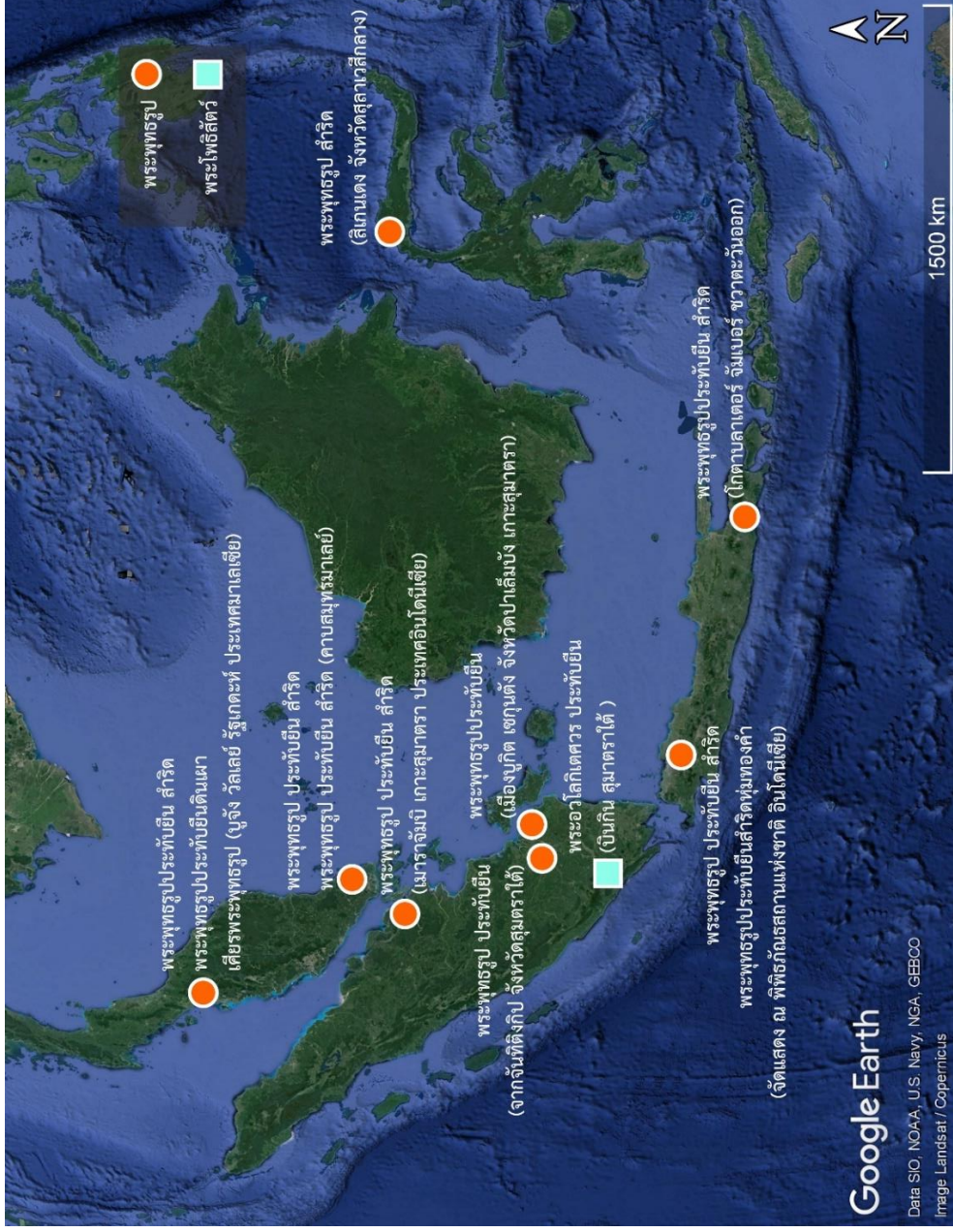
 <p>(ที่มา: Beguin, 2009: 128)</p>	ลำดับที่	6
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืนสำริด กะไหล่ทองคำ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อินโดนีเซีย
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มคลุม พระหัตถ์ขวาแสดงวิตรรกมูทรา
	ข้อสังเกต:	พระหัตถ์ซ้ายคล้ายถือบาตรในพระหัตถ์

 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 22)</p>	ลำดับที่	7
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	เมืองบูกิต เซกุนตัง (Bukit Siguntang) จังหวัดปาเล็มบัง (Palembang) เกาะสุมาตรา ประเทศอินโดนีเซีย
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มคลุม มีริ้วประติษฐาน สภาพชำรุด พระหัตถ์ทั้ง 2 หักหาย พระบาทหักหายเช่นกัน
	ข้อสังเกต:	พระพุทธรูปหินทรายขนาดใหญ่ สูงถึง 277 เซนติเมตร นับเป็นพระพุทธรูปที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในช่วง พุทธศตวรรษที่ 12 ที่พบในประเทศอินโดนีเซีย

4.1.2.2.2 พระโพธิสัตว์

 <p>(ที่มา: Manguin, 2014: 115)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	ประติมากรรมพระอวโลกิเตศวรศิลา ประทับยืน
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	บินกิน (Bingin) จังหวัดสุมาตราใต้ ประเทศอินโดนีเซีย
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง นุ่งผ้ายาวกรอมเท้า มี 4 กร โดยพระหัตถ์ขวาทั้ง 2 หักหาย พระหัตถ์ซ้ายไม่เห็นของถือชัดเจน
ข้อสังเกต: -		

จากหลักฐานทั้งสิ้น 13 ชิ้น จะสามารถแบ่งเป็นหลักฐานจากประเทศมาเลเซีย 5 ชิ้น และประเทศอินโดนีเซีย 8 ชิ้น ปรากฏข้อสังเกตประการหนึ่งว่า หลักฐานในประเทศมาเลเซียทั้งหมดเป็นพระพุทธรูป และส่วนใหญ่กระจุกตัวอยู่ในพื้นที่รัฐเกดะห์เช่นเดียวกับหลักฐานประเภทจารึก ประเทศอินโดนีเซียนั้นปรากฏหลักฐานคล้ายคลึงกับในกรณีของประเทศมาเลเซียคือ จากหลักฐานทั้ง 8 ชิ้น เป็นพระพุทธรูป 7 ชิ้น และพระโพธิสัตว์เพียง 1 ชิ้นซึ่งอาจเป็นร่องรอยของพุทธศาสนาหายาน

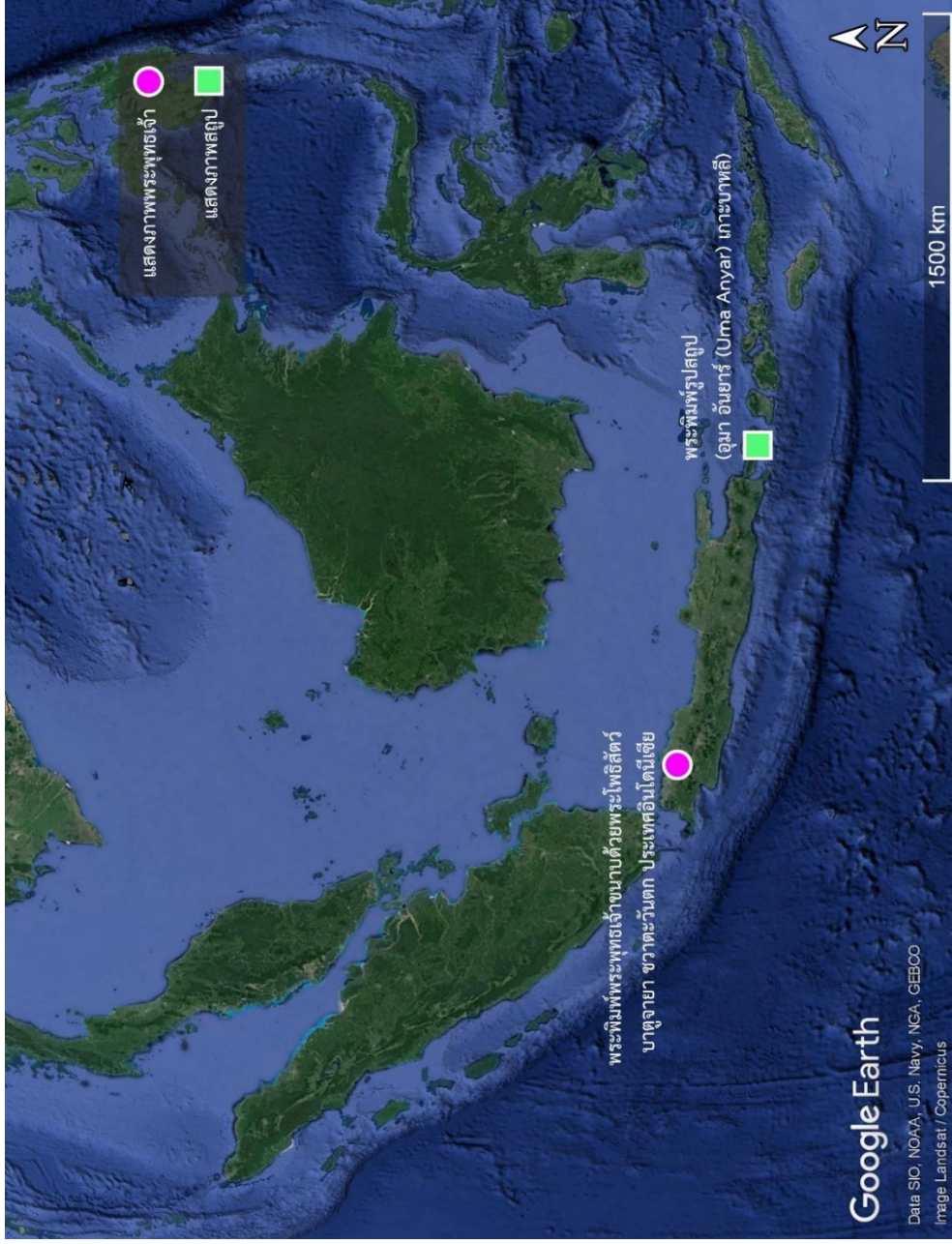

แผนที่ที่ 3 การกระจายตัวของประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศไทยมาเลเซียและอินโดนีเซีย
 (ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

4.1.3 พระพิมพ์

หลักฐานประเภทนี้มีปริมาณที่มากกว่าจะรวบรวมได้ครบทั้งหมดทุกชิ้น ในการศึกษาครั้งนี้ จึงทำการแบ่งรูปแบบของพระพิมพ์ออกตามรูปแบบต่าง ๆ ที่พบ 2 รูปแบบ ประกอบด้วย

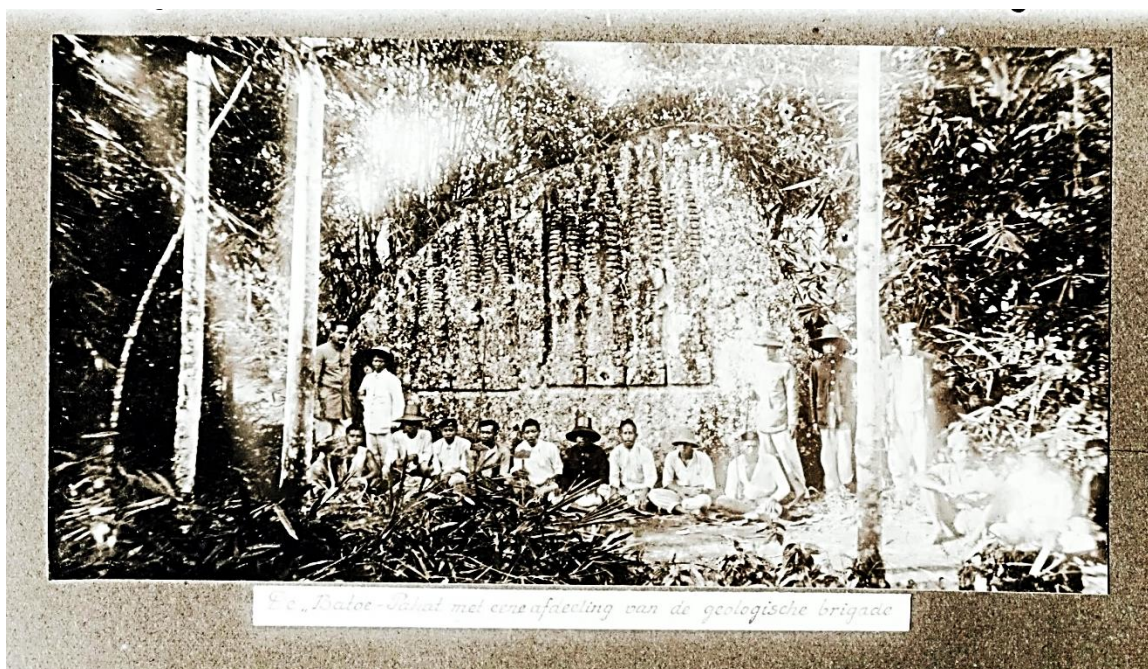
 <p>(ที่มา: Indradjaya, 2014: 117)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	พระพิมพ์พระพุทธเจ้า ขนาดด้วยพระโพธิสัตว์
	แสดงภาพ	พระพุทธเจ้า
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	บาตูกายา ซวาตะวันตก ประเทศอินโดนีเซีย
	วัตถุดิบ	ดินเผา
	ลักษณะ: พระพุทธเจ้าแสดงวิตรรกมูทรา ประทับนั่ง ห้อยพระบาทบนบัลลังก์ ขนาดด้วยพระโพธิสัตว์ 2 องค์ ปรากฏจารึกด้านล่าง โดยรูปแบบนี้พบกระจายทั่วไปใน เอเชียตะวันออกเฉียงใต้	
 <p>(ที่มา: Indradjaya, 2014: 117)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อ	พระพิมพ์รูปสฤป
	แสดงภาพ	สฤป
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	อูมา อันยาร์ (Uma Anyar) เกาะบาหลี ประเทศอินโดนีเซีย
	วัตถุดิบ	ดินเผา
	ลักษณะ: มีสฤปประธานล้อมด้วยประภามณฑล แวดล้อม ด้วยแถวสฤปขนาดเล็กเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส	

แผนที่ที่ 4 การกระจายตัวของพระพิมพ์ในประเทศไทยมาเลเซียและอินโดนีเซีย
(ตัดแปลงจาก Google Earth Pro)

4.1.4 ภาพเล่าเรื่อง

ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 13 ในพื้นที่คาบสมุทรมและหมู่เกาะพบภาพเล่าเรื่องเพียง 1 ภาพเท่านั้น ได้แก่ ภาพสลักสลูป 7 องค์เรียงกันจากบาตู ปาหัต หรือจารึกบาตู ปาหัต (ภาพที่ 22) ซึ่งได้กล่าวถึงแล้วบางส่วน ทั้งนี้ภาพสลักดังกล่าวสลักอยู่บริเวณหินโดดอร์รรมชาติ มีการตัดหินออกเป็นช่องก่อนจะสลัก ภาพสลูปทั้ง 7 องค์ลงไป สันนิษฐานว่า สลูปทั้ง 7 องค์นี้อาจเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้า 7 องค์ เนื่องจากสลูปในทางประติมานวิทยาสามารถใช้เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้าได้ (Skilling, 2014: 61)

ภาพที่ 22 ภาพสลักสลูป 7 ทิศ จากบาตู ปาหัต

(ที่มา: OD-3895I-Situs Batu Pahat, เข้าถึงเมื่อ 14 มีนาคม 2563,

เข้าถึงได้จาก <https://www.pinterest.com/pin/599049187917015725/>)

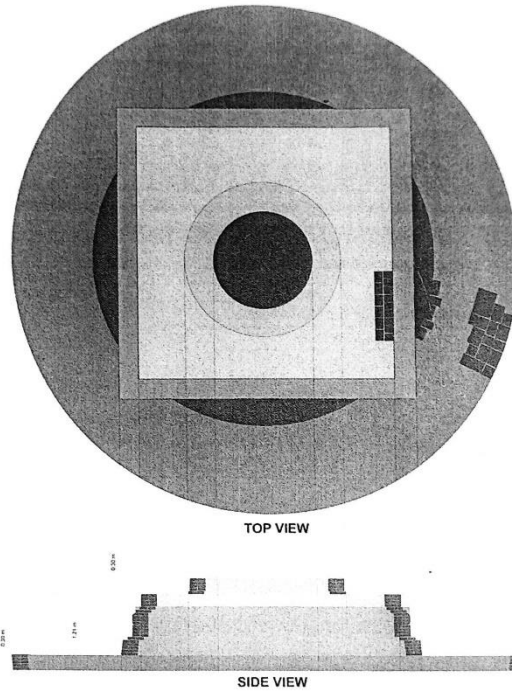
4.1.5 สถาปัตยกรรม

หลักฐานประเภทสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นเนื่องในพุทธศาสนาซึ่งมีอายุถึงพุทธศตวรรษที่ 12 นั้น มีเพียง 2 แห่งเท่านั้น ประกอบด้วย 1) สถูปสุโขทัย บาตู และ 2) จันทิ บาลังโตกัน อย่างไรก็ตาม ในช่วงร่วมสมัยนั้นปรากฏการสร้างอาคารสถาปัตยกรรมเนื่องในศาสนาอื่นร่วมอยู่ด้วย เช่น กลุ่มเทวาลัย ศาสนาฮินดู บนที่ราบสูงเดียง (Diang plateau) สร้างโดยราชวงศ์สัจยชัย ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-14 เป็นต้น (เชษฐ ติงส์ชูลี, 2558ก: 4, 12)

4.1.5.1 สถูปสุโขทัย บาตู แหล่งโบราณคดีสุโขทัย (Sungai Batu) ตั้งอยู่ในบริเวณบูกังวัลเลย์ รัฐเกดะห์ ประเทศมาเลเซียปัจจุบัน ในปีพ.ศ. 2552 นักโบราณคดีชาวมาเลเซียจากสถาบันวิจัย Centre for Global Archaeological Research มหาวิทยาลัยซัน มาเลเซีย (Sains Malaysia) ปีนัง พร้อมด้วยนักโบราณคดีจากกรมมรดกแห่งชาติ (Department of National Heritage) ได้ร่วมกันขุดค้นแหล่งโบราณคดีสุโขทัย พบสถาปัตยกรรมก่อด้วยอิฐ 1 หลัง คือ โบราณสถาน SB1B พร้อมโครงสร้างอิฐซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นเขื่อน (SB1A) และโบราณวัตถุอีกจำนวนมาก อาทิ จารึก SB1B ลูกปัดแก้ว รูปผู้หญิงอุ้มเด็ก ชิ้นส่วนประติมากรรมหิน เป็นต้น (Hassan, Chia, and Mohd Isa, 2011: 33-40; อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 108, 110)

โบราณสถาน SB1B เป็นโบราณสถานสร้างด้วยอิฐ อาคารหลังนี้สามารถแยกองค์ประกอบของอาคารได้เป็น 3 ส่วน คือ 1) ฐานรอบอาคารทรงกลม 2) ฐานอาคารประธานทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัส และ 3) ส่วนกลางทรงกลม (ภาพที่ 23-24) สันนิษฐานว่า อาคารหลังนี้อาจสร้างขึ้นเพื่อใช้ประกอบกิจกรรมทางพุทธศาสนา พิจารณาจากการพบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาบริเวณฐานกลม อาจแสดงถึงพิธีกรรมบางอย่าง ทั้งนี้รูปแบบของอาคารที่มีฐานกลมล้อมรอบนั้น อาจสะท้อนถึงจักรวาลวิทยา เพราะตัวฐานกลมนี้เป็นสัญลักษณ์ของพระอาทิตย์ พระจันทร์ และโลก (Hassan, Chia, and Mohd Isa, 2011: 38)

โครงสร้างเขื่อน SB1A เป็นแนวโครงสร้างก่อด้วยอิฐอยู่ใกล้บริเวณแม่น้ำทางด้านทิศตะวันออกของแหล่ง โครงสร้างดังกล่าวสร้างขนานตามแนวแม่น้ำ (เหนือ-ใต้) ประมาณ 4.8 เมตร แต่สันนิษฐานว่า อาจจะยาวต่อเนื่องไปอีกถึง 100 เมตร ในระหว่างการขุดค้นบริเวณดังกล่าว ได้พบชิ้นส่วนกระเบื้องมุงหลังคาจึงมีความเป็นไปได้ว่า เขื่อนนี้อาจมีโครงสร้างหลังคาคลุมอยู่ (Hassan, Chia, and Mohd Isa, 2011: 42, 44) (ภาพที่ 25)

ภาพที่ 23 ภาพลายเส้นโบราณสถาน SB1B แหล่งโบราณคดีบูจิงวัลเลย์
(ที่มา: Hassan, Chia, and Mohd Isa, 2011: 38)

ภาพที่ 24 โบราณสถาน SB1B แหล่งโบราณคดีบูจิงวัลเลย์
(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 108)

ภาพที่ 25 โครงสร้างเขื่อน SB1A แหล่งโบราณคดีบูจังวัลเลย์
(ที่มา: Hassan, Chia, and Mohd Isa, 2011: 42)

ทั้งนี้ทางโครงการได้เลือกนำตัวอย่างอินทรีย์วัตถุบางส่วนที่พบร่วมกับโบราณสถานทั้งสองไปตรวจหาค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ด้วยวิธีหาค่าอายุจากเรดิโอคาร์บอน (Radiocarbon) วิธี AMS (Accelerated mass spectrometry) และวิธี OSL (Optical stimulated luminescence) พบว่าสถาปัตยกรรมทั้งสองควรมีอายุเมื่อแรกสร้างอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6-7 และถูกใช้งานอย่างต่อเนื่องถึงราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ดังพบจารึก SB1B ซึ่งได้กล่าวแล้ว (Hassan, Chia, and Mohd Isa, 2011: 35-37)

4.1.5.2 จันที บาลังโตกัน (Candi Blandongan) ตั้งอยู่ที่เมืองบาดุงจาจา จังหวัดชวาตะวันตก เกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย (ภาพที่ 26) เป็นโบราณสถานอิฐสร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 12 ลักษณะโดยรวมของโบราณสถานแห่งนี้ คือ ฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัสยกเก็จบริเวณมุมทั้ง 4 ของอาคาร ตัวฐานมีบันไดทางขึ้น 4 ด้าน ด้านบนปรากฏเป็นลานประทักษิณรอบโครงสร้างทรงสี่เหลี่ยมซึ่งมีการทำส่วนยุบเข้า ลักษณะคล้ายซุ้มจรณะนำทั้ง 4 ด้าน หรือคล้ายฐานล่างคือ เป็นอาคารผังสี่เหลี่ยมยกเก็จเอกสูติจันโต อินทรทชยะ (Agustijanto Indradjaya) กล่าวว่า อาคารแห่งนี้มีลักษณะคล้ายวัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม ศิลปะทวารวดี ในภาคกลางของประเทศไทย (Indradjaya, 2014: 117)

ทั้งนี้ผู้ศึกษามีความเห็นว่างูรูปแบบของฐานอาคารแห่งนี้มีความคล้ายคลึงกับชุดฐานของเจดีย์จุลประโทน จังหวัดนครปฐม ระยะแรกมากกว่าวัดพระเมรุ เนื่องจากมีลวดบัวขนาดใหญ่และมีการเจาะช่องสำหรับบรรจุภาพเล่าเรื่อง และมีการสร้างลานทักษิณพร้อมบันไดขึ้นลงทั้ง 4 ด้านใกล้เคียงกับจันทิบาลังโดกันแห่งนี้

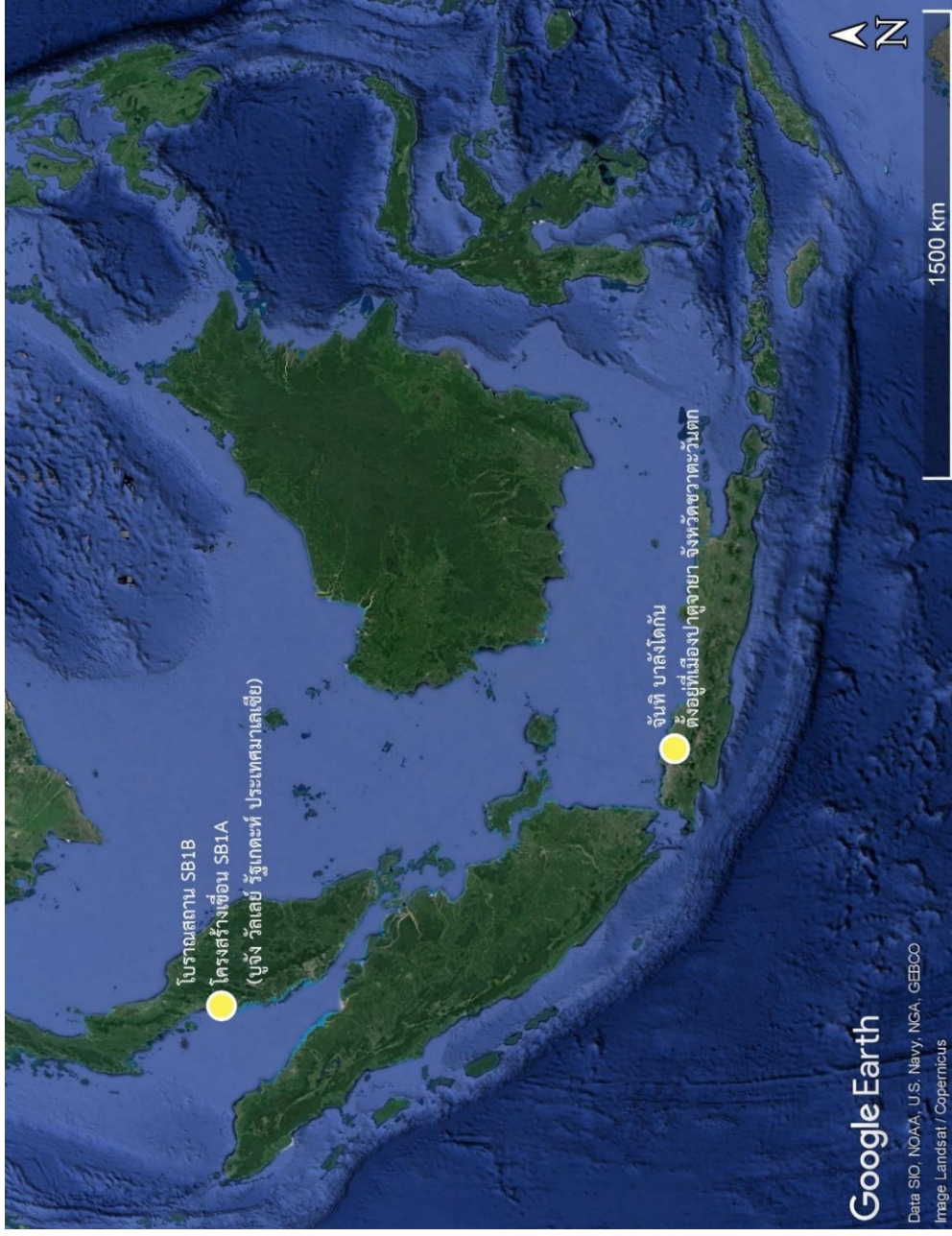
ภาพที่ 26 จันทิบาลังโดกัน

(ที่มา: Krisma Adiwibawa, **Candi Blandongan: Another Buddhist Temple in WestJava**,

เข้าถึงเมื่อ 18 มีนาคม 2563, เข้าถึงได้จาก

<https://krismaadiwibawa.wordpress.com/2016/07/07/candi-blandongan/>)

แผนที่ที่ 5 การกระจายตัวของโบราณสถานเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศมาเลเซียและอินโดนีเซีย

(ตัดแปลงจาก Google Earth Pro)

4.2 ประเทศเมียนมา

4.2.1 หลักฐานจารึก

พบทั้งสิ้น 11 ชิ้น ประกอบด้วย

 <p>(ที่มา: Singer, 2008: 168)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อจารึก	จารึกตวง ปวก จี (Taung Pauk Gyi)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 8-10
	ตัวอักษร-ภาษา	พราหมี – ภาษาไม่น้ำขจัด
	สถานที่พบ	ระหว่างเมือง Kyauk Taw กับวัดพระมหามุนี
	ลักษณะ ของจารึก	เป็นแผ่นหินมีรูปทรงแบบ สี่เหลี่ยมผืนผ้า
	เนื้อหา:	อ้างการเสด็จมายังอารักขของพระพุทเจ้า (Singer, 2008: 29-30)

 <p>(ที่มา: ยุทธพร นาคสุข, 2557: 131)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อจารึก	จารึกลานทอง จากกรุสฎูปชินปะโกง (Khin Ba Gon)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 10-11
	ตัวอักษร-ภาษา	ปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	เมืองศรีเกษตร จังหวัดแปร
	ลักษณะ ของจารึก	เป็นแผ่นทองรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า จำนวน 20 แผ่น
	เนื้อหา:	ประกอบด้วย ปฏิจจสมุปบาท, ญาณทสนะ, โพธิปักขิยธรรม, เวสาร์ชชสูตร, มหาสีหนาทสูตร, พุทธญาณ, ปฏิสัมภิตามรรค, คาถา “มคคานํ อฏฐานิกโก เสฏฐโฐา” (ยุทธพร นาคสุข, 2557: 121-122)

สันนิษฐานว่า ข้อพระสูตรเหล่านี้มีที่มาจากบทพระอินทร์เชิญเสด็จพระพุทธเจ้าเข้าเมืองราชคฤห์ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค และสวดอติปิโสภควาฯ ในที่ขนิทาย ทั้งนี้จารึกลานทองชั้นปะโกง นับเป็นจารึกที่มีความยาวที่สุดในอาณาจักรศรีเกษตร และมีความหลากหลายของพระสูตรมากที่สุด (Luce, 1985: 1, 139; ยุทธพร นาคสุข, 2557: 121-122)

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 81)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อจารึก	จารึกผอบเงินประดับด้วยรูปพระพุทธเจ้า จากกรูชินปะโกง
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 10-11
	ตัวอักษร-ภาษา	ปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	เมืองศรีเกษตร จังหวัดแปร
	ลักษณะของจารึก	เป็นจารึกบริเวณขอบบนของผอบเงินทรงกลมประดับด้วยรูปพระพุทธเจ้า 4 พระองค์
	เนื้อหา:	ระบุถึงพระนามของพระอดีตพุทธเจ้า 4 พระองค์ (โกนาคมณะ, กกุสันธะ, กัสสปะ และโคตมะ) พร้อมด้วยพระสาวกของพระสมณโคตมอีก 4 องค์ คือ กัสสปะ โมคคัลลานะ สารีบุตร ? และอานนท์ ? (Luce, 1985: 1, 137)

กอร์ดอน แฮนนิงตัน ลูซ (Gordon Hannington Luce) สันนิษฐานว่า ลำดับอดีตพุทธเจ้าและพระสาวกทั้ง 4 รูปนี้อ้างอิงตามนิทานกถาและพุทธวงศ์ (Luce, 1985: 1, 137)

 <p>(ที่มา: ยุทธพร นาคสุข, 2557: 134)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อจารึก	จารึกจากกำแพงเมืองฮาลิน
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 10-11
	ตัวอักษร-ภาษา	ปยู - ปยู
	สถานที่พบ	กำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ เมืองโบราณฮาลิน
	ลักษณะ ของจารึก	เป็นหลักหินรูปทรงคล้ายใบเสมา
<p>เนื้อหา: อาคาร (เจดีย์ ?) หลังนี้สร้างขึ้นโดยรูปหิผู้ ประเสริฐ ผู้เป็นลูกของทะวงดิงมลิงและเป็นหลานของ นคะกโนผู้ประเสริฐ (ยุทธพร นาคสุข, 2557: 134)</p>		

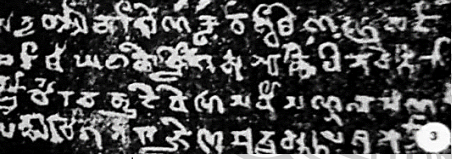
 <p>(ที่มา: ยุทธพร นาคสุข, 2557: 130)</p>	ลำดับที่	5
	ชื่อจารึก	จารึกลานทองหม่าวงกัน (Maunggan)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	ปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	หมู่บ้านหม่าวงกัน เมืองศรีเกษตร จังหวัดแปร
	ลักษณะ ของจารึก	แผ่นลานทองรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดยาว 2 แผ่น
<p>เนื้อหา: แผ่นที่ 1 เยธมา, อิทธิบาท 4, สัมมปปธาน 4, สติปัฏฐาน 4, สัจจะ 4, ชันธ 5, โพชฌงค์ 7 และ อริยมรรค 8 สันนิษฐานว่ามาจากอภิธรรมปิฎก แผ่นที่ 2 คาถาเยธมา, อิติปิโส และสวากขาโต สันนิษฐานว่ามาจาก มหาปรินิพานสูตร ที่ฌนิกาย (Luce, 1985: 1, 175; Hazra, 1982: 60-63)</p>		

 <p>(ที่มา: Luce, 1985: 2, plate 98 c)</p>	ลำดับที่	6
	ชื่อจารึก	ชิ้นส่วนจารึกหินจาก เจดีย์โบโบจี (Bawbawgyi)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	ปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	เจดีย์โบโบจี เมืองศรีเกษตร
	ลักษณะ ของจารึก	เป็นแผ่นหินแตกออกเป็น 3 แผ่น มีจารึก 1 ด้าน
	เนื้อหา:	สันนิษฐานว่ามาจากบท วิภังคะ ในอภิธรรมปิฎก (Luce, 1985: 1, 175-176)

 <p>(ที่มา: Singer, 2008: 168)</p>	ลำดับที่	7
	ชื่อจารึก	จารึกระฆังสำริด สัน ชเว บู (San Shwe Bu)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	นาครี - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	หมู่บ้าน Prinedaung ตอนเหนือของเมืองไวซาลี (ยะไข่)
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่บริเวณตัวองค์ ของระฆังสำริด
	เนื้อหา:	หลักธรรมพื้นฐานในแบบมหายาน (Singer, 2008: 33)

โนเอล เอฟ. สิงเกอร์ กล่าวว่า ตัวอักษรบนระฆังนี้สันนิษฐานว่ามีที่มาจากพื้นที่เบงกอล และระฆังนี้เป็นสิ่งที่พระสงฆ์รูปหนึ่งไม่ทราบชื่อ สร้างขึ้นเพื่ออุทิศแด่ครอบครัวและพระอุปัชฌายาจารย์ของท่าน (Singer, 2008: 33)

ลำดับที่	8
ชื่อจารึก	จารึกพระนางสาวิตัมจันทร
อายุ	พุทธศักราช 1063-1118
ตัวอักษร-ภาษา	นาครี - ภาษาสันสกฤต
สถานที่พบ	เมืองไวชาลี (ยะไข่)
ลักษณะของจารึก	ไม่ทราบแน่ชัด
<p>เนื้อหา: จารึกมีทั้งสิ้น 4 บรรทัด โดย 2 บรรทัดแรกเป็นคาถาเย ชมมา และในส่วน 2 บรรทัดถัดมากล่าวถึงการถวายทานแด่พระศาสนาโดยพระราชินี (พระนางสาวิตัมจันทร) (Singer, 2008: 36)</p>	

 <p>(ที่มา: Singer, 2008: 168)</p>	ลำดับที่	9
	ชื่อจารึก	จารึกพระเจ้าวীরจันทร
	อายุ	พุทธศักราช 1118-1121
	ตัวอักษร-ภาษา	นาครี - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	เมืองไวชาลี
	ลักษณะของจารึก	แผ่นหินรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า
	<p>เนื้อหา: พระเจ้าวীরจันทรทรงสร้างเจดีย์ทั้งสิ้น 100 องค์รอบเมืองของพระองค์ (ไวชาลี) (Singer, 2008: 37)</p>	

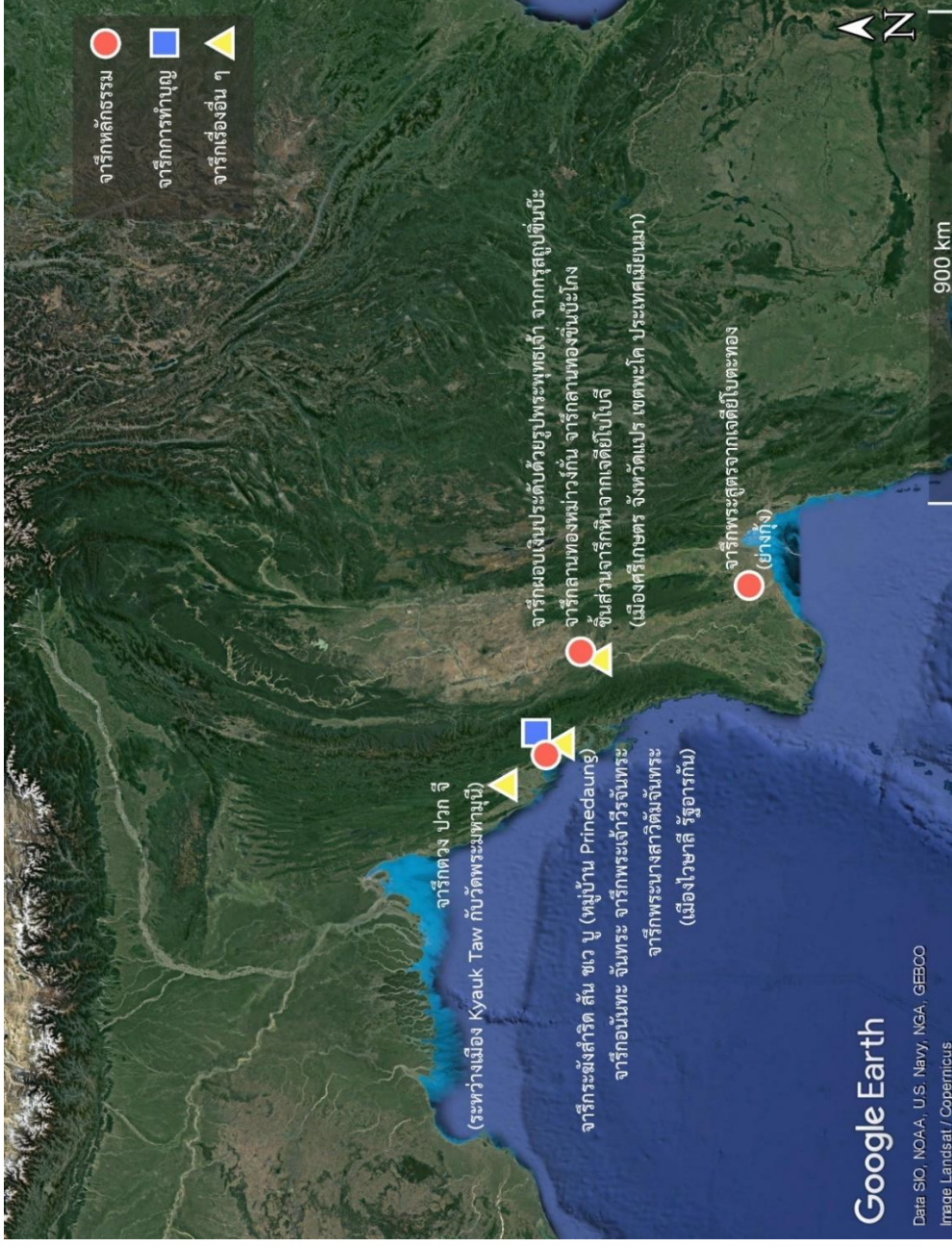
 <p>(ที่มา: Singer, 2008: 169)</p>	ลำดับที่	10
	ชื่อจารึก	จารึกอนันตนะ จันทระ
	อายุ	พุทธศักราช 1192
	ตัวอักษร-ภาษา	นาครี - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	เมืองไวชาลี (ยะไข่)
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกสลักบนแผ่นหิน รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีข้อความ 65 บรรทัด มีข้อความทั้งสิ้น 4 ด้าน
เนื้อหา: การทำบุญโดยกษัตริย์พระราชวงศ์จันทระ (Singer, 2008: 39-42)		

 <p>(ที่มา: Luce, 1985: 2, plate 72 e-f)</p>	ลำดับที่	11
	ชื่อจารึก	จารึกพระสูตรจากเจดีย์โบตะทอง (Bo at htaung)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	ปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	ภายในกรุงเจดีย์โบตะทอง ย่างกุ้ง (Rangoon)
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่ด้านหลัง พระพิมพ์ปางมารวิชัย
เนื้อหา: พระสูตรในพุทธศาสนา ยาว 7 บรรทัด (Luce, 1985: 1, 162)		

จะเห็นได้ว่า จารึกในพื้นที่ประเทศเมียนมามีลักษณะพิเศษอย่างหนึ่ง คือ พบจารึกซึ่งมีอายุตัวอักษรที่เก่า ได้แก่ ตัวอักษรพราหมี เช่นเดียวกับเมืองออกแก้วซึ่งพบตัวอักษรนี้ อีกทั้งมีภาษาที่แตกต่าง คือ ปรากฏการใช้ภาษาปยูซึ่งเป็นภาษาเฉพาะถิ่นของอาณาจักรโบราณในบริเวณดังกล่าว อีกทั้งยังสังเกตได้ว่า มีความนิยมจารึกข้อหลักธรรมที่มีความยาวค่อนข้างมาก คือ จารึกลานทองขึ้นปะโกงที่มีความยาวถึง 20 ลานทอง ที่มาของหลักธรรมดังกล่าวพิจารณาแล้วพบว่ามีที่มาจากพระไตรปิฎกหรือสังฆะฝ่ายเถรวาทเป็นสำคัญ

ทั้งนี้ โนเอล เอฟ. สิงเกอร์บรรยายว่า ได้มีการพบจารึกคาถาเย ธมมา จารึกอยู่บนวัสดุต่าง ๆ ทั้งแผ่นหิน อิฐ แผ่นลานทอง แผ่นทองแดง รวมถึงบนชิ้นส่วนสถาปัตยกรรม จำนวนทั้งสิ้น 31 ชิ้น กระจายอยู่ทั่วไปในเขตเมืองไวซาลี (ยะไซ) ด้วย โดยจารึกดังกล่าวจารึกด้วยตัวอักษรแบบอินเดียนหรือตัวอักษรนาครีมีทั้งที่เป็นภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต (Singer, 2008: 33-37) ในประเด็นนี้ แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของพุทธศาสนาในเขตประเทศเมียนมาฝั่งตะวันตก

แผนที่ที่ 6 การกระจายตัวของจารึกเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศเมียนมา

(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

4.2.2 หลักฐานประติมากรรม

พบทั้งสิ้น 11 ชิ้น ประกอบด้วยประติมากรรมประเภทต่าง ๆ ได้แก่ พระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ และประติมากรรมประเภทอื่น ๆ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.2.2.1 พระพุทธรูป

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 84)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	สถูปหินบ๊ะ เมืองศรีเกษตร
	ลักษณะ ทางกายภาพ	สร้างจากเงิน ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว ประทับนั่งวิราสนะ แสดงปางวิตรรกมูทราด้วย พระหัตถ์ขวา
ข้อสังเกต: ประทับนั่งวิราสนะ คล้ายพระพุทธรูปศิลปะ อินเดียใต้และศิลปะลังกา		

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 84)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อ	พระพุทธรูป ประทับนั่งขัดสมาธิบนบัลลังก์
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	สถูปหินบ๊ะ เมืองศรีเกษตร
	ลักษณะ ทางกายภาพ	สร้างจากเงิน ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว ประทับนั่งวิราสนะ บนบัลลังก์ แสดงธยานมูทรา
ข้อสังเกต: ประทับนั่งวิราสนะ คล้ายพระพุทธรูปศิลปะ อินเดียใต้และศิลปะลังกา		

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 92)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิ ศิลา
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	เนินกั้นแฉะก่าง (Kan wet khaung gon) เมืองศรีเกษตร
	ลักษณะทางกายภาพ	ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว ประทับนั่งวิราสนะ ส่วนพระเศียรหักหาย แสดงธยานมูทรา
	ข้อสังเกต:	บริเวณฐานมีจารึก

บริเวณฐานของพระพุทธรูปปรากฏจารึกอักษรปยู ภาษาปยูผสมสันสกฤต สรรเสริญพระเจ้า-ชัยจันทรธรมันและพระเจ้าทริวิกรม ผู้สถาปนาอาณาจักรศรีเกษตร นินหาร-ราชัน ราช (Nihar-Rajan Ray) กล่าวว่า จารึกนี้แสดงให้เห็นถึง 4 ประเด็น 1) อาจแสดงถึงความขัดแย้งหรือการแข่งขันระหว่างเจ้าชายทั้งสอง ซึ่งเป็นพี่น้องกัน 2) กษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้มาจากราชวงศ์เดียวกัน 3) ราชสำนักนับถือพุทธศาสนา และ 4) พุทธศาสนาของราชสำนักอาจเป็นพุทธศาสนาฝ่ายเหนือ (ฝ่ายมหายาน) เพราะการเขียนด้วยภาษาสันสกฤต (Ray, 1936: 20)

 <p>(ที่มา: Gutman, 2001: 53)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิ ส้ำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	เมืองไวชาลี
	ลักษณะทางกายภาพ	ครองจีวรห่มคลุม เรียบไม่มีริ้ว ประทับนั่งวิชราสนะ แสดงวิตรรกมูทราด้วยพระหัตถ์ซ้าย
	ข้อสังเกต:	-

 <p>(ที่มา: Beguin, 2009: 193)</p>	ลำดับที่	5
	ชื่อ	พระพุทธรูปแสดงปางปฐมเทศนา
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	เนินวงนิบีน (Nyaungnibin Hill) เมืองศรีเกชตร
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประติมากรรมพระพุทธรูปเจ้า ทรงแสดงปฐมเทศนานี้ แสดง พุทธองค์ประทับใต้ซุ้มแบบพุทธคยา
	ข้อสังเกต:	มีการแสดงภาพเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ (พระพรหม) บริเวณมุมขวาล่าง พร้อมด้วยเหล่าปัญจวัคคีย์ ทั้ง 5 นั่งรอบล้อมพระพุทธรูปเจ้าที่เป็นศูนย์กลางภาพ

 <p>(ที่มา: Gutman, 2001: 53)</p>	ลำดับที่	6
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	เมืองไวซาลี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มคลุม พระหัตถ์ขวาแสดงอภัยมุทรา ประทับยืนบนฐานสูง
	ข้อสังเกต: -	

 <p>(ที่มา: Singer, 2008: 193)</p>	ลำดับที่	7
	ชื่อ	ชิ้นส่วนพระพุทธรูป ประทับนั่งบนบัลลังก์
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	หีบบาตาสถูป (Tharapabbata pagoda) เมืองมรุกโก
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประติมากรรมชำรุดเหลือเพียงฐาน แสดงรูปพระพุทธรูปเจ้าทรงนั่งวิราสนะ ที่ฐานนั้นมีรูปสลักของกลุ่มผู้สร้าง ?
	ข้อสังเกต:	ปรากฏร่องรอยของบุคคลอื่นขนาน พระพุทธรูป อาจเป็นเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู (Singer, 2008: 113-114)

4.2.2.2 พระโพธิสัตว์

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 238)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	พระอวโลกิเตศวร สำริด
	อายุ	ปลายพุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	สถูปโบโบจี (Bawbawgyi stupa) เมืองศรีเกชตร
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ปรากฏ 4 กรประทับยืนตรีภังค์ นุ่งผ้ายาวกรอมเท้า พระบาททั้งสองข้างและ พระหัตถ์ซ้ายหักหาย
	ข้อสังเกต: -	

4.2.2.3 ประติมากรรมอื่น ๆ

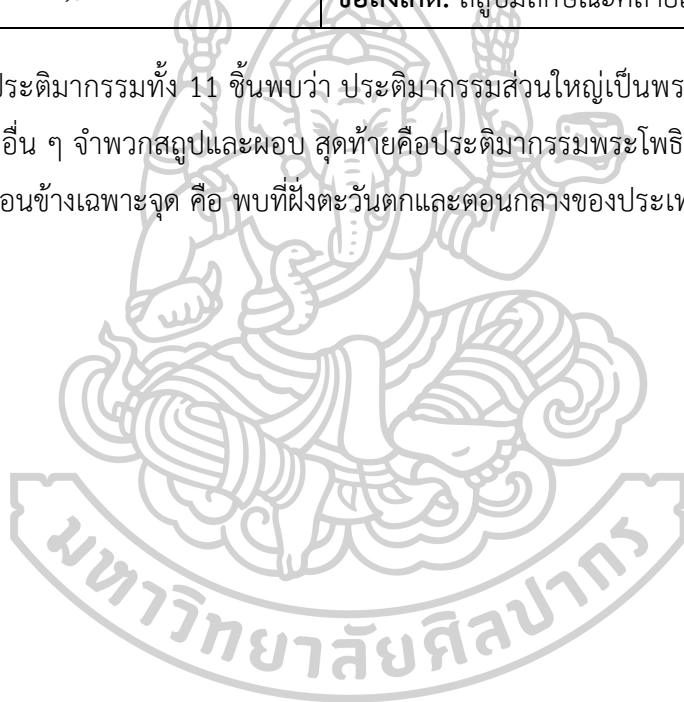
 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 81)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	ผอบบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ (?)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	สถูปขี้ผึ้ง เมืองศรีเกษตร
	ลักษณะทางกายภาพ	ผอบเงินนี้ดูเป็นรูปพระอดีตพุทธเจ้า 4 พระองค์ พร้อมด้วยพระสาวก
	ข้อสังเกต: มีจารึกบริเวณปากและฐานของผอบ	

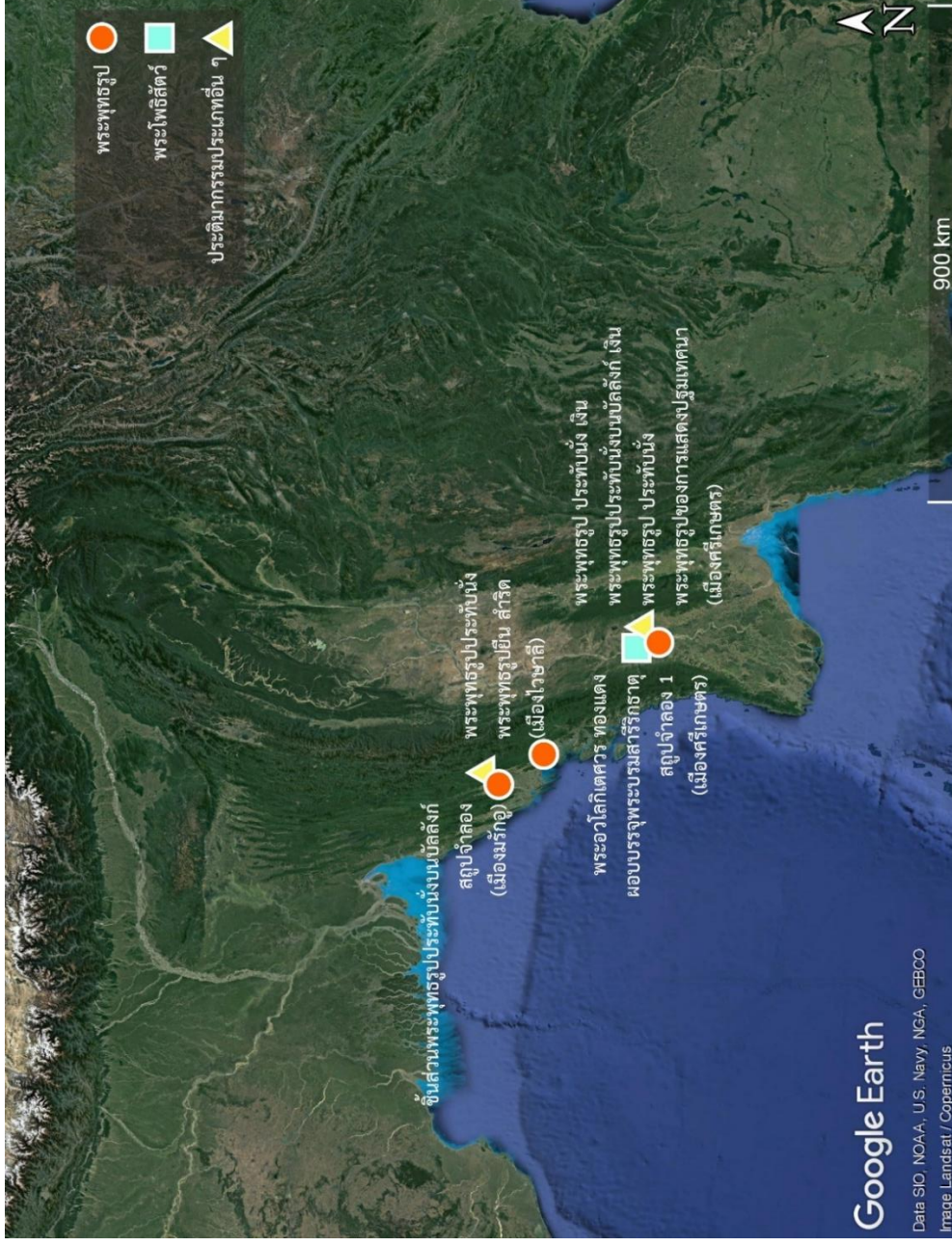
 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 85)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อ	สถูปจำลอง 1
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	สถูปขี้ผึ้ง เมืองศรีเกษตร
	ลักษณะทางกายภาพ	สถูปทรงโอคว่ำขนาดใหญ่ แต่มีการรัดอกบริเวณองค์ระฆัง มีจำนวน 2 องค์
	ข้อสังเกต: สถูปมีลักษณะคล้ายสถูปโบโบจี	

	ลำดับที่	3
	ชื่อ	สถูปจำลอง 2
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	เมียงมว (Maingma) เมืองมรกต
	ลักษณะ ทางกายภาพ	มีลักษณะคล้ายกับสถูปจำลองที่ 1 คือ ลักษณะเป็นสถูปทรงโอคว่ำ มีจำนวน 2 องค์
ข้อสังเกต: สถูปมีลักษณะคล้ายสถูปโปโปจี		

(ที่มา: Guy, 2014: 88)

จากประติมากรรมทั้ง 11 ชิ้นพบว่า ประติมากรรมส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูป รองลงมาเป็นประติมากรรมอื่น ๆ จำพวกสถูปและผอบ สุดท้ายคือประติมากรรมพระโพธิสัตว์ตามลำดับ ทั้งนี้การกระจายตัวที่ค่อนข้างเฉพาะจุด คือ พบที่ฝั่งตะวันตกและตอนกลางของประเทศเมียนมา

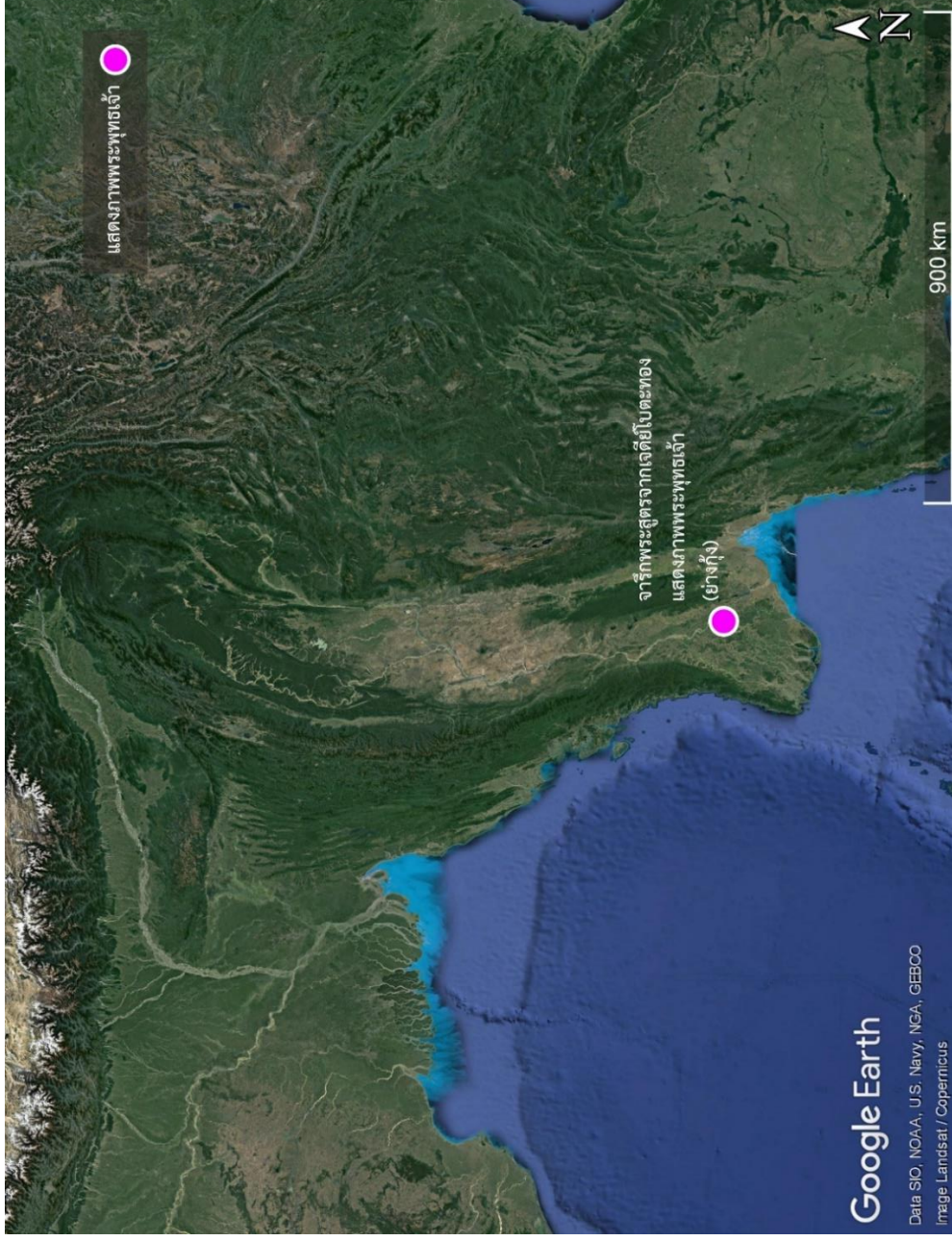
แผนที่ที่ 7 การกระจายตัวของประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศไทยขึ้นมา

(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

4.2.3 พระพิมพ์

 <p>(ที่มา: Luce, 1985: 2, plate 72 e-f)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	พระพิมพ์จารึกพระสูตร จากเจดีย์โบตตะทอง
	แสดงภาพ	พระพุทธรเจ้า
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	ภายในกรุงเจดีย์โบตตะทอง ย่างกุ้ง (Rangoon)
	วัสดุพิมพ์	ดินเผา
<p>ลักษณะ: พระพุทธรูปประทับวีราสนะ แสดงปางมารวิชัย ไม่เห็นรายละเอียดอื่นเนื่องจากสภาพชำรุด ด้านหลัง ปรากฏจารึก 7 บรรทัด</p>		

แผนที่ที่ 8 การกระจายตัวของพระพิมพ์ในประเทศไทยเมียนมา

(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

4.2.4 ภาพเล่าเรื่อง

ในเขตประเทศเมียนมาพบภาพเล่าเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาทั้งสิ้น 7 ภาพ ดังนี้

 <p>1</p> <p>(ที่มา: Singer, 2008: 193)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	ภาพพุทธประวัติ ตอนมารวิชัย
	แสดงภาพ	พุทธประวัติ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 10
	สถานที่พบ	เนินเสลาคีรี (Selagiri hill) เมืองมรังกู
	สถานที่ ระดับภาพ	สถาปัตยกรรม
	ลักษณะ: สลักบนหินทราย แสดงรูปพระพุทธเจ้า ประทับนั่งวัชรसनะ แสดงปางมารวิชัยใต้ต้นโพธิ์	

 <p>2</p> <p>(ที่มา: Singer, 2008: 193)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อ	ภาพพุทธประวัติ ตอนปฐมเทศนา
	แสดงภาพ	พุทธประวัติ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 10
	สถานที่พบ	เนินเสลาคีรี เมืองมรังกู
	สถานที่ ระดับภาพ	สถาปัตยกรรม
	ลักษณะ: สลักบนหินทราย แสดงรูปพระพุทธเจ้า ประทับนั่งประลัมพปาทาสนะ ล้อมด้วยบุคคลและกวาง อันหมายถึง ปัญจวัคคีย์ทั้ง 5 และป่าอิสิปตนมฤคทายวัน	

 <p>(ที่มา: Singer, 2008: 184)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อ	ภาพพุทธประวัติ ตอนปรินิพพาน
	แสดงภาพ	พุทธประวัติ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 10
	สถานที่พบ	เนินเสลาคีรี เมืองมรุกโก
	สถานที่ ระดับภาพ	สถาปัตยกรรม
<p>ลักษณะ: สลักบนหินทราย แสดงรูปพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน มีสงฆ์แสดงอาการเสียใจอยู่ใกล้ ๆ</p>		

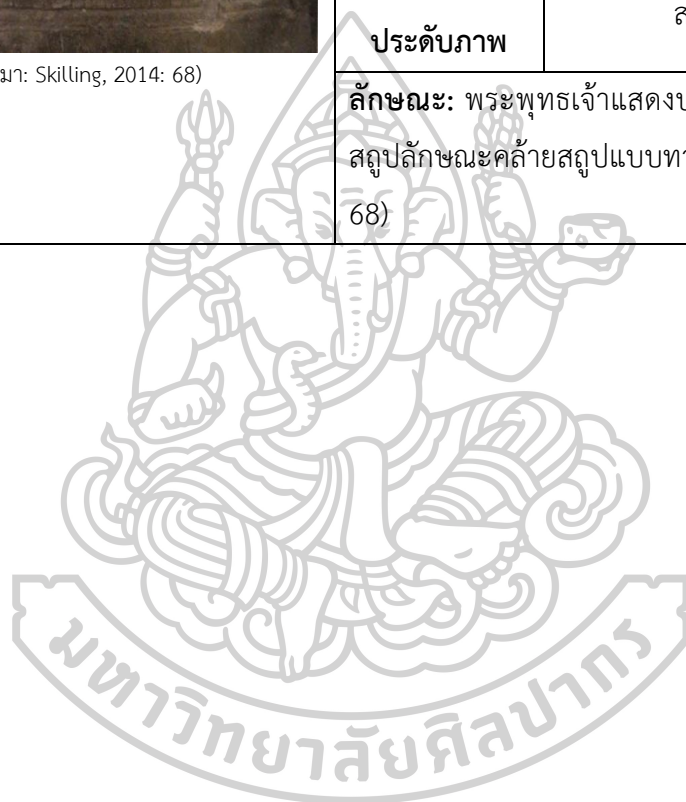
 <p>(ที่มา: Singer, 2008: 193)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อ	ภาพนางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาส
	แสดงภาพ	พุทธประวัติ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 10
	สถานที่พบ	ทรปับบาทะสถูป เมืองมรุกโก
	สถานที่ ระดับภาพ	สถาปัตยกรรม
<p>ลักษณะ: สลักบนหินทราย ด้านบนหักหาย พระพุทธเจ้าเหลือเพียงพระวรกาย ด้านซ้ายของพระพุทธเจ้าปรากฏนางสุชาดายื่นถาดด้วยอาหารแด่พระพุทธเจ้า (Singer, 2008: 113-114)</p>		

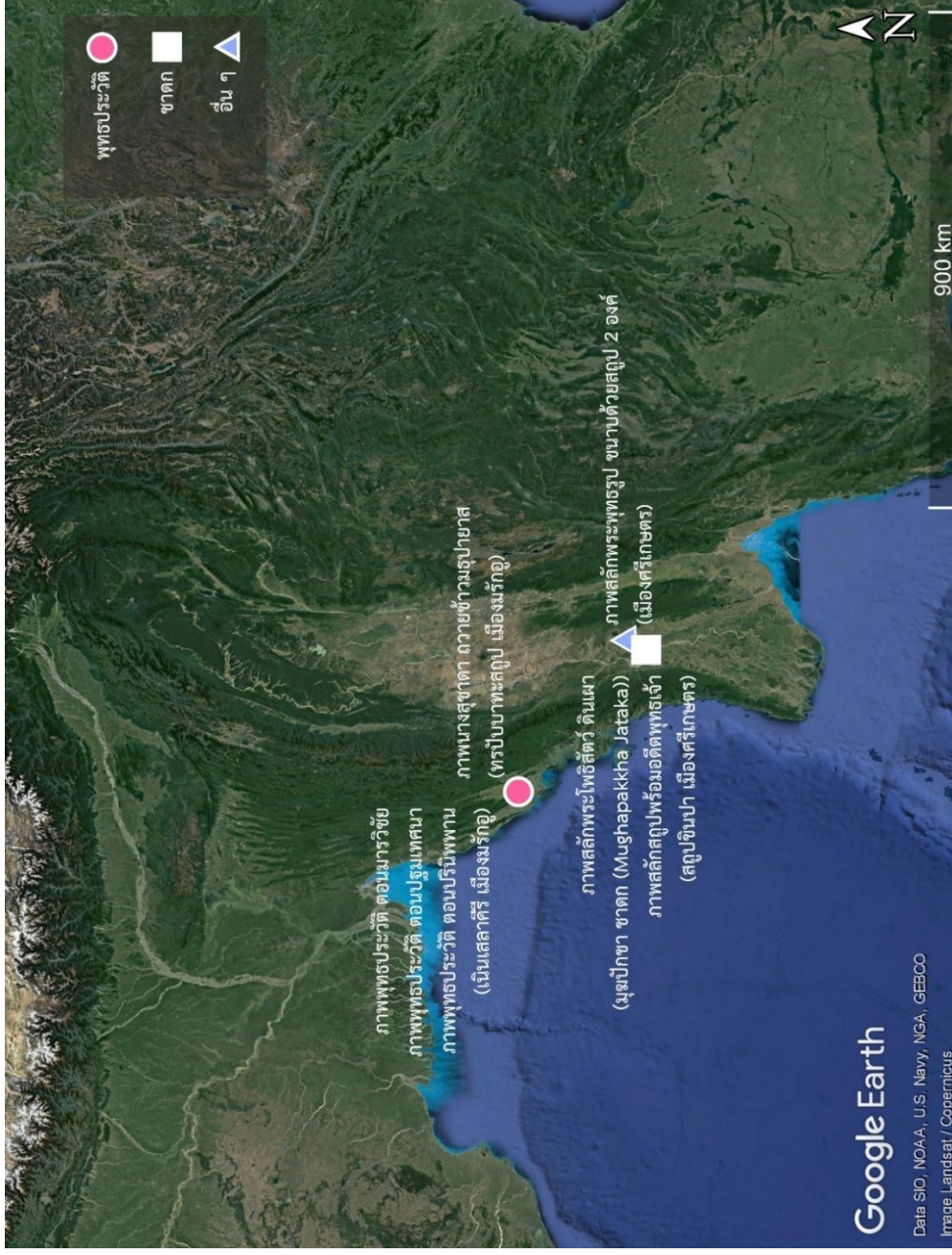
โนเอล เอฟ. สิงเกอร์ได้พิจารณารูปแบบศิลปะพบว่า รูปแบบของเครื่องประดับที่นางสุชาดาสวมอันประกอบด้วย สร้อยเส้นกว้าง ผ้าคลุมไหล่ ทับทรวง เป็นต้น มีลักษณะของศิลปะอินเดียอย่างชัดเจน (Singer, 2008: 113-114)

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 86)</p>	ลำดับที่	5
	ชื่อ	ภาพเทมียะชาดก ดินเผา
	แสดงภาพ	พระโพธิสัตว์ / ชาดก ?
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	สตูปชินบ๊ะ เมืองศรีเกษตร
	สถานที่ ระดับภาพ	สถาปัตยกรรม
ลักษณะ: แสดงภาพพระโพธิสัตว์ประทับนั่งห้อยพระบาทบนบัลลังก์สิงห์ มีบุคคลชนาบสองข้างสันนิษฐานว่าเล่าเรื่อง มุขปากชา ชาดก (Mughapakkha Jataka) หรือเทมียะชาดก (Guy, 2014: 85-86)		

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 79)</p>	ลำดับที่	6
	ชื่อ	ภาพสตูป ประดับด้วยพระพุทธรูป 5 องค์
	แสดงภาพ	อื่น ๆ (อดีตพุทธเจ้า)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	สตูปชินบ๊ะ เมืองศรีเกษตร
	สถานที่ ระดับภาพ	สถาปัตยกรรม
ลักษณะ: สตูปมีลักษณะสตูปคล้ายเจดีย์โบโบจี พระพุทธรูปทั้ง 5 พระองค์ อาจหมายถึงพระอดีต-พุทธเจ้าทั้ง 5 (Guy, 2014: 78-79)		

 <p>(ที่มา: Skilling, 2014: 68)</p>	ลำดับที่	7
	ชื่อ	ภาพสลักพระพุทธรูป ขนาดด้วยสฤป 2 องค์
	แสดงภาพ	อื่น ๆ (พระพุทธรเจ้า)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	เมืองศรีเกษตร
	สถานที่ ประดับภาพ	สถาปัตยกรรม
	ลักษณะ: พระพุทธรเจ้าแสดงปางมารวิชัย ขนาดด้วย สฤปลักษณะคล้ายสฤปแบบทวารวดี (Skilling, 2014: 68)	

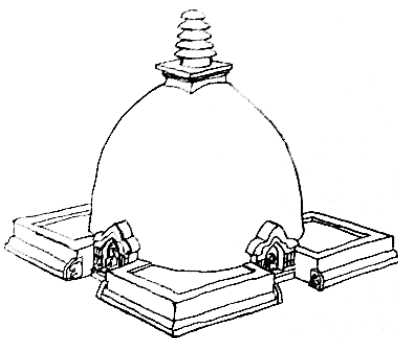

แผนที่ที่ 9 การกระจายตัวของภาพเล่าเรื่องเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศเนปาล

(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

4.2.5 สถาปัตยกรรม

ในประเทศไทยมีเจดีย์มาพบหลักฐานสถาปัตยกรรม ทั้งสิ้น 6 หลัง ดังนี้

 <p>(ที่มา: Lwin, Kyaing, and Stargardt, 2014: 67)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	เจดีย์ขิ่นบ๊ะ
	วัสดุ	อิฐ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	เมืองศรีเกษตร
	แผนผัง	กลม
	รูปแบบการตั้ง	ในเมือง
	ลักษณะ:	ปัจจุบันองค์สถูปพังไปแล้ว รูปแบบสันนิษฐานคล้ายเจดีย์ในศิลปะอินเดียนใต้-ศรีลังกา คือ มีองค์ระฆังทรงโอคว่ำสอบ โค้งขนาดใหญ่ มีซุ้มประติมากรรมประดิษฐานอยู่พื้นฐานในทิศทั้ง 4 พบจารึกร่วมกับของภายในกรูจำนวนมาก (Lwin, Kyaing, and Stargardt, 2014: 67)

	ลำดับที่	2
	ชื่อ	โบราณสถาน HL-22
	วัสดุ	อิฐไม่เผาไฟ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	เมืองฮาลิน (Halin)
	แผนผัง	ยกเก็จ
	รูปแบบการตั้ง	ในเมือง
	ลักษณะ:	สามารถเดินเข้าไปภายในได้ ทางบันไดด้านทิศตะวันออก ภายในมีการนำหินมาตั้ง ในด้านทิศเหนือทิศใต้ และทิศตะวันตก (Aung, 2007: 23-24)

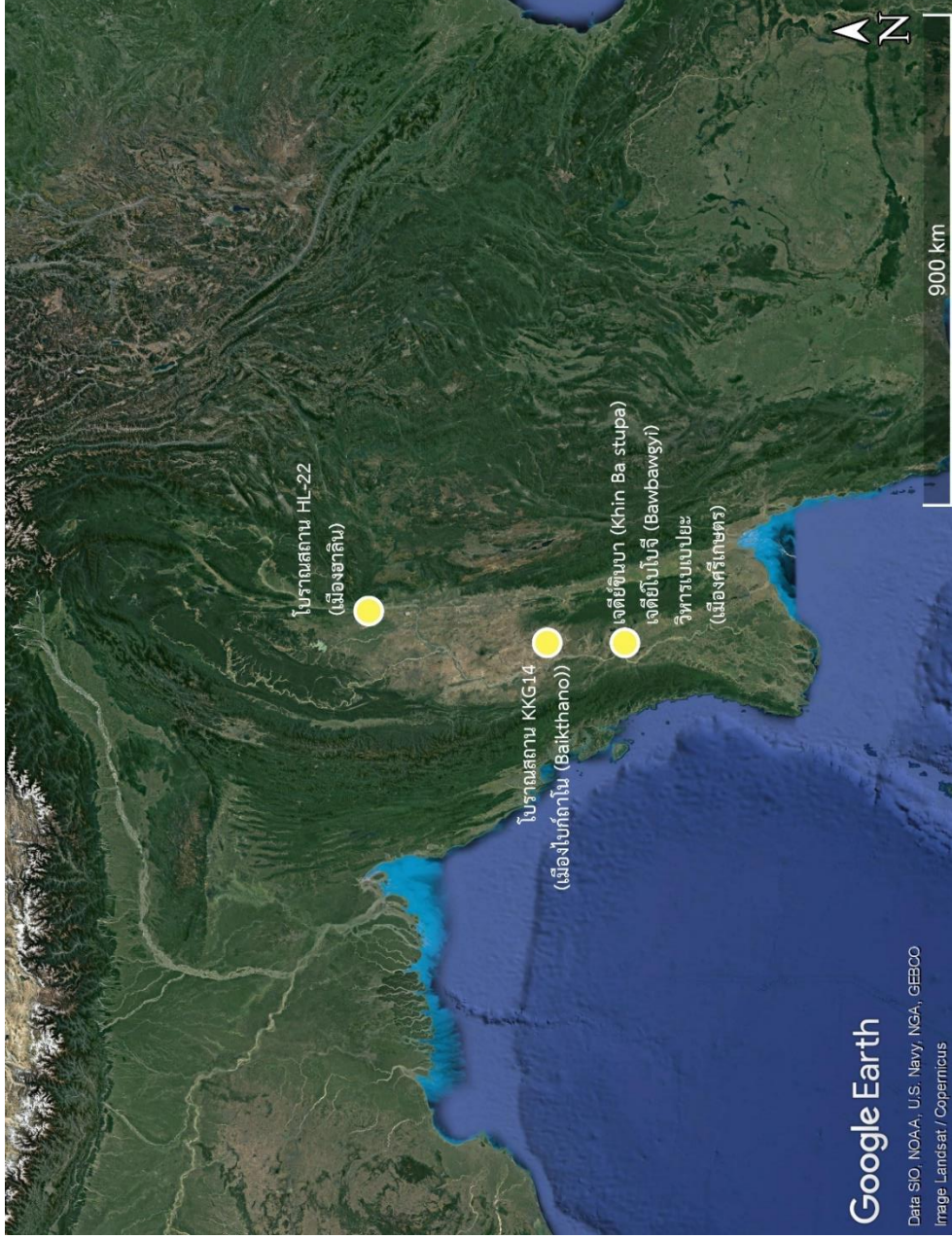
 <p>(ที่มา: Moore, 2007: 157-159)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อ	โบราณสถาน KKG14
	วัสดุ	อิฐ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	เมืองไบก์ถาโน (Baikhathano)
	แผนผัง	สี่เหลี่ยม (มีมุข)
	รูปแบบการตั้ง	ในเมือง
	ลักษณะ: เป็นผัง 4 เหลี่ยมมีมุขยื่น ภายในมีทางประทักษิณล้อมแกนกลางที่บทรنگกลม	

 <p>(ที่มา: หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2553: 311)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อ	เจดีย์โบโบจี
	วัสดุ	อิฐ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	เมืองศรีเกษตร
	แผนผัง	กลม
	รูปแบบการตั้ง	ในเมือง
	ลักษณะ: รูปแบบมีลักษณะคล้ายเจดีย์ชั้นบัวเพียงแต่องค์ระฆังของสถูปมีลักษณะเป็นทรงกระบอกยอดแหลมเป็นลอมฟาง (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2553: 301)	

 <p>(ที่มา: หม่อมเจ้าสุภัทรัตติ ติศกุล, 2553: 312)</p>	ลำดับที่	5
	ชื่อ	เจดีย์ปยามะ
	วัสดุ	อิฐ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	เมืองศรีเกษตร
	แผนผัง	กลม
	รูปแบบการตั้ง	ในเมือง
	ลักษณะ: รูปแบบมีลักษณะคล้ายเจดีย์ชั้นป๊ะเพียงแต่ องค์กระซังของสถูปมีลักษณะเป็นทรงกระบอกยอดแหลม เป็นลอมฟาง (หม่อมเจ้าสุภัทรัตติ ติศกุล, 2553: 301)	

หม่อมเจ้าสุภัทรัตติ ติศกุล ทรงกล่าวว่า สถูปทั้ง 2 นี้มีลักษณะคล้ายสถูปในศิลปะทวารวดี ในประเทศไทย คือมีฐานค่อนข้างสูง องค์กระซังทรงกลมยอดทำเป็นแฉกหลายชั้นซ้อนกันขึ้นไปแล้วจึงถึงปลาย แสดงว่าได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดียร่วมกัน (หม่อมเจ้าสุภัทรัตติ ติศกุล, 2553: 301)

 <p>(ที่มา: หม่อมเจ้าสุภัทรัตติ ติศกุล, 2553: 310)</p>	ลำดับที่	6
	ชื่อ	วิหารเบเบเปยะ
	วัสดุ	อิฐ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	เมืองศรีเกษตร
	แผนผัง	สี่เหลี่ยม (มีมุข)
	รูปแบบการตั้ง	ในเมือง
	ลักษณะ: เป็นผังสี่เหลี่ยมแบบมีมุข 1 ด้าน ด้านในมี ทางประทักษิณก่อนจะเป็นแกนที่ประดิษฐาน พระพุทธรูป คล้ายกับโบราณสถาน KKG14 เมืองไบก์กาโน และวัดพระเมรุ ด้านยอดมีลักษณะเป็นสถูปทรงลอมฟาง (หม่อมเจ้าสุภัทรัตติ ติศกุล, 2553: 301)	

แผนที่ที่ 10 การกระจายตัวของโบราณสถานเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศเมียนมา
(ตัดแปลงจาก Google Earth Pro)

4.3 ประเทศเวียดนาม

4.3.1 หลักฐานจารึก

ในพื้นที่ประเทศเวียดนามในเขตวัฒนธรรมจามปา (เวียดนามตอนกลางถึงตอนล่าง) พบจารึกเนื่องในพุทธศาสนาที่มีอายุไม่เกินพุทธศตวรรษที่ 13 เพียง 3 หลัก ดังนี้

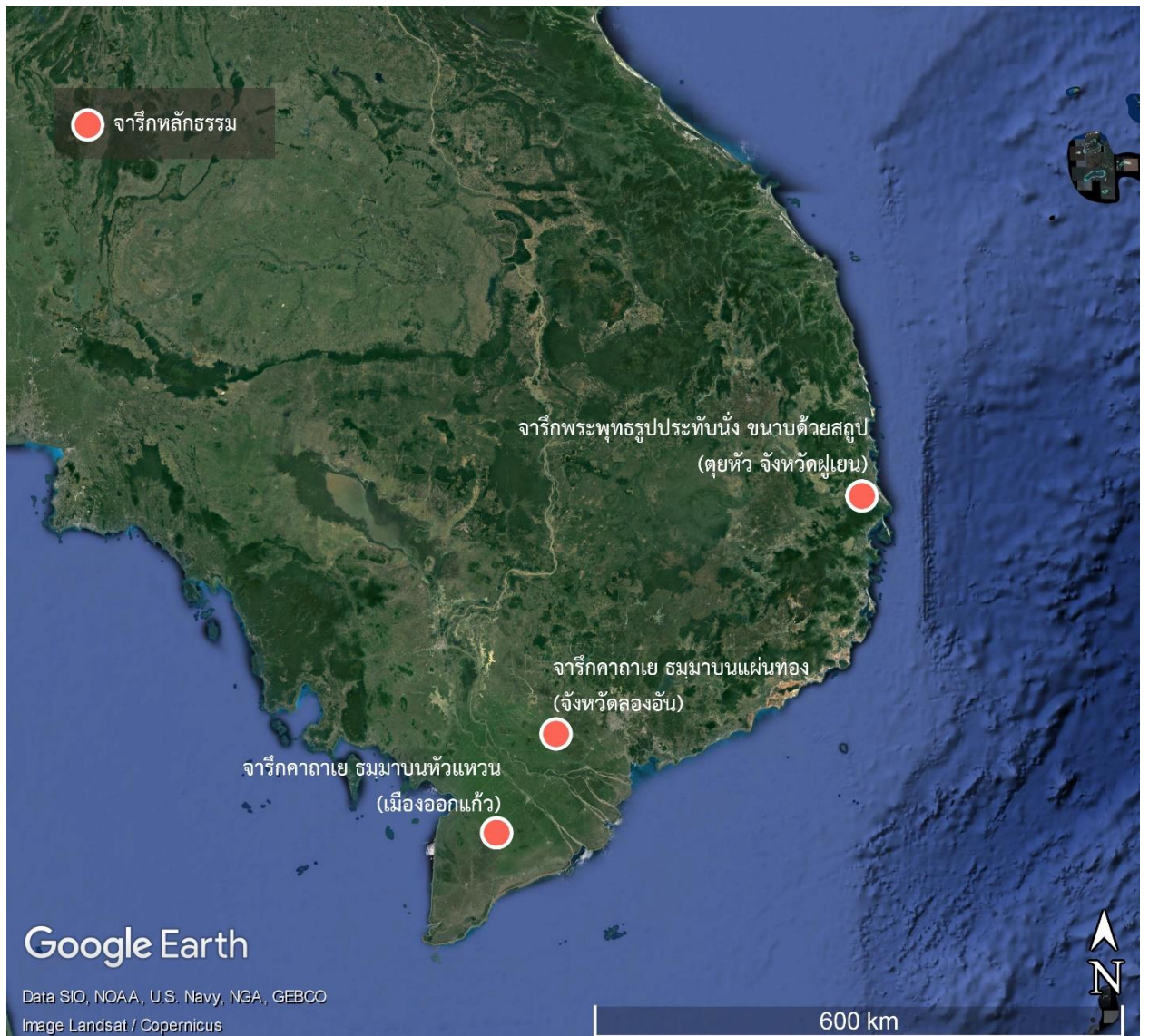
ลำดับที่	1
ชื่อจารึก	จารึกคาถาเย ธมมาบนหัวแหวน
อายุ	พุทธศตวรรษที่ 9-11
ตัวอักษร-ภาษา	อักษรพราหมี ภาษาสันสกฤต
สถานที่พบ	เมืองออกแก้ว (Oc Eo) ประเทศเวียดนาม
ลักษณะของจารึก	แหวนทอง บริเวณหัวแหวนเป็นหินกึ่งมีค่า
เนื้อหา: จารึกคาถาเย ธมมา (ผาสุข อินทราวุธ, 2548: 103)	

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 18-19)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อจารึก	จารึกภาพสลักพระพุทธรูปประทับนั่ง ขนาดด้วยสลูบ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	ไม่ทราบตัวอักษร ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	ตุยหัว (Tuy Hoa) จังหวัดฝูเยน (Phu Yen)
	ลักษณะ ของจารึก	เป็นภาพสลักบนแผ่นหิน แสดงรูปพระพุทธรูปเจ้านั่งขัดสมาธิ แสดงธยานมูทรา บนบัลลังก์ดอกบัว ขนาดด้วยสลูบทรงแหลม ปรากฏจารึกบริเวณขอบของแผ่นหิน
เนื้อหา: จารึกคาถาเย ธมมา และอริยสัจ 4 (Guy, 2014: 18-19)		

 <p>(ที่มา: Tingley, 2009: 166-167)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อจารึก	จารึกคาถาเย ธมมาบนแผ่นทอง
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	เมืองลอง อัน (Long an) ประเทศเวียดนาม
	ลักษณะ ของจารึก	เป็นแผ่นทองบางรูปทรง สี่เหลี่ยมผืนผ้า
	เนื้อหา: จารึกคาถาเย ธมมา และอริยสัจ 4 จากคัมภีร์ ธรรมบท (Tingley, 2009: 166)	

แม้จะมีจารึกปริมาณน้อย แต่จารึกในพื้นที่ดังกล่าวจะเห็นได้ว่ามีอายุที่เก่า ร่วมสมัยกับวัฒนธรรมพูนันซึ่งอยู่ในพื้นที่ตอนล่างของประเทศเวียดนามและในเขตประเทศกัมพูชาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 6-11 ทั้งนี้ยังสังเกตได้ว่า จารึกบนหัวแหวนนั้นอาจเป็นสิ่งที่ติดตัวมากับพ่อค้าชาวอินเดีย เนื่องจากมีขนาดเล็ก สามารถสวมใส่ได้สะดวกจึงอาจไม่ใช่ของที่ผลิตขึ้นในบริเวณนี้ อีกทั้งเมืองออกแก้วยังเป็นเมืองที่สำคัญในสมัยโบราณซึ่งมีการขุดพบโบราณวัตถุจำนวนมาก

แผนที่ที่ 11 การกระจายตัวของจารึกเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศเวียดนาม
(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

4.3.2 หลักฐานประติมากรรม

พบหลักฐานทั้งสิ้น 12 ชิ้น ดังนี้

4.3.2.1 พระพุทธรูป

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 97)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	เศียรพระพุทธรูป
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 10-11
	สถานที่พบ	ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขง ภาคใต้ของเวียดนาม
	ลักษณะ ทางกายภาพ	สลักด้วยหินทรายสีดำ เหลือแต่พระเศียร
ข้อสังเกต: มีลักษณะคล้ายศิลปะอินเดียนาภาคใต้ (Guy, 2014: 97)		

 <p>(ที่มา: Tingley, 2009: 124-125)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 10-11
	สถานที่พบ	จังหวัด long xuyen
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มคลุม มีริ้วประติมากรรม พระหัตถ์ขวาแสดงอภัยมุทรา พระหัตถ์ซ้ายแสดงวรมุทรา
ข้อสังเกต: ปรากฏลักษณะอิทธิพลศิลปะจีน		

 <p>(ที่มา: Miksic, 2003: 10)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 10-11
	สถานที่พบ	จังหวัดโก เลย์ ธิ (Go Lay Thi)
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มคลุม มีริ้วประติษฐาน พระหัตถ์ขวาแสดงอภัยมุทรา พระหัตถ์ซ้าย แสดงวรมุทรา คล้ายพระพุทธรูปประทับยืน สำริด (เวียดนาม 1)
ข้อสังเกต: ปรากฏลักษณะอิทธิพลศิลปะจีน		

 <p>(ที่มา: Guillon, 2001: 32.)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 10-11
	สถานที่พบ	ดงเดื่อง (Dong Duong) จังหวัดชว้างนัม (Quang Nam)
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มเฉียง มีริ้วประติษฐาน พระหัตถ์ขวาแสดงอภัยมุทรา พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นจับชายจีวร
ข้อสังเกต: ลักษณะคล้ายพระพุทธรูปศิลปะอมราวดี (Guillon, 2001: 32.)		

 <p>(ที่มา: Lien, 2014: 119)</p>	ลำดับที่	5
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	เนินจาว (Nen Chua) จังหวัดเขินเกียง (Kien Giang)
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรีกังค์ ครองจีวรห่มเฉียง พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นแสดงมูทราหรือ จับชายจีวรแต่หักหาย พระหัตถ์ขวาทิ้งลงแนบพระวรกาย อาจแสดงวรมุทรา
ข้อสังเกต: อาจมีการทาสีแดงที่จีวร		

 <p>(ที่มา: จิรวัดมน์ ตั้งจิตเรจริญ)</p>	ลำดับที่	6
	ชื่อ	พระพุทธรูปไม้ ประทับยืน
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	หมู่บ้านบินหัว (Binh Hoa) จังหวัดลองอัน
	ลักษณะ ทางกายภาพ	สลักด้วยไม้ ประทับยืนตรง (สมถังค์) พระหัตถ์ขวาแสดงอภัยมุทรา พระหัตถ์ซ้ายจับชายจีวรขึ้น สมมาตรกันกับพระหัตถ์ขวา
ข้อสังเกต: รูปแบบศิลปะคล้ายศิลปะอินเดียภาคใต้ มีขนาดใหญ่กว่า 1 เมตร และมีจำนวนราว 4-6 องค์ (Tingley, 2009: 126-127)		

 <p>(ที่มา: Boisselier, 1963: 27)</p>	ลำดับที่	7
	ชื่อ	ชิ้นส่วนพระพุทธรูป ? ปูนปั้น
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	จังหวัดขวางซี (Quang khe)
	ลักษณะ ทางกายภาพ	อยู่ในสภาพชำรุดมาก เหลือแต่ส่วนพระวรกาย ครึ่งบนเท่านั้น
ข้อสังเกต: -		

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 18-19)</p>	ลำดับที่	8
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับนั่ง ขนาบด้วย สถูป
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	ตุยหัว จังหวัดฝูเยน
	ลักษณะ ทางกายภาพ	เป็นภาพสลักบนแผ่นหิน แสดงรูปพระพุทธรูปเจ้านั่งขัดสมาธิ แสดงธยานมูทราบนบัลลังก์ดอกบัว ขนาบด้วยสถูปทรงกลม ทั้งนี้มีการจารึกคาถาในพุทธศาสนา
ข้อสังเกต: ลักษณะสถูปคล้ายสถูปทรงหม้อน้ำแบบ ทวารวดี และการสลักเช่นนี้ยังคล้ายภาพสลัก พระพุทธรูปประทับนั่งขนาบด้วยสถูปและธรรมจักรพบ จากเมืองคูบัว และศรีมโหสถ (Guy, 2014: 18-19)		

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 196-197)</p>	ลำดับที่	9
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับนั่ง ประลัมพปาทาสนะ
	อายุ	ปลายพุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	วินโล (Vinh Loi) จังหวัดตราวิญ (Tra Vinh) ภาคใต้ของประเทศเวียดนาม
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ครองจีวรท่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว พระกรขวาหักหาย พระกรซ้ายวางบนพระเพลา
	ข้อสังเกต: รูปแบบศิลปะเป็นแบบก่อนเมืองพระนคร สกุลช่างพนมดง (Guy, 2014: 196-197)	

4.3.2.2 พระโพธิสัตว์

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 229)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	พระอวโลกิเตศวร 4 กร
	อายุ	กลางพุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	จังหวัดตราวิญ ภาคใต้ของประเทศเวียดนาม
	ลักษณะ ทางกายภาพ	พระอวโลกิเตศวร 4 กร ประทับยืนตรง (สมถังค์) นุ่งสมพรตสั้น ในวงล้อเกือกม้า แบบศิลปะเขมร ก่อนเมืองพระนคร พระหัตถ์บนขวา ถืออักษมาลา พระหัตถ์ซ้ายบน ถือคัมภีร์? 2 พระหัตถ์ล่างไม่ได้ถืออะไร คาดว่าอาจจะถวายเป็นของขวัญของจริง
	ข้อสังเกต: รูปแบบศิลปะเป็นแบบก่อนเมืองพระนคร สกุลช่างพนมดง (Guy, 2014: 229)	

 <p>(ที่มา: Tingley, 2009: 150-151)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อ	พระโพธิสัตว์ ?
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	จังหวัดบาเรีย-วุงตาว (Ba Ria-Vung Tau)
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประติมากรรมพระเศียรหัก พระหัตถ์หัก พระบาทหัก นุ่งผ้ายาวกรอมเท้า
ข้อสังเกต: คล้ายกับศิลปะเขมรก่อนเมืองพระนคร		

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 232)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อ	พระอวโลกิเตศวร ประทับยืน
	อายุ	ปลายพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 13
	สถานที่พบ	หมี่ตู (My Tu) จังหวัดชอกตริง (Soc Trang)
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) มีดอกบัว 2 ดอกรองรับพระบาท ข้างละหนึ่งดอก แสดง 2 กร พระหัตถ์ซ้ายทรงถือดอกบัว พระหัตถ์ขวาทรงถือของ ลักษณะคล้ายก้อนดิน
ข้อสังเกต: รูปแบบศิลปะเป็นแบบเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร สกulptช่างพนมดา (Guy, 2014: 232-233)		

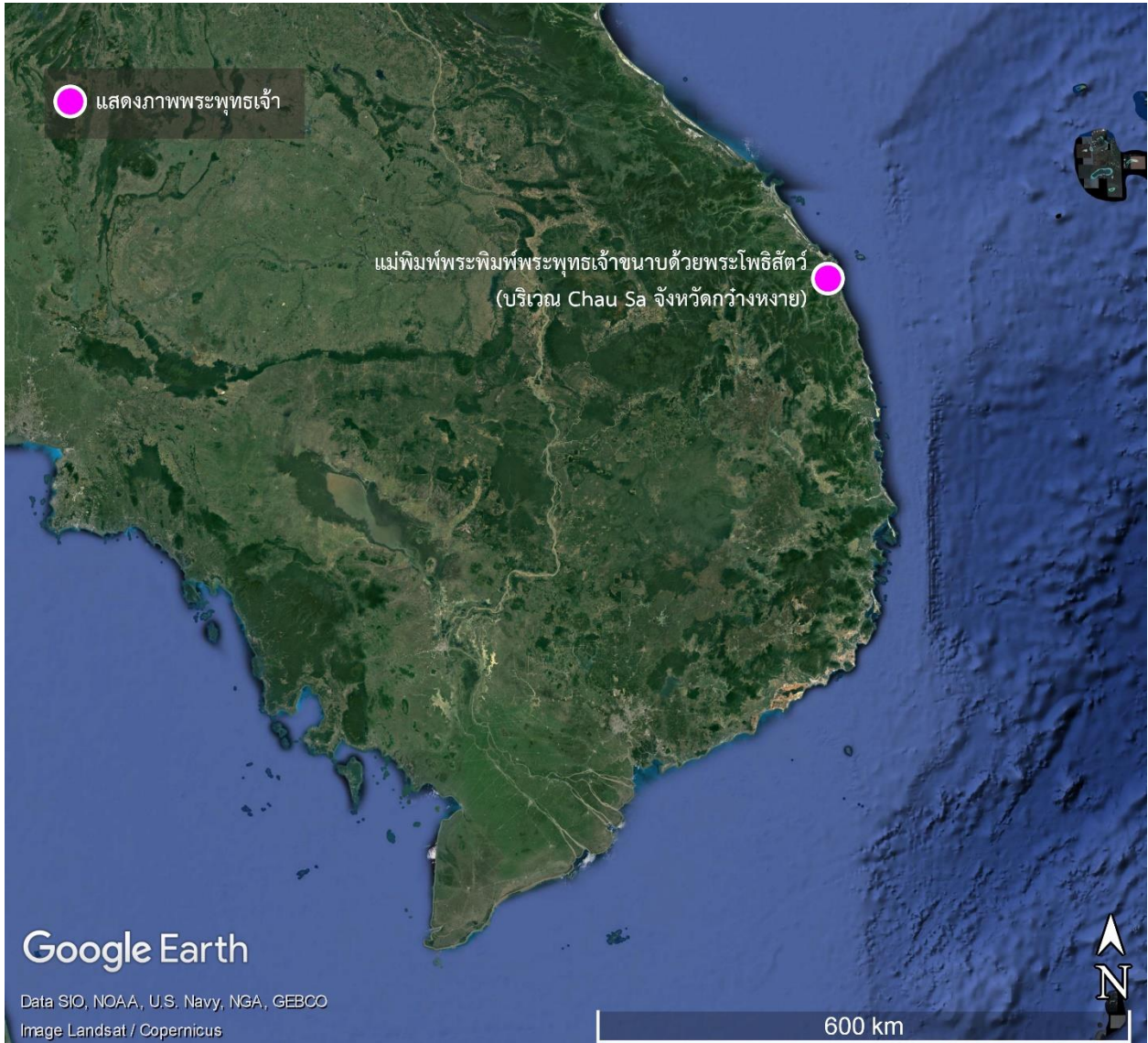
4.3.3 พระพิมพ์

พบทั้งสิ้น 1 ชิ้น ทั้งนี้หลักฐานดังกล่าวไม่ใช่ตัวพระพิมพ์ แต่มีลักษณะเป็นแม่พิมพ์ดินเผาของพระพิมพ์ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

 <p>(ที่มา: Guy, 2011: 311-312)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	แม่พิมพ์พระพิมพ์พระพุทธรูป ขนาดด้วยพระโพธิสัตว์
	แสดงภาพ	พระพุทธรูป
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	บริเวณ Chau Sa จังหวัดกว้างหางาย
	วัตถุศิลปะ	ดินเผา
<p>ลักษณะ: เป็นแม่พิมพ์ดินเผาของพระพิมพ์รูปพระพุทธรูปทรงแสดงวิตรรกมูทรา ประทับนั่งห้อยพระบาทบนบัลลังก์ ขนาดข้างด้วยพระโพธิสัตว์ 2 องค์ (Guy, 2011: 311-312)</p>		

ทั้งนี้ จะสังเกตได้ว่าการพบแม่พิมพ์ของพระพิมพ์รูปแบบพระพุทธรูปขนาดด้วยพระโพธิสัตว์ แสดงให้เห็นว่าน่าจะมีการทำพระพิมพ์รูปแบบนี้ในเขตประเทศเวียดนามเป็นแน่

ในกรณีหลักฐานประเภทภาพเล่าเรื่องเมื่อพิจารณาแล้วพบว่า หลักฐานประเภทดังกล่าวเกือบทั้งสิ้นมีอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 14-16 จึงไม่จัดเข้ามาร่วมในการเก็บข้อมูลครั้งนี้

แผนที่ที่ 13 การกระจายตัวของพระพิมพ์ในประเทศเวียดนาม
(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

4.3.4 สถาปัตยกรรม

จากการขุดค้นทางโบราณคดีในเขตเมืองออกแก้วซึ่งเป็นเมืองโบราณในวัฒนธรรมฟูนัน ได้พบกลุ่มโครงสร้างอิฐในเขตโก คาย ธิ (Go Cay Thi) หลินซอน (Linh Son) รอบ ๆ ภูเขาบาเต้ (Ba The) สามารถกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์ด้วยวิธีการคาร์บอน 14 ได้ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 (ภาพที่ 27) กลุ่มโบราณสถานนี้สันนิษฐานว่าเป็นส่วนฐานรากของอาคารที่มีโครงสร้างไม้ด้านบน อาคารเหล่านี้อาจเป็นศาสนสถานในสมัยฟูนัน แต่ยังไม่สามารถระบุได้อย่างแน่ชัด ว่าเป็นศาสนสถานของศาสนาใด เนื่องจากบริเวณโดยรอบมีการพบหลักฐานทั้งศาสนาพุทธและศาสนาฮินดูอยู่ร่วมกัน อาทิ มีการพบเทวรูปพระวิษณุอยู่ใกล้กับโครงสร้างอิฐขนาดใหญ่ที่ถापหมวย (Thap Muoi) ในขณะเดียวกันได้มีการพบจารึกแผ่นทองซึ่งจารึกคาถาทางพุทธศาสนา (จารึกลำดับที่ 2) อยู่บริเวณฐานรากของอาคารอิฐด้วย (Manguin, 2004: 303, 2014: 112-113)

ภาพที่ 27 โครงสร้างอิฐในเขตโก คาย ธิ (Go Cay Thi) เมืองออกแก้ว

ตอนใต้ของประเทศเวียดนาม

(ที่มา: Manguin, 2014: 113)

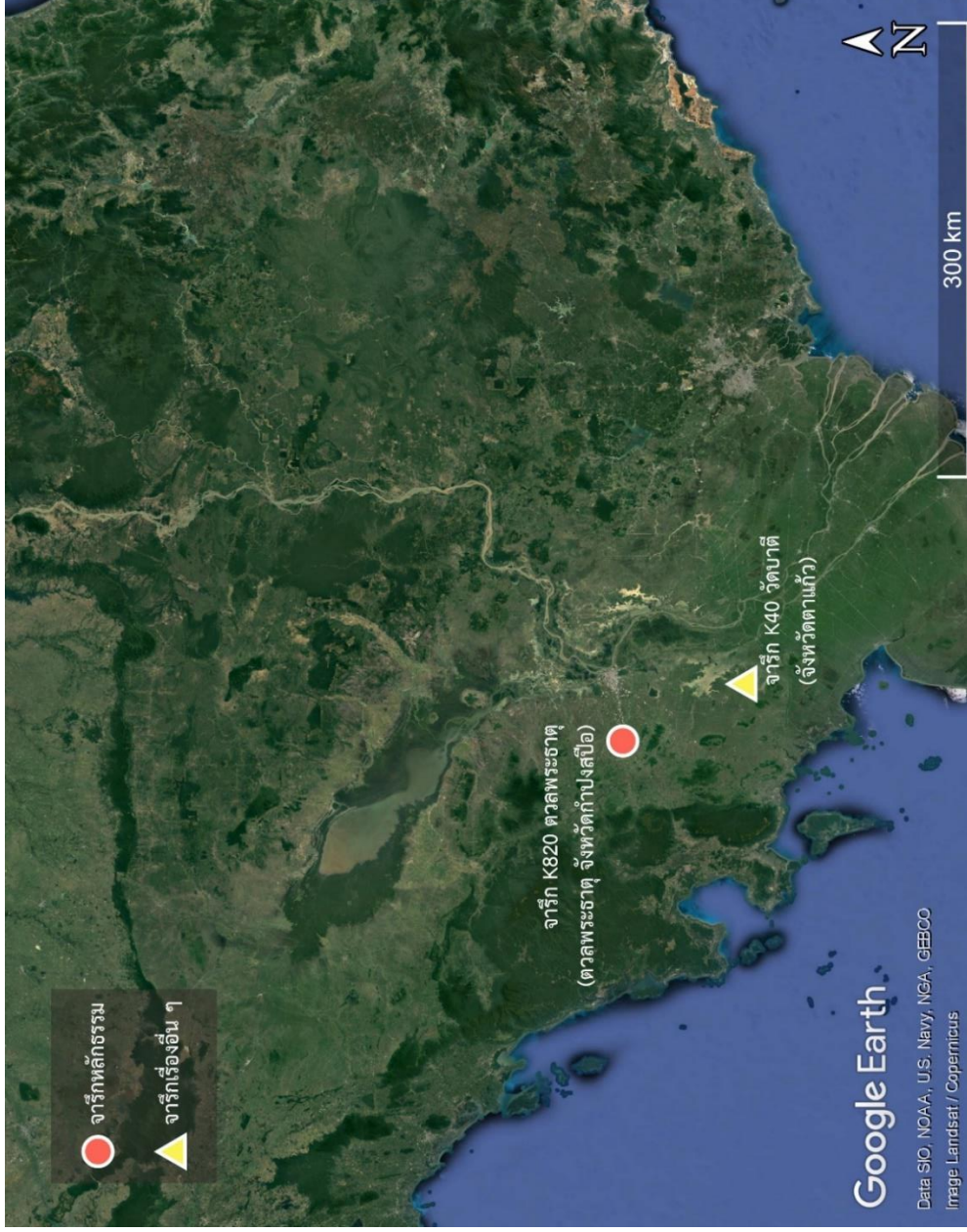
4.4 ประเทศกัมพูชา

4.4.1 หลักฐานจารึก

ลำดับที่	1
ชื่อจารึก	จารึก K40 วัดบาตี
อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
ตัวอักษร-ภาษา	ปัลลวะ - ภาษาสันสกฤต
สถานที่พบ	กรอบประตูปราสาทตาพรหมที่บาตี จังหวัดตาแก้ว ภาคใต้ของกัมพูชา
ลักษณะของจารึก	กรอบประตูปราสาทตาพรหม
เนื้อหา: สรรเสริญพระพุทธรูปเจ้า พระนิพพาน พระบรมสารีริกธาตุ และพระรัตนตรัย (Coedès, 1942: 140; ทรงธรรม ปานสกุณ, 2548: 71-73)	

ลำดับที่	2
ชื่อจารึก	จารึก K820 ตวลพระธาตุ
อายุ	กลางพุทธศตวรรษที่ 12
ตัวอักษร-ภาษา	ตัวอักษรแบบก่อนเมืองพระนคร - ภาษาบาลี
สถานที่พบ	ตวลพระธาตุ จังหวัดกำปงสปี
ลักษณะของจารึก	อยู่ด้านหลังพระพุทธรูปยืนสมัยก่อนเมืองพระนคร จารึกมีเพียง 2 บรรทัด
เนื้อหา: เย ธมมา คาถา (Coedès, 1942: 108; ทรงธรรม ปานสกุณ, 2548: 75-76)	

จารึกในประเทศกัมพูชานั้นมีลักษณะต่างไปจาก 4 ประเทศก่อนหน้าประการหนึ่ง คือ ในช่วงเวลาเดียวกันพบจารึกหลักธรรมในปริมาณที่น้อยกว่าประเทศอื่นในช่วงเดียวกัน แต่ปรากฏจารึก ซึ่งกล่าวถึงเรื่องราวอื่น ๆ ทั้งพระราชโองการ การสรรเสริญพระพุทธรูปซึ่งต่างไปจากประเทศก่อนหน้า (แผนที่ที่ 14)

แผนที่ที่ 14 การกระจายตัวของจากรีกเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศไทยกับภูเขา

(ตัดแปลงจาก Google Earth Pro)

4.4.2 หลักฐานประติมากรรม

พบทั้งสิ้น 15 ชิ้น ดังนี้

4.4.2.1 พระพุทธรูป

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 97)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	เศียรพระพุทธรูป
	อายุ	ปลายพุทธศตวรรษที่ 10 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	ไพรกระบาส (Prey Krabas) จังหวัดตาแก้ว
	ลักษณะ ทางกายภาพ	เป็นเศียรพระพุทธรูปหินทราย สีออกเหลือง มีขมวดพระเกศาใหญ่
	ข้อสังเกต: มีลักษณะคล้ายศิลปะอมราวดี (Guy, 2014: 97-98)	

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 97)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับนั่ง
	อายุ	กลางพุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	อังกอร์ บอเรย (Angkor Borei)
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้วประทับนั่งวีราสนะ แสดงอภัยมุทราด้วยพระหัตถ์ขวา
	ข้อสังเกต: มีลักษณะของการแสดงกล้ามเนื้อคล้ายศิลปะคุปตะ (Guy, 2014: 93)	

 <p>(ที่มา: Beguin, 2009: 146)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน
	อายุ	ต้นพุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	อังกอร์ บอเรย (Angkor Borei)
	ลักษณะทางกายภาพ	ประทับยืนตรีกังค์เล็กน้อย ครองจีวรห่มเฉียงเรียบไม่มีริ้ว พระกรหักหายทั้ง 2 ข้าง
ข้อสังเกต: -		

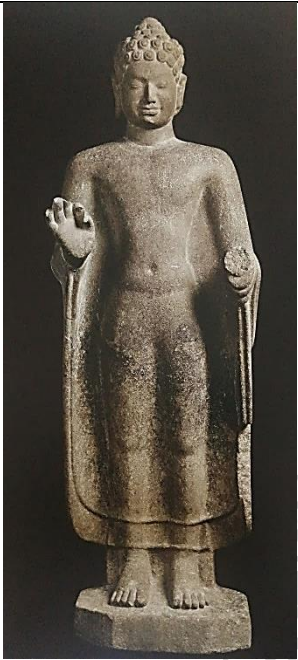
 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 101)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อ	เศียรพระพุทธรูป
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	อังกอร์ บอเรย
	ลักษณะทางกายภาพ	เป็นเศียรพระพุทธรูปหินทรายสีเทา มีขมวดพระเกศาใหญ่
ข้อสังเกต: มีลักษณะคล้ายศิลปะอมราวดี (Guy, 2014: 101)		

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 103)</p>	ลำดับที่	5
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	วัดพนม (Wat Phnom) เขตอุดง (Udong district) จังหวัดกำปงสปีอ (Kampong Speu)
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) บนฐานดอกบัวกลม ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว แสดงวรทุมุทราด้วย พระหัตถ์ขวาพระหัตถ์ซ้ายจับชายจีวร
ข้อสังเกต: มีลักษณะคล้ายพระพุทธรูปแบบอินเดียได้		(Guy, 2014: 102-103)

 <p>(ที่มา: Beguin, 2009: 146)</p>	ลำดับที่	6
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับนั่ง
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	จังหวัดกำปงสปีอ
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ครองจีวรห่มเฉียง ประทับนั่งวิราสนะ แสดงยานมูทรา บนฐานลักษณะคล้ายดอกบัว
ข้อสังเกต: -		

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 104)</p>	ลำดับที่	7
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน ทองแดง
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	กำปงเลียง (Kampong Leang) จังหวัดกำปงฉนัง (Kampong Chhnang)
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว พระหัตถ์ขวาหักหาย เหลือเพียงพระหัตถ์ซ้ายจับชายจีวร
ข้อสังเกต: -		

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 102)</p>	ลำดับที่	8
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน ศิลา
	อายุ	กลางพุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	ภาคใต้ของกัมพูชา
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มคลุม เรียบไม่มีริ้ว แสดงวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์
ข้อสังเกต: คล้ายพระพุทธรูปทวารวดี (Guy, 2014: 101-102)		

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 96)</p>	ลำดับที่	9
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน ศิลา
	อายุ	ปลายพุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	พบใกล้ ๆ อาคารอิฐที่ตวลพระธาตุ (Tuol Preah That) จังหวัดกำปงสปี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มคลุม เรียบไม่มีริ้ว แสดงวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์ คล้ายพระพุทธรูปทวารวดี
ข้อสังเกต: คล้ายพระพุทธรูปทวารวดี (Guy, 2014: 96-97)		

 <p>(ที่มา: Jessup and Zephir, 1997: 150)</p>	ลำดับที่	10
	ชื่อ	พระวรกายพระพุทธรูป สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	วัดบาโนน (Vat Banon) จังหวัดพระตะบอง (Battambang)
	ลักษณะ ทางกายภาพ	สภาพชำรุดเหลือเพียงส่วนพระวรกาย แต่ยังเห็นได้ว่า ทรงครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว
ข้อสังเกต: -		

 <p>(ที่มา: Jessup and Zephir, 1997: 151)</p>	ลำดับที่	11
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	บารายตะวันตก เสียมเรียบ
	ลักษณะทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มคลุม เรียบไม่มีริ้ว สันนิษฐานว่า แสดงวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์
	ข้อสังเกต:	คล้ายกับศิลปะทวารวดี

4.4.2.2 พระโพธิสัตว์

 <p>(ที่มา: Beguin, 2009: 147)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	พระอวโลกิเตศวรประทับยืน สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	ไม่ทราบที่มา ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ
	ลักษณะทางกายภาพ	ประทับยืนตรีกังค์ชัดเจน นุ่งผ้ายาวกรอมเท้า พระหัตถ์ขวาแสดงวิตรรกมูทรา พระหัตถ์ซ้ายทรงถือดอกบัว
	ข้อสังเกต: -	

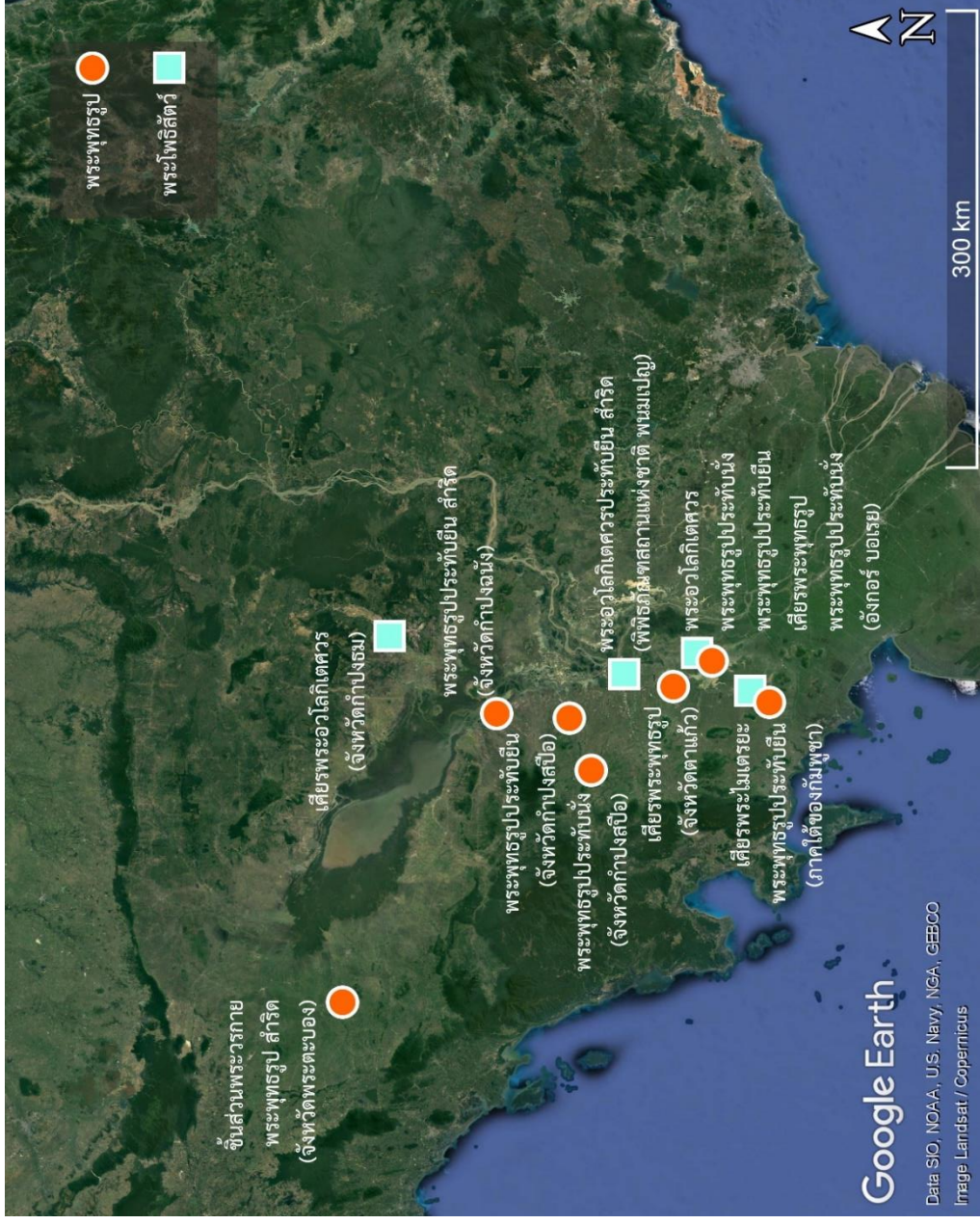
 <p>(ที่มา: Jessup and Zephir, 1997: 156)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อ	พระอวโลกิเตศวรประทับยืน สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	อังกอร์ บอเรีย
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรีภังค์เล็กน้อย ปรากรู 2 กร ไม่ทราบของถือชัดเจน
	ข้อสังเกต: -	

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 230)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อ	เศียรพระอวโลกิเตศวร
	อายุ	ปลายพุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	จังหวัดกำปงธม (Kampong Tom)
	ลักษณะ ทางกายภาพ	เป็นหินทราย ทรงกลมกู่ ปรากรูพระอมิตาภะประทับนั่ง อยู่บนมวยผม
	ข้อสังเกต: -	

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 231)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อ	เศียรพระไมเตรยะ
	อายุ	ปลายพุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	ภาคใต้ของกัมพูชา
	ลักษณะ ทางกายภาพ	เป็นหินทราย ทรงชฎามกุฏ ปรากฏสลูบขนาดเล็ก ประดับอยู่บนมวยผม
ข้อสังเกต: -		

น่าสังเกตว่า จำนวนของประติมากรรมในพื้นที่ประเทศกัมพูชามีปริมาณพระโพธิสัตว์ที่ใกล้เคียงกับที่พบในเขตประเทศเวียดนามซึ่งอยู่ใกล้เคียงกัน อาจสัมพันธ์กับความเป็นอาณาจักรฟูนันและพุทธศาสนาหายานตามข้อเสนอของยอร์ช เซเดส์ และประพจน์ อัครวิรุณหการ ดังกล่าวแล้วในบทที่ 3

แผนที่ที่ 15 การกระจายตัวของประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศไทยกัมพูชา
(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

ทั้งนี้จากการรวบรวมข้อมูลในประเทศกัมพูชายังไม่พบหลักฐานประเพณีพระพิมพ์ ภาพเล่าเรื่อง และสถาปัตยกรรมในประเทศกัมพูชาที่มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6-12 อาจสัมพันธ์กับอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่เข้มแข็งขึ้นในพื้นที่นี้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 ดังจะเห็นได้จากศาสนาหลักประจำราชสำนักพุนั้นเป็นศาสนาพราหมณ์ จดหมายเหตุราชวงศ์ฉีระบุถึง การเคารพบูชาพระมหेश্বর พระองค์เสด็จลงมาบ่อย ๆ บนเขาโมตัน (Mo-tan) สะท้อนถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ในไศวนิกาย และจารึกคณวรมันซึ่งระบุถึง การสรรเสริญพระหริวิษณุ พร้อมทรงสร้างเทวาลัยถวายพระวิษณุบาทนาม “จักรติธสวามิน” และนักบวชในนิกายภาควัต (วีปรรภาควไตะ) (Coedès, 1968: 55-56; กมลเศวต ภัตตาคารย์, 2547: 15, 105; สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2549 : 18) ดังนั้นอาจเป็นเหตุผลสำคัญหนึ่งที่ไม่มีการพบหลักฐานหรือมีปริมาณหลักฐานที่น้อยลงในช่วงเวลาดังกล่าว

4.5 ประเทศไทย

4.5.1 หลักฐานจารึก

ในประเทศไทยพบจารึกเนื่องในพุทธศาสนา มากที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีจำนวนมากถึง 46 หลัก โดยผู้ศึกษาได้ลำดับจารึกตามอายุออกเป็นสองกลุ่มคือ ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-12 และในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 พร้อมทั้งแบ่งกลุ่มตามภาษาที่ใช้จารึกตามลำดับคือ ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต และภาษามอญโบราณ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.5.1.1 จารึกที่กำหนดอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-12

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 65)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อจารึก	จารึกเขมมาฯ 1 (ระเบียงด้านขวาองค์พระปฐมเจดีย์)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	ระเบียงองค์พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
	ลักษณะ ของจารึก	เป็นจารึกบนแผ่นหิน
	เนื้อหา:	จารึกคาถาเย ฌมมา (กรมศิลปากร, 2559: 1, 64)

	ลำดับที่	2
	ชื่อจารึก	จารึกเขมมาฯ 2 บนสถูปศิลา
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	บริเวณพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกบริเวณคอสถูปแบบทวารวดี
	เนื้อหา:	จารึกคาถาเย ฌมมา (กรมศิลปากร, 2559: 1, 66)

 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/Uthongmuseum/posts/1265741206956962)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อจารึก	จารึกหลังพระพิมพ์ 1
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกด้านหลัง พระพิมพ์ดินเผาขนาดเล็ก
	เนื้อหา:	จารึกคาถาเมตเตยยโก อาจหมายถึง พระเมตไตรยะ (ปีเตอร์ สกิลลิง และศานติ ภัคดีคำ, 2546: 59)

 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/Uthongmuseum/posts/1265741206956962)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อจารึก	จารึกหลังพระพิมพ์ 2
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกด้านหลัง พระพิมพ์ดินเผาขนาดเล็ก
	เนื้อหา:	จารึกคาถาสารีปุตโต อาจหมายถึงพระสารีบุตร (ปีเตอร์ สกิลลิง และศานติ ภัคดีคำ, 2546: 59)

 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/Uthongmuseum/posts/1265741206956962)</p>	ลำดับที่	5
	ชื่อจารึก	จารึกหลังพระพิมพ์ 3
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกด้านหลัง พระพิมพ์ดินเผาขนาดเล็ก
	เนื้อหา:	จารึกคำสั้น ๆ ว่า “มหาก...” อาจหมายถึง พระสารีรมาภักัจายนะ หรือพระมหากัสสปะ (ปีเตอร์ สกลีลิ่ง และศานติ ภัคดีคำ, 2546: 59)

 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/Uthongmuseum/posts/1265741206956962)</p>	ลำดับที่	6
	ชื่อจารึก	จารึกหลังพระพิมพ์ 4
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกด้านหลัง พระพิมพ์ดินเผาขนาดเล็ก
	เนื้อหา:	จารึกคำสั้น ๆ ว่า “ภทฐ?” (ปีเตอร์ สกลีลิ่ง และศานติ ภัคดีคำ, 2546: 59)

 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/Uthongmuseum/posts/1265741206956962)</p>	ลำดับที่	7
	ชื่อจารึก	จารึกหลังพระพิมพ์ 5
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกด้านหลัง พระพิมพ์ดินเผาขนาดเล็ก
	เนื้อหา: จารึกคาถาโกโลวิโส อาจหมายถึง พระโสณโกโลวิโส (ปีเตอร์ สกิลลิง และศานติ ภัคดีคำ, 2546: 59)	

 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/Uthongmuseum/posts/1265741206956962)</p>	ลำดับที่	8
	ชื่อจารึก	จารึกหลังพระพิมพ์ 6
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกด้านหลัง พระพิมพ์ดินเผาขนาดเล็ก
	เนื้อหา: จารึกคำสั้น ๆ ว่า “รณโต” อาจหมายถึง พระปุลณสุนาปรันโต (ปีเตอร์ สกิลลิง และศานติ ภัคดีคำ, 2546: 59)	

 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/Uthongmuseum/posts/1265741206956962)</p>	ลำดับที่	9
	ชื่อจารึก	จารึกหลังพระพิมพ์ 7
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกด้านหลัง พระพิมพ์ดินเผาขนาดเล็ก
	เนื้อหา:	จารึกคำสั้น ๆ ว่า “กงฺขาเร” อาจหมายถึง พระกงฺขาเรวัต (ปีเตอร์ สกิลลิง และศานติ ภัคดีคำ, 2546: 59)

ชื่อของพระสาวกทั้ง 7 ชื่อที่ปรากฏในหลักฐานจารึกในประเทศไทยลำดับที่ 4-10 สันนิษฐานว่า อาจเป็นพระนามของพระสาวกสำคัญในพุทธศาสนาที่ได้รับการนับถือเป็นเอตทัคคะ หรืออาจเป็นนามของสาวกในกลุ่มพระอสีติมหาสาวกทั้ง 80 องค์ (ปีเตอร์ สกิลลิง และศานติ ภัคดีคำ, 2546: 59; **บรรจบ บรรณรุจิ, 2548: 1-13**) ทั้งนี้ผู้ศึกษาจะได้ทำการอธิบายถึงพระนามของสาวกเหล่านี้ อีกครั้งหนึ่งในบทความต่อไป

	ลำดับที่	10
	ชื่อจารึก	จารึกวัดจันทิก
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	วัดจันทิก ตำบลจันทิก อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกบนฐานของพระพุทธรูป สลักจากหินทรายสีแดง มีสภาพชำรุดบางส่วน
เนื้อหา: พระเทวีของพระเจ้าแห่งทวารวดีทรงบัญชา ให้พระธิดาสร้างพระรูปของพระตถาคตนี้ไว้ (กรมศิลปากร, 2559: 1, 71)		

4.5.1.2 จารึกที่กำหนดอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12

ลำดับที่	11
ชื่อจารึก	จารึกหลังพระพิมพ์ 8
อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
ลักษณะของจารึก	จารึกด้านหลังพระพิมพ์ดินเผาขนาดเล็ก
เนื้อหา: จารึกคาถาเย ธมมา (สฤษดีพงศ์ ขุนทรง, 2558ข: 10)	

	ลำดับที่	12
	ชื่อจารึก	จารึกชัยจำปา 1
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	บ้านชัยจำปา อำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกบนเสาสาแปดเหลี่ยม สภาพชำรุดมาก
<p>เนื้อหา: ส่วนที่ 1 เยธมมา ส่วนที่ 2 สมณฑปาสาทิกา (คัมภีร์วิสุทธิมรรค / วินัยปิฎก มหาวรรค) ส่วนที่ 3 วินัยปิฎก มหาวรรค ส่วนที่ 4 ธรรมบท (กรมศิลปากร, 2559: 1. 172-177)</p>		

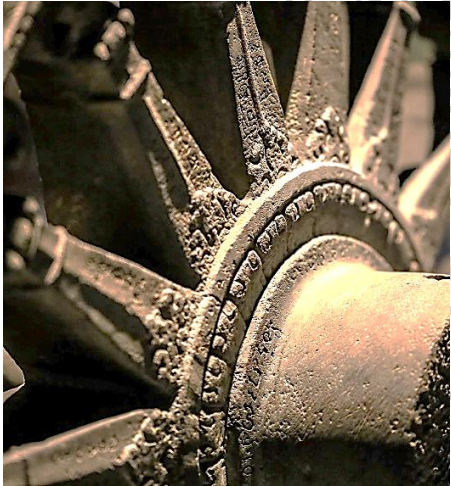
นาวาอากาศเอก (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทองเสนอว่า ข้อความดังกล่าวมาจากบทพุทธอุทาน
 ในพระวินัยปิฎก และมาจากธรรมบทในพระสุตันตปิฎก แต่เนื้อความไม่สมบูรณ์ (กรมศิลปากร,
 2559: 1, 175)

	ลำดับที่	13
	ชื่อจารึก	จารึกชัยจำปา 3
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	บ้านชัยจำปา อำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกบนชิ้นส่วนเสาแปดเหลี่ยม
	เนื้อหา:	จिरพัฒน์ ประพันธ์วิทย์อาระบุว่า จารึกระบุถึงพระวินัยปิฎก อุเทน วงศ์สถิตกล่าววว่า จารึกบรรยายคาถาธัมมจักกัปปวัตนสูตร (กรมศิลปากร, 2559: 1, 178-181)

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 182)</p>	ลำดับที่	14
	ชื่อจารึก	จารึกเสาแปดเหลี่ยม พบที่จังหวัดชัยนาท 1
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	หมู่ 5 ตำบลหางน้ำสาคร อำเภอมนรมย์ จังหวัดชัยนาท
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกบนชิ้นส่วนเสาแปดเหลี่ยม
	เนื้อหา:	จารึกคาถาปฏิจจสมุปาบท (กรมศิลปากร, 2559: 1, 183)

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 185)</p>	ลำดับที่	15
	ชื่อจารึก	จารึกธรรมจักรพบที่จังหวัดชัยนาท 2
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	หมู่ 5 ตำบลหางน้ำสาคร อำเภอมนรมย์ จังหวัดชัยนาท
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกบนชิ้นส่วนธรรมจักร
	เนื้อหา: จารึกคาถาปฏิจสมุปาบท (กรมศิลปากร, 2559: 1, 184-188)	

	ลำดับที่	16
	ชื่อจารึก	จารึกธรรมจักร
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	วัดเสนาหา ใกล้กับพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกบนซี่ล้อธรรมจักร
	เนื้อหา: จารึกกระบวนการเกิดดับของอริยสัจ 4 บริเวณกงล้อ, ซี่ก่า และดุมล้อ (กรมศิลปากร, 2559: 1, 189-192)	

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 194)</p>	ลำดับที่	17
	ชื่อจารึก	จารึกฐานรองพระธรรมจักร
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	ทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกบนฐานสี่เหลี่ยม มีช่องสำหรับวงล้อธรรมจักร
	เนื้อหา: จารึกข้อความสั้น ๆ สามข้อความ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ สันนิษฐานว่าหมายถึงอริยสัจ 4 (กรมศิลปากร, 2559: 1, 193-195)	

	ลำดับที่	18
	ชื่อจารึก	จารึกบนวงพระธรรมจักร
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกบนวงล้อธรรมจักร
	เนื้อหา: จารึกคาถาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร (กรมศิลปากร, 2559: 1, 196)	

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 199)</p>	ลำดับที่	19
	ชื่อจารึก	จารึกบนซีล้อพระธรรมจักร
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกบนซีล้อธรรมจักร
	<p>เนื้อหา: จารึกคาถาปฐิจจสมุปบาท (กรมศิลปากร, 2559: 1, 198-200)</p>	

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 202)</p>	ลำดับที่	20
	ชื่อจารึก	จารึกเยธมมา ฐานพระพุทธรูปเมืองศรีเทพ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่บริเวณ ฐานพระพุทธรูปศิลาทรงสี่เหลี่ยม
	<p>เนื้อหา: จารึกคาถาเย ธมมา (กรมศิลปากร, 2559: 1, 201)</p>	

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 204)</p>	ลำดับที่	21
	ชื่อจารึก	จารึกเยธมมาฯ เมืองเสมา
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่บนใบเสมาหินทรายสีแดง
เนื้อหา: จารึกคาถาเย ธมมา (กรมศิลปากร, 2559: 1, 203)		

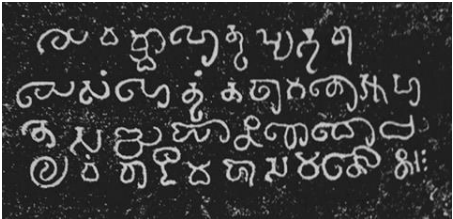
 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 206)</p>	ลำดับที่	22
	ชื่อจารึก	จารึกเยธมมาฯ 3
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	ไม่ทราบที่มา ปัจจุบันดูแลโดย สำนักพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่บนแผ่นอิฐสีแดง ทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีเดือยตรงกลาง
เนื้อหา: จารึกคาถาเย ธมมา (กรมศิลปากร, 2559: 1, 205-207)		

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 209)</p>	ลำดับที่	23
	ชื่อจารึก	จารึกเยธมมา เมืองศรีเทพ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่บนแผ่นหินทรงสี่เหลี่ยม
	เนื้อหา: จารึกคาถาเย ธมมา (กรมศิลปากร, 2559: 1, 208-210)	

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 212)</p>	ลำดับที่	24
	ชื่อจารึก	จารึกเยธมมาฯ หน้าศาลเจ้า
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	ศาลเจ้าหน้าพระอุโบสถ ข้างองค์พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่บนแผ่นหินทรงสี่เหลี่ยม
	เนื้อหา: จารึกคาถาเย ธมมา (กรมศิลปากร, 2559: 1, 211-213)	

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 215)</p>	ลำดับที่	25
	ชื่อจารึก	จารึกเยธมมาฯ 4 (พระองค์เจ้าภาณุฯ 1)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	จังหวัดนครปฐม
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่บนแผ่นหินทรงสี่เหลี่ยม
	เนื้อหา: จารึกคาถาเย ธมมา (กรมศิลปากร, 2559: 1, 214-216)	

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 218)</p>	ลำดับที่	26
	ชื่อจารึก	จารึกเยธมมาฯ 5 (พระองค์เจ้าภาณุฯ 2)
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	จังหวัดนครปฐม
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่บนแผ่นหินทรงสี่เหลี่ยม
	เนื้อหา: จารึกคาถาเย ธมมา (กรมศิลปากร, 2559: 1, 217-219)	

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 221)</p>	ลำดับที่	27
	ชื่อจารึก	จารึกเยธมมาฯ ที่ศาลเจ้า
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	บริเวณใกล้องค์พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่บนแผ่นหินทรงสี่เหลี่ยม
เนื้อหา: จารึกคาถาเย ธมมา (กรมศิลปากร, 2559: 1, 220)		

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 224)</p>	ลำดับที่	28
	ชื่อจารึก	จารึกวงล้อปัจจยาการ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาบาลี
	สถานที่พบ	โบราณสถานในบริเวณ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่บนแผ่นหินทรงกลม
เนื้อหา: จารึกคาถาปฏิจจสมุปบาท (กรมศิลปากร, 2559: 1, 223-225)		

 	ลำดับที่	29
	ชื่อจารึก	จารึกถ้ำฤๅษีเขางูเมืองราชบุรี
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	ถ้ำฤๅษีเขางู จังหวัดราชบุรี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกสลักบนผนังถ้ำ บริเวณระหว่าง ขาของพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท
<p>เนื้อหา: พระศรีสมาธิคุปตะเป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยการทำบุญ (กรมศิลปากร, 2559: 1, 167)</p>		
<p>(ที่มา: Guy, 2014: 217; กรมศิลปากร, 2559: 1, 168)</p>		

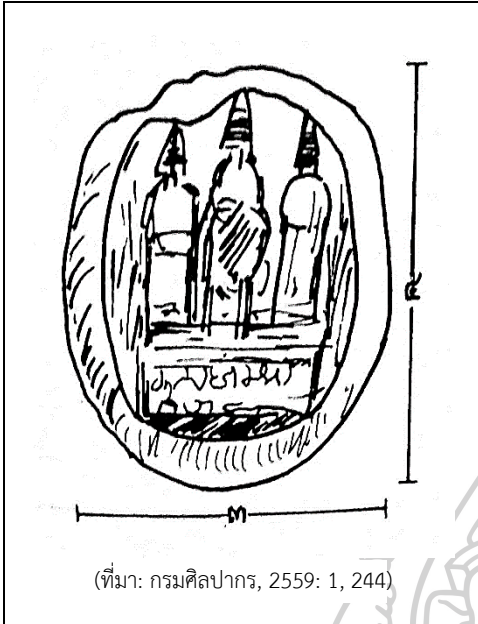
	ลำดับที่	30
	ชื่อจารึก	จารึกบพนมัสการ บนแผ่นอิฐสมัยทวารวดี
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	โบราณสถานอุ้งทอง อำเภออุ้งทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกบนแผ่นอิฐ
<p>เนื้อหา: จารึกนโม วุฑธาเย บทนี้เป็นส่วนต้นของบท นมัสการแสดงความเคารพต่อพระพุทธรูปเจ้า (กรมศิลปากร, 2559: 1, 170)</p>		
<p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 171)</p>		

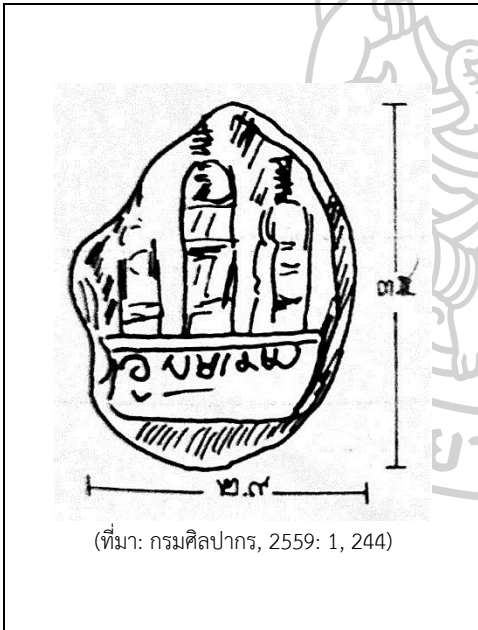
	ลำดับที่	31
	ชื่อจารึก	จารึกวัดมเหยงค์
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	วัดมเหยงค์ จังหวัดนครศรีธรรมราช
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่บนแผ่นหิน ทรงสี่เหลี่ยมคางหมู
	เนื้อหา: การจัดอาคาร-อาหารถวายพระสงฆ์และ พราหมณ์ โดยกษัตริย์ (กรมศิลปากร, 2559: 1, 231-233)	

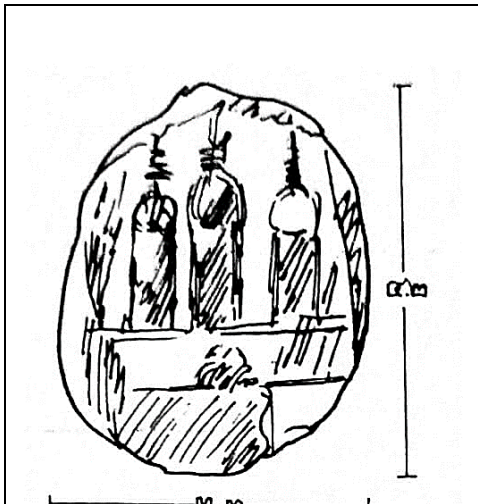
 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 241)</p>	ลำดับที่	32
	ชื่อจารึก	จารึกพระพิมพ์ดินดิบ ชั้นที่ 1
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	โบราณสถานเมืองยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่ด้านใต้ฐานพระพุทธรูป พระพิมพ์นี้ พระพุทธเจ้า ถูกขนาบด้วยสฤป
	เนื้อหา: จารึกคาถาขสมน (ย) นิโรธ (มารุเค) หมายถึง อริยสัจ 4 (กรมศิลปากร, 2559: 1, 239, 241)	

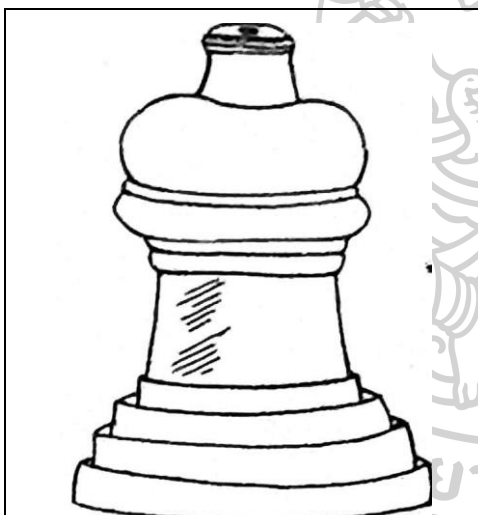
 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 242)</p>	ลำดับที่	33
	ชื่อจารึก	จารึกพระพิมพ์ดินดิบ ชั้นที่ 2
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	โบราณสถานเมืองยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่ด้านใต้ฐานพระพุทธรูป พระพิมพ์นี้พระพุทธรูป ถูกขนาบด้วยสลูบ
	เนื้อหา:	จารึกคาถาขสมน (ย) นิโรธ (มารุเค) หมายถึง อริยสัจ 4 (กรมศิลปากร, 2559: 1, 239, 242)

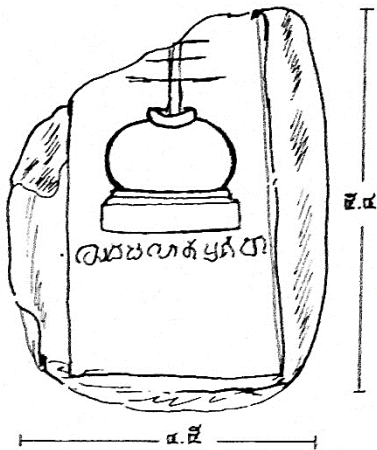
 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 243)</p>	ลำดับที่	34
	ชื่อจารึก	จารึกพระพิมพ์ดินดิบ ชั้นที่ 3
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	โบราณสถานเมืองยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่ด้านใต้ฐานพระพุทธรูป พระพิมพ์นี้พระพุทธรูป ถูกขนาบด้วยสลูบ
	เนื้อหา:	จารึกคาถาขสมน (ย) นิโรธ (มารุเค) หมายถึง อริยสัจ 4 (กรมศิลปากร, 2559: 1, 239, 243)

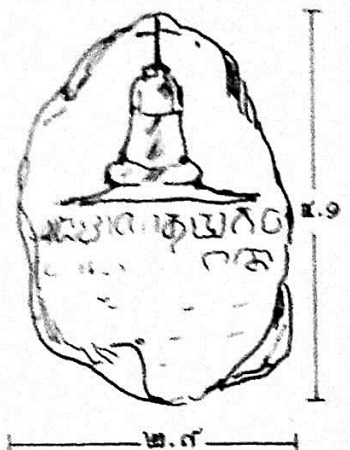
	ลำดับที่	35
	ชื่อจารึก	จารึกแผ่นพิมพ์ดินดิบ แบบมีรูปสลูบ 3 องค์ ชั้นที่ 1
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	โบราณสถานเมืองยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	ลักษณะ ของจารึก	ปรากฏเป็นรูปสลูบ 3 องค์เรียงกัน มีจารึกอยู่ด้านใต้รูปสลูบ
	เนื้อหา:	จารึกคาถาขสมนยนิโรธ มารุเค เย ว หมายถึง อริยสัจ 4 (กรมศิลปากร, 2559: 1, 239, 244)

	ลำดับที่	36
	ชื่อจารึก	จารึกแผ่นพิมพ์ดินดิบ แบบมีรูปสลูบ 3 องค์ ชั้นที่ 2
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	โบราณสถานเมืองยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	ลักษณะทาง จารึก	ปรากฏเป็นรูปสลูบ 3 องค์เรียงกัน มีจารึกอยู่ด้านใต้รูปสลูบ
	เนื้อหา:	จารึกคาถาขสมนยนิโรธ มารุเค เย ว หมายถึง อริยสัจ 4 (กรมศิลปากร, 2559: 1, 239, 244)

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 246)</p>	ลำดับที่	37
	ชื่อจารึก	จารึกแผ่นพิมพ์ดินดิบ แบบมีรูปสลูบ 3 องค์ ชั้นที่ 3
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	โบราณสถานเมืองยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	ลักษณะ ของจารึก	ปรากฏเป็นรูปสลูบ 3 องค์เรียงกัน มีจารึกอยู่ด้านใต้รูปสลูบ
	เนื้อหา:	จารึกคาถาขสมนยนิโรธ มารุเค เย ว หมายถึง อริยสัจ 4 (กรมศิลปากร, 2559: 1, 239, 246)

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 247)</p>	ลำดับที่	38
	ชื่อจารึก	จารึกสลูบดินเผา
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	โบราณสถานเมืองยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกอยู่บนผิวของสลูบดินเผา
	เนื้อหา:	จารึกคาถาเย ธมมา (กรมศิลปากร, 2559: 1, 239, 247)

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 248)</p>	ลำดับที่	39
	ชื่อจารึก	จารึกแผ่นพิมพ์รูปสลูปดินดิบ แบบมีรูปสลูปองค์เดียว แบบที่ 1
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	โบราณสถานเมืองยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	ลักษณะ ของจารึก	ปรากฏเป็นรูปสลูปทรงโอคว่ำเตี้ย ฉัตรวลียอดสูง มีจารึกอยู่ด้านใต้รูปสลูป
	เนื้อหา:	จารึกคาถาเย ธมมา (กรมศิลปากร, 2559: 1, 239, 248)

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 249)</p>	ลำดับที่	40
	ชื่อจารึก	จารึกแผ่นพิมพ์รูปสลูปดินดิบ แบบมีรูปสลูปองค์เดียว แบบที่ 2
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษาสันสกฤต
	สถานที่พบ	โบราณสถานเมืองยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	ลักษณะ ของจารึก	ปรากฏเป็นรูปสลูปทรงโอคว่ำเตี้ย ฉัตรวลียอดสูง มีจารึกอยู่ด้านใต้รูปสลูป
	เนื้อหา:	จารึกคาถาเย ธมมา (กรมศิลปากร, 2559: 1, 239, 249)

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 78)</p>	ลำดับที่	41
	ชื่อจารึก	จารึก K.505 เขารัง
	อายุ	พุทธศักราช 1182
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต-เขมรโบราณ
	สถานที่พบ	เขารัง อำเภอรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกมีลักษณะคล้ายใบเสมา ด้านบนมีการสลักภาพดอกบัวบาน จารึกสลักบนหินทรายเนื้อหยาบ
เนื้อหา: การถวายสิ่งของและทาสแก่วิหารในพุทธศาสนา ? โดยสินาทว (กรมศิลปากร, 2559: 1, 77-80)		

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 2, 41)</p>	ลำดับที่	42
	ชื่อจารึก	จารึกวัดโพธิ์ร้าง
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษามอญโบราณ
	สถานที่พบ	วัดโพธิ์ร้าง อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกสลักบนหินชนวน แตกออกเป็น 2 ชั้น
เนื้อหา: การสร้างวัดและพระพุทธรูปของไต้ทั้ง 2 (กรมศิลปากร, 2559: 2, 39-43)		

คำว่า “ไต้” หรือ “โทอง” นี้มีความหมายถึง หมอผี คนทรงเจ้า (กรมศิลปากร, 2559: 2, 43)
จัดเป็นชนชั้นนำทางสังคมในวัฒนธรรมมอญ

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 2, 46)</p>	ลำดับที่	43
	ชื่อจารึก	จารึกฐานพระพุทธรูปยืนวัดช้อย
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษามอญโบราณ
	สถานที่พบ	วัดช้อย จังหวัดลพบุรี
	ลักษณะจารึก	จารึกสลักบนฐานบัว ของพระพุทธรูปศิลา
	เนื้อหา:	เจ้าปู่พร้อมหลานได้กระทำองค์พระพุทธรูปให้ เปล่งปลั่ง (กรมศิลปากร, 2559: 2, 44-45)

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 2, 50)</p>	ลำดับที่	44
	ชื่อจารึก	จารึกถ้ำนารายณ์
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษามอญโบราณ
	สถานที่พบ	ปากถ้ำนารายณ์ ตำบลเขาวง อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกสลักบนพื้นผนังปากถ้ำ
	เนื้อหา:	กุนทรีชนผู้ตั้งอาณาจักรอนูราชปุระ ได้ให้ ตัวแทนจัดงานฉลองสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ประดิษฐานไว้ ณ ที่นี้ (กรมศิลปากร, 2559: 2, 47-50)

ข้อที่น่าสนใจอย่างยิ่งของจารึกถ้ำนารายณ์ คือ การปรากฏนามเมืองอนูราชปุระซึ่งเป็นเมืองหลวง
ของอาณาจักรลังกาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 3-16 และเป็นศูนย์กลางสำคัญของพุทธศาสนาฝ่ายสรวีระ
การปรากฏชื่อเมืองดังกล่าวพร้อมผู้ซึ่งอาจเป็นผู้ก่อตั้งจึงมีความสำคัญต่อการตีความอย่างยิ่ง

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 2, 53)</p>	ลำดับที่	45
	ชื่อจารึก	จารึกเมืองบึงคอกช้าง 2
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษามอญโบราณ
	สถานที่พบ	สถูปนอกเมือง เมืองบึงคอกช้าง ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกสลักบนแท่งหินยาว
	เนื้อหา:	บุญย่อมนสงเสริมนักรบ (กรมศิลปากร, 2559: 2, 51-53)

	ลำดับที่	46
	ชื่อจารึก	จารึกชายจิวรพระพุทธรูปยืน
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	ตัวอักษร-ภาษา	อักษรปัลลวะ - ภาษามอญโบราณ
	สถานที่พบ	วัดแก่นท้าว อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา
	ลักษณะ ของจารึก	จารึกสลักบนชายจิวรด้านขวา ติดข้อพระบาทของพระพุทธรูป ศิลปะทวารวดี
	เนื้อหา:	บุญแห่งการสร้างพระพุทธรูป (กรมศิลปากร, 2559: 2, 58-59)

ข้อน่าสังเกตสำหรับหลักฐานประเภทจารึกในดินแดนไทย คือ การพบจารึกภาษาบาลีจำนวนมาก ซึ่งเป็นแนวโน้มที่ต่างไปจากพื้นที่อื่น ๆ โดยเฉพาะในบริเวณคาบสมุทร หมู่เกาะ และภาคพื้นทวีปฝั่งตะวันออกที่มักพบจารึกเขียนด้วยภาษาสันสกฤต แต่การพบจารึกภาษาบาลีนั้นมีความใกล้เคียงกับพื้นที่ประเทศเมียนมา แต่ยังมีปริมาณที่ต่างกันอยู่มาก ทว่าความเหมือนกันนี้อาจแสดงความสัมพันธ์บางอย่างได้ เพราะในประเทศไทยเองก็ได้มีการพบจารึกภาษาปยูด้วย

ในประเด็นด้านเนื้อหาจะเห็นได้ว่า จารึกในประเทศไทยนั้นมีเนื้อหาที่หลากหลายแต่เน้นหนักไปที่ 2 ประเด็นใหญ่ คือ 1) หลักธรรมในพุทธศาสนาโดยเฉพาะ คาถาเย ธมมา และ 2) การทำบุญสร้างพระพุทธรูปกิติ การถวายสิ่งของต่าง ๆ กิติ รวมทั้งปรากฏเนื้อความพิเศษ คือ จารึกพุทธบิดาและชื่อพระสาวกองค์สำคัญ ในกรณีนี้นับว่าพิเศษมากเพราะอาจตีความได้ในหลากหลายประเด็น ต้องพิจารณาร่วมกับบริบทที่พบ คือ โบราณสถานหมายเลข 11 ด้วย

4.5.2 หลักฐานประติมากรรม

ในประเทศไทยมีจำนวน 44 ชิ้น แต่ละชิ้นมีรายละเอียดดังนี้

4.5.2.1 พระพุทธรูป

	ลำดับที่	1
	ชื่อ	พระพุทธรูปขนาดปรก ปูนปั้น
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 9-10
	สถานที่พบ	อำเภออุ้มทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับนั่งวิราสนะ แสดงชยานมูทรา บนขนดนาค
	ข้อสังเกต:	ใกล้เคียงกับศิลปะอมราวดี (ของ บวสเชอเลียร์, 2530: 130-131)

	ลำดับที่	2
	ชื่อ	ชิ้นส่วนพระพุทธรูป
	อายุ	ครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 10
	สถานที่พบ	ภาคใต้ของประเทศไทย
	ลักษณะ ทางกายภาพ	พระพักตร์ พระกรขวา และ พระวรกายท่อนล่างหักหาย ส่วนที่เหลือแสดงการครองจีวร ห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว
	ข้อสังเกต:	คล้ายศิลปะอมราวดี (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2523: 118)

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 35)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	จังหวัดนครราชสีมา
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มเฉียง มีริ้ว แสดงวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์
ข้อสังเกต: อาจนำเข้ามาจากอินเดียใต้หรือศรีลังกา (Guy, 2014: 35)		

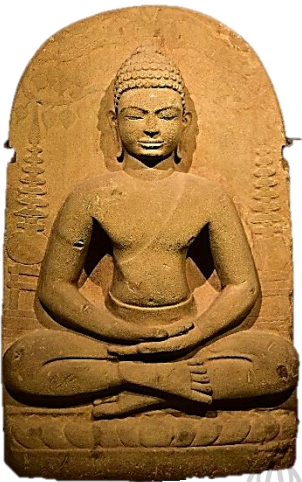
 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 54)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อ	ชิ้นส่วนท่อนบน ของพระพุทธรูป สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	ควนสำราญรมย์ อำเภอพนมพิณ จังหวัดสุราษฎร์ธานี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ครองจีวรห่มเฉียง มีริ้ว สภาพชำรุดอย่างมาก เหลือแต่ท่อนบนของพระวรกาย
ข้อสังเกต: -		

	ลำดับที่	5
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน
	อายุ	กลางพุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	อำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	<p>ประทับยืนตรีกังค์ ครองจีวรห่มคลุม เรียบไม่มีริ้ว พระหัตถ์ขวาแสดงวรมุทรา พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นจับชายจีวร พระบาทหักหาย ปรางกุประภามณฑลรอบพระวรกาย</p>
ข้อสังเกต: มีลักษณะแบบพระพุทธรูปอินเดีย ศิลปะคุปตะ สกulptช่างสารนาถ (Guy, 2014: 35)		

	ลำดับที่	6
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	<p>จังหวัดนครปฐม ปัจจุบันอยู่ในชุดของสะสมส่วนบุคคล</p>
	ลักษณะ ทางกายภาพ	<p>ประทับยืนตรง (สมถังค์) บนฐานบัวคว่ำ-หงาย ครองจีวรห่มเฉียง มีริ้ว แสดงวิตรรคมุทรา 2 พระหัตถ์</p>
ข้อสังเกต: -		
(ที่มา: Beguin, 2009: 175)		

 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 83)</p>	ลำดับที่	7
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สำริดปิดทอง
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	จังหวัดนครศรีธรรมราช
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว แสดงวิตรรกมูทราด้วยพระหัตถ์ขวา
ข้อสังเกต: -		

	ลำดับที่	8
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับนั่ง
	อายุ	ปลายพุทธศตวรรษที่ 11 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	วัดพระบรมธาตุไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว ประทับนั่งวิราสนะ บนฐานบัวคว่ำ-หงาย
ข้อสังเกต: มีลักษณะคล้ายศิลปะอินเดียใต้และศรีลังกา (Guy, 2014: 93-94)		

	ลำดับที่	9
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับนั่ง
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับนั่งวิราสนะใต้ต้นโพธิ์ ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว แสดงธยานมูทรา มีเจดีย์ทรงหม้อน้ำ? ขนาดทั้ง 2 ข้าง
	ข้อสังเกต: ลักษณะคล้ายพระพุทธรูปประทับนั่ง ขนาดด้วยสลูจากประเทศเวียดนาม (Guy, 2014: 18-19)	

	ลำดับที่	10
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน สารีต
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	จังหวัดสงขลา
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว แสดงวิตรรกมูทราในพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ซ้ายจับชายจีวรขึ้น
	ข้อสังเกต: -	
(ที่มา: Beguin, 2009: 175)		

 <p>(ที่มา: กฤษฎา นิลพัฒน์)</p>	ลำดับที่	11
	ชื่อ	พระพุทธรูปนาคปรก
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	วัดอุทัยมคคาราม จังหวัดนครราชสีมา
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว ประทับนั่งวิราสนะบนขนดนาค แต่พังพานนาคชำระุด
ข้อสังเกต: ใกล้เคียงกับศิลปะอมราวดี และอาจเก่า ที่สุดในสมัยทวารวดี (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 58)		

 <p>(ที่มา: วิศวะ ชินโย)</p>	ลำดับที่	12
	ชื่อ	ภาพสลักพระพุทธรูปไสยาสน์
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	ถ้ำฝาโถ เขางู จังหวัดราชบุรี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	เป็นประติมากรรมปูนต้ำ บริเวณผนังถ้ำ พระพุทธรูปนี้ประทับนอน ครองจีวรห่มคลุมลักษณะแบบ ศิลปะทวารวดี มีการเขียนสีแดง
ข้อสังเกต: มีลักษณะคล้ายพระนอนที่ถ้ำอชันตา (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 40)		

 <p>(ที่มา: คักดีชัย สายสิงห์, 2556: 39)</p>	ลำดับที่	13
	ชื่อ	ภาพสลักพระพุทธรูปไสยาสน์
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	ถ้ำจาม เขางู จังหวัดราชบุรี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	เป็นประติมากรรมนูนต่ำบริเวณผนังถ้ำ พระพุทธรูปประทับนอนครองจีวรห่มคลุม ลักษณะแบบศิลปะทวารวดี
ข้อสังเกต: มีลักษณะคล้ายพระนอนที่ถ้ำอชันตา (คักดีชัย สายสิงห์, 2556: 40) และมีร่องรอยการเขียนสีแดง		

 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 120)</p>	ลำดับที่	14
	ชื่อ	พระพุทธรูป ประทับนั่ง
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	พังแฟบ อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว ประทับนั่งวีราสนะบนฐานบัวคว่ำหงาย แสดงธยานมูทรา
ข้อสังเกต: -		

	ลำดับที่	15
	ชื่อ	พระวรกายพระพุทธรูปประทับยืน
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	วัดแก่นท้าว อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง ครองจีวรห่มคลุมเรียบ พระหัตถ์คาคว่าแสดงวิตรรกมูทรา
	ข้อสังเกต: มีจารึกที่ชายจีวรขวา เป็นภาษามอญโบราณ	

	ลำดับที่	16
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับนั่ง ประลัมพปาทสนะ ดินเผา
	อายุ	กลางพุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ครองจีวรห่มคลุม เรียบไม่มีริ้ว แสดงวิตรรกมูทราด้วยพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ซ้ายวางเหนือพระชงฆ์
	ข้อสังเกต: อาจเป็นองค์ประกอบประดับสถาปัตยกรรม	

 <p>(ที่มา: Beguin, 2009: 175)</p>	ลำดับที่	17
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับยืน
	อายุ	กลางพุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	วัดพระเมรุ จังหวัด พระนครศรีอยุธยา
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรง (สมถังค์) บนฐานบัวคว่ำ-หงาย ครองจีวรห่มคลุม เรียบไม่มีริ้ว พระหัตถ์ทั้ง 2 ช้างหักหาย แต่สันนิษฐานว่า แสดงวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์
ข้อสังเกต: -		

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 205)</p>	ลำดับที่	18
	ชื่อ	เศียรพระพุทธรูป
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
	ลักษณะ ทางกายภาพ	สลักจากหินสีเทา แสดงพุทธศิลป์แบบทวารวดี
ข้อสังเกต: -		

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 211)</p>	ลำดับที่	19
	ชื่อ	พระพุทธรูป แผ่นเงินดุน
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับนั่งวิราสนะ แสดงวิตรรกมูทราด้วยพระหัตถ์ซ้าย
	ข้อสังเกต:	

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 214)</p>	ลำดับที่	20
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	ภาคกลางของประเทศไทย
	ลักษณะ ทางกายภาพ	พระพุทธรูปประทับยืนตรง (สมถังค์) เหนือพนัสบดี ครองจีวรเรียบไม่มีริ้ว แสดงวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์ ขนาบด้วยพระโพธิสัตว์ 2 พระองค์
	ข้อสังเกต: -	

 <p>(ที่มา: ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 51)</p>	ลำดับที่	21
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	เมืองชัยจำปา จังหวัดลพบุรี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	พระพุทธรูปประทับยืนตรง (สมถังค์) เหนือพนัสบดี ครองจีวรเรียบไม่มีริ้ว แสดงวชิรกรมูทรา 2 พระหัตถ์ ขนาดด้วยพระโพธิสัตว์ 2 พระองค์
ข้อสังเกต: -		

 <p>(ที่มา: ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 52)</p>	ลำดับที่	22
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	จังหวัดพิษณุโลก
	ลักษณะ ทางกายภาพ	พระพุทธรูปประทับนั่งเหนือ พนัสบดี ครองจีวรเรียบไม่มีริ้ว แสดงวชิรกรมูทรา 2 พระหัตถ์ ขนาดด้วยพระโพธิสัตว์ 2 พระองค์
ข้อสังเกต: -		

	ลำดับที่	23
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	เมืองพระรถ จังหวัดชลบุรี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	พระพุทธเจ้าประทับยืนตรง (สมถังค์) เหนือพนัสบดี ครองจีวรเรียบไม่มีริ้ว แสดงวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์ ขนาบด้วยพระโพธิสัตว์ 2 พระองค์
	ข้อสังเกต: -	

	ลำดับที่	24
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
	ลักษณะ ทางกายภาพ	พระพุทธเจ้าประทับยืนตรง (สมถังค์) เหนือครุฑครองจีวรเรียบไม่มีริ้ว แสดงวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์ ขนาบด้วยพระโพธิสัตว์ 2 พระองค์
	ข้อสังเกต: -	

(ที่มา: ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 54)

 <p>(ที่มา: ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 54)</p>	ลำดับที่	25
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
	ลักษณะ ทางกายภาพ	พระพุทธรูปประทับยืนตรง (สมถังค์) เหนือสุริยเทพ ? ครองจีวรเรียบไม่มี มีริ้ว แสดงวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์ ขนาบด้วยพระโพธิสัตว์ 2 พระองค์
ข้อสังเกต: -		

	ลำดับที่	26
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	บ้านพรหมหินใต้ จังหวัดลพบุรี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	พระพุทธรูปประทับยืนตรง (สมถังค์) เหนือพนัสบดี ครองจีวรเรียบไม่มีริ้ว แสดงวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์ ขนาบด้วยพระโพธิสัตว์ 2 พระองค์
ข้อสังเกต: -		

	ลำดับที่	27
	ชื่อ	พระพุทธรูปประทับนั่ง ประลัมพปาทาสนะ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	เขางู จังหวัดราชบุรี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว แสดงวิตรรกมูทราด้วยพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ซ้ายวางเหนือพระขงฆ์
ข้อสังเกต: มีจารึกปรากฏระหว่างพระบาท		

(ที่มา: Guy, 2014: 217)

	ลำดับที่	28
	ชื่อ	พระพุทธรูปปางสมาธิ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	โบราณสถานสระมรกต เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี
	ลักษณะทาง กายภาพ	ประทับนั่งวิราสนะ ครองจีวรห่มเฉียงเรียบไม่มีริ้ว
ข้อสังเกต: ลักษณะคล้ายศิลปะอมราวดี		

4.5.2.2 พระโพธิสัตว์

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 36)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	พระอวโลกิเตศวร สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-12
	สถานที่พบ	อำเภอพนมพิณ จังหวัดสุราษฎร์ธานี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	พระวรกายท่อนล่างหักหาย สันนิษฐานว่า ประทับยืนตรง พระหัตถ์ทั้ง 2 ยื่นออกมาด้านหน้า อาจเคยมีของในพระหัตถ์
ข้อสังเกต: มีลักษณะคล้ายศิลปะอนุราชปุระ ในศรีลังกา		(Guy, 2014: 36)

	ลำดับที่	2
	ชื่อ	พระอวโลกิเตศวร
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประทับยืนตรีกังค์ ห่มหนึ่งกว้างพาดที่พระอังสาซ้าย นุ่งผ้ายาวกรอมเท้า
ข้อสังเกต: -		

 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 236)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อ	พระอวโลกิเตศวร (ปัทมปาณี) สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
	ลักษณะ	ประทับยืนตรีภังค์เล็กน้อย
	ทางกายภาพ	นุ่งผ้ายาวกรอมเท้า พระกรขวาหักหาย
ข้อสังเกต: -		

	ลำดับที่	4
	ชื่อ	พระโพธิสัตว์ ดินเผา
	อายุ	กลางพุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี
	ลักษณะ	ประทับยืนตรีภังค์ พระกรขวาหักหาย
	ทางกายภาพ	พระกรซ้ายวางไว้บริเวณบั้นพระองค์
ข้อสังเกต: -		

	ลำดับที่	5
	ชื่อ	เศียรพระโพธิสัตว์ สวมมงกุฏ ปูนปั้น
	อายุ	กลางพุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	เป็นประติมากรรมปูนสูง พระโพธิสัตว์ประทับยืนตรึงค์ สวมเครื่องประดับจำนวนมาก สันนิษฐานว่าเป็นพระอวโลกิเตศวร
	ข้อสังเกต: มงกุฎมีลักษณะเหมือนภาพจิตรกรรมจาก ถ้ำอชันดา	

	ลำดับที่	6
	ชื่อ	เศียรพระอวโลกิเตศวร สำริด
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	โบราณสถานหมายเลข 8 แหล่งโบราณคดียะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	เหลือเพียงพระเศียร แสดงทรงผมชฎามงกุฎสูง ปรากฏพระอมิตาภะ
	(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 90) ข้อสังเกต: มีลักษณะคล้ายศิลปะอินเดียนใต้-ลังกา	

 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 234)</p>	ลำดับที่	7
	ชื่อ	พระไมเตรยะ ศิลา
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	พบในอ่าวไทย ใกล้ฝั่งจังหวัดนครศรีธรรมราช
	ลักษณะ ทางกายภาพ	สภาพค่อนข้างสลับเปลี่ยนอย่างมาก พระกรและพระบาทหักหาย
	ข้อสังเกต: -	

4.5.2.3 ประติมากรรมอื่น ๆ

	ลำดับที่	1
	ชื่อ	ธรรมจักร
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	จังหวัดนครปฐม
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ไม่มีการประดับลวดลายที่ฐาน มีเพียงสายพันธุ์พุกษาเท่านั้น
	ข้อสังเกต: จารึกคาถาธัมมจักกัปปวัตนสูตร บริเวณกงล้อ ซีกำ และตุ้มล้อ (กรมศิลปากร, 2559: 1, 189-192) ทั้งนี้ พบร่วมกับประติมากรรมวางหมอบ 1 ตัว	

	ลำดับที่	2
	ชื่อ	ชิ้นส่วนธรรมจักร
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี
	ลักษณะทางกายภาพ	เหลือเพียงงล้อ
	ข้อสังเกต: มีจารึกคาถาธัมมจักกัปปวัตนสูตร (กรมศิลปากร, 2559: 1, 196)	

	ลำดับที่	3
	ชื่อ	ชิ้นส่วนธรรมจักร
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	หมู่ 5 ตำบลหางน้ำสาคร อำเภอมโนรมย์ จังหวัดชัยนาท
	ลักษณะทางกายภาพ	เหลือเพียงงล้อ
	ข้อสังเกต: มีจารึกคาถาปัจจุสมุปบาท (กรมศิลปากร, 2559: 1, 184-188) และลวดลายคล้ายชิ้นส่วนธรรมจักร จากวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี	

(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 185)

 <p>(ที่มา: Brown, 1996: 24a)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อ	ธรรมจักร
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	จังหวัดนครปฐม
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ที่ฐานมีรูปสลักคล้ายพระสุริยเทพ เป็นเทพบุรุษ 2 กร ถือดอกบัวทั้ง 2 กร
	ข้อสังเกต: -	

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 212)</p>	ลำดับที่	5
	ชื่อ	ธรรมจักร
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
	ลักษณะ ทางกายภาพ	มีแต่องค์ธรรมจักร สลักซี่ล้อเกือบทะลุ
	ข้อสังเกต: -	

	ลำดับที่	6
	ชื่อ	ธรรมจักร
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี
	ลักษณะ ทางกายภาพ	มีแต่องค์ธรรมจักร ปราบกฐนรูปบุคคล สันนิษฐานว่าถือดอกบัวในมือทั้ง 2
	ข้อสังเกต: -	

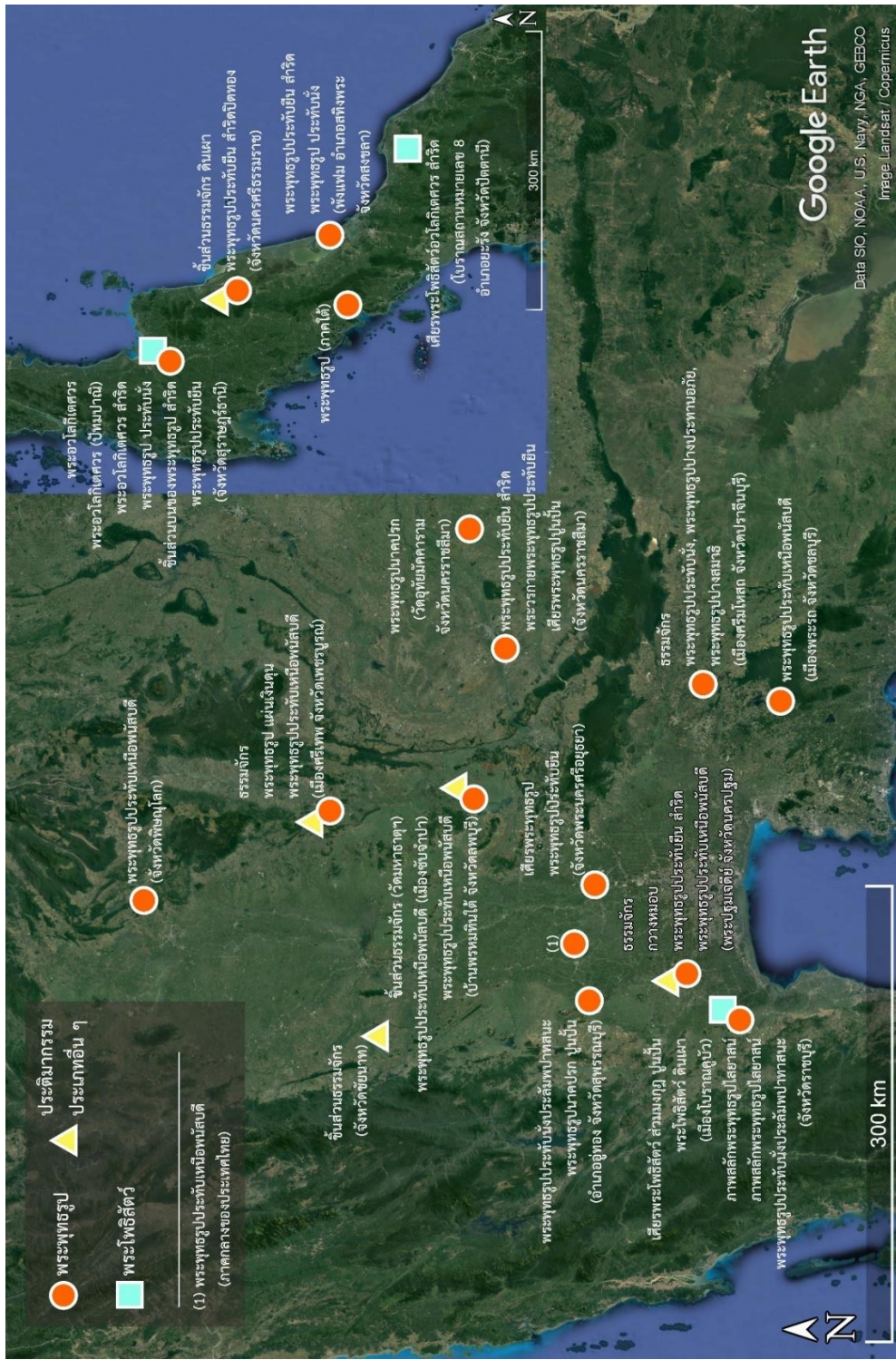
 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 86)</p>	ลำดับที่	7
	ชื่อ	ชิ้นส่วนธรรมจักร ดินเผา
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	วัดมเหยงค์ อำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช
	ลักษณะ ทางกายภาพ	เหลือเพียงซี่กงล้อแค่ 2 ซี่เท่านั้น
	ข้อสังเกต: -	

	ลำดับที่	8
	ชื่อ	กวางหมอบ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	วัดเสน่หา ใกล้กับพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
	ลักษณะ ทางกายภาพ	ประติมากรรมหินสลัก รูปกวางหมอบ
	ข้อสังเกต: พบร่วมกับธรรมจักร	

จะเห็นได้ว่า หลักฐานในประเทศไทยมีความหลากหลายที่มากกว่าในพื้นที่อื่นอย่างชัดเจน อย่างหนึ่งที่น่าสนใจการพบธรรมจักร ซึ่งไม่พบในพื้นที่อื่น หลักฐานกลุ่มนี้อาจแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างทางนิกายในพุทธศาสนาได้ อีกทั้งธรรมจักรในพื้นที่ประเทศไทยสัมพันธ์อยู่กับจารีกคทาธัมมจักรกับปวัตตสูตรซึ่งสื่อโดยตรงถึงการหมุนวงล้อแห่งพระธรรม (ธรรมจักร) โดยพระพุทธเจ้า และพุทธคานานี้ไม่พบในพื้นที่อื่นด้วย ประเด็นดังกล่าวจึงนับว่ามีความสำคัญยิ่งสำหรับการศึกษาความหลากหลายของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

หลักฐานอีกชิ้นหนึ่งซึ่งไม่พบในประเทศอื่น คือ พระพุทธรูปประทับยืนเหนือพนัสบดี สัตว์ประหลาดที่ถูกเรียกว่า “พนัสบดี” นี้มีนักวิชาการหลายท่านเสนอว่า เป็นการนำพาหนะของ ตรีมูรติทั้งสามในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมาผสมกันได้แก่ เขาโค (พาหนะพระศิวะ) จะงอยปากครุฑ (พาหนะพระวิษณุ) และ ปีกหงส์ (พาหนะพระพรหม) (ธนิต อยู่โพธิ์, 2509: 18) ผาสุข อินทรารุช เสนอว่า การนำสัตว์ผสมดังกล่าวมาเป็นพาหนะของพระพุทธรูปเจ้าสะท้อนถึงคติของพุทธศาสนา ฝ่ายวัชรยาน-ตันตระ เป็นการแสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาอยู่เหนือศาสนาพราหมณ์ (ผาสุข อินทรารุช, 2542: 166-167) อย่างไรก็ตามประติมากรรมในลักษณะดังกล่าวนับเป็นเอกลักษณ์ท้องถิ่นหนึ่งของหลักฐานประเภทประติมากรรมของพื้นที่ประเทศไทย เนื่องจากไม่มีการพบประติมากรรม ในลักษณะเดียวกันในพื้นที่อื่นของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

แผนที่ที่ 17 การกระจายตัวของประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศไทย

(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

4.5.3 พระพิมพ์

 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 78)</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	พระพิมพ์พระพุทธรูปนาคนาคปรก
	แสดงภาพ	พระพุทธรเจ้า
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	วัดถ้ำเสือ จังหวัดกระบี่
	วัตถุดิบ	ดินดิบ
	ลักษณะ: ครองจีวรห่มเฉียง เรียบไม่มีริ้ว ประทับนั่ง วีราสนะ แสดงอภัยมุทรา	

 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/ Uthongmuseum/posts/1265741206956962)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อ	พระพิมพ์พระสาวก 1
	แสดงภาพ	พระสาวก
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	วัตถุดิบ	ดินเผา
	ลักษณะ: แสดงรูปพระสงฆ์ มีจารึกด้านหลัง เมตเตยโย (พระเมตไตรย)	

 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/Uthongmuseum/posts/1265741206956962)</p>	ลำดับที่	3
	ชื่อ	พระพิมพ์พระสาวก 2
	แสดงภาพ	พระสาวก
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	วัตถุศิลปะ	ดินเผา
	ลักษณะ: แสดงรูปพระสงฆ์ มีจารึกด้านหลัง สารีปุตโต (พระสารีบุตร)	

 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/Uthongmuseum/posts/1265741206956962)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อ	พระพิมพ์พระสาวก 3
	แสดงภาพ	พระสาวก
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	วัตถุศิลปะ	ดินเผา
	ลักษณะ: แสดงรูปพระสงฆ์ มีจารึกด้านหลัง มหาก... (มหากัจจายนะ ?)	

 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/Uthongmuseum/posts/1265741206956962)</p>	ลำดับที่	5
	ชื่อ	พระพิมพ์พระสาวก 4
	แสดงภาพ	พระสาวก
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	วัสดุดิบ	ดินเผา
	ลักษณะ: แสดงรูปพระสงฆ์ มีจารึกด้านหลัง ภาท ?	

 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/Uthongmuseum/posts/1265741206956962)</p>	ลำดับที่	6
	ชื่อ	พระพิมพ์พระสาวก 5
	แสดงภาพ	พระสาวก
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	วัสดุดิบ	ดินเผา
	ลักษณะ: แสดงรูปพระสงฆ์ มีจารึกด้านหลัง โกลีวีโส (พระปุนโณ โกลีวีโส)	

 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/Uthongmuseum/posts/1265741206956962)</p>	ลำดับที่	7
	ชื่อ	พระพิมพ์พระสาวก 6
	แสดงภาพ	พระสาวก
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	วัตถุศิลปะ	ดินเผา
	ลักษณะ: แสดงรูปพระสงฆ์ มีจารึกด้านหลัง รนโต (พระปณฺโณสนาปรรันโต)	
 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/Uthongmuseum/posts/1265741206956962)</p>	ลำดับที่	8
	ชื่อ	พระพิมพ์พระสาวก 7
	แสดงภาพ	พระสาวก
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
	สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	วัตถุศิลปะ	ดินเผา
	ลักษณะ: แสดงรูปพระสงฆ์ มีจารึกด้านหลัง กงฺขาร (พระกัฆฺขาเรวัต)	

ลำดับที่	9
ชื่อ	พระพิมพ์พระสาวก 8
แสดงภาพ	พระสาวก
อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11
สถานที่พบ	เจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
วัตถุดิบ	ดินเผา
ลักษณะ: แสดงรูปพระสงฆ์ มีจารึกด้านหลัง เยธมมา (สถิตย์พงศ์ ขุนทรง, 2558ข: 10)	

 <p>(ที่มา: Guy, 2014: 19)</p>	ลำดับที่	10
	ชื่อ	พระพิมพ์พระพุทธรูป ขนาบด้วยสลูปลและเสารธรรมจักร
	แสดงภาพ	พระพุทธรูป
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี
	วัตถุดิบ	หิน
	ลักษณะ: พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิราบ (วีราสนะ) แสดงธยานมูทราใต้ฉัตร ขนาบด้วยสลูปลในเบื้องซ้าย เสารธรรมจักรในเบื้องขวา	

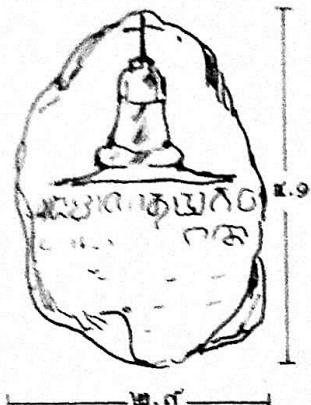
จอห์น กาย กล่าวว่า พระพิมพ์ชิ้นนี้แสดงภาพของสิ่งอันเป็นที่ยึดถือของวัฒนธรรมพุทธศาสนา ในวัฒนธรรมทวารวดีอย่างครบถ้วน คือ พระธรรมจักร พระสลูปล และพระพุทธรูป โดยเสารธรรมจักร และสลูปลทรงหม้อน้ำนั้นนับเป็นเอกลักษณ์ที่สำคัญมากของวัฒนธรรมทวารวดี (Guy, 2014: 19)

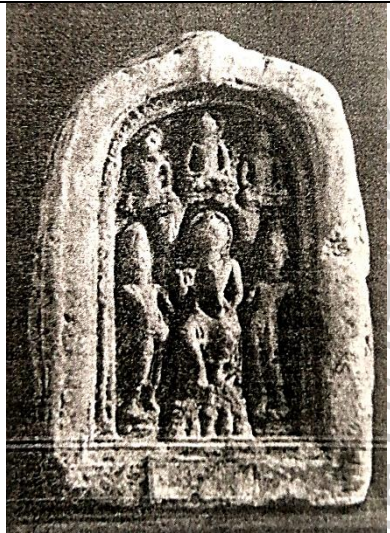
 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 202)</p>	ลำดับที่	11
	ชื่อ	พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืน
	แสดงภาพ	พระพุทธรเจ้า
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	เขานาบน้ำ จังหวัดกระบี่
	วัตถุดิบ	ดินเผา
	ลักษณะ: พระพุทธรูปประทับยืน ครองจีวรห่มคลุม เรียบไม่มีริ้ว แสดงวรทมุทราในพระหัตถ์ขวา	

 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 206)</p>	ลำดับที่	12
	ชื่อ	พระพิมพ์พระพุทธรูป ขนาดด้วยสลูบ 2 องค์
	แสดงภาพ	พระพุทธรเจ้า
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	โบราณสถานเมืองยะรัง ตำบลยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	วัตถุดิบ	ดินดิบ
	ลักษณะ: พระพุทธรเจ้าประทับนั่ง แสดงธยานมุทรา ขนาดด้วยสลูบคล้ายศิลปะทวารวดี	

 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 206)</p>	ลำดับที่	13
	ชื่อ	แผ่นพิมพ์รูปสลูบ 3 องค์
	แสดงภาพ	สลูบ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	โบราณสถานเมืองยะรัง ตำบลยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	วัตถุติด	ดินดิบ
	ลักษณะ: พระพิมพ์นี้เป็นรูปสลูบ 3 องค์เรียงกัน มีจารึกอยู่ด้านหลังฐานของรูปสลูบ	

 <p>(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 202)</p>	ลำดับที่	14
	ชื่อ	แผ่นพิมพ์รูปสลูบ 1 องค์ แบบที่ 1
	แสดงภาพ	สลูบ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	โบราณสถานเมืองยะรัง ตำบลยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	วัตถุติด	ดินดิบ
	ลักษณะ: พระพิมพ์นี้เป็นรูปสลูบ 1 องค์ ทรงโอคว่ำเตี้ย ฉัตรวลียืดสูง มีจารึกอยู่ด้านหลังฐานของรูปสลูบ	

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 249)</p>	ลำดับที่	15
	ชื่อ	แผ่นพิมพ์รูปสตูป 1 องค์ แบบที่ 2
	แสดงภาพ	สตูป
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	โบราณสถานเมืองยะรัง ตำบลยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	วัสดุ	ดินดิบ
ลักษณะ: พระพิมพ์นี้เป็นรูปสตูป 1 องค์ ทรงโอคว่ำ ฐานยึดสูง มีจารึกอยู่ด้านใต้ฐานของรูปสตูป		

 <p>(ที่มา: ผาสุข อินทรารุส, 2548: 285)</p>	ลำดับที่	16
	ชื่อ	พระพิมพ์พระพุทธรูป ขนาบด้วยพระโพธิสัตว์
	แสดงภาพ	พระพุทธรเจ้า
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	จังหวัดนครปฐม
	วัสดุ	ดินเผา
ลักษณะ: มีลักษณะคล้ายกับที่พบในภาคใต้ คือ พระพุทธรเจ้าประทับนั่งประลัมพปาทาสนะ ขนาบด้วยพระโพธิสัตว์ 2 องค์		

 <p>(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563. เข้าถึงได้จาก https://www.facebook.com/Uthongmuseum/photos/a.1308902122640870/1308904032640679)</p>	ลำดับที่	17
	ชื่อ	พระพิมพ์พระพุทธรูป ขนาดด้วยพระโพธิสัตว์
	แสดงภาพ	พระพุทธรเจ้า
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	เมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	วัตถุดิบ	ดินเผา
	ลักษณะ: มีลักษณะคล้ายกับที่พบในภาคใต้ คือ พระพุทธรเจ้าประทับนั่งประลัมพาทาสนะ ขนาดด้วยพระโพธิสัตว์ 2 องค์	

ลำดับที่	18
ชื่อ	พระพิมพ์พระพุทธรูปขนาดด้วยพระโพธิสัตว์
แสดงภาพ	พระพุทธรเจ้า
อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
สถานที่พบ	เมืองโบราณบ้านคูเมือง จังหวัดสิงห์บุรี
วัตถุดิบ	ดินเผา
ลักษณะ: มีลักษณะคล้ายกับที่พบในภาคใต้ คือ พระพุทธรเจ้าประทับนั่งประลัมพาทาสนะ ขนาดด้วยพระโพธิสัตว์ 2 องค์ (ผาสุข อินทรารุจ, 2542: 164)	

แผนที่ที่ 18 การกระจายตัวของพระพิมพ์ในประเทศไทย (ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

4.5.4 ภาพเล่าเรื่อง

ในพื้นที่ประเทศไทยนั้นสามารถจำแนกได้ 6 ชุดข้อมูล แต่อาจมีภาพมากกว่า 10 ภาพ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

	ลำดับที่	1
	ชื่อ	ภาพพระสงฆ์อุ้มบาตร
	แสดงภาพ	พระสงฆ์ ?
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 9-10
	สถานที่พบ	เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
	สถานที่ ระดับภาพ	สถาปัตยกรรม
	ลักษณะ: สันนิษฐานว่าเป็นพระสงฆ์สามรูปยืนเรียงกัน ในมือถือภาชนะคล้ายบาตร พระสงฆ์ทุกรูปครองจีวรห่มคลุม มีริ้ว คล้ายศิลปะอมราวดี	

 <p>(ที่มา: วิศวะ ชินโย)</p>	ลำดับที่	2
	ชื่อ	ภาพพระพุทธเจ้าพร้อมเทพเจ้าอินดู
	แสดงภาพ	พระพุทธเจ้าพร้อมเทพเจ้าอินดู
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12
	สถานที่พบ	ถ้ำพระโพธิสัตว์ จังหวัดสระบุรี
	สถานที่ ระดับภาพ	ผนังถ้ำ
	ลักษณะ: พระพุทธเจ้าประทับประลัมพปาทาสนะ แสดงวิตรรกมูทรา มีพระศิวะและพระวิษณุเข้าเฝ้า	

ลำดับที่	3
ชื่อ	ภาพปูนปั้นอวทาน
แสดงภาพ	ชาตก (อวทาน)
อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
สถานที่พบ	จุลประโทน จังหวัดนครปฐม
สถานที่ประดับภาพ	สถาปัตยกรรม
ลักษณะ: เป็นปูนปั้นประดับช่องท้องไม้ของstupa ช่วงที่ 2	

ประกอบด้วย ชาตกทั้งสิ้น 9 เรื่อง แบ่งได้ตามด้านต่าง ๆ ดังนี้

ด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วย 1) ไมตรกัณยกะชาตก (Maitrakanyaka) เป็นภาพผู้หญิงนั่งกอดขาของผู้ชายที่ยืนอยู่

ด้านตะวันออกเฉียงใต้ 2) จันทรประภาชาตก (Candraprabha) แสดงภาพบุรุษนั่งอยู่ระหว่างบุรุษอีก 2 คนยืนด้านข้าง 3) สุปารกะชาตก (Suparaga) แสดงเป็นภาพชายสองคนนั่งอยู่บนเรือ 4) กัจจปะชาตก (Kacchapa) แสดงภาพบุรุษสามคนนั่งอยู่บนหลังเต่า 5) มหากปิชาตก (Mahakapi) แสดงภาพบุรุษแสดงท่าทางอ่อนนวยโงมพลึง และ 6) ษัททันตะ (Saddanta) แสดงภาพพญาช้างมีงาใหญ่

ด้านตะวันออกเฉียงใต้ แสดงภาพ 7) วิสวันตระ (Visvantara) เป็นภาพผู้ชายแสดงการสนทนากับชายหญิงคู่หนึ่ง 8) ศยามกะ (Syamaka) เป็นภาพผู้ชายนอนหงายอยู่ระหว่างชายคู่หนึ่งที่ยืนอยู่

ด้านตะวันตกเฉียงใต้ แสดงภาพ 9) พญาช้างสละชีพ-พญาช้างได้รับความเคารพ (ภาพที่ 28-36) (Krairiksh, 1975: 89-112)

ภาพที่ 28 ไมตรกันยกะชาดก (ซ้าย)

ภาพที่ 29 จันทรประภาชาดก (ขวา)

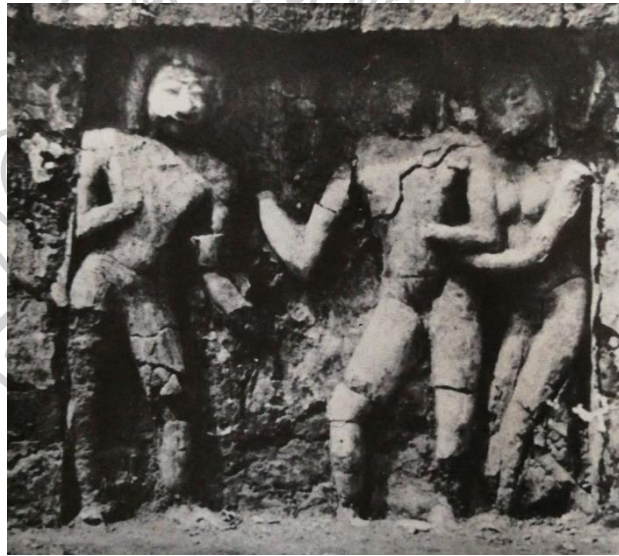
ภาพที่ 30 สุปราระชาดก (ซ้าย)

ภาพที่ 31 กัจจปะชาดก (ขวา)

ภาพที่ 32 มหากปิชาดก (ซ้าย)

ภาพที่ 33 ชัททันตะ (ขวา)

ภาพที่ 34 วิสวันตระ

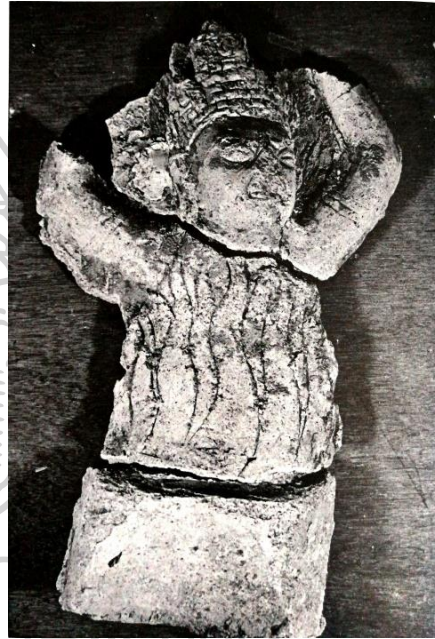
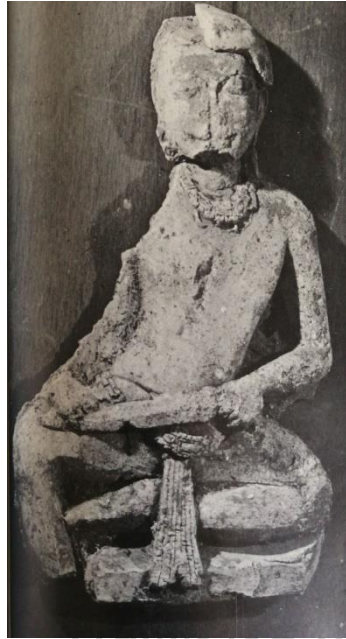

ภาพที่ 35 ศยามกะ (ชาย)

ภาพที่ 36 พญาช่างสละชีพ-พญาช่างได้รับความเคารพ (ขวา)

ลำดับที่	4
ชื่อ	ภาพปูนปั้นอวทานอื่น ๆ จากจุลประโทน
แสดงภาพ	ชาตก (อวทาน)
อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
สถานที่พบ	จุลประโทน จังหวัดนครปฐม
สถานที่ประดับภาพ	สถาปัตยกรรม
ลักษณะ: ภาพกลุ่มนี้ไม่ปรากฏติดอยู่กับสถาปัตยกรรม แต่จากบันทึกชี้ว่ามาจากจุลประโทนเช่นกัน ประกอบด้วย 1) พระราชาใจบุญ 2) พระราชาผู้ชั่วร้ายถูกเผาในเพลิงนรก 3) จุลธรรมपालะ ?	

1) ภาพพระราชาใจบุญ แสดงเป็นภาพบุรุษสวมเครื่องประดับจำนวนมาก และกำลังใช้ดาบตัดแบ่งร่างกายของพระองค์ 2) ภาพพระราชาผู้ชั่วร้ายถูกเผาในเพลิงนรก แสดงเป็นภาพหัวของผู้ชายสวมมงกุฎล้อมด้วยเปลวไฟ และ 3) จุลธรรมปาละ แสดงภาพพระราชนิและพระราชโอรสแวดล้อมด้วยบริวาร มีปีศาจ 2 ตนทำท่าทางบุกเข้ามา (ภาพที่ 37-39) (Krairiksh, 1975: 112-116)

ภาพที่ 37 ภาพพระราชาใจบุญ (ซ้าย)

ภาพที่ 38 พระราชาผู้ชั่วร้ายถูกเผาในเพลิงนรก (ขวา)

ภาพที่ 39 จุลธรรมปาละ

	ลำดับที่	5
	ชื่อ	พระพุทธรเจ้าแสดงปฐมเทศนา
	แสดงภาพ	พุทธประวัติ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
ลักษณะ: พระพุทธรเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาทตรงกลางภาพ ขนาบด้วยปัญจวัคคีย์ในลักษณะก่อนบวชด้านซ้าย และ ในลักษณะบวชแล้วด้านขวาของพระพุทธรองค์		

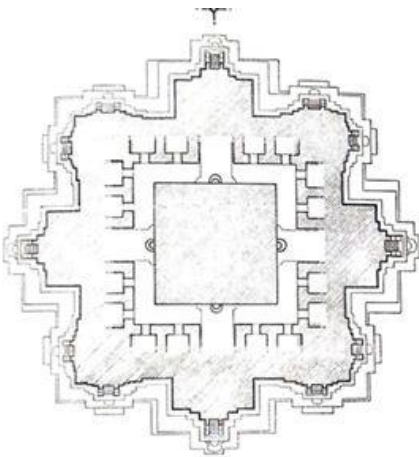

แผนที่ที่ 19 การกระจายตัวของภาพเล่าเรื่องเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศไทย
(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

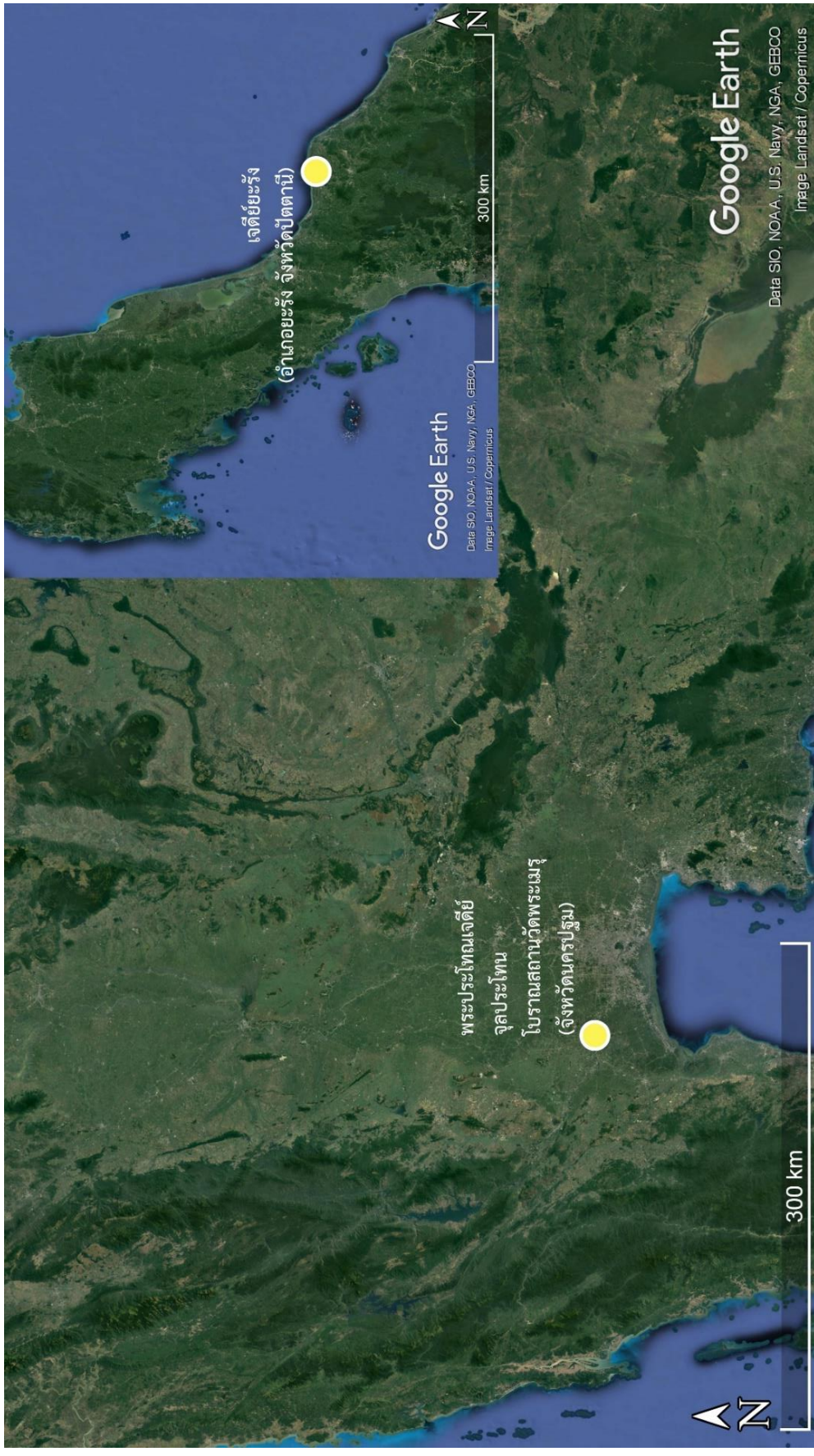
4.5.5 สถาปัตยกรรม

 <p>(ที่มา: การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.), เข้าถึงเมื่อ 1 ธันวาคม 2564, เข้าถึงได้จาก https://thai.tourismthailand.org/Attraction/ เมืองโบราณยะรัง))</p>	ลำดับที่	1
	ชื่อ	เจดีย์ยะรัง
	วัสดุ	อิฐ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 11-13
	สถานที่พบ	อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
	แผนผัง	สี่เหลี่ยมยกเก็จ
	ตำแหน่ง	นอกเมือง
<p>ลักษณะ: เป็นกลุ่มโบราณสถาน 4 หลัง กำหนดอายุจากตัวอักษรบนจารึกพระพิมพ์ ได้ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-13 (อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 203)</p>		

	ลำดับที่	3
	ชื่อ	จุลประโทน
	วัสดุ	อิฐ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	จังหวัดนครปฐม
	แผนผัง	สี่เหลี่ยมยกเก็จ
	ตำแหน่ง	ในเมือง
<p>ลักษณะ: มีซุ้มประติมากรรมรอบฐานอาคาร พบการใช้งานต่อเนื่องถึงราวพุทธศตวรรษที่ 18 ในระยะแรกประดับภาพเล่าเรื่องในชาดกพุทธศาสนาเถรวาท (สรรวาสติวาท) (Krairiksh, 1975: 100-116; สฤษดีพงศ์ ขุนทรง, 2557: 45-50)</p>		

 <p>(ที่มา: กรมศิลปากร, 2552: 85)</p>	ลำดับที่	4
	ชื่อ	โบราณสถานวัดพระเมรุ
	วัสดุ	อิฐ
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	จังหวัดนครปฐม
	แผนผัง	มณฑล
	ตำแหน่ง	นอกเมือง
	ลักษณะ: มีการใช้งานต่อเนื่องถึงราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 มีผังอาคารเป็นมณฑล 5 ห้อง คล้ายอาณันทเจดีย์ (Dupont, 1959: 40-63)	

	ลำดับที่	5
	ชื่อ	พระประโทณเจดีย์
	วัสดุ	อิฐ + ศิลาแลง
	อายุ	พุทธศตวรรษที่ 12-13
	สถานที่พบ	จังหวัดนครปฐม
	แผนผัง	สี่เหลี่ยมยกเก็จ
	รูปแบบการตั้ง	ในเมือง
ลักษณะ: ยกเก็จทั้งฐานและเรือนธาตุ มีบันไดทางขึ้นทั้ง 4 ด้าน เจาะช่องสี่เหลี่ยมและลวดบัวคล้ายจุลประโทนเจดีย์ (สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2557: 67)		

แผนที่ที่ 20 การกระจายตัวของโบราณสถานเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศไทย

(ตัดแปลงจาก Google Earth Pro)

บทที่ 5

การศึกษาและจัดจำแนกหลักฐานประเภทจารึกและศิลปกรรมทางพุทธศาสนา

ที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 12 พร้อมทั้งข้อสังเกตบางประการ

จากการรวบรวมหลักฐานประเภทต่าง ๆ ที่มีอายุไม่เกินพุทธศตวรรษที่ 12 ในการศึกษาครั้งนี้พบว่า หลักฐานแต่ละประเภทมีปริมาณรวมดังนี้ 1) จารึก 70 หลัก 2) ประติมากรรม 95 ชิ้น 3) พระพิมพ์ 22 รูปแบบ 4) ภาพเล่าเรื่อง 28 ภาพ 5) สถาปัตยกรรม 16 แห่ง โดยหลักฐานที่สามารถรวบรวมได้จากพื้นที่ประเทศไทยนั้นมีปริมาณมากที่สุด อาจด้วยสามารถเข้าถึงข้อมูลได้สะดวกที่สุด

ทั้งนี้ในกรณีหลักฐานประเภทพระพิมพ์นั้นไม่สามารถเข้าถึงปริมาณทั้งหมดในแต่ละพื้นที่ได้ จึงรวบรวมข้อมูลในลักษณะของรูปแบบพระพิมพ์ในพื้นที่ต่าง ๆ แทน โดยจะสังเกตได้ว่า รูปแบบพระพิมพ์ที่แสดงภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาท ขนาบด้วยพระโพธิสัตว์ 2 องค์พบได้ทั่วไปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ขาดเพียงประเทศกัมพูชาเพียงเท่านั้นที่ยังคงไม่พบข้อมูลพระพิมพ์แบบดังกล่าว

5.1 หลักฐานประเภทจารึก

จารึกเป็นหลักฐานที่สำคัญที่สุดในการตีความข้อมูลทางประวัติศาสตร์ โดยในที่นี้ศึกษาจารึกจำนวน 71 หลัก สามารถแบ่งข้อมูลได้ดังนี้

5.1.1 แบ่งตามภาษาที่ใช้ในการจารึก

ปรากฏ 3 กลุ่มภาษา ได้แก่ 1) สันสกฤต 30 หลัก 2) บาลี 33 หลัก และ 3) อื่น ๆ 8 หลัก ได้แก่ ภาษามอญโบราณ, ภาษาเขมรโบราณ, ภาษาปยู ภาษามลายูโบราณ และไม่ทราบภาษาแน่ชัด ทั้งนี้ปรากฏจารึกที่มีการใช้ภาษาผสมกันมากกว่า 1 ภาษาอยู่ 1 หลัก ได้แก่ จารึก K.505 เขารัง (จารึกลำดับที่ 41 ในหลักฐานจารึกประเทศไทย) จารึกดังกล่าวใช้ภาษาสันสกฤตปนกับภาษาเขมรโบราณ (กรมศิลปากร, 2559: 1, 77-80)

จารึกภาษาบาลีมีปริมาณที่มากที่สุด แต่กระจุกตัวอยู่เพียงในพื้นที่ไทยและประเทศเมียนมา ไม่พบในพื้นที่ประเทศเวียดนามและหมู่เกาะ ในพื้นที่ประเทศไทยพบมากถึง 27 หลัก คิดเป็นร้อยละ 12.69 จากจำนวนจารึกทั้งหมดที่พบในประเทศไทย (47 หลัก) รองลงมาเป็นภาษาสันสกฤต 14 หลัก และภาษาอื่น ๆ คิดเป็นร้อยละ 6.58 และ 2.82 ตามลำดับ (ตารางที่ 4)

เมียนมาเป็นอีกหนึ่งประเทศที่พบจารึกภาษาบาลีจำนวน 4 หลัก จากทั้งหมด 11 หลัก คิดเป็นร้อยละ 0.48 แต่จารึกหลายหลักไม่ปรากฏข้อมูลด้านภาษาที่แน่ชัดว่าจารึกด้วยภาษาใด ส่งผลให้จารึกในประเทศเมียนมามีปริมาณจารึกภาษาอื่น ๆ มากที่สุดคือ 5 หลัก รองลงมาเป็นจารึกภาษาบาลี

และภาษาสันสกฤตตามลำดับ กัมพูชาเป็นอีกประเทศหนึ่งที่พบจารึกภาษาบาลี โดยพบหลักเดียวจากจารึกที่พบเพียง 2 หลัก

ส่วนจารึกภาษาสันสกฤตพบมากที่สุดในประเทศไทย 15 หลัก พื้นที่เขตหมู่เกาะและคาบสมุทรมลายู (ประเทศอินโดนีเซียและคาบสมุทรมลายู) 8 หลัก ประเทศเมียนมา 4 หลัก ประเทศเวียดนาม 3 หลัก และประเทศกัมพูชา 1 หลัก สังเกตว่าในพื้นที่เขตหมู่เกาะและคาบสมุทรมลายู และประเทศเวียดนามนั้นไม่พบจารึกภาษาอื่นเลยนอกจากภาษาสันสกฤต

จารึกภาษาอื่น ๆ ที่พบในการศึกษาครั้งนี้ พบเพียง 2 ประเทศ คือ ประเทศไทย 6 หลัก ประกอบด้วยภาษามอญโบราณ 5 หลัก ภาษาสันสกฤตปนภาษาเขมรโบราณ 1 หลัก ในประเทศเมียนมาพบ 2 หลัก จำแนกเป็นภาษาปยู 1 หลัก และไม่สามารถระบุภาษาได้แน่ชัด 1 หลัก

ประเทศ	พุทธศตวรรษ	จำนวน	ภาษา		
			สันสกฤต	บาลี	อื่น ๆ
ไทย		46	14 ¹¹	27	6
กัมพูชา		2	1	1	-
เวียดนาม		3	3	-	-
เมียนมา	9-12	11	4	5	2
อินโดนีเซียและคาบสมุทรมลายู		8	8	-	-

¹¹ จารึก K.505 เขารัง เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต-เขมรโบราณ จารึกดังกล่าวจึงถูกจัดแบ่งออกเป็น 2 หัวข้อ คือ ภาษาสันสกฤต กับภาษาอื่น ๆ ส่งผลให้มีปริมาณรวมกับปริมาณแบ่งตามภาษาไม่สอดคล้องกัน

สังเกตได้ว่า ในพื้นที่ภาคพื้นทวีปมีการใช้ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต และภาษาท้องถิ่นอื่น ๆ แต่ไม่ปรากฏในพื้นที่หมู่เกาะและคาบสมุทรมุข จนกระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ 13 จึงพบจารึกภาษาท้องถิ่นอื่น ในพื้นที่หมู่เกาะและคาบสมุทรมุขที่กล่าวถึงพุทธศาสนา เช่น จารึกเตลากา บาตู (Telaga Batu Inscription) และจารึกตาลัง ตูโว (Talang Tuwo Inscription) ซึ่งเป็นภาษามลายูโบราณ เป็นต้น

ข้อมูลข้างต้นสอดคล้องกับข้อเสนอของ ประพจน์ อัครวิรุฬหการที่กล่าวว่า จารึกที่พบ บนแผ่นดินใหญ่ฝั่งตะวันตกของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีลักษณะทางภาษาและไวยากรณ์ที่ใช้ในการ จารึกคำสอนปนกันระหว่างภาษาสันสกฤตและบาลี รวมทั้งมีการปนภาษาถิ่น (มอญ-เขมร) เข้ามาร่วมด้วย ส่วนในพื้นที่เขมร จามปา (แผ่นดินใหญ่ฝั่งตะวันออก) และหมู่เกาะ (มาเลเซียและอินโดนีเซีย) เป็นพุทธศาสนาฝ่ายมหายานผสมศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เพราะรูปแบบของภาษาและไวยากรณ์ ในจารึกมีอิทธิพลของภาษาสันสกฤตอย่างเข้มข้น ไม่ปรากฏอิทธิพลของไวยากรณ์ฝ่ายบาลีเลย (Assavavirulhakarn, 2010: 185-186) ในประเด็นนี้ ประพจน์จึงสรุปว่า พุทธศาสนาในพื้นที่รัฐทวารวดี รวมถึงรัฐศรีเกษตร (เมียนมา) เป็นนิกายเถรวาท จากข้อมูลจารึกทางพุทธศาสนาซึ่งส่วนใหญ่เป็นภาษาบาลี และท้องถิ่น และพื้นที่เขมร จามปา และหมู่เกาะ เป็นพุทธศาสนาฝ่ายมหายานผสมศาสนาพราหมณ์-ฮินดู โดยใช้เกณฑ์การแบ่งด้วยตัวภาษาเป็นหลัก

นิหาร-ราชัน ราช ศึกษาจารึกภาษาสันสกฤตในประเทศเมียนมาได้เสนอว่า แม้ว่าจะใช้ภาษาสันสกฤต แต่ไม่แสดงเนื้อหาหรือที่มาจากคัมภีร์ฝ่ายมหายานชัดเจน แต่อาจเป็นพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทอื่นที่ใช้ ภาษาสันสกฤต เช่น นิกายสรรวาสติวาท เป็นต้น (Ray, 1936: 1-18, 31-33, 96) แต่ประพจน์ อัครวิรุฬหการ แย้งว่า จารึกหลักธรรมในพุทธศาสนา เช่น คาถาเย ธมมา เป็นคาถาที่นิยมอยู่แล้วในพุทธศาสนาไม่ แบ่งแยกนิกาย หรือในกรณีที่กลุ่มนิกายฝ่ายเถรวาทที่ใช้ภาษาสันสกฤตอย่างสรรวาสติวาทจะหยิบยก คาถาดังกล่าวขึ้นมาใช้ก็ยากจะพิสูจน์ได้ชัดเจนนัก แต่ทั้งนี้อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า สังฆารามต่าง ๆ ใน พุทธศาสนามีลักษณะของการอยู่อาศัยที่ปะปนกันไม่แบ่งแยกนิกายได้ออกจากกันอย่างชัดเจน อาทิ คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีฬารวาทิน แม้จะมีข้อมูลที่ชัดเจนว่า คณะสงฆ์มีความใกล้ชิดกับพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท แบบอินเดียเหนือมาก แต่ก็ปรากฏหลักฐานทั้งเอกสารและโบราณคดีที่มีลักษณะแบบมหายานร่วมอยู่ด้วย (Assavavirulhakarn, 2010: 73, 107-109) ในกรณีเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งรับวัฒนธรรมอินเดีย มาจากหลากหลายพื้นที่จึงมีความเป็นไปได้ว่า อาจมีการรับเอาพุทธศาสนาอย่างผสมปนเป และ สงฆ์กลุ่มต่าง ๆ ที่มาถึงก็อาจจะอาศัยจำพรรษาอยู่ ณ สถานที่เดียวกัน หรือใกล้เคียงกัน

5.1.2 แบ่งตามตัวอักษรที่ใช้ในจารึก

สามารถแบ่งออกได้ตามข้อมูลดังนี้ (ตารางที่ 5)

ประเทศ	พุทธศตวรรษ	จำนวน	ตัวอักษร						
			ปลลวะ	พราหมี	ปยู	นาครี	เขมรโบราณ	ผลม	ระบุไม่ได้
ไทย	9-12	46	46	-	-	-	-	-	-
กัมพูชา		2	1	-	-	-	1	-	-
เวียดนาม		3	1	1	-	-	-	-	1
เมียนมา		11	5	1	1	4	-	-	-
อินโดนีเซียและคาบสมุทรมลายู		8	3	-	-	-	-	1 ¹²	4

เห็นได้ว่า อักษรปลลวะแบบอินเดียภาคใต้เป็นรูปแบบอักษรที่ได้รับความนิยมมากที่สุด ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาจสัมพันธ์กับการติดต่อค้าขายข้ามคาบสมุทรกับพื้นที่ภาคใต้ของอินเดีย ดังปรากฏหลักฐานการติดต่อระหว่างแหล่งโบราณคดีสำคัญในภาคใต้ของอินเดีย เช่น เมืองอริกเมซุ เป็นต้น โดยหลักฐานจารึกด้วยตัวอักษรแบบอินเดียใต้ที่เก่าที่สุดมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 10 พบบนจารึกเสายุปะ 7 ต้น บริเวณจังหวัดกาลิมันตันตะวันออก ประเทศอินโดนีเซีย (Griffiths, 2014: 53)

ในกรณีประเทศเมียนมามีร่องรอยของหลักฐานตัวอักษรจากอินเดียภาคเหนือ คือ ตัวอักษรพราหมี และตัวอักษรนาครีซึ่งไม่ปรากฏหลักฐานในประเทศอื่นในภูมิภาคมากเท่ากับประเทศเมียนมา โดยเฉพาะตัวอักษรนาครีไม่ปรากฏเลย อาจด้วยประเทศเมียนมาเป็นพื้นที่เดียวของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีอาณาเขตติดต่อกับอนุทวีปอินเดีย

¹² จารึกจาก SB1B ตัวอักษรพราหมีผสมปลลวะ จากโบราณสถาน SB1B แหล่งโบราณคดีสุโขทัย บาดู / บูกังวัลเลย์ รัฐเกดะห์ ประเทศมาเลเซีย

จากข้อมูลดังกล่าวชี้ให้เห็นถึง ความสัมพันธ์ระหว่างภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับดินแดนสองส่วนในอินเดีย คือ ภูมิภาคอินเดียภาคเหนือ พิจารณาได้จากตัวอักษรนาครีและพราหมี และภูมิภาคอินเดียภาคใต้พิจารณาได้จากตัวอักษรปัลลวะ โดยจากปริมาณจารึกที่ใช้ตัวอักษรแบบอินเดียประเภทต่าง ๆ ข้างต้น แสดงให้เห็นว่าอิทธิพลทางวัฒนธรรมของอินเดียฝ่ายใต้มีมากกว่าอินเดียฝ่ายเหนืออย่างชัดเจน

5.1.3 แบ่งตามประเภทของเนื้อความ

จารึกเนื่องในพุทธศาสนาที่มีอายุไม่เกินไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 12 ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สามารถแบ่งเนื้อความออกได้ทั้ง 4 หัวข้อหลัก ประกอบด้วย 1) หลักธรรมและคาถาในพุทธศาสนา 2) การทำบุญและถวายสิ่งของ 3) สรรเสริญพุทธศาสนา และ 4) อื่น ๆ เช่น ชื่อบุคคล หรือชื่อสถานที่ โดยทั้ง 4 หัวข้อนั้นพบปริมาณจารึกที่ต่างกัน ดังลำดับต่อไปนี้ (ตารางที่ 6)

จารึกที่มีเนื้อความกล่าวถึงหลักธรรมและคาถาในพุทธศาสนา พบมากที่สุด คือ 47 หลัก คิดเป็นร้อยละ 32.43 พบในไทย 30 หลัก พื้นที่เขตหมู่เกาะและคาบสมุทรม 7 หลัก เมียนมา 7 หลัก เวียดนาม 3 หลัก และกัมพูชา 1 หลัก สามารถจำแนกออกได้ดังนี้

- 1) คาถายะธมมา 20 หลัก แบ่งเป็น ไทย 15 หลัก เวียดนาม 3 หลัก เมียนมา 5 หลัก และกัมพูชา 1 หลัก
- 2) อริยสัจ 4 จำนวน 9 หลัก ประกอบด้วย ไทย 7 หลัก และเวียดนาม 2 หลัก
- 3) คาถาปฏิจจสมุปปาท 7 หลัก ได้แก่ ไทย 5 หลัก และพื้นที่เขตหมู่เกาะและคาบสมุทร 2 หลัก
- 4) คาถาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร 2 หลัก พบเฉพาะในไทยเท่านั้น
- 5) ข้อความจากพระวินัยปิฎก 2 หลัก พบในเมียนมา 1 หลัก และไทย 1 หลัก
- 6) ข้อความจากพระอภิธรรมปิฎก 2 หลัก พบในเมียนมาเท่านั้น
- 7) คาถายะเต (YE TE Mantra) 2 หลัก พบเฉพาะในพื้นที่เขตหมู่เกาะและคาบสมุทร
- 8) พุทธภาษิตจากคัมภีร์ “สาครมติปริปลุกฉา” ของนิกายมัธยมิกะ 2 หลัก พบเฉพาะในพื้นที่เขตหมู่เกาะและคาบสมุทร
- 9) พระธรรมบท 1 หลัก ในไทยเท่านั้น
- 10) พระสูตรและมนต์ที่ระบุไม่ได้ 3 หลัก พบในเมียนมา 2 หลัก ในพื้นที่เขตหมู่เกาะและคาบสมุทร 1 หลัก (ตารางที่ 7)

จะเห็นได้ว่า หลักธรรมหรือคาถาเนื่องในพระพุทธศาสนาที่ถูกจารึกแพร่หลายมากที่สุด ในภูมิภาคอุษาคเนย์นั้น คือ คาถาเย ธมมา โดยมีจำนวนมากถึง 20 หลักจากจำนวน 47 หลัก คิดเป็น ร้อยละ 9.87 ของปริมาณเนื้อหาจารึกหลักธรรมและคาถาในพุทธศาสนาทั้งหมด ทั้งนี้ยังสังเกตได้ว่า จารึกคาถาเย ธมมากระจุกตัวอยู่ในพื้นที่ประเทศไทยมากที่สุด คือ 15 หลักจากจำนวนทั้งหมด 21 หลัก ที่พบในประเทศไทย

อย่างไรก็ดี จารึกหลายหลักมีการกล่าวถึงหลักธรรมหรือคาถามากกว่า 1 คาถา อาทิ จารึกลานทองหม่าวังก์น (Maunggan) จากเมียนมา จารึกดังกล่าวประกอบด้วยแผ่นทองจำนวน 2 แผ่น โดยแผ่นที่ 1 บรรจุคาถาเยธมมา, อิทธิบาท 4, สัมมัตถฐาน 4, สัจจะ 4, ชันธ 5, โพชฌงค์ 7 และอริยมรรค 8 สันนิษฐานว่ามาจากอภิธรรมปิฎก และแผ่นที่ 2 กล่าวถึงคาถาเยธมมา, อิติปิโส และสวากขาโต สันนิษฐานว่ามาจากมหาปรินิพานสูตร วินัยปิฎก ทีฆนิกาย (Luce, 1985: 1, 175; Hazra, 1982: 60-63) ด้วยเหตุนี้ส่งผลให้จำนวนของจารึกที่ปรากฏกับจำนวนเนื้อความไม่เท่ากัน

จารึกที่กล่าวถึงการทำบุญและถวายสิ่งของ พบ 13 หลัก คิดเป็นร้อยละ 9.1 พบในไทย 9 หลัก และเมียนมา 4 หลัก

จารึกสรรเสริญพุทธศาสนา พบเพียง 2 หลัก คิดเป็นร้อยละ 1.44 โดยพบในไทย 1 หลัก และกัมพูชา 1 หลัก

จารึกที่กล่าวถึงเรื่องอื่น ๆ พบทั้งสิ้น 10 หลัก คิดเป็นร้อยละ 6.9 พบในไทย 7 หลัก เมียนมา 2 หลัก และพื้นที่เขตหมู่เกาะและคาบสมุทรม 1 หลัก โดยสามารถจำแนกย่อยได้เป็น จารึกที่ระบุถึง ชื่อบุคคล (พระอดีตพุทธ พระปัจจุบันพุทธ และพระสาวก) 9 หลัก ระบุถึงตำนานการเสด็จมายัง ดินแดนอารกันของพระพุทธเจ้า 1 หลัก และระบุชื่อนายเรือ (มหานาวิกพุทธคุปตะ) 1 หลัก

ตารางที่ 6 ปริมาณจารึกในประเทศต่าง ๆ แบ่งตามเนื้อหาที่พบ					
ประเทศ	จำนวน	เนื้อหาย่อย			
		หลักธรรมและ คาถาในพุทธศาสนา	ทำบุญและ ถวายสิ่งของ	สรรเสริญ พุทธศาสนา	อื่น ๆ
ไทย	47	29	10	1	7
กัมพูชา	2	1	-	1	-
เวียดนาม	3	3	-	-	-
เมียนมา	11	6 ¹³	4	-	2
อินโดนีเซียและ คาบสมุทรมลายู	8	7	-	-	1

¹³ เนื้อหาในจารึกพระนางสาวิตัมจันตระ (จารึกลำดับที่ 10 ในหลักฐานจารึกประเทศเมียนมา) ประกอบด้วยข้อความทั้งสิ้น 4 บรรทัด โดยสองบรรทัดแรกเป็นคาถาเย ธมมา และใน ส่วน 2 บรรทัด ถัดมากล่าวถึงการถวายทานแด่พระศาสนา จารึกดังกล่าวจึงถูกจัดแบ่งออกเป็น 2 หัวข้อ คือ หัวข้อ หลักธรรมและคาถาในพุทธศาสนา กับหัวข้อทำบุญและถวายสิ่งของ ส่งผลให้มีปริมาณรวมกับปริมาณ แบ่งตามเนื้อหาไม่สอดคล้องกัน

ตารางที่ 7 ปริมาณจารึกหลักธรรมและคาถาในพุทธศาสนาในประเทศไทยต่าง ๆ													
ประเทศ	จำนวน	หลักธรรมและคาถา											
		คาถาธัมมา	อริยสัจ 4	คาถา ปัจจุสมุปบาท	คาถา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร	ปาฏิโมกข์	พระอภิธรรมปิฎก	คาถาเยต (YE TE Mantra)	คัมภีร์ ศาสตรนิพนธ์	พระธรรมเทศนา	คัมภีร์		
ไทย	27	12	7	4	2	1	-	-	-	1	-	-	-
กัมพูชา	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
เวียดนาม	5	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
เมียนมา	6	1	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	2
อินโดนีเซียและ คาบสมุทรมลายู	7	-	-	2	-	-	-	-	2	2	2	-	1

5.1.4 แบ่งตามประเภทวัตถุจารึก

ประกอบด้วย แผ่นหินและหลักหิน, แผ่นทองและโลหะอื่น, ก้อนอิฐ, พระพุทธรูป (บนองค์พระพุทธรูปและฐาน), ประติมากรรมอื่นที่ไม่ใช่พระพุทธรูป, พระพิมพ์, เสาศาและวงธรรมจักร, เสาคิน, สถูป, ผนังหินธรรมชาติ, และอื่น ๆ เช่น เครื่องประดับ ผอบ รัชังสำริด เป็นต้น (ตารางที่ 8)

ตารางที่ 8 ปริมาณจารึกแบ่งตามประเภทวัตถุจารึกที่พบในประเทศต่าง ๆ													
ประเทศ	จำนวน	ประเภทวัตถุจารึก											
		แผ่นหิน	แผ่นทองและโลหะอื่น	ก้อนอิฐ	พระพุทธรูปบนองค์และฐาน	ประติมากรรมอื่น	พระพิมพ์ดินเผา	เสาศาและวงธรรมจักร	เสาคิน	หลักหิน	สถูป	ผนังหินธรรมชาติ	อื่น ๆ
ไทย	46	9	-	2	4	-	16	6	2	2	3	2	-
กัมพูชา	2	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
เวียดนาม	3	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
เมียนมา	30	4	22 ¹⁴	-	-	-	1	-	-	1	-	-	2
อินโดนีเซีย และ คาบสมุทรมลายู	8	4	19 ¹⁵	-	-	-	1	-	-	-	-	1	1

¹⁴ จารึกลานทองขึ้นบ๊ะโกง (จารึกลำดับที่ 4 ในหลักฐานจารึกประเทศเมียนมา) มีจำนวนถึง 20 แผ่น เมื่อรวมเข้ากับจารึกลานทองหม่าวังกันอีก 2 แผ่น ในการจำแนกข้อมูลชุดนี้จึงระบุจำนวนทั้งหมด 22 แผ่น ทำให้มีปริมาณจารึกที่มากกว่าข้อมูลในชุดก่อนหน้า

¹⁵ เป็นจำนวนรวมของจารึกจาก SB1B มีจำนวน 8 แผ่น ประกอบด้วย 7 แผ่นทอง และ 1 แผ่นหิน จารึกแผ่นทองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า 10 แผ่น และจารึกจากจันทิบาลังโดกันซึ่งเป็นแผ่นทอง 1 แผ่น แผ่นดินเผา 1 แผ่น ทำให้มีจำนวนรวม 19 แผ่นทอง และมีจำนวนมากกว่าจำนวนรวม 8 หลัก

จากตารางข้างต้นสังเกตได้ว่า ประเภทของวัตถุจารึกที่พบมากที่สุด คือ แผ่นทองคำ 42 ชิ้น คิดเป็นร้อยละ 29.4 อย่างไรก็ตามใน 25 ชิ้นนี้ มี 20 ชิ้นเป็นจารึกหลักเดียว คือ จารึกลานทองชั้นปะโกง ซึ่งพบจากการขุดค้นภายในกรุสถูปชั้นปะ เมืองฮมอซา (เมืองศรีเกษตร) ประเทศเมียนมา จารึกดังกล่าว เป็นแผ่นลานทองรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าจำนวน 20 แผ่น นับว่าเป็นจารึกที่มีความยาวมากที่สุด ในวัฒนธรรมปยู คือ 20 แผ่นทอง 60 บรรทัดอักษร (Lwin, Kyaing and Stargardt, 2014: 65; ยุทธพร นาคสุข, 2557, 121-122)

รองลงมาด้วยลำดับต่อไปนี้ ได้แก่ พระพิมพ์ 18 ชิ้น คิดเป็นร้อยละ 12.6, หลักฐานประเภทแผ่นหิน จำนวน 17 ชิ้น คิดเป็นร้อยละ 11.9, พระพุทธรูปทั้งบนองค์และฐาน 6 ชิ้น คิดเป็นร้อยละ 4.2 เท่ากันกับ เสาศาและวงธรรมจักร และหลักฐานอื่น ๆ จำพวก เครื่องประดับ ผอบ ระฆังสำริด เป็นอาทิ, หลักหิน ผนังหินธรรมชาติ และสถูปจำนวน 3 ชิ้น คิดเป็นร้อยละ 2.1, สุดท้ายได้แก่หลักฐานประเภทเสาศาหิน, ซึ่งเท่ากับประเภทก้อนอิฐคือมี 2 ชิ้น คิดเป็นร้อยละ 1.4 ของหลักฐานทั้งหมด โดยจารึกที่ปรากฏ อยู่บนแผ่นหินและแผ่นทอง หรือสิ่งของที่เคลื่อนย้ายได้ส่วนมากจะเป็นจารึกที่กล่าวถึงหลักธรรม (ภาพที่ 40, ตารางที่ 9)

จารึกคาถาเยธมมาบนแผ่นทอง
จากเมืองลอง อัน (Long an) ประเทศเวียดนาม

จารึกขायจีวรพระพุทธรูปยืน
จากวัดแก่นท้าว อำเภอสูงเนิน
จังหวัดนครราชสีมา

ภาพที่ 40 ตัวอย่างจารึกบนวัสดุต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

(ที่มา: Tingley, 2009: 166-167)

ตารางที่ 9 ปริมาณจารึกหลักธรรมแบ่งตามประเภทของวัตถุจารึกที่พบในประเทศต่าง ๆ																
ประเทศ	คคค๑๖	ประเภทวัตถุจารึก														
		คคค๑๗	คคค๑๘	คคค๑๙	คคค๒๐	คคค๒๑	คคค๒๒	คคค๒๓	คคค๒๔	คคค๒๕	คคค๒๖	คคค๒๗				
ไทย	30	8	-	1	1	1	-	9	6	2	1	2	-	-	-	-
กัมพูชา	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
เวียดนาม	3	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
เมียนมา	6	1	22 ¹⁶	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
อินโดนีเซียและ คาบสมุทรมลายู	8	4	19 ¹⁷	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1

¹⁶ จำนวน 22 นั้นประกอบด้วยจารึกลานทองชิ้นปะโขง 20 แผ่น และจารึกลานทองหม่างกันอีก 2 แผ่น

¹⁷ จำนวน 19 นั้นประกอบด้วยจารึก SB1B จำนวน 8 แผ่น ประกอบด้วย 7 แผ่นทอง และ 1 แผ่นหิน จารึกแผ่นทองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า 10 แผ่น และจารึกจากเงินที่บดถึงได้กัน ซึ่งเป็นแผ่นทอง 1 แผ่น แผ่นดินเผา 1 แผ่น ทำให้มีจำนวนรวมที่ 19 แผ่นทอง และมีจำนวนมากกว่าจำนวนรวม 8 หลัก

5.1.5 พิจารณาเรื่องคาถาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรและปฏิจจสมุปปาท

คาถาหรือหลักธรรมส่วนใหญ่จะเป็นคาถาสั้น ๆ เช่น คาถาเย ธมมา อยู่บนวัตถุขนาดเล็ก เช่น แผ่นหิน แผ่นทอง ส่วนประกอบของพระพุทธรูป หรือองค์สฤป โดยในกรณีหลักฐานประเภทธรรมจักรและเสาศธรรมจักรนั้นจะปรากฏคู่กับคาถาเฉพาะ คือธัมมจักกัปปวัตตนสูตร และปฏิจจสมุปปาท การที่จารึกทั้งสองนี้มาปรากฏอยู่บนธรรมจักรหรือสิ่งที่เกี่ยวข้องกับธรรมจักรอาจเกี่ยวเนื่องด้วยคาถาเหล่านี้มีการพูดถึงวัฏจักรของสภาวะทางธรรม คาถาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรโดยความหมายแล้วอธิบายถึง “พระสูตรแห่งการหมุนธรรมจักร” ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงเมื่อครั้งปฐมเทศนา ส่วนคาถาปฏิจจสมุปปาทแสดงถึงกฎเกณฑ์ของการอาศัยกันและกัน คือ กระบวนการทำงานของขันธทั้งหลายซึ่งเป็นปัจจัยต่อการเกิดขึ้นของสิ่งอีกสิ่งหนึ่ง เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้นสิ่งนั้นจึงเกิดด้วย ดังนั้นคาถาปฏิจจสมุปปาทนั้นแท้จริงแล้ว คือแก่นของอริยสัจ 4 (ผาสุข อินทราวุธ, 2551: 48) ด้วยลักษณะของคาถาทั้ง 2 ที่พูดถึงการหมุนเวียนของธรรมะจึงส่งผลให้ถูกจารึกบนสิ่งที่สะท้อนถึงวงล้อธรรม อันเป็นการจำลองภาพของหลักธรรมที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรม

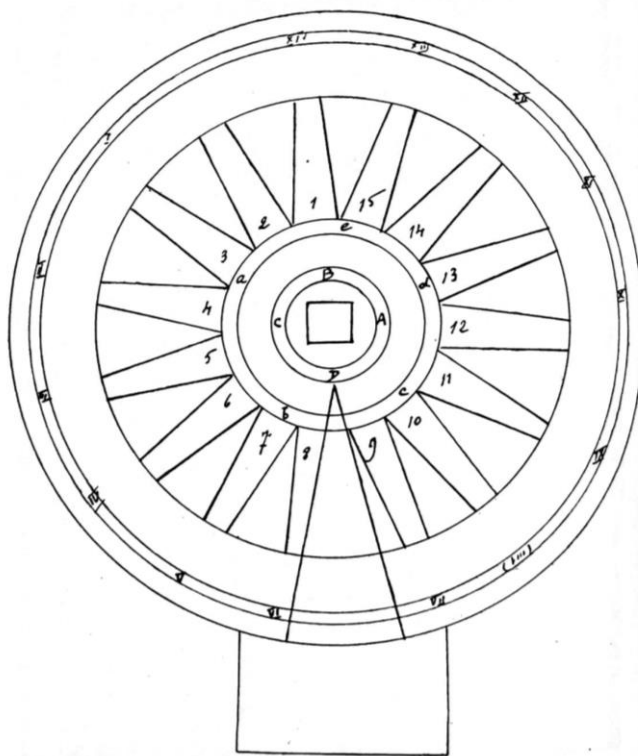
ตัวอย่างของการจำลองให้เป็นรูปธรรมสามารถสังเกตได้จากจารึกบนธรรมจักรจากวัดเสนหา จังหวัดนครปฐม ซึ่งมีจารึกที่กงล้อ ซี่กำ และตุ้มล้อ โดยสามารถแบ่งได้ คือ

บนกง จารึกญาณ 3 ประการ สัจจญาณ (การหยั่งรู้ความจริง) กิจจญาณ (การหยั่งรู้กิจที่ต้องทำ) กตญาณ (การหยั่งรู้กิจที่ทำแล้ว) ซึ่งเกี่ยวกับอริยสัจ

บนซี่กำ 15 อธิบายถึงกระบวนการเกิดดับของอริยสัจ 4 (ปฏิจจสมุปปาท) หรือการอธิบายญาณทั้ง 3 กับอริยสัจ 4 เช่น ซี่ที่ 1 ความจริงที่เป็นทุกข์ ซี่ที่ 2 ความจริงที่เป็นทุกข์ที่กำหนดรู้ ซี่ที่ 3 ความจริงที่เป็นทุกข์ที่รู้แล้ว เป็นต้น ข้อความมีลักษณะหมุนวนเข็มนาฬิกา

บนตุ้มล้อ อธิบายลักษณะของธรรมจักร มีสองคำอธิบาย คำอธิบายที่ 1 อยู่บริเวณตุ้มด้านในมี 4 ข้อความ เริ่มจากด้านขวา (A) จบที่ด้านใต้ของตุ้ม (D) ข้อความมีลักษณะหมุนวนเข็มนาฬิกา ระบุว่า จักร คือ พระธรรมของพระพุทธองค์ ทรงแสดงไว้แล้ว 4 อย่าง (อริยสัจ 4) ทั้ง 4 อย่างหมุนวนครบ 3 รอบ เป็น 3 ญาณ

คำอธิบายที่ 2 อยู่บริเวณด้านนอกมี 5 ข้อความ เริ่มจากด้านซ้าย (A) หมุนวนเข็มนาฬิกาจบที่ด้านบน (E) ข้อความอธิบายว่า จักร คือ พระธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงให้ เป็นไปแล้วหมุนวนไปอย่างละ 3 รอบ (ภาพที่ 41) (กรมศิลปากร, 2559: 1, 189-192)

ภาพที่ 41 ตำแหน่งคาถาต่าง ๆ บนธรรมจักรจากวัดเสนาหา
(ที่มา: กรมศิลปากร, 2557ช: 130)

จากตัวอย่างข้างต้นข้อความถูกจารึกลงไปอย่างมีระเบียบ กำหนดให้ข้อความทั้งหมดต้องอ่านเวียนซ้าย แต่ทั้งนี้ก็จะเห็นถึงปัญหาของจุดเริ่มต้นของข้อความ จารึกบนซี่กำเริ่มจากด้านบน (ทิศเหนือ) แต่บนค้อมล้อด้านนอกเริ่มจากด้านซ้าย (ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ) แต่จารึกบนค้อมด้านในเริ่มจากด้านขวา (ทิศตะวันออก) แต่อย่างไรก็ดีข้อความเหล่านี้ก็แสดงความหมุนวนของวงล้อ เพราะหากให้ธรรมจักรนี้หมุนผู้อ่านข้อความสามารถจดจำอยู่ ณ จุด ๆ เดียวได้ เพื่ออ่านข้อความทั้งหมดทั้งนี้ยอร์ช เซเดส์ กล่าวว่า ลักษณะเนื้อหาของข้อความที่บางจุดโดยเฉพาะบริเวณขอบวง จารึกบนขอบค้อมด้านในดูไม่สอดคล้องกับข้อความส่วนอื่น จึงอาจเป็นการคัดลอกมาวางไว้ทั้งคาถา เซเดส์ยังกล่าวอีกว่า เนื้อหาในจารึกอาจมีที่มาจากมหารวด พระวินัยปิฎก เนื้อหาในส่วนนี้ได้มีการเพิ่มเติมความรู้เรื่องอดีต 4 ประการแห่งความจริงของมรรค อาจมีที่มาจากคัมภีร์อรรถกถาวิสุทธิมรรค หรือปฏิสัมพันธ์ของพระพุทธโฆษาจารย์ และอรรถกถาของพระธัมมะปาละ เขียนขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 10 ในศรีลังกา (กรมศิลปากร, 2557ช: 93-99)

มีข้อสังเกตอีกประการว่า เนื้อความที่ปรากฏในจารึกยังปรากฏอย่างต่อเนื่องในวัฒนธรรมพุทธศาสนาของลังกา เห็นได้จากมีการสืบต่อเนื้อหาในคัมภีร์สารัตถสมุจจัยและปฐมสมโพธิกถาคัมภีร์ทั้ง 2 ฉบับนี้เขียนขึ้นในลังกาเช่นเดียวกัน แต่มีอายุที่หลังกว่ามากคือพุทธศตวรรษที่ 18 (กรมศิลปากร, 2557: 97-98; บัณฑิต ลิวชัยชาญ, บรรณาธิการ, 2553: 160-164) ข้อสังเกตนี้อาจชี้ให้เห็นว่า หากที่มาของเนื้อหาที่ปรากฏในจารึกเป็นไปดังที่กล่าวแล้วจริง วัฒนธรรมพุทธศาสนาในทวารวดีก็อาจได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจากวัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบศรีลังกาด้วย ดังนั้นความนิยมในการใช้ภาษาบาลีจารึกเนื้อความทางพุทธศาสนาก็อาจมีที่มาจากกลุ่มวัฒนธรรมพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในศรีลังกาที่เป็นได้

ด้านนิโคลัส เรวีร์และโรเบิร์ต แอล. บราวน์เสนอว่า ข้อความที่จารึกบนธรรมจักรนั้นยังไม่สามารถตีความได้อย่างชัดเจนว่ามาจากคัมภีร์ใดเป็นการเฉพาะ อาจมีที่มาจากธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ปฏิจจสมุปบาท หรือคถาที่เรียกว่า “พุทธอุทาน” อันเป็นวจนะของพระพุทธเจ้าที่เปล่งออกมาหลังทรงตรัสรู้พระธรรมอันสมบูรณ์แล้ว หรืออาจเป็นคัมภีร์เล่มใดเล่มหนึ่งที่สูญหายไปแล้ว แต่ทั้งนี้ข้อความที่จารึกบนธรรมจักรแสดงความสัมพันธ์โดยตรงกับข้อความที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตอนปฐมเทศนา (Revire, 2014: 253-256; Brown, 1996: 103-115)

ทั้งนี้การจารึกข้อความเช่นนี้บนธรรมจักรพบเฉพาะในเขตประเทศไทยเท่านั้น ในประเทศอื่นพบว่า จารึกคถาปฏิจจสมุปบาทพบถูกจารึกอยู่บนผนังหินธรรมชาติที่จารึกบาตูปาหัด จังหวัดกาลิมันตัน ตะวันตก เกาะกาลิมันตัน และจารึกแผ่นทองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า 10 แผ่นจากเกาะชวา จึงมีความเป็นไปได้ว่าแนวคิดในการแปลงคถาที่มีความเป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรมปรากฏเฉพาะในพื้นที่ประเทศไทย

5.1.6 พิจารณาเรื่องคถาเย ธมมา

“เย ธมมา” เป็นคถาหนึ่งซึ่งได้รับความนิยมเป็นอย่างสูงในพุทธศาสนา คถาดังกล่าวได้รับการจารึกบนสิ่งของต่าง ๆ มากมาย ปรากฏอยู่ในบันทึกของพระภิกษุอัจฉินว่า ชาวพุทธในที่ราบสูงเดคขานและที่อื่น ๆ ทั่วอินเดียนิยมจำลองรูปประติมากรรม (พระพุทธรูป) หรือสลูไปด้วยสิ่งของและวัสดุต่าง ๆ เช่น ดิน เงิน ทองคำ เป็นต้น พร้อมด้วยบรรจุแผ่นจารึกคถาเย ธมมา หรือคถาปฏิจจสมุปบาทไว้ภายในรูปจำลองเหล่านั้น การบูชารูปจำลองที่บรรจุคถานี้นำมาซึ่งบุญอันมหาศาล (I-Tsing, 1966: 150-151) หิมาณศุ พี. รายนกล่าวว่า คถาดังกล่าวนี้นับเป็นที่นิยมอย่างยิ่ง นับเป็นคถาพื้นฐานของคำสอนต่าง ๆ ในพุทธศาสนา จึงเป็นที่นิยมแพร่หลายในหมู่ชาวพุทธทั่วไป ทั้งยังนิยมสลักคถานี้ไว้ร่วมกับพระพุทธรูป เช่น พระพุทธรูปศิลาที่มีจารึกคถาเย ธมมา พบอยู่ใกล้กับธรรมเมขสลูป เมืองสารนาถ เป็นต้น (Ray, 2017: 21)

นิโคลัส เรวีร์พิจารณาว่า การคัดลอกคทาทางพุทธศาสนาต่าง ๆ เชื่อว่าจะนำมาซึ่งบุญบารมีแก่ผู้สร้างสิ่งของเหล่านี้ (Revire, 2014: 261-262) เนื่องด้วยในวัฒนธรรมพุทธศาสนาหลังการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า อัฐิหรือพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าถูกพิจารณาเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์อย่างยิ่ง เห็นได้จากเหตุการณ์หลังการถวายพระเพลิงพุทธสรีระในมหาปรินิพพานสูตรว่า พระเจ้าแผ่นดินจาก 6 แคว้น ประกอบด้วย พระเจ้าอชาตศัตรู แคว้นมคธ, กษัตริย์แห่งศากยราชวงศ์, กษัตริย์ลิขณวิ แคว้นวัชชี, กษัตริย์ถูลิยะ เมืองอัลลภักปัยะ, กษัตริย์โกถิยะ เมืองรามคาม และกษัตริย์มัลละ เมืองปาวา ต่างยกทัพมาเพื่อหมายจะครอบครองชิ้นส่วนพุทธสรีระของพระพุทธเจ้า เหตุการณ์ในครั้งนั้นแสดงให้เห็นว่าพุทธสรีระของพระพุทธเจ้าถูกมองว่ามีความศักดิ์สิทธิ์เป็นอย่างมาก ความศักดิ์สิทธิ์ของพุทธสรีระได้รับการย้ำเตือนอีกครั้งในครั้งรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช เพราะทรงมีความปรารถนาในการบูรณะสถูปเจดีย์ต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์กับพุทธประวัติ เช่น สังเวชนียสถานทั้ง 4 แห่ง ทั้งยังทรงมีพระประสงค์ในการเชิดชูพระธรรมของพระพุทธเจ้าให้เป็นที่ประจักษ์ตามความในคัมภีร์ที่ปวงศัเลว่า พระเจ้าอโศกมหาราชมีพระราชประสงค์จะสร้างอารามขึ้นทั่วไปในพระราชอาณาจักรตามจำนวนข้อพระธรรมของพระพุทธองค์ทั้ง 84,000 ข้อ เพื่อบูชาพระธรรมขันธ (กรมศิลปากร, 2557ก: 38-40)

ในมหาปรินิพพานสูตรพระพุทธองค์ได้ดำรัสถึงความสำคัญของสังเวชนียสถานทั้ง 4 ความว่า ผู้ใดมาด้วยความเชื่อว่าพระตถาคตประสูติในที่นี้ก็ดี ตรัสรู้ในที่นี้ก็ดี ทรงแสดงธรรมให้เป็นที่นี้เสด็จปรินิพพานแล้วในที่นี้ก็ดี คนเหล่าใดเที่ยวจาริกไปด้วยจิตเลื่อมใสแล้ว เมื่อสิ้นชีพ คนเหล่านั้นจะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ในทางเดียวกันพระองค์ทรงดำรัสถึงข้อพระธรรมของพระองค์ไว้ก่อนการเสด็จดับขันธว่า ธรรมก็ดี วินัยก็ดี ที่เราได้แสดงไว้ และบัญญัติไว้ด้วยดีจักเป็นพระศาสดาของพวกท่านสืบแทนเราตถาคตเมื่อเราล่วงไปแล้ว พระดำรัสของพระองค์ถึงสถานที่ที่พระองค์ทรงมีความสัมพันธ์ด้วย และข้อพระธรรมที่ทรงเคยแสดงของพระพุทธเจ้าเป็นการเน้นย้ำความศักดิ์สิทธิ์ของสถานที่และสิ่งต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระองค์ กระทั่งสิ่งเหล่านี้มีคุณค่าประดุจตัวแทนของพระองค์แม้จะทรงเสด็จปรินิพพานแล้ว ส่งผลให้ข้อพระธรรมก็ดี พุทธสถานอื่น ๆ ก็ดี หรือแม้แต่พระสถูปต่าง ๆ ก็ดี มีความศักดิ์สิทธิ์ในทัศนะของพุทธศาสนิกชนไม่ต่างอะไรกับองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งยังเป็นการสะท้อนถึงการเปลี่ยนรูป หรือสร้างสิ่งแทนของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนาให้มีความหลากหลายมากขึ้นกว่าชิ้นส่วนกายขององค์ศาสดาแต่เพียงอย่างเดียว (Willis, 2000: 16)

กรณีของข้อพระธรรมนั้นปรากฏอีกปัจจัยสำคัญหนึ่งของการเกิดวิถีปฏิบัติที่เน้นหรือให้ความสำคัญกับข้อพระธรรม คือ การเติบโตของแนวคิดแบบมหายาน กล่าวคือ พุทธศาสนาฝ่ายมหายานให้ความสำคัญกับแนวคิดเรื่องอภิธรรม อภิปรัชญามากเป็นพิเศษ (Thomas, 1971: 263-284) จึงเกิดการจดจารพระสูตรต่าง ๆ ขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยพระสูตรในบางกลุ่มบางฉบับได้รับการนับถือในฐานะเป็น “ธรรมกาย” คือ เป็นรูปปรากฏของข้อพระธรรมอันเป็นพุทธวจนะจากพระโอษฐ์ หรือเป็นรูปปรากฏขององค์พระพุทเจ้าเอง แนวคิดที่ให้คุณค่ากับพระสูตรต่าง ๆ อย่างมากของฝ่ายมหายาน ขยายผลไปสู่ธรรมเนียมการจารึกพุทธคาถาที่สำคัญ ๆ บรรจุไว้ในพระสฤป หรือรูปเคารพต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคาถาเย ธมมา (Neelis, 2011: 57-58)

คาถาเย ธมมานี้ นับเป็นคาถาพื้นฐานของทุก ๆ คาถาหรือคำสอนในทุกพระสูตรในพุทธศาสนา ฉะนั้นแล้วการจารึกคาถานี้บรรจุในสฤป พระพุทธรูป หรือสิ่งกราบไหว้อื่น จึงเปรียบการบรรจุธรรมกายใส่ไว้ในวัตถุเคารพนั้น จึงเป็นการแสดงความยกย่องวัตถุนั้น ๆ หรือการแปลงสภาพวัตถุเคารพนั้นในฐานะเทียบเท่ากับพระธรรมกาย หรือองค์พระศากยมุนี (Neelis, 2011: 57-58)

นิโคลัส เรวีร์ อธิบายเพิ่มเติมว่า ด้วยวัสดุที่ใช้ในการจารึกคาถาเย ธมมานั้นสะท้อนบทบาทด้านพิธีกรรมอย่างชัดเจน จารึกเหล่านี้ไม่ได้ถูกเขียนขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ทางการอ่านหรือสื่อสารสังเกตข้อความของจารึกต่าง ๆ มักเหมือนถูกแอบไว้ตามมุม ด้านหลังของโบราณวัตถุ เช่น จารึก K.820 ตวลพระธาตุ ประเทศกัมพูชาซึ่งข้อความอยู่ด้านหลังพระพุทธรูปยืนศิลปะสมัยก่อนเมืองพระนครหรือจารึกเยธมมาฯ 2 บนสฤปศิลาศิลปะทวารวดี ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร ปรากฏข้อความสั้น ๆ อยู่บริเวณคอสฤป ซึ่งหากไม่สังเกตก็จะไม่เห็นข้อความ เป็นต้น อีกทั้งจารึกเหล่านี้ถูกบันทึกด้วยภาษาเฉพาะ คือ ภาษาบาลี-สันสกฤต ส่งผลให้ผู้คนทั่วไปไม่สามารถอ่านทำความเข้าใจได้ มีเพียงแต่นักปราชญ์เท่านั้นที่สามารถอ่านจารึกเหล่านี้ได้ ดังนั้นการเขียนจารึกเหล่านี้ขึ้นจึงต้องกระทำโดยกลุ่มคนที่มีความรู้เฉพาะด้านพิธีกรรมศาสนา ภาษา และตัวอักษร (Revere, 2014: 260)

ดังนั้นเมื่อพิจารณาปริมาณของจารึกเย ธมมาทั้งสิ้น 18 ชิ้น สามารถจำแนกเป็นจารึกที่ปรากฏบนวัตถุทางศาสนาที่สอดคล้องไปกับแนวคิดข้างต้น (ตารางที่ 10) จึงสนับสนุนข้อสันนิษฐานข้างต้นของนิโคลัส เรวีร์ จารึกหลักธรรมในกรณีคาถาอย่างเย ธมมาจึงอาจไม่สามารถนำมาพิจารณาถึงแนวคิดหรือคำสอนเฉพาะของนิกายหนึ่ง ๆ ได้ชัดเจนนัก แต่เกี่ยวข้องกับความสำเร็จเรื่องการสร้างวัตถุมงคลทางศาสนา และความศักดิ์สิทธิ์ของมนต์คาถาในฐานะตัวแทนของพระพุทธรูปองค์เสียมมากกว่า

นอกจากนี้ ปีเตอร์ สกิลลิงตั้งข้อสังเกตว่า วิธีการจารึกคาถาเย ธมมาบนวัสดุต่าง ๆ เช่น พระพุทธรูป แผ่นอิฐ แผ่นหิน ดังเช่นที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีที่มาจาก การรับวัฒนธรรมจากอินเดีย แม้บางจารึกจะใช้ภาษาบาลีซึ่งแพร่หลายมากกว่าในพื้นที่ศรีลังกา แต่รูปแบบทางพิธีกรรมอย่างนี้ไม่นิยมในศรีลังกา แต่แทบจะเป็นเรื่องปกติในสังคมอินเดียโบราณ ดังนั้นรูปแบบเช่นนี้จึงควรมีที่มาจากอินเดีย (Skilling, 2009: 4) ในทางเดียวกันตามคำอธิบายข้างต้นของทั้งเรวีร์ และสกิลลิงสะท้อนให้เห็นว่า จารึกบนเสาศรรมจักร หรือบนองค์ธรรมจักรนั้นอาจมีความสัมพันธ์กับขนบธรรมเนียมเช่นนี้ด้วย คือ เป็นการจารึกเพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์แก่วัตถุนั้น ๆ คือ ในกรณีคาถาเย ธมมาที่ปรากฏอยู่บนสถูปจำลองหรือพระพุทธรูปนั้นมีวัตถุประสงค์ในการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่สิ่งแทนพระพุทธเจ้าขึ้นนั้น ๆ เพื่อให้มีลักษณะเทียบเท่าด้วยพระพุทธเจ้าทรงมาประทับ ณ สถานที่นั้นจริง ลักษณะเดียวกันนี้ของจารึกบนธรรมจักรและเสาศรรมจักรจึงอาจเป็นการแสดงบุคลาธิษฐานของพระธรรมให้ปรากฏขึ้น เพื่อสร้างบุญสร้างกุศลแก่ผู้สร้าง หรือเพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับวัตถุชิ้นหนึ่ง ๆ ทั้งนี้การพบจารึกบนเสาศรรมจักร และองค์ธรรมจักรยังช่วยสะท้อนอีกว่า รูปแบบการสร้างเช่นนี้ สัมพันธ์โดยตรงกับวัฒนธรรมอินเดียมากกว่าศรีลังกา เนื่องด้วยเสาศรรมจักรไม่เป็นที่นิยมในศรีลังกามากนัก

ปีเตอร์ สกิลลิงยังตั้งข้อสังเกตอีกว่า จารึกแผ่นทองจากเมืองลอง อัน ประเทศเวียดนาม มีลักษณะพิเศษในทางภาษาที่เป็นภาษาสันสกฤต แต่มีเนื้อหาบางส่วนของจารึกมีที่มาจากคัมภีร์ปิตนะธรรมบท (Patna Dhammapada) ซึ่งดั้งเดิมนั้นเป็นภาษาบาลี ก่อนจะดัดแปลงให้มีกลิ่นอายของภาษาสันสกฤตโดยสำนักคิดสมิตียะแต่ยังคงใช้เนื้อหาเดียวกันกับฉบับภาษาบาลี ปีเตอร์จึงเสนอว่า จารึกดังกล่าวแม้จะเป็นคาถาเย ธมมาแต่ด้วยลักษณะไวยากรณ์ที่มีความใกล้เคียงภาษาสันสกฤตในหลายจุด จารึกดังกล่าวจึงอาจมิใช่จารึกที่สื่อถึงพุทธศาสนาในนิกายเถรวาท (สถวีระ) (Skilling, 2542: 176; Core, 2017: 4)

อนึ่ง นิกายสมิตียะเป็นสำนักคิดหนึ่งในฝ่ายเถรวาทที่ยินยอมใช้ภาษาทั้งบาลีและสันสกฤต แต่มีรูปแบบทางความเชื่อที่ต่างออกไปจากสำนักเถรวาทอย่างชัดเจน คือ เชื่อในกายอันถาวร (อาตมัน) ที่เคลื่อนไปยังร่างกายใหม่อันเป็นอิทธิพลจากแนวคิดแบบศาสนาฮินดู ส่งผลให้นิกายสมิตียะใช้ทั้งภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต (Dutt, 1978: 181) พระภิกษุเสวียนจั้งบันทึกไว้ว่า ในแคว้นมาลวะ (ตอนกลางค่อนไปทางเหนือของอินเดีย) แห่งเดียวมีภิกษุนิกายนี้ถึง 20,000 รูป นอกจากนี้ยังเจริญไปถึงดินแดนฝั่งตะวันออกและดินแดนในทิศใต้ของอนุทวีปด้วย (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2513: 548-549) ดังนั้นหากจารึกแผ่นทองจากเวียดนามเป็นของนิกายสมิตียะจริงก็อาจจะสามารถสืบย้อนไปถึงแหล่งที่มาของพุทธศาสนาสกุลนี้จากอินเดียได้

ผู้ศึกษามีข้อสังเกตประการหนึ่งว่า หากพิจารณาแล้วเป็นหลักกรรมตามคัมภีร์พระธรรมบท ซึ่งสัมพันธ์โดยตรงกับพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทจริง ดังนั้นการใช้ภาษาสันสกฤตเป็นภาษาที่ใช้ในการจารึกอาจพิจารณาไปถึงพุทธศาสนาเถรวาทสกุลอื่นที่ใช้ภาษาสันสกฤต อาทิ สรรวาสติวาทนิกาย มหิศาสกนิกาย ธรรมคูปตะนิกาย ได้หรือไม่ ทั้งลักษณะการผสมกลืนอายุภาษาสันสกฤตในจารึกคาถาเย ธมมายังพบกระจายทั่วไปในจารึกหลายหลักในเขตประเทศไทย เช่น จารึกชัยจำปา 1, จารึกคาถาเย ธมมาบนฐานพระพุทธรูป จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์, หรือจารึกเย ธมมาบนเจดีย์ดินเผา จากวัดพระงาม จังหวัดนครปฐม เป็นต้น (Revire, 2014: 256-257) อาจตีความให้เป็นนิกายสมิตติยะได้หรือไม่ สกิลิ่งเทียบเคียงความเป็นไปได้ดังกล่าวผ่านบันทึกของพระภิกษุอีจิงที่อ้างถึงการมีอยู่ของนิกายสมิตติยะในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งบันทึกมีอายุร่วมสมัยกับจารึกเหล่านี้ (Skilling, 2542: 176)

ในพื้นที่คาบสมุทรและหมู่เกาะพบข้อสังเกตหนึ่งซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องกับคาถาเย ธมมาในข้างต้น คือ ข้อความในสุโขทัย 1 และจารึกจากจันทิ บาลังโดกันได้กล่าวถึงคาถาหนึ่งชื่อว่า เยเตคาถา (Yete mantra) อันมีเนื้อความต่อไปนี้

บาทที่ 1: อัชฌานาจ (จิ)ยาเต กรรมมะ ชันมนะ กรรมมะ การะ (AJNANAC (C) IYATE KARMMA JANMNA KARMMA KARA)

บาทที่ 2: [อัชฌานา] (จิ)ยาเต กรรมมะ กรรมมะ ภาวะ [นะ ชะ] ยะ เต (AJNANA (C) IYATE KARMMA KARMMA BHAVA [NA JA] YA TE)

แปล: ด้วยความเมินเฉยในกรรมะ กรรมะย่อมสะสม กรรมะนั้นเป็นเหตุแห่งการเกิด ด้วยปัญญาใฝ่รู้ในกรรมะ กรรมะย่อมไม่เพิ่มพูน เมื่อปราศจากกรรมะแล้ว เมื่อนั้นการเกิดไม่มี (Allen, 1985: 38-41, 49)

เอกุสติจันโต อินทรทชยะ กล่าวว่า เยเตคาถาเป็นที่นิยมมากในแถบคาบสมุทรและหมู่เกาะ (Indradjaya, 2014: 117) โดยคาถาดังกล่าวเป็นส่วนขยายของคาถาเย ธมมาซึ่งเนื้อความสิ้นสุดดังนี้ “เย ธมมา เหตุปภวา เตสฺ เหดฺ ตถาคโต เตสยจ โย นิโรโธ จ เอวฺ วาที มหาสมโณ” ความสัมพันธ์นี้จึงแสดงให้เห็นว่าคาถาเย ธมมาเป็นคาถาที่ได้รับความนิยมทั่วทั้งภูมิภาคอุษาคเนย์ แต่อาจจะมีการพิจารณาส่วนของคาถาที่ต่างกันไป กล่าวคือ ในกรณีคาถาเย ธมมาส่วนใหญ่ที่พบในพื้นที่ภาคพื้นแผ่นดินใหญ่คาถาจะถูกจารึกด้วยภาษาบาลี แต่จารึกในพื้นที่คาบสมุทรและหมู่เกาะนั้นเป็นภาษาสันสกฤต ความต่างด้านภาษานี้อาจสัมพันธ์กับความต่างด้านแนวคิดทางพุทธศาสนาระหว่างพื้นที่ทั้ง 2 ดังที่ประพจน์ อัสววิรุฬหการกล่าวไว้ในข้างต้นว่า จากภูมิหลังด้านภาษาที่ต่างกัน (บาลี / สันสกฤต) พื้นที่ภาคพื้น-แผ่นดินใหญ่เป็นเถรวาท ภาคพื้นหมู่เกาะเป็นพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน อีกทั้งการจารึกถึงคาถาเดียวกันแต่คนละส่วนนั้นอาจสะท้อนถึงความคิดที่ต่างกันได้

อย่างไรก็ดีอีกประเด็นหนึ่งที่มีความน่าสนใจสำหรับจารึกสุโขทัย 1 คือ การที่จารึกแสดงรูปสลูปลูกอยู่กึ่งกลางของจารึกขนาบไปด้วยข้อความทั้ง 2 ข้าง อาจสะท้อนถึงแนวคิดที่ว่า เป็นการจำลองพระธรรมกายขององค์พระศากยมุนีผ่านการใช้รูปเคารพ หรือสัญลักษณ์ที่สื่อถึงพระพุทธเจ้าดังกล่าวข้างต้น โดยแสดงผ่านทั้งรูปลักษณะของสลูปลูกและคาถาหัวใจของพุทธศาสนาอย่างเย ธมมา ทั้งนี้จากข้อเสนอของปีเตอร์ สกิลลิ่งช่วยสนับสนุนว่า คาถาเย ธมมาอาจสะท้อนถึงนิกายอื่นที่มากกว่านิกายเถรวาท ดังการอธิบายโดยภาพรวมของประพจน์ได้ด้วย

กล่าวโดยสรุปผู้ศึกษามีความเห็นสอดคล้องกับข้อเสนอของนิโคลัส เรวีร์และปีเตอร์ สกิลลิ่งคือ คาถาเย ธมมาอาจไม่มีบทบาททางคำสอนโดยตรง แต่มีบทบาทในฐานะตัวแทนของการทำบุญเสียมากกว่า และยังสะท้อนว่า ที่มาของรูปแบบการจารึกคาถานี้บนพระพุทธรูป สลูป หรือแผ่นอิฐเป็นวัฒนธรรมที่มีที่มาจากอนุทวีปอินเดีย เพราะอ้างอิงจากบันทึกของพระภิกษุอู๋จิงที่กล่าวถึงความนิยมการจารึกคาถาดังกล่าวไว้บนประติมากรรม หรือบรรจุไว้ในประติมากรรมในสังคมผู้นับถือพุทธศาสนาในอินเดียขณะนั้น

5.1.7 พิจารณากรณีคัมภีร์ธรรมบท

ธรรมบทเป็นคัมภีร์สำคัญหนึ่งของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ปรากฏอยู่ในขุททกนิกายพระสุตตันตปิฎก พระไตรปิฎกฝ่ายบาลี มีลักษณะเป็นร้อยกรองบรรจุคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ทรงแสดงแก่บุคคลในระดับชั้นต่าง ๆ พร้อมทั้งอธิบายถึงที่มาที่ไปของคาถานั้น ๆ พระพุทธโฆษาจารย์ให้ความเห็นว่ามีมาแล้วแต่ครั้งปฐมสังคายนาท่องจำกันมาในแบบมุขปาฐะ บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรในราวพุทธศตวรรษที่ 4-5 ในสมัยพระเจ้าวิภูหฺมคามินีแห่งศรีลังกา โดยเชื่อว่า พระพุทธโฆษาจารย์ได้เขียนคำอธิบายธรรมบท (อรรถกถาธรรมบท) ขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 10 ด้วยภาษามคธ ภายหลังการเขียนคัมภีร์อรรถกถาธรรม ทั้งนี้นักวิชาการเสนอว่า อรรถกถาธรรมบทอาจไม่ใช่ผลงานของพุทธโฆษาจารย์เพียงคนเดียว แต่อาจมีการแต่งโดยผู้เขียนหลายคน เพราะสำนวนภาษาไม่ตรงกับอรรถกถาธรรมบทของพุทธโฆษาจารย์ (พระมหาสำเนียง เลื่อมใส, 2534: 7-13)

จากข้อมูลข้างต้นสามารถตั้งข้อสังเกตได้ว่า คัมภีร์ธรรมบทอาจมีความสัมพันธ์โดยตรงกับ พุทธศาสนาฝ่ายบาลีและพุทธศาสนาในเกาะลังกา โดยในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พบหลักฐานเฉพาะ ในประเทศไทย แต่ดังที่เสนอไปแล้วข้างต้นว่า การพบร่องรอยของคัมภีร์ธรรมบทอาจสะท้อนถึง พุทธศาสนาในฝ่ายเถรวาทที่ไม่ใช่ในกายสถวีระ ดังข้อสังเกตของปีเตอร์ สกิลลิงที่ตั้งข้อสังเกตว่า จารึก แผ่นทองจากเมืองลอง อัน (Long an) ประเทศเวียดนาม อาจเป็นพุทธศาสนาในสำนักคิดสมิตียะ ดังอธิบายแล้ว (Skilling, 2542: 176) แต่ในกรณีจารึกธรรมบทในประเทศไทยนั้นเป็นภาษาบาลี จารึก อยู่บนเสาแปดเหลี่ยมสันนิษฐานว่าเป็นเสาธรรมจักร เนื้อหาส่วนที่ 4 ของจารึกมีที่มาจากคัมภีร์ธรรมบท นาวาอากาศเอก (พิเศษ) แยม ประพัฒน์ทอง เสนอว่า มาจากธรรมบทในพระสุตันตปิฎก แต่เนื้อความ ไม่สมบูรณ์ (กรมศิลปากร, 2559: 1, 175)

ข้อสังเกตประการหนึ่งเกี่ยวเนื่องกับจารึกเสาแปดเหลี่ยมดังกล่าว คือ จารึกหลักนี้ถูกจารึก ด้วยตัวอักษรปัลลวะ ซึ่งเป็นอักษรของอินเดียภาคใต้ที่มีที่มาจากรัฐทมิฬนาฑู ซึ่งเป็นรัฐที่มีความสัมพันธ์ โดยตรงกับพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทิน (สถวีระ) กล่าวคือ จารึกจากเมืองนาคารชุนโกณฑะบรรยายถึงการเคลื่อนตัวของนิกายเถรวาทจากอินเดียตะวันตก ลงมายังภาคใต้ของอินเดียโดยมีศูนย์กลางสำคัญ อยู่ในบริเวณเมืองกาญจิปุรัมซึ่งเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งในเขตรัฐทมิฬนาฑู รวมทั้งบันทึกของ พระภิกษุอัจฉิงกล่าวว่ นิกายนี้แพร่หลายอยู่ในแคว้นมคธและภาคใต้ของอินเดีย (Bhattacharyya, 1981: 46-47; Dutt, 1978: 211, 214, 229) จากข้อมูลข้างต้นชี้ว่า ศูนย์กลางสำคัญหนึ่งของพุทธศาสนา ฝ่ายสถวีระมีศูนย์กลางร่วมกันกับตัวอักษรปัลลวะ คือ อินเดียภาคใต้ ฉะนั้นการปรากฏจารึกที่ใช้ อักษรอินเดียใต้เป็นภาษาบาลี และมีเนื้อหาส่วนหนึ่งมาจากคัมภีร์ธรรมบทซึ่งเป็นคัมภีร์ในฝ่ายเถรวาท ด้วยนั้นอาจชี้ได้ว่า จารึกนี้เป็นตัวแทนหนึ่งของพุทธศาสนานิกายสถวีระที่มีที่มาจากอินเดียภาคใต้ หรืออาจชี้ถึงพุทธศาสนานิกายอื่นที่มีถิ่นฐานอยู่ในอินเดียภาคใต้ เป็นต้นว่า นิกายสมิตียะในเอเชีย-ตะวันออกเฉียงใต้

5.1.8 ข้อสังเกตเกี่ยวกับจารึกสุโขทัย 2 และจารึกจาก SB1B

ในจารึกสุโขทัย 2 และจารึกจาก SB1B จากประเทศมาเลเซีย เนื้อหาที่มีความน่าสนใจและ สืบย้อนเนื้อความกลับไปยังคัมภีร์ตันฉบับได้กล่าวคือ เนื้อหาของจารึกทั้งสองกล่าวถึง พละ 10 (Bala), วสรัทยะ 4 (Vasaradya) หมายถึงพลังพิเศษทั้ง 4, ธรรม อเวนิกะ 18 (Dharma Avenika) หมายถึง ความสันโดษของพระพุทธองค์ทั้ง 18 พร้อมด้วยการเข้าถึงธรรมะ อันเกิดขึ้นจากเข้าใจถึงการไม่มีอยู่ (สุญญตา) ผู้เข้าถึงพระธรรมนี้ คือ ผู้เข้าถึงธรรมะ / ผู้เข้าถึงพระพุทธร (Hergoualch, 2002: 209 อ้างถึงใน Hassan, Chia, and Mohd Isa, 2011: 40) ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์สาครมติปริภุจณาของ นิกายมัชยามิกะ อาจมีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 7-12

เมื่อพิจารณารูปแบบตัวอักษรของจารึกสุโขทัย 2 พบว่า รูปแบบอักษรนั้นมีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-13 โดยรูปแบบอักษรที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับตัวอักษรจากอินเดียภาคใต้ ได้แก่ ตัวอักษรปัลลวะ แต่หากพิจารณาอย่างถี่ถ้วนแล้วพบว่า ปรากฏร่องรอยของตัวอักษร กา, อา, และ สา ที่มีลักษณะเหมือนตัวอักษรที่นิยมใช้ในพื้นที่อินเดียตอนกลาง บริเวณรัฐมหาราษฏร์ (Mysore-Maharashtra Style) รวมถึงตัวอักษรลักษณะคล้ายตัวอักษรอันธระ (Andhara Style) ปะปนอยู่กับอักษรแบบอินเดียภาคใต้ (อักษรปัลลวะ) ซึ่งใช้เป็นหลักด้วย (Khaw, Ramli, Nik Abdul Rahman, and Zainun, 2011: 15-16)

ในประเด็นที่มาของเนื้อหาอันเชื่อมโยงกับนิยายมัทยามิกะได้รับการสนับสนุนอย่างมากจากรูปแบบตัวอักษร เนื่องด้วยนิยายดังกล่าวมีศูนย์กลางสำคัญอยู่ในพื้นที่บริเวณเมืองอมราวดี ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่ของรัฐอันธระประเทศและอินเดียภาคใต้ ฉะนั้นการพบร่องรอยของตัวอักษรที่มีการผสมระหว่างตัวอักษรปัลลวะจึงมีความเป็นไปได้อย่างยิ่ง พิเตอร์ เดลล่า ซานตินา (Peter Della Santina) ผู้ศึกษาพัฒนาการของนิยายมัทยามิกะในอินเดียชี้ว่า คำสอนของนิยายมัทยามิกะมีความเชื่อมโยงกับพระธรรมฝ่ายบาลีทั้งในเชิงรูปแบบและการใช้คำมากถึง 14 กรณี (Santina, 1995: 3) ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ช่วยยืนยันได้ว่านิยายมัทยามิกะนั้นมีศูนย์กลางสำคัญอยู่ในพื้นที่อินเดียภาคใต้จริง เนื่องด้วยในกรอบระยะเวลาที่นิยายนี้แพร่หลายคือระหว่างพุทธศตวรรษที่ 7-12 นั้น พุทธศาสนาฝ่ายบาลีได้มีศูนย์กลางสำคัญอยู่ในเขตอินเดียภาคใต้และเกาะลังกาเป็นหลักแล้ว ฉะนั้นด้วยประวัติที่ว่าท่านนาคาชุนผู้ก่อตั้งพุทธศาสนานิกายนี้เป็นชาวอินเดียใต้ และได้สถาปนาศูนย์กลางสำคัญของพุทธศาสนาสกุลนี้ในพื้นที่อมราวดีและอินเดียภาคใต้จึงสอดคล้องกับการพบร่องรอยความใกล้เคียงกับพระธรรมฝ่ายบาลีในข้อธรรมของพุทธศาสนานิกายนี้

การพบความเชื่อมโยงกับนิยายมัทยามิกะสะท้อนว่า มีความเป็นไปได้สูงว่า พุทธศาสนาที่เข้ามา มีอิทธิพลกับพื้นที่คาบสมุทรและหมู่เกาะของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อาจเป็นพุทธศาสนาสกุลมหายาน เนื่องจากพุทธศาสนาฝ่ายมัทยามิกะนี้จัดเป็นแขนงหนึ่งของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน มิใช่พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท อีกทั้งการที่จารึกในพื้นที่ดังกล่าวมีข้อความที่ถูกรวบรวมด้วยภาษาสันสกฤตอย่างชัดเจน

5.2 หลักฐานประเภทงานประติมากรรม (รูปเคารพ)

พบหลักฐานจำนวน 95 ชิ้น แบ่งตามประเภทของหลักฐานประติมากรรมสามารถแบ่งออกได้ 3 ประเภท ประกอบด้วย 1) พระพุทธรูป 2) พระโพธิสัตว์ 3) ประติมากรรมอื่น ๆ เช่น ธรรมจักร สลึงจำลอง เป็นต้น

ตารางที่ 11 ปริมาณประติมากรรมในประเทศต่าง ๆ				
ประเทศ	พุทธศตวรรษ	จำนวน		
		พระพุทธรูป	พระโพธิสัตว์	ประติมากรรมอื่น ๆ
ไทย	11-12	29	7	8
กัมพูชา		11	4	-
เวียดนาม		9	3	-
เมียนมา		7	1	3
อินโดนีเซียและคาบสมุทรมลายู		12	1	-

จะเห็นได้ว่า ประติมากรรมส่วนใหญ่ที่พบเป็นพระพุทธรูปมากกว่าประติมากรรมประเภทอื่น คือ 68 ชิ้น รองลงมาเป็นพระโพธิสัตว์ 16 ชิ้น และประติมากรรมอื่น ๆ 11 ชิ้น ตามลำดับ

ด้านวัสดุที่ใช้ในการสร้างประติมากรรมพบว่า วัสดุสำคัญที่ใช้หลักคือ หิน รองลงมาด้วยวัสดุประเภทโลหะ มี สำริด ทองแดง เงิน เป็นอาทิ ทั้งยังปรากฏวัสดุประเภทอื่น ๆ เช่น ดินเผา ไม้ หรือ สลักบนผนังหินธรรมชาติ (ตารางที่ 12)

5.2.1 พระพุทธรูป

พระพุทธรูปเป็นประติมากรรมที่มีจำนวนมากที่สุดในกลุ่มหลักฐานประเภทประติมากรรมจำนวน 68 ชิ้น แบ่งเป็นประเทศไทย 29 ชิ้น ประเทศอินโดนีเซียและคาบสมุทรมลายู 12 ชิ้น ประเทศกัมพูชา 11 ชิ้น ประเทศเวียดนาม 9 ชิ้น และประเทศเมียนมา 7 ชิ้น โดยพุทธศิลป์ที่ปรากฏอยู่บนองค์พระพุทธรูปที่มีอายุถึงพุทธศตวรรษที่ 12 ได้รับอิทธิพลทางรูปแบบศิลปะมาจากศิลปะอมราวดีจากอินเดียภาคใต้ และอาจรวมถึงศิลปะอนุราชปุระจากศรีลังกา เนื่องจากมีอายุร่วมสมัยกันคือ ราวพุทธศตวรรษที่ 6-11 (Woodward, 2003: 37; หม่อมเจ้าสุภัทราวดี ดิศกุล, 2550: 18-19) เช่น ชิ้นส่วนพระพุทธรูปนาคปรกปูนปั้น แสดงชยานมูทรา ประทับนั่งวิราสนะบนขนดนาค จากอำเภออุ้มทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ 42) ลักษณะการประทับนั่งวิราสนะ หรือขัดสมาธิราบแบบหลวม หรือพระพุทธรูปประทับยืน สำริด อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11 จากจังหวัดนครราชสีมา มีรูปแบบแสดงความใกล้เคียงกับศิลปะอมราวดี คือประทับยืนตรง (สมถังค์) ครองจีวรห่มเฉียงมีริ้ว ดูเป็นธรรมชาติ แสดงวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์ (Guy, 2014: 35; ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 18)

ภาพที่ 42 พระพุทธรูปนาคปรก ปูนปั้น จากเมืองโบราณอุ้มทอง

5.2.1.1 กลุ่มพระพุทธรูปที่แสดงอิทธิพลศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี

ศิลปะอมราวดี เจริญขึ้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ 7-10 ในบริเวณลุ่มแม่น้ำกฤษณา และโคทาวรี รัฐอานธรประเทศ มีศูนย์กลางสำคัญที่เมืองอมราวดีและนาการชุนโกณฑะ ประกอบด้วยพุทธลักษณะสำคัญ เป็นต้นว่า พระเศวตชวตกัณห์หอยขนาดใหญ่ มีอุษณิษะนูนขึ้นเล็กน้อย พระเนตรมองตรง ปรากฏอุณาโลมกลางพระนลาฏ ครองจีวรห่มเฉียง มีริ้วจีวรดูเป็นธรรมชาติ หากประทับยืนจะนิยมยกพระหัตถ์ขวาขึ้นแสดงอภัยมุทรา พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นระดับไหล่รับขอบชายจีวร ชายจีวรถกลงจากพระกรซ้ายเป็นรูปสามเหลี่ยม ในกรณีประทับนั่งนิยมประทับนั่งวิราสนะ หรือขัดสมาธิราบ พระหัตถ์ขวายกขึ้นแสดงมุทราต่าง ๆ พระหัตถ์ซ้ายวางเหนือพระเพลา บางครั้งประทับนั่งบนชนดนาค เป็นพระพุทธรูปนาคปรก (Knox, 1992: 31; เชษฐ ติงส์ญชลี, 2558ก: 78-80) (ภาพที่ 43-44)

อนึ่ง พระพุทธรูปนาคปรกเป็นที่นิยมเฉพาะในศิลปะอินเดียใต้ โดยเฉพาะศิลปะอมราวดี แสดงถึงพุทธประวัติตอนมูจลินทนาคราชแผ่พังพานปกป้องพระพุทธองค์จากลมและฝนขณะเสวยวิมุตติสุข ในสัปดาหที่ 6 และยังอาจเกี่ยวกับความพยายามผนวกลัทธิอินบถ์อูง เพราะอินเดียใต้อยู่ในเขตร้อน จึงมีมูงมากทำให้เกิดลัทธิอินบถ์อูงที่เข้มข้น เมื่อพุทธศาสนาแผ่มาถึง เกิดความพยายามที่จะผนวกลัทธิอินบถ์อูงทำให้พระพุทธรูปนาคปรกเป็นที่นิยม (เชษฐ ติงส์ญชลี, 2554: 55)

ภาพที่ 43 พระพุทธรูปประทับยืน ศิลปะอมราวดี (ซ้าย)

ภาพที่ 44 พระพุทธรูปนาคปรก ศิลปะอมราวดี (ขวา)

(ที่มา: Donald M. Stadtner, "Shifting Stones, Shaping the Past: Sculpture from the Buddhist

Stupas of Andhra Pradesh" - Book Review, เข้าถึงเมื่อ 9 ธันวาคม 2564, เข้าถึงได้จาก

<http://www.phathoc.net/PrintView.aspx?Language=en&ID=334658&fbclid=IwAR3jWi818m8FLEuu7X>

HF-mBH6-UFNUwVGh7TckB6uNZnXlwuxsFLfEmUys; เชษฐ ติงส์ญชลี, 2558ก: 80)

สำหรับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พบพระพุทธรูปที่แสดงลักษณะของศิลปะอมราวดี คือ พระเกศาขมวดก้นหอยขนาดใหญ่ ครองจีวรท่มเฉียง มีริ้วจีวรดูเป็นธรรมชาติ ปรากฏทั้ง พระพุทธรูปเต็มองค์และไม่เต็มองค์ มีพระพุทธรูปประทับยืน จากโกตาบลาเตอร์ จัมเบอร์ ชาวตะวันออก ประเทศอินโดนีเซีย, พระพุทธรูปประทับยืน จากดงเตือง จังหวัดขว้างนัม ประเทศเวียดนาม, เศียรพระพุทธรูป จากพระกระบาส จังหวัดตาแก้ว ประเทศกัมพูชา เป็นอาทิ (ภาพที่ 45)

พระพุทธรูปประทับยืน
จากโกตาบลาเตอร์ จัมเบอร์
ชาวตะวันออก ประเทศอินโดนีเซีย

พระพุทธรูปประทับยืน
จากดงเตือง
จังหวัดขว้างนัม ประเทศเวียดนาม

เศียรพระพุทธรูป
จากพระกระบาส
จังหวัดตาแก้ว ประเทศกัมพูชา

ภาพที่ 45 พระพุทธรูปที่ปรากฏอิทธิพลศิลปะอมราวดี

(ที่มา: Guy, 2014: 97; Fontein, 1990: 179; Guillon, 2001: 32)

5.2.1.2 กลุ่มพระพุทธรูปที่แสดงอิทธิพลศิลปะอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะ

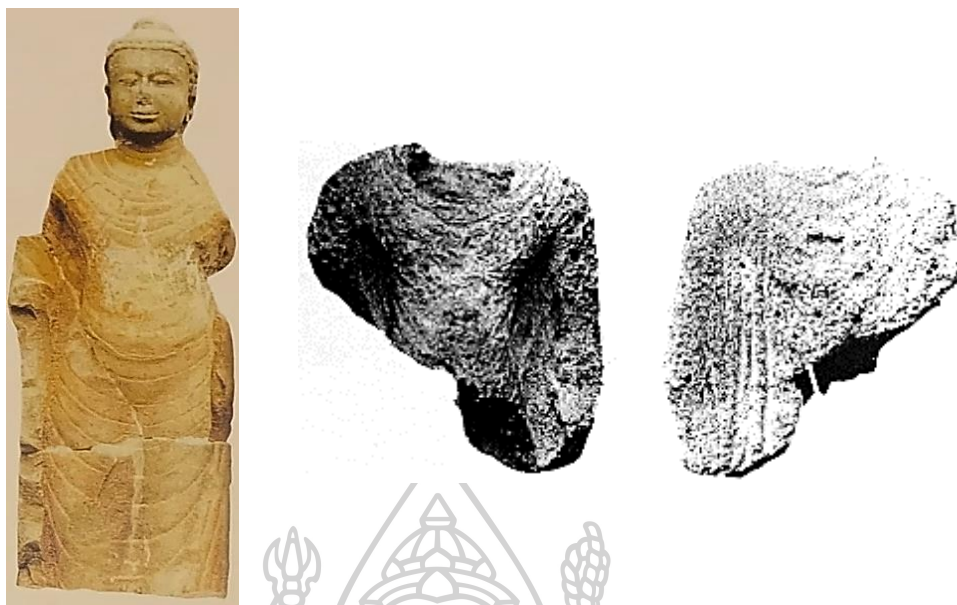
ปีแอร์ อีฟ มองแกง เสนอว่า พุทธศิลป์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคต้นได้รับแรงบันดาลใจอย่างมากจากศิลปะอินเดียแบบคุปตะและหลังคุปตะด้วย ซึ่งพบกระจายอยู่ทั่วไปตั้งแต่พื้นที่คาบสมุทรไทย-มาเลย์ และปรากฏอิทธิพลของศิลปะดังกล่าวอย่างชัดเจนในศิลปะทวารวดี (Manguin, 2009: 126-127; หม่อมเจ้าสุภัทราวดี ดิศกุล, 2550: 31) ศิลปะกลุ่มดังกล่าวมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 9-13 โดยพระพุทธรูปศิลปะคุปตะสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 สกุลหลัก คือ สกุลช่างมถุราและสกุลช่างสารนาถ

5.2.1.2.1 ศิลปะคุปตะ สกุลช่างมถุรา

สามารถกำหนดอายุทางรูปแบบศิลปะได้ราวพุทธศตวรรษที่ 9 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 10 ในพื้นที่เมืองมถุรา ภาคเหนือของอินเดีย มีลักษณะสำคัญที่นิยมสร้างพระพุทธรูปครองจีวรห่มคลุมทั้งองค์ จีวรดูบางแนบเนื้อคล้ายผ้าเปียกน้ำ ปรางูร้วจีวรแบบร้วประดิษฐ์ คือไม่เป็นธรรมชาติ มีร้วและร่องร้วเท่ากัน ดูเป็นวงโค้งพาดผ่านองค์พระพุทธรูป (Huntington, 1985: 200; เซษฐ์ ดิงส์ยูลี, 2558ก: 89) (ภาพที่ 46) ข้อสังเกตสำคัญอีกประการหนึ่งของสกุลช่างมถุรา คือ นิยมพระพุทธรูปประทับยืนตรง ไม่นิยมสร้างพระพุทธรูปในอิริยาบถนั่ง ซึ่งมีลักษณะคล้ายพระพุทธรูปประทับยืน จากเมืองบูกิตเซกุนตัง จังหวัดปาเล็มบัง เกาะสุมาตรา ประเทศอินโดนีเซีย และชิ้นส่วนพระพุทธรูป ? ปูนปั้น จากจังหวัดขวางซี ประเทศเวียดนาม (ภาพที่ 47-48) ซึ่งเป็นหลักฐานเพียง 2 ชิ้น ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่แสดงอิทธิพลของร่องรอยศิลปะคุปตะ สกุลช่างมถุรา

ภาพที่ 46 พระพุทธรูปประทับยืน ศิลปะคุปตะ สกุลช่างมถุรา
(ที่มา: Gupta art, เข้าถึงเมื่อ 4 ตุลาคม 2563, เข้าถึงได้จาก
https://en.wikipedia.org/wiki/Gupta_art)

ภาพที่ 47 พระพุทธรูปประทับยืน จากเมืองบูกิตเซกุนตัง จังหวัดปาเล็มบัง เกาะสุมาตรา ประเทศอินโดนีเซีย (ขวา)

ภาพที่ 48 ชิ้นส่วนพระพุทธรูปประทับยืน จากจังหวัดขวางซี ประเทศเวียดนาม (ซ้าย)
(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 22; Boisselier, 1963: 27)

5.2.1.2.2 ศิลปะคูปตะ สกulpt ข้างสารนาถ

พัฒนาขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 10 ในพื้นที่เมืองสารนาถ ภาคเหนือของอินเดียเช่นกัน มีลักษณะสำคัญประกอบด้วย หากเป็นพระพุทธรูปนิยมประทับยืนตรง ครองจีวรห่มคลุมบางแบบเนื้อคล้ายผ้าเปียกน้ำ จีวรเรียบไม่มีริ้ว คล้ายกับพระพุทธรูปประทับยืน สัริดกะไหล่ทอง จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อินโดนีเซีย อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12, พระพุทธรูปประทับยืน จากวัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 12 หรือ พระพุทธรูปประทับยืน จากตวลพระธาตุ จังหวัดกำแพงสปี ประเทศกัมพูชา อายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12 (ภาพที่ 49-50)

ภาพที่ 49 พระพุทธรูปศิลปะคุปตะ สกุลช่างสารนาถ
(ที่มา: Gupta art, เข้าถึงเมื่อ 4 ตุลาคม 2563, เข้าถึงได้จาก
https://en.wikipedia.org/wiki/Gupta_art)

พระพุทธรูปประทับยืน
สำริด กะไหล่ทอง
จากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อินโดนีเซีย

พระพุทธรูปประทับยืน
จากวัดหน้าพระเมรุ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระพุทธรูปประทับยืน
จากตวลพระธาตุ จังหวัดกำแพงสปี
ประเทศกัมพูชา

ภาพที่ 50 พระพุทธรูปที่ปรากฏอิทธิพลศิลปะคุปตะ สกุลช่างสารนาถ
(ที่มา: Guy, 2014: 96; Beguin, 2009: 128, 175)

ในกรณีพระพุทธรูปประทับนั่งสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ 1) ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร หรือวัชรसनะ 2) ประทับนั่งห้อยพระบาทซึ่งจะปรากฏชายจีวรตกเป็นวงโค้งระหว่างพระเพลา (ภาพที่ 51) (Huntington, 1985: 201; เซซฐ์ ดิงส์ถุชลี, 2558ก: 90-93) ซึ่งลักษณะชายผ้าโค้งตกเป็นวงระหว่างพระเพลา นี้คล้ายกับพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดี เช่น พระพุทธรูปประทับนั่งประลัมพ-ปาทาสนะ ดินเผา จากเมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี อายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 12 (ภาพที่ 52)

ภาพที่ 51 พระพุทธรูปประทับนั่ง ประลัมพปาทาสนะ ศิลปะคุปตะ (ซ้าย)

ภาพที่ 52 พระพุทธรูปประทับนั่ง ประลัมพปาทาสนะ ดินเผา จากเมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี (ขวา)
(ที่มา: British Museum - Seated Buddha (Gupta period), เข้าถึงเมื่อ 4 ตุลาคม 2563,
เข้าถึงได้จาก [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:British_Museum_-_Seated_Buddha_\(Gupta_period\).JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:British_Museum_-_Seated_Buddha_(Gupta_period).JPG))

5.2.1.2.3 ศิลปะหลังคุปตะ

พัฒนาขึ้นหลังการล่มสลายของราชวงศ์คุปตะในราวพุทธศตวรรษที่ 11 หลังการรุกรานของชนเผ่าฮัน (The Huns) ราชวงศ์ต่าง ๆ ที่เคยอยู่ภายใต้ราชวงศ์คุปตะได้เข้ามา มีบทบาทในการอุปถัมภ์การสร้างสรรคศิลปะแทนที่ราชวงศ์คุปตะ นำโดยราชวงศ์วากาฏกะ, ราชวงศ์จาลุกยะตะวันตก และราชวงศ์อื่น ๆ ในเขตที่ราบสูงเดคข่านและรัฐมหาราษฏร์ (Craven, 1997: 131; Sivaramamurti, 1993: 175-177; เซซฐ์ ดิงส์ถุชลี, 2558ก: 96) โดยพระพุทธรูปในศิลปะสกุลนี้พบทั้งประทับยืนและนั่ง ลักษณะการครองจีวรนิยมครองจีวรห่มเฉียงต่างจากศิลปะคุปตะ แต่ลักษณะของจีวรเป็นจีวรบางเหมือนผ้าเปียกน้ำคล้ายศิลปะคุปตะ เช่น กลุ่มพระพุทธรูปไม้ ประทับยืน จากหมู่บ้านบินหัว

จังหวัดลองอัน ประเทศเวียดนาม, พระพุทธรูปประทับยืน จากจังหวัดกำปงสปีอ ประเทศกัมพูชา หรือ
ชิ้นส่วนพระพุทธรูป ภาคใต้ของประเทศไทย เป็นต้น (ภาพที่ 53)

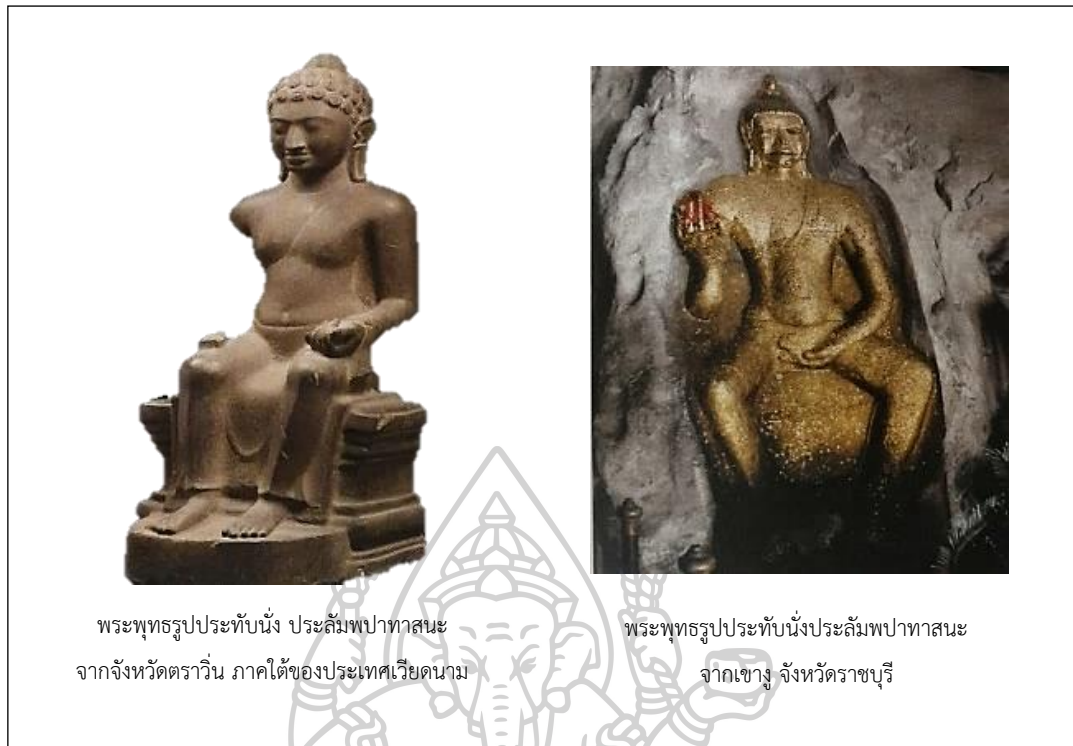

พระพุทธรูปไม้ ประทับยืน
จากหมู่บ้านบั้นหัว
จังหวัดลองอัน ประเทศเวียดนาม

พระพุทธรูปประทับยืน
จากจังหวัดกำปงสปีอ
ประเทศกัมพูชา

ภาพที่ 53 พระพุทธรูปที่ปรากฏอิทธิพลศิลปะหลังคุปตะ
(ที่มา: Guy, 2014: 102-103; จีรวัดน์ ตั้งจิตเรจริญ)

สำหรับพระพุทธรูปประทับนั่งสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ ประทับนั่ง
ขัดสมาธิเพชรหรือวชิราสนะ และประทับนั่งห้อยพระบาท (เซซฐ์ ดิงส์นุชลี, 2558ก: 102) ในเอเชีย-
ตะวันออกเฉียงใต้พบพระพุทธรูปซึ่งแสดงลักษณะดังกล่าวมีจำนวน 2 องค์ ดังนี้ พระพุทธรูปประทับนั่ง
ประลัมพาทาสนะ จากจังหวัดตราวิ้น ภาคใต้ของประเทศไทย และพระพุทธรูปประทับนั่ง
ประลัมพาทาสนะ จากแขวง จังหวัดราชบุรี (ภาพที่ 54)

พระพุทธรูปประทับนั่ง ประหลิมปาทาสนะ
จากจังหวัดตราวิ้น ภาคใต้ของประเทศเวียดนาม

พระพุทธรูปประทับนั่งประหลิมปาทาสนะ
จากเขาung จังหวัดราชบุรี

ภาพที่ 54 พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทที่ปรากฏอิทธิพลศิลปะหลังคุปตะ
(ที่มา: Guy, 2014: 76, 196-197, 217)

5.2.1.3 กลุ่มพระพุทธรูปที่แสดงอิทธิพลศิลปะลังกาสัมมายนุราชปุระ

หากพิจารณารูปแบบทางศิลปะอย่างถี่ถ้วนพบว่า พระพุทธรูป สำริด จากเมืองสิเกนแดง จังหวัดสุลาเวสีกลาง ประเทศอินโดนีเซีย และพระพุทธรูปประทับยืน สำริด จากจังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 55-56) มีลักษณะริ้วจีวรมีลักษณะเป็นริ้วประดิษฐ์ และมีริ้วที่ซ้อนขนานกันไปตลอดทั้งองค์ ซึ่งเป็นลักษณะของศิลปะแบบอนุราชปุระตอนปลายถึงศิลปะโปลนนารูวะตอนต้น ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 (Guy, 2014: 8; รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2556: 179-180) ลักษณะการปรากฏอิทธิพลศิลปะลังการ่วมกับศิลปะอมราวดีนั้นอาจไม่เป็นที่น่าประหลาดใจนัก เนื่องจากศิลปะทั้ง 2 มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกันเป็นอย่างมาก และศิลปะลังกามีแนวโน้มที่ยึดถือรูปแบบประเพณีนิยมอย่างเคร่งครัดจึงไม่ค่อยคลาจากศิลปะอมราวดีมากนัก (Brown, 1992: 45; รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2556: 17)

ภาพที่ 55 พระพุทธรูป สำริด จังหวัดสุลาเวสีกลาง (ซ้าย)
ภาพที่ 56 พระพุทธรูปประทับยืน จากจังหวัดนครราชสีมา (ขวา)
(ที่มา: Guy, 2014: 8, 35)

เชษฐ ติงส์ญชลีเสนอว่า อิทธิพลศิลปะลังกายังสามารถปรากฏให้เห็นได้ผ่านลักษณะรูปแบบการแสดงวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์ ซึ่งเป็นลักษณะการแสดงมือของพระพุทธรูปในแบบอนุราชปุระตอนปลาย ศิลปะคลาຍมาจากการแสดงวิตรรกมูทราด้วยพระหัตถ์ขวาระดับพระอุระ พระหัตถ์ซ้ายแสดงกฏกมูทราจับนิ้วชี้และนิ้วนางเข้าหาฝ่ามือจับชายจีวรที่สืบมาตั้งแต่ศิลปะอมราวดีและต้นสมัยอนุราชปุระก่อนกลายเป็นวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์เพื่อความสมดุลของพระพุทธรูป (เชษฐ ติงส์ญชลี, 2544: 54-55; รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2556: 232) ลักษณะเช่นนี้ปรากฏในพระพุทธรูปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลายองค์ โดยเฉพาะในศิลปะทวารวดี เช่น พระพุทธรูปประทับยืน สำริด จากจังหวัดนครราชสีมา หรือกลุ่มพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี (ภาพที่ 56-57) เป็นต้น ทั้งนี้หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์กล่าวว่า รูปแบบนี้รับมาจากศิลปะอนุราชปุระ ปรากฏเฉพาะในพระพุทธรูปศิลปะทวารวดีตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ 15-16) (หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2003: 34 อ้างถึงในบัณฑิต ลิวชัยชาญ, บรรณาธิการ, 2553: 171)

ภาพที่ 57 พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสนิบัติ จากเมืองพระรถ จังหวัดชลบุรี

ด้านจอห์น กาย ตั้งข้อสังเกตว่า ลักษณะพุทธศิลป์ที่เป็นการครองจีวรห่มเฉียงเรียบ ไม่มีริ้ว เช่น พระพุทธรูปประทับนั่ง จากอังกอร์ บอเรีย (ภาพที่ 58) พระพุทธรูปประทับนั่ง จากจังหวัดกำแพงสปีอ กลุ่มพระพุทธรูปประทับนั่ง จากเมืองศรีเกษตร หรือพระพุทธรูปประทับนั่ง จากวัดพระบรมธาตุไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี มีความใกล้เคียงกับพระพุทธรูปในศิลปะลังกา ในศิลปะแบบอนุราชปุระตอนปลาย อายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 11-12 ซึ่งเป็นศิลปะลังกาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะคือ การครองจีวรห่มเฉียงเรียบไม่มีริ้ว แต่ประทับนั่งขัดสมาธิราบแบบอิทธิพลจากศิลปะอมราวตีมาแต่เดิม เป็นต้นว่า พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11 จากอภัยคีรีวิหาร (ภาพที่ 59) (Guy, 2014: 93; รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2556: 178-179)

เป็นที่น่าสังเกตว่า รูปแบบดังกล่าวนี้พบได้ทั่วไปในพระพุทธรูปช่วงต้นของอุษาคเนย์ ตั้งแต่บริเวณสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงและพื้นที่คาบสมุทร ซึ่งอาจมีที่มาจากชนพื้นเมืองนำรูปแบบทั้งสองจากอินเดียและลังกามาผสมเข้าด้วยกันตามความเข้าใจอย่างท้องถิ่น หรือเป็นลักษณะของการปรับใช้ศิลปะอมราวตีที่เข้ามาเมื่ออิทธิพลก่อนหน้า (Guy, 2014: 93; หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล, 2550: 18-20)

ภาพที่ 58 พระพุทธรูปประทับนั่ง จากอังกอร์ บอเรย (ซ้าย)

ภาพที่ 59 พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิ จากอภัยคีรีวิหาร (ขวา)

(ที่มา: Guy, 2014: 92-93)

หลักฐานอีกกลุ่มหนึ่งอันสะท้อนถึงการรับอิทธิพลจากศิลปะลังกา กลุ่มที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ หรืออนุราชปุระตอนปลาย ดังข้อเสนอของจอห์น กายในข้างต้น พระพุทธรูปนาคปรก จากวัดอุทัยมคคาราม จังหวัดนครราชสีมา และพระพุทธรูปนาคปรก จากเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี (ภาพที่ 60) พระพุทธรูปทั้ง 2 องค์นี้มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปนาคปรก ครองจีวรห่มเฉียงเรียบไม่มีริ้ว ประทับนั่งขัดสมาธิราบบนขนดนาค มีพญานาคแผ่พังพานอยู่ด้านหลัง กรณีพระพุทธรูปนาคปรกจากวัดอุทัยมคคารามหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลทรงกล่าวว่า แสดงอิทธิพลศิลปะอมราวดีเพราะศิลปะสกุลนี้เป็นต้นกำเนิดของพระพุทธรูปที่มีนาคปรก (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2540: 110-114; ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 58)

ผู้ศึกษามีความเห็นว่ พระพุทธรูปทั้งสองมีลักษณะต่างไปจากศิลปะแบบอมราวดีอย่างชัดเจน คือ ปรากฏการครองจีวรห่มเฉียงแต่เรียบไม่มีริ้ว ซึ่งคล้ายคลึงกับรูปแบบของศิลปะแบบหลังคุปตะ แต่ต่างจากศิลปะอมราวดีที่พระพุทธรูปจะครองจีวรห่มเฉียงมีริ้วทั้งองค์ ลักษณะการประทับนั่งขัดสมาธิราบนั้นคล้ายคลึงกับพระพุทธรูปประทับนั่งจากอภัยคีรีวิหาร อย่างไรก็ตามลักษณะการขัดสมาธิราบของพระพุทธรูปนาคปรก จากเมืองศรีมโหสถมีลักษณะที่หลวมกว่าซึ่งใกล้เคียงกับศิลปะอมราวดีมากกว่าศิลปะแบบลังกา การปรากฏรูปแบบที่ปะปนกันเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานกันระหว่างศิลปะหลายสกุลข้างอันอาจเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจากกระบวนการภายในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

พระพุทธรูปนาคปรก
จากวัดอุทัยมคคาราม จังหวัดนครราชสีมา

พระพุทธรูปนาคปรก ประทับนั่ง
จากเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

ภาพที่ 60 พระพุทธรูปนาคปรกซึ่งแสดงลักษณะผสมระหว่างศิลปะอมราวดีกับหลังคุปตะ
(ที่มา: กฤษฎา นิลพัฒน์)

5.2.1.4 กลุ่มพระพุทธรูปที่แสดงอิทธิพลศิลปะจีน

พระพุทธรูปประทับยืน สำริด จากจังหวัด Long Xuyen และพระพุทธรูปประทับยืน สำริด จากจังหวัดโก เลย์ ถี ประเทศเวียดนาม ได้แสดงรูปแบบทางศิลปะแบบจีนสมัยราชวงศ์เว่ยเหนือ (ภาพที่ 61) คือ ขอบจีวรรอบพระศอเว้าตกเป็นวงโค้งขนาดใหญ่ ชายจีวรทั้งสองข้างตกลงแผ่ออก คล้ายหางปลา แต่รูปแบบพระเกศาของพระพุทธรูปองค์นี้ต่างออกไปจากพระพุทธรูปศิลปะจีนโดยทั่วไป แต่กลับคล้ายกับศิลปะอินเดียเสียมากกว่า แนนซี ดิงเลย์ (Nancy Tingley) กล่าวว่า พระพุทธรูปองค์นี้อาจเป็นตัวแทนของการผสมผสานระหว่างศิลปะจีนกับอินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Tingley, 2009: 124)

พระพุทธรูป จากจังหวัด Long Xuyen
จากประเทศเวียดนาม

พระพุทธรูป จากจังหวัดโก เลย์ ถิ
จากประเทศเวียดนาม

ภาพที่ 61 พระพุทธรูปอิทธิพลศิลปะจีนสมัยราชวงศ์เว่ยเหนือ
(ที่มา: Tingley, 2009: 124)

กรณีอิทธิพลศิลปะจีนนิโคลัส เรวีร์ เสนอว่า พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทในศิลปะทวารวดีได้รับอิทธิพลจากศิลปะจีนด้วย คือ พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทในศิลปะทวารวดี เช่น พระพุทธรูปประทับนั่ง ประลัมพปาทาสนะ ดินเผา จากเมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี หรือพระพุทธรูปประทับนั่งประลัมพปาทาสนะ จากเขางู จังหวัดราชบุรีเช่นกัน มีการแสดงพระหัตถ์ทั้ง 2 ที่แยกออกจากกันข้างหนึ่งแสดงวิตรรกมูทราส่วนอีกข้างหนึ่งวางพักไว้บนพระเพลา ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นที่นิยมอย่างมากในศิลปะจีนสมัยราชวงศ์ถังซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 (ภาพที่ 62) ร่วมสมัยกับศิลปะทวารวดีและหลักฐานทั้งสองชิ้นที่กล่าวถึง ทั้งนี้ลักษณะการแสดงพระหัตถ์ดังกล่าวนี้ต่างจากรูปแบบการแสดงพระหัตถ์ของพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทในศิลปะอินเดียที่จะแสดงธรรมจักรมูทราด้วยสองพระหัตถ์อยู่ในระดับพระอุระ (ภาพที่ 63) (Revire, 2552: 152-155, 2017: 296)

เอกสารรับราชทูตสมัยราชวงศ์ถังระบุว่า รัฐทวารวดีได้มีการส่งทูตไปถวายบรรณาการแก่พระจักรพรรดิถึงถึง 2 ครั้ง อาจส่งผลให้นายช่างทวารวดีได้รับอิทธิพลจากการเห็นศิลปะจีน (Revire, 2552: 152-155) ข้อมูลข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงการผสมผสานด้านรูปแบบศิลปะในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่เกิดจากการหยิบเอาอิทธิพลศิลปะจากหลากหลายวัฒนธรรมมาผสมเข้าด้วยกันตามความเหมาะสมของท้องถิ่นนั้น ๆ

ภาพที่ 62 พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทอิทธิพลศิลปะจีน (?)
(ที่มา: Guy, 2014: 217)

ภาพที่ 63 พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทศิลปะจีน สมัยราชวงศ์ถัง
ถ้ำหยุนกั๋ง เขตต้าถง (Datong) มณฑลซานซี
(ที่มา: Revire, 2552: 155)

แต่จากภาพเล่าเรื่องพระพุทธเจ้าแสดงปฐมเทศนา บนฐานเสาธรรมจักรจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ (ภาพที่ 64) ได้แสดงบริบทแวดล้อมของภาพที่สอดคล้องกับวितรรกมุทธาหรือท่าทางสั่งสอน จึงอาจพิจารณาได้หรือไม่ว่า พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท อาจจะเป็นการแสดงรูปพระพุทธเจ้าในเหตุการณ์ตอนแสดงปฐมเทศนา ซึ่งอาจดัดแปลงจากประติมากรศึกษาของพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทในศิลปะอินเดียเหนือที่แม้เป็นการปฐมเทศนาเช่นกัน แต่นิยมแสดงธรรมจักรมูทราพร้อมด้วยเพื่อย้ำคุณสมบัติของพระพุทธเจ้าในฐานะพระจักรพรรดิทางธรรมและทำนงเน้นย้ำถึงคุณสมบัติในฐานะจักรพรรดิทางโลก (เชษฐ ติงส์กุลลี, 2554: 56)

ภาพที่ 64 ภาพเล่าเรื่องพระพุทธเจ้าแสดงปฐมเทศนา บนฐานเสาธรรมจักร จังหวัดนครปฐม

5.2.1.5 ข้อสังเกตเกี่ยวกับพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีสมัยทวารวดี

ลักษณะทั่วไปของประติมากรรมพระพุทธเจ้าประทับเหนือพนัสบดี คือ พระพุทธเจ้าประทับยืนตรง (สมภังค์) เหนือสัตว์ผสมเรียกว่า พนัสบดี พระพุทธรองค์ทรงครองจีวรเรียบไม่มีริ้ว แสดงวितรรกมุทธา 2 พระหัตถ์ ขนาบด้วยรูปบุคคล 2 องค์ ซึ่งอาจตีความได้ว่าเป็นพระโพธิสัตว์ 2 พระองค์ หรือพระอินทร์กับพระพรหมา ประติมากรรมกลุ่มนี้ได้รับการตีความอย่างแพร่หลาย แบ่งออกได้ 5 ประเด็นหลัก กล่าวคือ

1) แสดงถึงพุทธประวัติตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์หลังโปรดพุทธมารดา เนื่องจากบุรุษ 2 คนที่ขนาบพระพุทธรูปเจ้าบางครั้งมีลักษณะทางประติมานวิทยาของพระอินทร์และพระพรหมอย่างชัดเจน (Boisselier, 1975: 87-88)

2) ตัวพนัสบดีมีลักษณะคล้ายคลึงกับสิงห์โต การที่พระพุทธรูปองค์ทรงประทับอยู่เหนือสัตว์ผสมนี้จึงหมายถึง พระธรรมของพระองค์เปรียบดั่งแสงอาทิตย์ที่ยังให้เกิดความสุข (เผ่าทอง ทองเจือ, 2522: 17-20, 110)

3) พนัสบดีเป็นสัตว์ผสมที่เกิดจากการรวมสัตว์พาหนะของมหาเทพของศาสนาฮินดู ทั้งสามคือ วัว ครุฑ และหงส์การที่มีพระพุทธรูปเจ้าประทับเหยียบสัตว์ผสมชนิดนี้จึงหมายถึง การยำเหยียบศาสนาฮินดูโดยศาสนาพุทธ ซึ่งเป็นอิทธิพลของพุทธศาสนาวัชรยาน-ตันตระ (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2550: 34; ผาสุข อินทรารุช, 2542: 166-167)

4) อาจมีความหมายถึงการเสด็จลงมารับดวงวิญญาณของพระพุทธรูปเจ้าอมิตาภะตามความในคัมภีร์อมิตายุรพุทธธานุสมถีสูตริกที่ว่า พระพุทธรูปเจ้าอมิตาภะจะทรงเสด็จลงมาจากสวรรค์สุขาวดี เพื่อรับดวงวิญญาณผู้ท้อป่นพระนามของพระองค์ พร้อมด้วยพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระโพธิสัตว์มหาสถามปราปตะ ความเชื่อนี้เป็นที่นิยมมากในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน นิกายสุขาวดี (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2528: 31-33, 2544: 72-73)

5) อาจไม่แสดงถึงเหตุการณ์ตอนใดตอนหนึ่งเป็นพิเศษเลย เพราะไม่มีความสม่ำเสมอในการสลักองค์ประกอบของภาพ บางชิ้นพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่ง บางชิ้นพระพุทธรูปเจ้าประทับยืน บางชิ้นขนาบด้วยพระพรหมกับพระอินทร์ ส่วนบางชิ้นขนาบด้วยพระโพธิสัตว์ แต่ด้วยองค์ประกอบแล้วอาจเป็นเพียงแสดงถึงฐานันดรอันสูงส่งของพระพุทธรูปเจ้าเท่านั้น (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2546: 46-49)

ข้อเสนอข้างต้นก็ยังคงมีความขัดแย้ง เป็นต้นว่า พุทธประวัติตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตามคัมภีร์ทางพุทธศาสนาแล้วมิได้กล่าวถึงสัตว์พาหนะที่มารับการเสด็จของพระพุทธรูปเจ้า กล่าวแต่เพียงทรงเสด็จลงด้วยบันไดแก้ว กรณีอิทธิพลของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน นิกายสุขาวดียังไม่พบหลักฐานอื่นที่ยืนยันถึงอิทธิพลดังกล่าว อีกทั้งในคัมภีร์อมิตายุรพุทธธานุสมถีสูตริกกล่าวเพียง พระอมิตาภะทรงเสด็จลงมาด้วยก้อนเมฆมิได้ทรงเสด็จเหนือสัตว์พาหนะใด (Boisselier, 1975: 87-88; รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2546: 45)

สำหรับความเห็นเรื่องพนัสบดีเป็นสัตว์ผสมของมหาเทพในศาสนาฮินดูทั้ง 3 องค์ ยังคงเป็นที่ถกเถียง เนื่องด้วยสัตว์ผสมชนิดนี้ยังไม่มีสิ่งใดยืนยันได้ว่าเป็นสัตว์ที่เกิดจากสัตว์ผสมของเทพเจ้าทั้งจริง (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2546: 45) อีกทั้งในอินเดียมีการพบสัตว์ผสมที่มีหน้าตาคล้ายนก มีแผงคออย่างสิงโตมาแล้วตั้งแต่สมัยอินเดียโบราณ ดังเห็นได้จากภาพสลักจากสถูปสาญจี (ภาพที่ 65) แต่ก็มีสมารถระบุได้ว่าเป็นภาพสัตว์ผสมชนิดเดียวกันหรือไม่ ฉะนั้นข้อถกเถียงเรื่องพนัสบดีจึงอาจยังไม่เป็นที่สิ้นสุด

แนวคิดทั้ง 5 ประเด็นนั้นสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของกลุ่มความคิดที่หลากหลายภายในพุทธศาสนาทั้งเถรวาท มหายาน และอภิมหายานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-14 ซึ่งได้ถ่ายทอดสู่วัฒนธรรมทวารวดีโดยเฉพาะ เนื่องด้วยจากการศึกษาพบว่า หลักฐานของพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีปรากฏเฉพาะในเขตวัฒนธรรมทวารวดีเท่านั้น อีกทั้งยังสะท้อนความคิดเฉพาะถิ่นภายในท้องถิ่นด้วย ดังข้อเสนอของรุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรืองที่ว่า ไม่แสดงถึงเหตุการณ์ตอนใดตอนหนึ่งเป็นพิเศษ เพียงแสดงถึงฐานันดรอันสูงส่งของพระพุทธรูปเจ้าเท่านั้น (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2546: 46-49)

อย่างไรก็ดีพระพุทธรูปพระพุทธรูปเจ้าประทับเหนือพนัสบดีมีรูปแบบที่หลากหลาย และบางชิ้นอาจมีอายุที่เกินกว่าพุทธศตวรรษที่ 12 การพิจารณาประติมากรรมรูปแบบนี้จึงมีความจำเป็นที่ต้องศึกษาร่วมกับบริบทแวดล้อมอื่นด้วย

ภาพที่ 65 ภาพเปรียบเทียบตัวพนัสบดีในศิลปะทวารวดีและสัตว์ผสมในศิลปะอินเดียโบราณ

(ที่มา: Guy, 2014: 214)

5.2.2 พระโพธิสัตว์

ประติมากรรมพระโพธิสัตว์เป็นหลักฐานประเภทประติมากรรมที่มีจำนวนน้อยรองลงมาจากพระพุทธรูป มีจำนวนทั้งสิ้น 16 ชิ้น แบ่งเป็นประเทศไทย 7 ชิ้น ประเทศกัมพูชา 4 ชิ้น ประเทศเมียนมา 1 ชิ้น ประเทศเวียดนาม 3 ชิ้น และประเทศอินโดนีเซียและคาบสมุทรมลายู 1 ชิ้น สามารถแบ่งอิทธิพลและรูปแบบทางศิลปะออกได้เป็น 4 กลุ่ม 1) ศิลปะปัลลวะ 2) ศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ 3) ศิลปะอนุราชปุระ และ 4) ศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร

5.2.2.1 ศิลปะปัลลวะ

รูปแบบทางศิลปกรรมพระโพธิสัตว์ประทับยืนที่พบนิยมครองผ้านุ่งยาวกรอมพระบาท สันนิษฐานว่าได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียแบบปัลลวะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-14 คือ พระโพธิสัตว์นุ่งผ้าเรียบยาวกรอมพระบาท อาจมีผ้าคาดเป็นรูปวงโค้งด้านหน้า (เชษฐ ติงส์ญชลี, 2558ก: 124) (ภาพที่ 66) เช่น พระอวโลกิเตศวรศิลา ประทับยืน จากบินกิน จังหวัดสุมาตราใต้ ประเทศอินโดนีเซีย, พระอวโลกิเตศวรศิลา ประทับยืน จากอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ประเทศไทย หรือพระอวโลกิเตศวรประทับยืน จากหมี่ตู จังหวัดชอกตรัง ประเทศเวียดนาม เป็นต้น (ภาพที่ 67)

รูปแบบเช่นนี้ยังสอดคล้องกับประติมากรรมเทวรูปพระนารายณ์หลายองค์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งกำหนดอายุจากรูปแบบการครองผ้านุ่งยาวกรอมเท้ามีผ้าคาดตรงอยู่บริเวณด้านหน้า อันแสดงอิทธิพลศิลปะปัลลวะ ราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 เช่นเดียวกัน (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2550: 68-69) เป็นต้นว่า เทวรูปพระนารายณ์ จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี ประเทศไทย หรือเทวรูปพระวิษณุ จากไจบายะ (Cibuya) ชาวตะวันตก ประเทศอินโดนีเซีย (ภาพที่ 68)

ประติมากรรมพระวิษณุ
ศิลปะปัลลวะ

ภาพสลักพระเจ้านรสิงหธรรมัน
ศิลปะปัลลวะ

ภาพที่ 66 ประติมากรรมศิลปะปัลลวะ แสดงการนุ่งผ้ายาวกรอมพระบาท
(ที่มา: Singh & Singh, 2016: 49; Archaeological Survey of India, 2004: plate II)

พระอวโลกิเตศวรศิลาประทับยืน
จากบินกิน จังหวัดสุมาตราใต้

พระอวโลกิเตศวรศิลาประทับยืน
จากอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

พระอวโลกิเตศวรประทับยืน
จากหมี่ตู จังหวัดชอกตรัง

ภาพที่ 67 ประติมากรรมพระโพธิสัตว์ที่แสดงอิทธิพลศิลปะปัลลวะ
(ที่มา: Manguin, 2014: 115; Guy, 2014: 232)

เทวรูปพระนารายณ์
จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

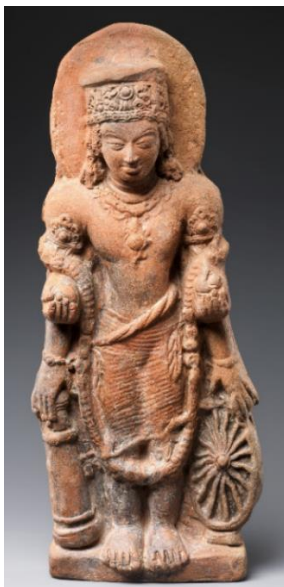
เทวรูปพระวิษณุ
จากไจเบายะ ชาวตะวันตก

ภาพที่ 68 ตัวอย่างเทวรูปพระวิษณุครองผ้าถุงยาวกรอมพระบาท แสดงอิทธิพลศิลปะปัลลวะ
(ที่มา: Guy, 2014: 7)

5.2.2.2 ศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ

พระอวโลกิเตศวรจากสถูปโบโบจี เมืองศรีเกษตร¹⁸ แสดงเอกลักษณ์บางประการที่ต่างออกไปจากประติมากรรมพระโพธิสัตว์องค์อื่น ๆ คือ แสดงการคาดผ้าเฉียงด้านหน้าของผ้าถุง ลักษณะเช่นนี้สะท้อนความสัมพันธ์กับอิทธิพลของรูปแบบศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะและมีความใกล้เคียงกับกลุ่มเทวรูปพระวิษณุจากภาคใต้ของประเทศไทยที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2550: 68-69) (ภาพที่ 69-70)

¹⁸ ทั้งนี้จอห์น กายเสนอว่า ประติมากรรมพระอวโลกิเตศวรชิ้นนี้ยังแสดงความสัมพันธ์กับศิลปะเขมรด้วย โดยพิจารณาได้จากทรงผมขลุ่ยทรงกรวยสูงมีเส้นผมย้อยตกลงมา (Guy, 2014: 238-239) ข้อสังเกตนี้สะท้อนถึงความแลกเปลี่ยนรูปแบบศิลปะภายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เอง และการประยุกต์ใช้รูปแบบศิลปะจากภายนอกให้เข้ากับรูปแบบศิลปะภายในภูมิภาค แต่ยังคงขาดบริบททางประวัติศาสตร์ที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่เขมรโบราณกับพื้นที่ประเทศเมียนมาร์รองรับ

ภาพที่ 69 ประติมากรรมพระวิษณุ ศิลปะคุปตะ แสดงผ้าคาดเฉียงด้านหน้า
(ที่มา: The Metropolitan Museum of Art, **Standing Four-Armed Vishnu**,
เข้าถึงเมื่อ 15 มกราคม 2564, เข้าถึงได้จาก

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/38205?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=gupta+art&offset=0&rpp=20&pos=17>)

พระอวโลกิเตศวรจากสลูปโบโบจี
เมืองศรีเกษตร ประเทศเมียนมา

เทวรูปพระวิษณุ
จากเขาศรีวิชัย จังหวัดสุราษฎร์ธานี ประเทศไทย

ภาพที่ 70 ประติมากรรมพระโพธิสัตว์และเทวรูปพระวิษณุ
ที่แสดงผ้าคาดเฉียงหน้าผาก ค่ายศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ
(ที่มา: Guy, 2014: 239; หม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุล, 2550: 73)

5.2.2.3 ศิลปะอนุรாதปุระ

จอห์น ภายกล่าวถึงพระอวโลกิเตศวร สำริด จากอำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี ประเทศไทยว่า ปรากฏลักษณะของศิลปะลังกา แบบอนุรாதปุระ คือ ลักษณะของชฎามกุฏเป็นทรงกรวยสูงยอดแผ่ออกคล้ายพัด มีการคล้องสายยัชโญปวีตบริเวณพระอังสาซ้าย พระโพธิสัตว์แสดง วิตรรกมูทราทั้งสองพระหัตถ์ยื่นออกมาด้านหน้า มีความใกล้เคียงกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจาก อินเดียใต้ในเขตลุ่มแม่น้ำกฤษณา (ภาพที่ 71) แต่มีความต่าง คือ ในศิลปะอนุรாதปุระแสดงพระพุทธรเจ้า อมิตาภะประทับนั่งอยู่บริเวณมวยผม แต่ในกรณีพระโพธิสัตว์จากลุ่มแม่น้ำกฤษณาแสดงเพียง รูปดอกไม้ประดับด้านหน้ามวยผมเท่านั้น จึงมีความเป็นไปได้ว่าประติมากรรมชิ้นนี้อาจมาจากเกาะลังกา (Guy, 2014: 36-37)

พระอวโลกิเตศวร สำริด จากอำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากอินเดียใต้ในเขตลุ่มแม่น้ำกฤษณา พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากอนุรாதปุระ

ภาพที่ 71 เปรียบเทียบพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากอำเภอพุนพิน, พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากลุ่มแม่น้ำกฤษณา และพระโพธิสัตว์จากอนุรாதปุระ (ที่มา: Guy, 2014: 36; Holt, 1991: plate 6)

การปรากฏพระโพธิสัตว์จากศรีลังกา หรืออิทธิพลศิลปะลังกาในพระโพธิสัตว์ที่พบใน เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จึงอาจเป็นดังที่จอห์น ภายได้เคยอธิบายไว้ในประเด็นของพระพุทธรูปข้างต้น ทั้งนี้แม้อิทธิพลศิลปะจะไม่ชัดเจนนัก แต่ก็แสดงให้เห็นถึงความเป็นไปได้ว่า อิทธิพลของศิลปะลังกา และบริเวณเกาะลังกาอาจเป็นหนึ่งในพื้นที่ที่มีความสำคัญที่ส่งผลให้เกิดกระบวนการพัฒนารูปแบบ ทางศิลปะและวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

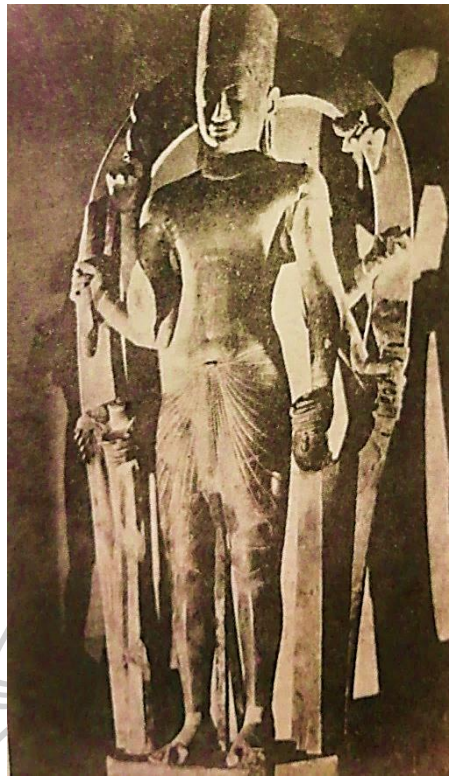
5.2.2.4 ศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร

ประติมากรรมพระโพธิสัตว์อีกรูปแบบหนึ่งที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ การนุ่งผ้าสั้น โดยมี 1 ชั้น คือ พระอวโลกิเตศวรประทับยืน สำริด จากอังกอร์ บอเรีย ประเทศกัมพูชา (ภาพที่ 72)

ภาพที่ 72 พระอวโลกิเตศวร ประทับยืน สำริด จากอังกอร์ บอเรีย ประเทศกัมพูชา
(ที่มา: Jessup and Zephir, 1997: 156)

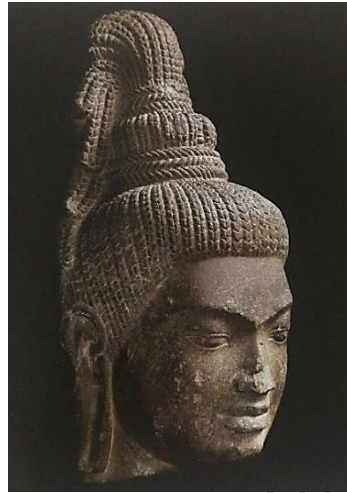
สังเกตได้ว่าพระโพธิสัตว์ในกลุ่มนี้ลักษณะการนุ่งผ้าสั้นคล้ายโจงกระเบนเป็นเอกลักษณ์ของศิลปะเขมรก่อนเมืองพระนคร อันเกิดจากการผสมผสานระหว่างศิลปะแบบอินเดียมกับเอกลักษณ์ท้องถิ่น ซึ่งผ้าสั้นจะมีลักษณะเป็นโจงกระเบนสั้นมีผ้าคลุมอยู่ข้างนอกอีกชั้นหนึ่ง มีร่องรอยการผูกชายผ้าด้านหน้าเกิดเป็นริ้วผ้าโค้งลงมา เช่น เทวรูปพระวิษณุ 8 กร จากพนมดา (ภาพที่ 73) เป็นต้น ลักษณะเช่นนี้พัฒนาควบคู่ไปพร้อมกับการนุ่งผ้ายาวกรอมเท้าซึ่งเป็นอิทธิพลจากอินเดียอย่างชัดเจน (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2514: 3, 2-4)

ภาพที่ 73 ประติมากรรมพระวิษณุ 8 กร จากพนมตา สูง 2.87 เมตร
(ที่มา: หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2514: 3, 104.)

5.2.2.4 ข้อสังเกตเกี่ยวกับการนับถือพระโพธิสัตว์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 12

จากพระโพธิสัตว์ทั้งหมด 16 ชิ้น สามารถแบ่งออกเป็นพระโพธิสัตว์ได้ 3 กลุ่ม คือ
1) พระอวโลกิเตศวร 13 ชิ้น 2) พระไมเตรยะ 2 ชิ้น ได้แก่ เศียรพระไมเตรยะ จากภาคใต้ของกัมพูชา
และพระไมเตรยะ จากจังหวัดนครศรีธรรมราช (ภาพที่ 74) และ 3) พระโพธิสัตว์ที่ระบุพระนามไม่ได้
1 ชิ้น ได้แก่ พระโพธิสัตว์ จากจังหวัดบาเรียวู้งดาว ประเทศเวียดนาม (ภาพที่ 75)

ภาพที่ 74 เคียรพระไมเตรยะ จากภาคใต้ของกัมพูชา (ซ้าย)

ภาพที่ 75 พระโพธิสัตว์ จากจังหวัดบาเรียวังตาว (ขวา)

(ที่มา: Guy, 2014: 231; Tingley, 2009: 150-151)

พระโพธิสัตว์ส่วนใหญ่ที่พบนั้นจะนุ่งผ้ายาวกรอมเท้าแบบศิลปะปัลลวะซึ่งมีที่มาจากอินเดียภาคใต้ หากพิจารณาภายใต้กรอบเวลาพบว่า ในระยะเวลาพุทธศตวรรษที่ 6-12 นั้นในเขตอินเดียภาคใต้มีพุทธศาสนานิกายมหายานเจริญอยู่หลายนิกาย เช่น นิกายมหาสังฆิกะที่เมืองอมราวดี นิกายโลโกตตรวาทิน นิกายพุทธสุตยยะ ที่เมืองนาคราชุนโกณฑะ รวมถึงเกาะลังกาในขณะนั้นพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก็ได้รับการอุปถัมภ์ เกิดการสถาปนากัณฐีวิหารซึ่งสัมพันธ์กับพุทธศาสนามหายานนิกายไวตุลยวาท (Holt, 1991: 63-65; พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555: 48-50; ผาสุข อินทรารัฐ, 2542: 157)

ในกรณีศรีลังกาแม้จะเกิดการสถาปนากัณฐีวิหารในราวพุทธศตวรรษที่ 6 และเขตวันวิหารในพุทธศตวรรษที่ 9 ซึ่งมีความสัมพันธ์โดยตรงกับแนวคิดแบบมหายาน สกุลไวตุลยวาท (Chutiwongs, 1984: 77) วิหารทั้งสองเจริญรุ่งเรืองถึงราวพุทธศตวรรษที่ 11 ก่อนจะเกิดความวุ่นวายทางการเมืองในอาณาจักรอนูราชปุระในรัชกาลพระเจ้ากัสสปะที่ 1 ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 11 แต่จากการศึกษาของจอห์น คลิฟฟอร์ด โฮล์ท (John Clifford Holt) พบว่า ปรากฏหลักฐานการบูชาประติมากรรมพระโพธิสัตว์ในศรีลังกาไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 12-13 โดยพระโพธิสัตว์จะในฐานะผู้พิทักษ์พุทธสถาน (Holt, 1991: 75-77) จอห์น กายเสนอว่า หลักฐานการสร้างรูปเคารพพระโพธิสัตว์ในลังกานั้นมีแล้วตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 11 โดยรับอิทธิพลจากเขตอมราวดี (Guy, 2014: 37) ดังจะเห็นได้จากความใกล้เคียงของพระโพธิสัตว์ที่พบจากอำเภอพุนพิน ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นอิทธิพลศิลปะลังกา สมัยอนูราชปุระกับพระโพธิสัตว์จากกลุ่มแม่น้ำกฤษณาดังกล่าวแล้ว (ภาพที่ 71)

อย่างไรก็ดี บันทึกของพระภิกษุฝ้ายเสียนกล่าวว่า ท่านไม่พบความต่างระหว่างคำสอนและข้อวินัยของคณะสงฆ์ภิกษุวิหาร (มหายาน) และคณะสงฆ์ฝ้ายมหาวิหาร (เถรวาท) (Holt, 1991: 64) ข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความคลุมเครือของนิกายทางพุทธศาสนาในพื้นที่ศรีลังกา จึงเป็นไปได้ว่าด้วยความไม่ชัดเจนนี้ทำให้เป็นการยากที่จะชี้ชัดถึงการปรากฏเอกลักษณ์ที่แสดงถึงความต่างของเถรวาทและมหายาน

ทั้งนี้จากการศึกษาของจอห์น กายเรื่องพระโพธิสัตว์จากพุนพินันั้นสะท้อนว่า แม้จะมีความเป็นไปได้ว่าประติมากรรมพระโพธิสัตว์ขึ้นดังกล่าวมาได้รับอิทธิพลจากศิลปะอนุราชปุระ แต่ก็มีความเป็นไปได้ที่อิทธิพลดังกล่าวอาจมาจากอินเดียภาคใต้ในเขตลุ่มแม่น้ำกฤษณา อันเป็นที่ตั้งของเมืองสำคัญอย่างอมราวดีและนาคารชุนโกณฑะ ศูนย์กลางสำคัญด้านพุทธศาสนาในอินเดียภาคใต้ (Guy, 2014: 36-37) ไม่ว่าจะมาจากลุ่มแม่น้ำกฤษณา หรืออนุราชปุระก็สะท้อนจุดร่วมกันคือมีที่มาจากอินเดียภาคใต้ รวมถึงการนุ่งผ้ายาวกรอมเท้าด้วยกันทั้งสิ้น (ภาพที่ 76-77) สอดรับกับหลักฐานในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ครองผ้ายาวแบบศิลปะปัลลวะ จากอินเดียภาคใต้

ภาพที่ 76 ภาพสลักกษัตริย์นุ่งผ้ายาวกรอมเท้าศิลปะอมราวดี (ซ้าย)

ภาพที่ 77 พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ศิลปะลังกา นุ่งผ้ายาวกรอมเท้า (ขวา)

(ที่มา: Mr Robertson and the Great Stupa at Amaravati, เข้าถึงเมื่อ 16 มกราคม 2564, เข้าถึงได้จาก <https://blogs.bl.uk/untoldlives/2018/02/mr-robertson-and-the-great-stupa-at-amaravati.html>;
Holt, 1991: plate 6)

ในประเด็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ได้รับความนิยมมากกว่าพระโพธิสัตว์พระองค์อื่นนั้น จากการศึกษาของจอห์น คลิฟฟอร์ด โฮล์ทชี้ว่า ในศรีลังกาพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรได้รับความนิยมมากกว่าพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนามหายานอื่น ๆ แต่ท่านได้รับการนับถือในฐานะผู้พิทักษ์พุทธศาสนา และเกาะลังกามีใช้ในฐานะพระโพธิสัตว์แห่งความกรุณาตามคติมหายาน โดยได้รับรูปแบบจากเทพเจ้าท้องถิ่นร่วมกับแนวคิดของพุทธศาสนามหายาน และอิทธิพลของพุทธศาสนาเถรวาทที่เข้มข้น จึงเกิดลักษณะเฉพาะของพุทธศาสนาแบบผสมบนเกาะลังกา ดังปรากฏในบันทึกพระภิกษุฝ่าเสียน ในด้านรูปแบบ โฮล์ทพบว่ารูปแบบการแต่งกายของพระโพธิสัตว์ได้รับมาจากเครื่องแต่งกายชนชั้นสูง กษัตริย์ และเทพท้องถิ่น ลักษณะเหล่านี้สืบเนื่องมาจากศิลปะอมราวดี (Holt, 1991: 71-76)

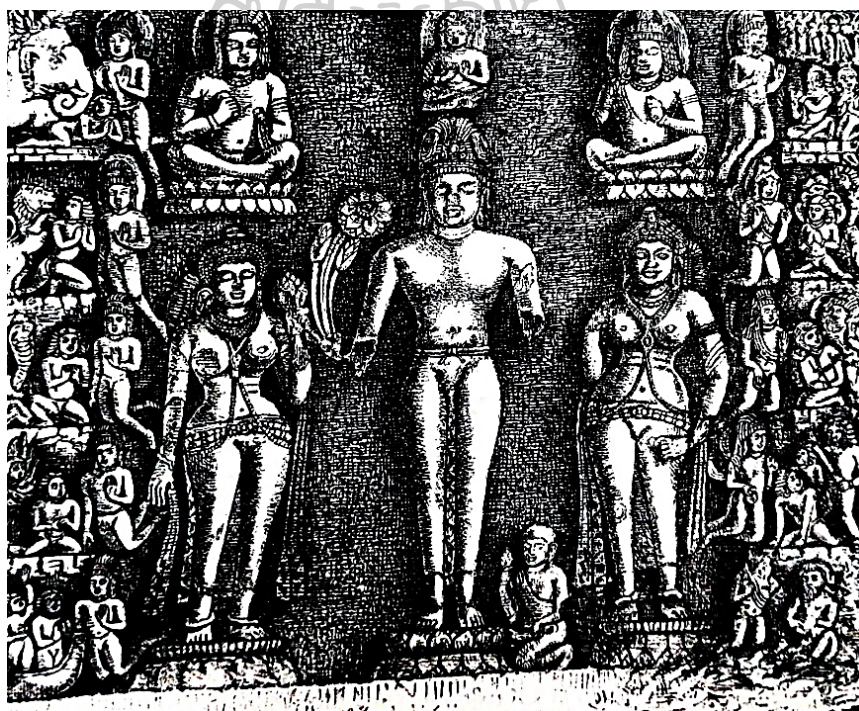
ขณะเดียวกัน คติการนับถือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเริ่มมีความแพร่หลายอย่างมากในพื้นที่อินเดียเหนือด้วยเช่นกัน ในคัมภีร์สัทธรรมปุณฑริกสูตร หนึ่งในพระสูตรสำคัญของพุทธศาสนามหายาน ได้มีบทเฉพาะซึ่งกล่าวถึงความประเสริฐนานาประการของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในฐานะผู้ช่วยเหลือปวงชนพ้นจากภัยอันตรายต่าง ๆ

การเขียนเพิ่มส่วนของพระอวโลกิเตศวรเข้าไปในคัมภีร์สำคัญฉบับนี้ในราวพุทธศตวรรษที่ 9 สอดรับกับการเริ่มปรากฏหลักฐานประติมากรรมพระโพธิสัตว์อย่างแพร่หลายในกลุ่มศิลปะอินเดียเหนือทั้งคันธาระและมถุรา ราวพุทธศตวรรษที่ 6-7 โดยในศิลปะทั้ง 2 โดยเฉพาะคันธาระพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรได้รับการนับถืออย่างมากร่วมกับพระพุทธเจ้าศากยมนีและพระโพธิสัตว์ไมเตรยะ ในลักษณะของรูปเคารพ 3 องค์ (Rhi, 2006: 151-176) ร่วมกับการนับถือแบบเอกเทศ ความนิยมในการนับถือพระโพธิสัตว์เชื่อว่าเป็นอิทธิพลแบบพุทธศาสนามหายาน แต่ในรัชกาลของพระเจ้ากนิษกะอันเป็นรัชสมัยที่ศิลปะทั้ง 2 สกุลเกิดขึ้นนั้นนับถือพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินอันเป็นส่วนหนึ่งของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท จู ฮยุน ฮี (Ju-Hyung Rhi) กล่าวว่า ในพุทธศาสนาดั้งเดิมนั้นปฏิเสธการสร้างรูปเคารพอย่างมาก แต่ในพระธรรมวินัยของฝ่ายสรวาสติวาทินนั้นอนุญาตให้สร้างรูปเคารพของพระโพธิสัตว์ได้ ดังเรื่องเล่าที่ว่า

“... ตั้งแต่ครั้งบรรพกาลพุทธองค์ทรงห้ามมิให้สร้างสิ่งเคารพใดด้วยหน้าตา เช่นพุทธเจ้า ฉันทขอวิงวอนต่อองค์พุทธะ ขอสร้างรูปกายของพระโพธิสัตว์ผู้ติดตาม พระองค์จะได้หรือไม่ พระองค์จะทรงอนุญาตฉันทหรือไม่ พระองค์ทรงดำรัส เธอสร้างพระโพธิสัตว์ได้ ...”

ด้วยข้อพระวินัยดังกล่าวทำให้พระโพธิสัตว์ได้รับความนิยมนับถือมาก ในฐานะสื่อกลางระหว่างผู้ศรัทธากับพระพุทธเจ้า ก่อนที่ศิลปะคันธาระ-มถุราจะเริ่มสร้างพระพุทธรูปขึ้น (Rhi, 1994: 220-221)

ในศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ ราวพุทธศตวรรษที่ 9-13 พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรได้รับความนิยมนอย่างมาก เกิดการแต่งคัมภีร์ทางพุทธศาสนามากมายอุทิศถึงพระอวโลกิเตศวร เช่น คุณกัณฐกยหะสูตร, คณฐกยหะสูตร เป็นต้น ส่งผลให้ความนิยมของพระองค์มีเหนือพระโพธิสัตว์พระองค์อื่น ในทางศิลปะเกิดความนิยมในการสลักภาพพระอวโลกิเตศวรประดับไว้ตามพุทธสถานถ้ำ เช่น ถ้ำกันเหรี (Kanheri) พบการสลักประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ปัทมปาณีประทับยืนขนาดใหญ่ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 ขนาดด้วยพระโพธิสัตว์สตรี 2 องค์ องค์หนึ่งถือดอกบัวในพระหัตถ์ขวา ประทับอยู่เบื้องซ้ายของพระปัทมปาณี อีกองค์หนึ่งประทับเบื้องขวาไม่ปรากฏของถือในพระหัตถ์อย่างแน่ชัด ประติมากรรมประธานทั้ง 3 องค์แวดล้อมด้วยกลุ่มประติมากรรมขนาดเล็กจำนวนมากมี ช้าง ครุฑ นาค และภิกษุ บอกเล่าเรื่องราวของพระอวโลกิเตศวรอัษฎภักย์ หรือภักย์ทั้ง 8 (ภาพที่ 78) ที่พระอวโลกิเตศวรจะเสด็จไปช่วยโดยทันที (Fergusson, 1969: 370)

ภาพที่ 78 ประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและภักย์ทั้ง 8 จากถ้ำกันเหรี (Kanheri)

(ที่มา: Fergusson, 1969: 591)

พระภิกษุเสวียนจั่งอธิบายไว้ว่า ประชาชนในภาคเหนือของอินเดียให้ความเคารพต่อพระอวโลกิเตศวรเป็นอย่างมาก มีการสร้างรูปของพระองค์ไว้ตามหุบเขาก่อนจะแพร่ไปทั่วอินเดีย โดยเฉพาะเมื่อพระองค์ได้ช่วยเหลือพวกเรือแตก จึงมีชื่อเสียงมากและกลายเป็นขวัญใจของชาวเรือในภาคใต้ (ผาสุข อินทรารุช, 2543: 68) ภัยเรือแตกนั้นเป็นหนึ่งในอัษฎภัยทั้ง 8 ที่พระองค์จะทรงเสด็จไปช่วยเหลือ ปรากฏอยู่ในคัมภีร์สังฆธรรมปุณยทริกสูตรบทที่ 24 (ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, 2543: 329-338) จากบันทึกพระภิกษุเสวียนจั่งสะท้อนให้เห็นถึงการแพร่หลายของการนับถือจากอินเดียเหนือสู่อินเดียใต้ สอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดีในอินเดียเหนือที่มีอายุเก่ากว่า และอินเดียใต้เริ่มปรากฏหลักฐานในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 11 ถึงพุทธศตวรรษที่ 12

นันทนา ชุติวงศ์ เสนอว่า อิทธิพลเกี่ยวกับการนับถือพระโพธิสัตว์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความคลุมเครืออยู่ในช่วงแรก สืบไปได้จากไม่มีข้อมูลด้านจารึกที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับพระโพธิสัตว์ แม้จะมีการพบประติมากรรมที่สามารถกำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12 กระทั่งพุทธศตวรรษที่ 13-14 เริ่มปรากฏจารึกจำนวนมากที่กล่าวถึงพระโพธิสัตว์โดยตรง จึงเป็นไปได้ว่าการนับถือพระโพธิสัตว์ยังไม่เป็นที่นิยมมากนักก่อนพุทธศตวรรษที่ 13 นันทนากล่าวต่อไปว่า ด้านบทบาทของพระโพธิสัตว์นั้นมีความแตกต่างตามแนวคิดหลักที่เจริญอยู่ในแต่ละพื้นที่ โดยในพื้นที่เมียนมาและไทยสัมพันธ์กับพุทธศาสนาเถรวาทอย่างเข้มข้นพระโพธิสัตว์จะได้รับการนับถือในลักษณะของผู้บูชาหรือผู้ปกป้องพุทธศาสนา และมีรูปแบบที่เป็นมนุษย์มาก ส่วนในพื้นที่กัมพูชาพระโพธิสัตว์ได้รับการนับถือในลักษณะของเทพเจ้า อาจสัมพันธ์กับอิทธิพลของศาสนาฮินดูไศวนิกาย ทำให้รูปแบบของพระโพธิสัตว์มักมีหลายกรและยิ่งใหญ่กว่าในเขตเมียนมากับไทย อย่างไรก็ตามเมื่ออิทธิพลจากความเชื่อหลักในท้องถิ่นจะมีอิทธิพลต่อรูปแบบ แต่หากพิจารณาแบบทางศิลปะเพียงอย่างเดียวจะเห็นได้ว่า ศิลปะจากพื้นที่อินเดียใต้และลังกาได้เข้ามามีอิทธิพลโดยตรงต่อรูปลักษณ์ของรูปเคารพพระโพธิสัตว์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Chutiwongs, 1984: 219-220, 306-330, 484-496)

จากข้อมูลข้างต้นและหลักฐานที่ได้ศึกษา ผู้ศึกษามีความเห็นสอดคล้องกับนันทนา ชุติวงศ์ ทั้งเสนอต่อไปว่า คติพระโพธิสัตว์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รับมาจากภาคใต้ของอินเดียและเกาะลังกาเป็นสำคัญ ด้วยความใกล้เคียงทางรูปแบบศิลปะที่เหมือนกับศิลปะปลลวะ จึงเป็นไปได้ว่าการที่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรได้รับความนิยมนับถือมากกว่าพระโพธิสัตว์พระองค์อื่นในอุษาคเนย์นั้น ได้รับคติมาจากศรีลังกา ทำให้ปรากฏหลักฐานพระอวโลกิเตศวรถึง 13 จาก 16 ชิ้น มีพระไม่เตรยะเพียง 2 ชิ้น และอาจเป็นไปได้หรือไม่ว่า ประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระยะเวลาไม่ได้ถูกนับถือในฐานะพระโพธิสัตว์แห่งความเมตตา เพราะจากข้อมูลจารึกข้างต้นชี้ว่า ไม่มีจารึกขอพระธรรมหรือการสรรเสริญใดระบุถึงการสรรเสริญพระโพธิสัตว์ หากการนับถือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเป็นที่ยอมรับนับถือในลักษณะเดียวกับที่อินเดียก็ควรจะปรากฏจารึกซึ่งสรรเสริญพระองค์ในฐานะพระผู้ช่วยให้รอดจากภัยทั้งหลายเช่นเดียวกับที่นิยมนับถือในอินเดีย ฉะนั้นการนับถือพระอวโลกิเตศวรใน

เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระยะเวลาไม่เกินพุทธศตวรรษที่ 12 อาจเป็นอิทธิพลจากเกาะลังกา และนับถือพระองค์ในฐานะผู้ปกป้องพุทธศาสนาเท่านั้น

กระทั่งพุทธศตวรรษที่ 13 เป็นต้นไป เริ่มปรากฏข้อความซึ่งอ้างถึงการนับถือพระโพธิสัตว์อย่างชัดเจน เช่น จารึกวัดเสมานีเมือง พ.ศ. 1318 จากจังหวัดนครศรีธรรมราช ได้อ้างถึงพระเจ้ากรุงศรีวิชัย ทรงสร้างปราสาท 3 หลังอุทิศแด่พระพุทธเจ้า พระปัทมปาณี และพระวัชรปาณี หรือในจารึกปราสาทตาเกียม ในกัมพูชา พ.ศ. 1334 อ้างถึงพระอวโลกิเตศวรในนาม “พระโลกेश্বর” ทั้งสรรเสริญให้พระองค์ทรงมีชัย (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550; ทรงธรรม ปานสกุน, 2548: 77)

ในพื้นที่หมู่เกาะ ปรากฏจารึกจากจันทิกะลาสัน ภาษาสันสกฤต พุทธศักราช 1321 ระบุถึงการสร้างจันทิแห่งนี้โดยพระเจ้าปะนังกรัน ถวายพระนางอารยตารา (พระนางดาราชาว) พร้อมอุทิศหมู่บ้านกาละสะถวายด้วย หรือจารึกนางหาริตี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 จากเซบองกัน (Cebongan) เกาะชวาภาคกลาง ประเทศอินโดนีเซีย จารึกเป็นรูปนางหาริตีอุ้มเด็ก ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ผู้ดูแลเด็กและทารก พร้อมจารึกธารณีมนตรีในแบบมหายานและคำอธิบายรูปลักษณะนางหาริตี คาดว่ามาจากคัมภีร์นิชปันนโยควาลิของนิกายวัชรยาน (Fontein, 1990: 200; Long, 2014: 61) เหล่านี้แสดงถึงคติเรื่องพระโพธิสัตว์ที่เริ่มเพิ่มขึ้นอันอาจสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแนวคิดทางพุทธศาสนาในเอเชีย-ตะวันออกเฉียงใต้ในตอนนั้น

ในกรณีเศียรพระไมเตรยะจากภาคใต้ของกัมพูชา อายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12 (ภาพที่ 74) จอห์น กายเสนอว่า มีลักษณะมวยผมคล้ายกับพระโพธิสัตว์จากภาคใต้ของไทยและพื้นที่คาบสมุทร ซึ่งเป็นอิทธิพลจากอินเดียเหนือ (Guy, 2014: 231-232) อาจสะท้อนถึงการเปลี่ยนคติเรื่องพระโพธิสัตว์ที่แต่เดิมมาจากอินเดียภาคใต้ ก่อนจะค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงคติไปสู่อินเดียเหนือในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12 สอดคล้องกับข้อความในจารึกข้างต้นที่แสดงการนับถือพระโพธิสัตว์แบบมหายาน

ในประเด็นการพบพระพุทธรูปในจำนวนที่มากกว่าพระโพธิสัตว์นั้น ศักดิ์ชัย สายสิงห์ (2556: 39-47) เสนอว่า พระพุทธรูปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กลุ่มที่ได้รับอิทธิพลศิลปะคุปตะและอมราวดีเป็นพุทธศิลป์ในฝ่ายเถรวาท ด้านประติมากรรมพระโพธิสัตว์มีอายุเหลือมลงมาเล็กน้อย จึงสะท้อนว่า ร่องรอยของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานอาจปรากฏหลังฝ่ายเถรวาทเล็กน้อย โดยพิจารณาได้จาก การพบพระพุทธรูปที่แสดงร่องรอยอิทธิพลศิลปะอมราวดี คุปตะ และหลังคุปตะซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 9-12 มีอายุที่เก่ากว่าประติมากรรมพระโพธิสัตว์อิทธิพลศิลปะอินเดียแบบปัลลวะ และคุปตะ-หลังคุปตะ ราวพุทธศตวรรษที่ 12-14 (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2550: 18-20, 2556: 121)

พิริยะ ไกรฤกษ์ (2555: 48-54, 74-82) ได้แบ่งย่อยความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปแต่ละรูปแบบกับนิยามของพุทธศาสนาเพิ่มเติมได้อย่างน่าสนใจว่า พระพุทธรูปกลุ่มที่ได้รับอิทธิพลอมราวดีนั้น สร้างขึ้นในนิยามมหาสังฆิกะ นิยามฝ่ายมหายานที่เก่าที่สุด เนื่องจากนิยามดังกล่าวเจริญรุ่งเรืองอยู่ ณ เมืองอมราวดี พระพุทธรูปที่ได้รับอิทธิพลคุปตะ สกุลช่างมธุรา ได้ถูกพิจารณาว่า เป็นอิทธิพลมาจากพุทธศาสนาฝ่ายสรรวาสติวาทิน ซึ่งเป็นพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทที่ใช้ภาษาสันสกฤต เนื่องจากเมืองมธุราและพื้นที่ในเขตรัฐอุตตรประเทศปัจจุบันเคยมีพุทธศาสนาสกุลนี้เจริญอยู่ ด้านพระพุทธรูปที่ได้รับอิทธิพลพุทธศิลป์แบบคุปตะ สกุลช่างสารนาถ พิจารณาว่าสร้างขึ้นในนิยามสมิตียะ เพราะเมืองสารนาถมีพุทธศาสนานิกายนี้รุ่งเรืองมาก นิกายต่าง ๆ เหล่านี้ อาจเจริญขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 9-11

อย่างไรก็ดีข้อเสนอของพิริยะสอดคล้องกับศักดิ์ชัย สายสิงห์ ในช่วงต้น คือ พุทธศาสนาฝ่ายมหายานเจริญขึ้นหลังอิทธิพลในฝ่ายเถรวาท คือ ช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 12 หลังจากการรับอิทธิพลพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 เล็กน้อย

5.2.3 พระพิมพ์

พระพิมพ์ที่พบมีจำนวน 22 ชิ้น แบ่งรูปแบบออกได้ดังตารางต่อไปนี้

ประเทศ	พุทธศตวรรษ	พระพุทธรูปเจ้า				พระโพธิสัตว์		พระสาวก	สถูป	
		พระพุทธรูปเจ้าองค์เดียว	พระพุทธรูปเจ้านาบบัว พระโพธิสัตว์	พระพุทธรูปเจ้านาบบัว สิ่งของ	พระพุทธรูปขนาดปรก	องค์เดียว	กลุ่ม		องค์เดียว	กลุ่ม
ไทย	11-12	1	3	2	1	-	-	8	2	1
กัมพูชา		-	-	-	-	-	-	-	-	-
เวียดนาม		-	1	-	-	-	-	-	-	-
เมียนมา		1	-	-	-	-	-	-	-	-
อินโดนีเซียและ คาบสมุทรมลายู		-	1	-	-	-	-	-	-	1

5.2.3.1 พระพิมพ์รูปพระพุทธเจ้า

พบจำนวน 2 ชิ้น ประกอบด้วย พระพิมพ์จารึกพระสูตรจากเจดีย์โบตะทอง เมืองย่างกุ้ง และพระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืน จากเขาขนาบน้ำ จังหวัดกระบี่ มีรายละเอียดดังนี้

พระพิมพ์จารึกพระสูตรจากเจดีย์โบตะทองแสดงภาพพระพุทธรูปประทับนั่งวิราสนะ ครองจีวรห่มเฉียงเรียบไม่มีริ้ว แสดงปางมารวิชัย (ภาพที่ 79) ขณะที่พระพิมพ์จากเขาขนาบน้ำ แสดงพระพุทธรูปในอิริยาบถประทับยืน ครองจีวรห่มคลุมเรียบไม่มีริ้ว แสดงวรทรมุทราในพระหัตถ์ซ้าย (ภาพที่ 80) แสดงให้เห็นความต่างของอิทธิพลทางรูปแบบศิลปะที่พระพิมพ์ทั้ง 2 ได้รับมา กล่าวคือ จากการครองจีวรจะเห็นได้ว่า พระพิมพ์จากเจดีย์โบตะทองมีลักษณะคล้ายกับพระพุทธรูปประทับนั่ง จากอังกอร์ บอเรีย ซึ่งแสดงศิลปะลังกาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ ส่วนพระพิมพ์จาก เขาขนาบน้ำ มีรูปแบบที่คล้ายคลึงศิลปะคุปตะ สกุลช่างสารนาถ

ทั้งนี้พระพิมพ์จารึกพระสูตรจากเจดีย์โบตะทอง บริเวณด้านหลังปรากฏจารึกคาถา ในพุทธศาสนา จารึกด้วยตัวอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี สอดคล้องกับรูปแบบศิลปะที่แสดงอิทธิพลศิลปะลังกา เนื่องจากเกาะลังกานั้นเป็นศูนย์กลางสำคัญของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทสืบเนื่องตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 3 จนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้ราวพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นอายุของพระพิมพ์จากเจดีย์โบตะทอง พื้นที่อื่น ๆ ในเขตอนุทวีปเริ่มเปลี่ยนไปนับถือพุทธศาสนาฝ่ายมหายานมากขึ้น เช่น ในเขตอมราวดีซึ่งเป็น ศูนย์กลางสำคัญของพุทธศาสนาในอินเดียภาคใต้ได้เป็นที่ตั้งมั่นของพุทธศาสนานิกายมหาสังฆิกะ นิกายเจตยกะ (ผาสุข อินทราวุธ, 2542: 156; พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555: 48-54) แต่ในศรีลังกาพุทธศาสนา สกุลมหาวีหาร ซึ่งเป็นพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทยังคงมีอิทธิพลและได้รับการนับถือโดยราชสำนักและ ประชาชนเหนือพุทธศาสนาสกุลอื่น อีกทั้งในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 11 พุทธศาสนาสกุลไวตุลยวาท เริ่มเสื่อมอิทธิพลไปจากลังกา (พระสิทธิสารถพุทธรักขิตเถระ, 2509: 24-25) จากหลักฐานข้างต้น อาจพิจารณาได้ว่า พระพิมพ์จากเจดีย์โบตะทองอาจได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาจากเกาะลังกา

ภาพที่ 79 พระพิมพ์จารึกพระสูตรจากเจดีย์โบตะทอง (ซ้าย)
 ภาพที่ 80 พระพิมพ์พระพุทธรูปประทับยืนจากเขาขนาน้ำ (ขวา)
 (ที่มา: Luce, 1985: 2, plate 72 e-f; อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 202)

5.2.3.2 พระพิมพ์รูปพระนาคปรก

พระพุทธรูปนาคปรกในการศึกษาครั้งนี้พบเพียงตัวอย่างเดียวคือ พระพิมพ์พระพุทธรูปนาคปรก จากวัดถ้ำเสือ จังหวัดกระบี่ แสดงภาพพระพุทธรูปประทับนั่งวิราสนะมีนาคปรกอยู่ด้านหลัง ครองจีวรห่มเฉียงเรียบไม่มีริ้ว แสดงอภัยมุทราด้วยพระหัตถ์ขวา (ภาพที่ 81) ทั้งนี้พระพิมพ์องค์ดังกล่าวมีลักษณะคล้ายกับชิ้นส่วนพระพิมพ์ที่พบจากวัดถ้ำเสือ จังหวัดกระบี่ จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์วัดคลองท่อม (หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา, 2528: 40) (ภาพที่ 82)

ของ บวสเชอลิเยร์ (Jean Boisselier) นักประวัติศาสตร์ศิลปะชาวฝรั่งเศสเสนอว่ารูปแบบของพระพิมพ์นี้มีความใกล้เคียงกับศิลปะของอินเดียภาคใต้ (อมราวดี) เป็นอย่างมาก จึงควรมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 และอาจจะเป็นหลักฐานของพระพุทธรูปนาคปรกที่เก่าที่สุดชุดหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ของ บวสเชอลิเยร์, 2530: 131)

หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา อธิบายสอดคล้องไปกับความเห็นของ บวสเชอลิเยร์ว่า พระพิมพ์องค์นี้ได้รับอิทธิพลศิลปะอมราวดีตั้งสังเกตได้จากรูปแบบการแสดงมุทรา มีความคล้ายคลึงกับภาพสลักพระนาคปรกจากสถูปเมืองอมราวดี ซึ่งยกพระหัตถ์ขวาขึ้นแสดงอภัยมุทราเช่นเดียวกัน (ภาพที่ 44) แต่ลักษณะของการครองจีวรเรียบไม่มีริ้วและดูแนบเนียนนั้นอาจสะท้อนอิทธิพลศิลปะแบบมูรธาด้วย ฉะนั้นพระพิมพ์องค์นี้อาจสร้างในคติพุทธศาสนาทั้งสิน 2 นิกาย ได้แก่ นิกายเถรวาทและสรรวาสติวาท เนื่องจากอมราวดีหรืออินเดียภาคใต้เป็นศูนย์กลางสำคัญหนึ่งของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท

ส่วนร่องรอยอิทธิพลศิลปะมอญหรือนั้นอาจสื่อถึงพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทสตีวาทที่เจริญมากในมอญ ซึ่งเป็นเมืองหลวงแห่งที่สองของราชวงศ์กษัตริย์ ผู้เป็นศาสนูปถัมภกของพุทธศาสนานิกายนี้ อย่างไรก็ตามก็ตีพิมพ์หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา เสนอว่า ด้วยอิทธิพลแบบอมราวดีที่ชัดเจนกว่านั้น พระพิมพ์องค์นี้จึงควรสร้างขึ้นตามคติของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทมากกว่า (หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา, 2528: 91-92)

ในประเด็นด้านรูปแบบผู้ศึกษามีความเห็นสอดคล้องไปกับของ บวสเชอเลียร์ เนื่องจากรูปแบบการแสดงอภัยมุทราหันเฉียง การครองจีวรห่มเฉียง และการประทับนั่งขัดสมาธิราบ อันเป็นเอกลักษณ์สำคัญของพระพุทธรูปประทับนั่งศิลปะอมราวดี ทั้งยังใกล้เคียงกับภาพพระพุทธรูปนาคปรกภาพที่ 43 ซึ่งแสดงแล้วก่อนหน้าเป็นอย่างมาก (ย้อนดูหัวข้อ 5.2.1.1)

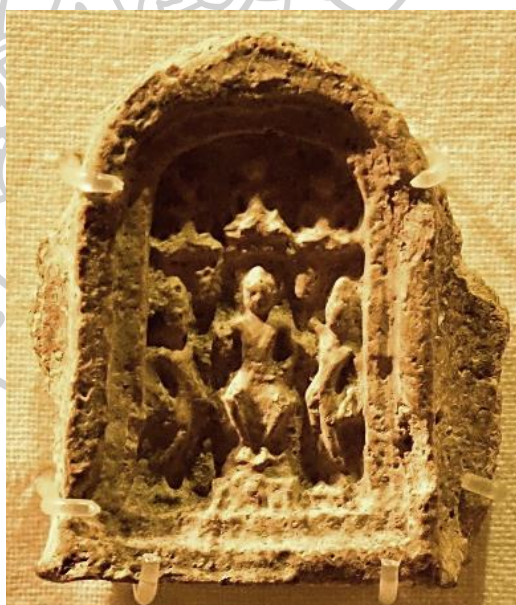
ภาพที่ 81 พระพิมพ์พระพุทธรูปนาคปรก จากวัดถ้ำเสือ จังหวัดกระบี่ (ซ้าย)

ภาพที่ 82 ชิ้นส่วนพระพิมพ์พระพุทธรูปนาคปรก จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์วัดคลองท่อม (ขวา)

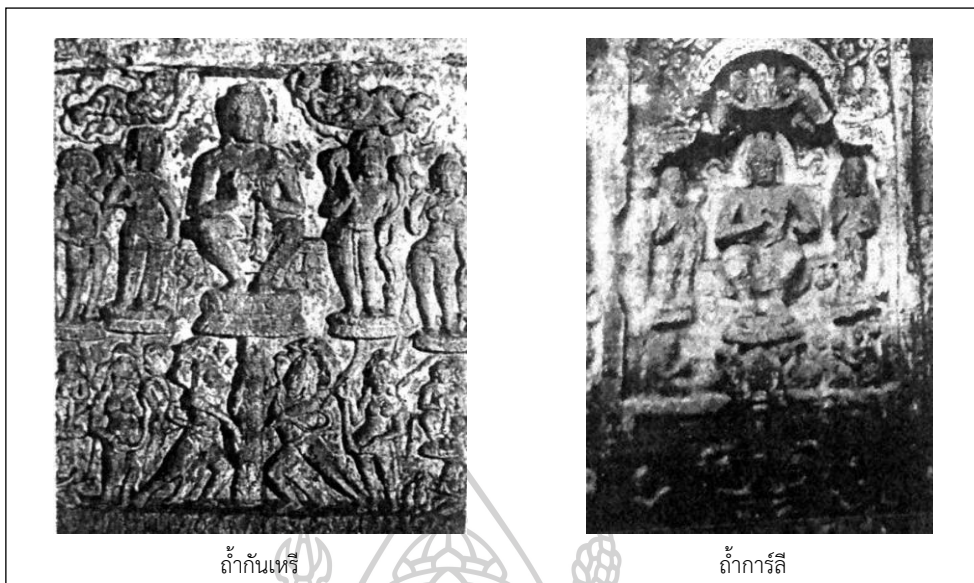
(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 78)

5.2.3.3 พระพิมพ์รูปพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์

ลักษณะโดยทั่วไปของพระพิมพ์รูปพระพุทธเจ้าขนาดด้วยพระโพธิสัตว์ คือ มีขนาดสูง 8-9 เซนติเมตร และกว้าง 5-6 เซนติเมตร กึ่งกลางปรากฏพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท แสดงวิตรรกมูทรา ขนาดด้วยพระโพธิสัตว์ทั้ง 2 ข้าง ได้ฐานที่ประทับของพระพุทธรูปปรากฏแถวเจดีย์จำนวน 4-5 องค์ (ภาพที่ 83) ผาสุข อินทรารูธ กล่าวว่า พระพิมพ์เหล่านี้ได้รับรูปแบบมาจากศิลปะอินเดียสมัยหลังคุปตะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 แสดงถึงอิทธิพลพุทธศาสนาฝ่ายมหายานจากอินเดียตอนกลาง โดยเฉพาะเขตที่ราบสูงเดคข่าน เพราะมีความคล้ายคลึงกับภาพสลักเล่าเรื่องสังฆกรรมปุณทริกสูตร อันเป็นพระสูตรสำคัญของฝ่ายมหายานจากถ้ำการ์ลีและถ้ำกันเหรี ภาพสลักดังกล่าวสลักด้วยศิลปะแบบคุปตะราวพุทธศตวรรษที่ 9-12 สลักเป็นภาพบรรยายฉากการเทศนาพระสังฆกรรมของพระพุทธเจ้า ณ คิชฌกุฎ (กรมศิลปากร, 2559: 1, 373; ผาสุข อินทรารูธ, 2548: 163-164) (ภาพที่ 84) พิริยะ ไกรฤกษ์ มีความเห็นในทางเดียวกันว่า การปรากฏพระโพธิสัตว์บนพระพิมพ์ดังกล่าวสะท้อนชัดเจนว่า มีความเกี่ยวข้องกับความคิดแบบพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน (Krairiksh, 2012: 83; พิริยะ ไกรฤกษ์, 2544: 78)

ภาพที่ 83 พระพิมพ์รูปพระพุทธเจ้าขนาดด้วยพระโพธิสัตว์ จากแหล่งโบราณคดีเขาน้อย จังหวัดตรัง
จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อยุธยา

ภาพที่ 84 ภาพเล่าเรื่องสังฆกรรมปุณทริกสูตรจากถ้ำก้นเหรีและถ้ำการ์ลี
(ที่มา: ผาสุข อินทราวุธ, 2542: 286)

ความนิยมพระพิมพ์รูปแบบดังกล่าว ปรากฏสืบเนื่องในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ถึงราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 โดยมีข้อสังเกตสำคัญประการหนึ่งได้แก่ พระพิมพ์ในรูปแบบลักษณะเช่นนี้ ปรากฏร่วมกับจารึกบริเวณด้านหลังของพระพิมพ์ด้วย อุกุสติจันโต อินทราทชัย (Agustijanto Indradjaya) กล่าวว่า พระพิมพ์รูปแบบดังกล่าวนี้พบได้ทั่วไปในเขตประเทศเมียนมา ภาคกลาง-ภาคใต้ ของประเทศไทย คาบสมุทรมลายู หมู่เกาะอินโดนีเซีย ตลอดจนประเทศเวียดนาม (Indradjaya, 2014: 117) ความสัมพันธ์เช่นว่านี้ แสดงให้เห็นถึงคติการนับถือพุทธศาสนาที่อาจจะคล้ายคลึงกัน หรืออาจแสดงถึงแรงบันดาลใจทางรูปแบบศิลปะที่มาจากพื้นที่เดียวกัน ทั้งยังแสดงเส้นทางการติดต่อทางการค้าทางทะเลที่ยืดโยงรัฐต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทั้งทวารวดี จามปา ศรีวิชัย และกัมพูชา เข้าไว้ด้วยกัน (Guy, 2011: 312)

จากการศึกษาครั้งนี้ พบพระพิมพ์รูปแบบดังกล่าวจำนวน 5 ชิ้นประกอบด้วย ประเทศไทย 3 ชิ้น ประเทศเวียดนาม 1 ชิ้น และประเทศอินโดนีเซีย 1 ชิ้น โดยพระพิมพ์จากบาตูกายา ประเทศอินโดนีเซีย ปรากฏจารึกมนต์ในพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตอยู่ด้านหลัง ในขณะที่พระพิมพ์จากเขาน้อย จังหวัดตรัง ปรากฏจารึกข้อความอริยสัง 4 ภาษาบาลีด้านหลัง แสดงให้เห็นว่า แม้รูปแบบพระพิมพ์มีความคล้ายคลึงกันแต่จารึกที่สัมพันธ์กับพระพิมพ์ดังกล่าวแตกต่างกันไปตามท้องที่ อย่างไรก็ตามจารึกจากบาตูกายามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 แต่จารึกบนพระพิมพ์ลักษณะเดียวกันนี้ จากถ้ำเขาน้อยกลับมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 (กรมศิลปากร, 2559: 1, 373) การปรากฏหลักฐานเช่นนี้แสดงถึงประเด็นสำคัญได้ 2 กรณี คือ

1) พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปเจ้าขนาบด้วยพระโพธิสัตว์ เป็นที่นิยมสืบเนื่องตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-16 และความนิยมนี้กระจายอยู่เกือบทั่วทั้งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

2) สะท้อนถึงร่องรอยของพุทธศาสนาหายานที่ปรากฏมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ก่อนที่พระพิมพ์ชุดนี้จะถูกปรับใช้ด้วยวัฒนธรรมพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีในราวพุทธศตวรรษที่ 15 อาจพิจารณาได้ถึงการเปลี่ยนแปลงนิยายของผู้คนในดินแดนแถบนี้ หรือการถ่ายเทรูปแบบทางศิลปะภายในภูมิภาค รวมทั้งยังแสดงให้เห็นว่า พุทธศาสนาแบบมหายานเข้ามามีบทบาทพร้อม ๆ กันกับพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เพราะหลักฐานจากประเทศเมียนมาได้แก่ พระพิมพ์จารึกพระสุตฺรจากเจดีย์โบตตะทอง อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 ปรากฏการจารึกพระสุตฺรด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่เป็นตัวแทนสำคัญของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท

5.2.3.3 พระพิมพ์พระสาวก

จากหลักฐานพระพิมพ์ทั้งหมดที่พบ 22 ชิ้นมีจำนวน 8 ชิ้นเป็นพระพิมพ์ที่มีจารึกด้านหลังระบุถึงนามของพระสาวกรูปสำคัญประกอบด้วย พระเมตไตรยะ พระสารีบุตร พระสารีมหาภักจายนะ (หรืออาจเป็นพระมหากัสสปะ) พระโสณโกโลวิโส พระปุลณโณสุนาปรีนโต และพระกังขาเรวัต มีหนึ่งองค์จารึกปรากฏเพียงคำสั้น ๆ ว่า “ภทฺธ?” ไม่สามารถระบุได้ว่าเป็นพระสาวกรูปใด อีกหนึ่งชิ้นมีได้จารึกชื่อพระสาวกแต่จารึกด้วยคาถาเย ธมมาแทน ทั้งนี้พระพิมพ์พระสาวกทั้ง 7 ชิ้นนี้กำหนดอายุจากตัวอักษรได้ราวพุทธศตวรรษที่ 11 ทั้งหมดพบจากการขุดแต่งเจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอุ้มทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ประเทศไทย (ปีเตอร์ สกิลลิง และศานติ ภัคตีคำ, 2546) (ภาพที่ 85)

ปีเตอร์ สกิลลิง และศานติ ภัคตีคำ ชี้ว่า ชื่อพระสาวกทั้งหมดอาจมีที่มาจากเอตทัคควรรคสุดันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ชื่อที่ปรากฏนับตั้งแต่พระสารีบุตรไปถึงพระกังขาเรวัตนั้น ล้วนปรากฏในเอตทัคควรรคทั้งสิ้น ดังลำดับ คือ พระสารีบุตรลำดับที่ 2 พระสารีมหาภักจายนะ ลำดับที่ 10 หากเป็นพระมหากัสสปะจะอยู่ในลำดับที่ 4 พระโสณโกโลวิโส ลำดับที่ 18 และพระกังขาเรวัต ลำดับที่ 17 ส่วนพระปุลณโณสุนาปรีนโตไม่พบในรายชื่อพระเอตทัคคะ อาจเป็นพระสาวกองค์หนึ่ง (ปีเตอร์ สกิลลิง และศานติ ภัคตีคำ, 2546: 59) การไม่ปรากฏชื่อพระปุลณโณสุนาปรีนโตในเอตทัคควรรคนี้ทำให้พิจารณาได้อีกทางว่า พระพิมพ์กลุ่มดังกล่าวอาจไม่ใช่พระเอตทัคคะเท่านั้น แต่อาจเป็นพระสาวกกลุ่มอื่นก็ได้ ทั้งยังพบพระพิมพ์พระไมเตรยะที่ปรากฏ 1 องค์ แต่จากรูปแบบทางประติมานวิทยาแล้วไม่สามารถระบุได้ชัดเจนว่าหมายถึงพระไมเตรยะในฐานะอนาคตพุทธเจ้าหรือพระตีสสะเมตเตยยะ หนึ่งในออสติมหาสาวก (กลุ่มพระสงฆ์ผู้ยิ่งใหญ่ 80 องค์) ผู้ศึกษามีความเห็นว่า พระพิมพ์รูปพระไมเตรยะควรพิจารณาเป็นพระตีสสะเมตเตยยะมากกว่า เนื่องด้วยชื่อพระสาวกอีก 5 องค์ (พระสารีบุตร พระสารีมหาภักจายนะ พระโสณโกโลวิโส พระปุลณโณสุนาปรีนโต และพระกังขาเรวัต) ที่ปรากฏในจารึก ล้วนมีชื่อเป็นส่วนหนึ่งของ 80 รายชื่อในออสติมหาสาวกทั้งสิ้น จึงจะเหมาะสมกว่าหากจารึกดังกล่าวที่ระบุคาถาเมตเตยโยจะหมายถึงพระตีสสะเมตเตยยะ

ภาพที่ 85 พระพิมพ์รูปพระสารีบุตร พร้อมจารึกด้านหลัง

(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทONG, เข้าถึงเมื่อ 20 ธันวาคม 2563, เข้าถึงได้จาก

<https://www.facebook.com/Uthongmuseum/photos/pcb.1265741206956962/1265740326957050>)

อนึ่ง อสีติมหาสาวก คือ พระภิกษุสาวกผู้ใหญ่ 80 รูป หรือพระสาวกผู้สำคัญยิ่ง 80 รูป แต่มีข้อสังเกตประการหนึ่งว่า ในพระไตรปิฎกไม่ปรากฏการอ้างถึงอสีติมหาสาวกแต่อย่างใด ปรากฏเพียงเอตทัคคบรรค ในพระสุตตันตปิฎกกระบุงถึงพระเอตทัคคะไว้ 41 รูปเท่านั้น แต่กลับปรากฏหลักฐานการกล่าวอ้างถึงพระสาวกทั้ง 80 รูปนี้ในเอกสารลำดับอรรถกถาชั้นหลังมี ฉัมมปาฏฐกถา สุมังคลวิลาสินี และปรมัตถทีปนี เป็นอาทิ สองฉบับแรกเป็นคำอธิบายความในพระสุตตันตปิฎก สันนิษฐานว่ารจนาโดยพระพุทธโฆษาจารย์ในเกาะลังกา ส่วนปรมัตถทีปนี รจนาโดยพระฉัมมปาละ พระสงฆ์รูปสำคัญในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ชาวกาญจิปุรัม ทั้งนี้พระอรรถกถาทั้ง 3 ฉบับนี้สันนิษฐานว่าถูกแต่งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 10-12 (Law, 1946: 3, 78-80; Kulke, Kesavapany & Sakhuja, 2009: 105; สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2554: 79; บรรจบ บรรณรุจิ, 2548: 1-13)

หากพิจารณาร่วมกับพระพิมพ์รูปพระพุทธเจ้าชานาบด้วยพระโพธิสัตว์อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า พระพิมพ์สองรูปแบบนี้สะท้อนอิทธิพลของพุทธศาสนาสองสกุลหลักคือ เกรวาทและมหายาน ทั้งยังอาจเป็นตัวแทนของที่มาของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ต่างกัน คือ อินเดียตอนกลางจากเขตที่ราบสูงเดคข่านและอินเดียใต้ รวมถึงเกาะลังกาด้วย แต่ในกรณีจารึกกลุ่มพระอสีติมหาสาวกที่พบนี้ ช่วยเพิ่มความเป็นไปได้ว่า เกาะลังกาอาจมีบทบาทเป็นต้นทางหนึ่งของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ร่วมกันกับอินเดีย

5.2.3.4 แผ่นพิมพ์รูปสลูป

พบจำนวน 4 ชิ้น ทั้งหมดมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 แบ่งเป็นสลูปองค์เดียว 2 ชิ้น และมีสลูปเป็นกลุ่ม 2 ชิ้น พบจากโบราณสถานเมืองยะรัง ตำบลยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี ประเทศไทย 3 ชิ้น และอีก 1 ชิ้นพบจากอูมา อันยาร์ เกาะบาหลิ ประเทศอินโดนีเซีย (ภาพที่ 86-88)

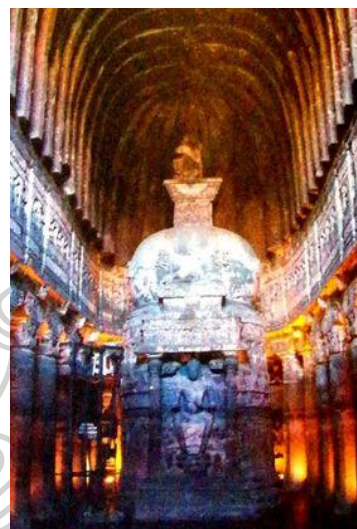
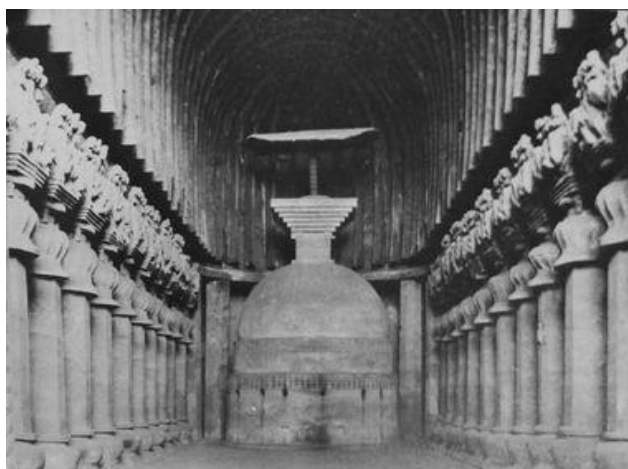
ภาพที่ 86 แผ่นพิมพ์รูปสลูป จากอูมา อันยาร์ เกาะบาหลิ (ซ้าย)

ภาพที่ 87 แผ่นพิมพ์รูปสลูป 3 องค์ จากเมืองยะรัง (กลาง)

ภาพที่ 88 แผ่นพิมพ์รูปสลูป จากเมืองยะรัง (ขวา)

(ที่มา: Indradjaya, 2014: 117; อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 202, 206)

ลักษณะของสถูปที่ปรากฏบนพระพิมพ์ทั้ง 4 ชั้นมีความใกล้เคียงกัน คือ มีองค์ระฆังค่อนข้างกลม ฉัตรวิชัยสูง องค์ระฆังมีทั้งประดิษฐานบนฐานเตี้ยและฐานสูง (ภาพที่ 87-88) ลักษณะเช่นนี้มีความคล้ายคลึงกับสถูปที่ประดิษฐานในพุทธสถานแบบถ้ำ กล่าวคือ มีลักษณะของฐานรองรับองค์ระฆังที่สูง องค์ระฆังมีลักษณะกลมคล้ายหม้อน้ำ เหนือองค์ระฆังขึ้นไปเป็นแผ่นฉัตรวิชัยทั้งที่เป็นแผ่นเดี่ยว เช่น สถูปจากถ้ำก้นเหรี สถูปจากถ้ำการ์ลี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 6-7 หรือเป็นฉัตรวิชัยซ้อนชั้นสูง เช่น สถูปจากถ้ำอชันตาทหมายเลข 26 มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 11-13 (Huntington, 1985: 166, 248; Rowland, 1977: 16) (ภาพที่ 89-90)

ภาพที่ 89 สถูปจากถ้ำการ์ลี (ซ้าย)

ภาพที่ 90 สถูปจากถ้ำอชันตาทที่ 26 (ขวา)

(ที่มา: Craven, 1997: 59; เชษฐ ติงส์ชลี, 2558ก: 98)

การเกิดสถูปในลักษณะเช่นนี้เป็นผลมาจากการนำสถูปเข้าไปประดิษฐานเป็นสิ่งแทนองค์พระพุทธรูปเจ้าภายในศาสนสถานประเภทถ้ำ นักวิชาการสันนิษฐานว่า การสร้างสถาปัตยกรรมโดยการขุดเข้าไปในผนังหินนี้มีพัฒนาการตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 3 เพื่อเลียนแบบเครื่องไม้และอาจมีอายุเก่าแก่กว่าการสร้างสถูปอย่างถาวรในที่แจ้ง ทั้งนี้ยังพิจารณาอีกว่าการขุดถ้ำเข้าไปในผนังหินในศิลปะอินเดียนั้น ได้รับอิทธิพลมาจากการขุดถ้ำเข้าไปในเพิงผาของวัฒนธรรมอิหร่านโบราณ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2545: 41) ฉะนั้นเมื่อนำสถูปเข้าไปประดิษฐานในถ้ำจึงทำให้ไม่มีพื้นที่มากพอที่จะสร้างสถูปขนาดใหญ่และมีลักษณะแบบเนินดินได้เหมือนกับสถูปกลางแจ้งอย่างมหาสถูปสาถุจีหรือมหาสถูปแห่งอมราวดี ด้วยข้อจำกัดดังกล่าว การลดทอนองค์ประกอบของสถูปเพื่อให้สามารถตอบสนองต่อการใช้งานศาสนสถานประเภทนี้ องค์สถูปจึงมีฐานที่ยืดสูงขึ้นไปและ องค์ระฆังที่เล็กลงกว่าเดิม (Huntington, 1985: 100)

เด็ยตริช เซคเคล (Dietrich Seckal) เสนอว่า สตูปในลักษณะที่มีฐานสูงนั้น เป็นที่นิยมเฉพาะในเขตอินเดียเหนือ ส่วนทางอินเดียใต้มีศิลปะอมราวตีเพียงศิลปะเดียวที่นิยมสร้างสตูป และนิยมเฉพาะสตูปขนาดใหญ่ มีลักษณะคล้ายเนินดินตั้งสืบมาจากศิลปะอินเดียโบราณ อาจสัมพันธ์กับพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เพราะในศิลปะลังกาที่นับถือพุทธศาสนาเถรวาทเป็นหลัก ยังคงรักษารูปแบบสตูปขนาดใหญ่เช่นนี้ แต่ในพื้นที่อินเดียเหนือกลับมีพัฒนาการทางรูปแบบที่ต่างออกไป คือ หลังพุทธศตวรรษที่ 7-8 ศิลปะสกุลช่างคันธาระเริ่มมีการนำพระพุทธรูปมาประดับกับองค์สตูป เกิดการรับอิทธิพลภายนอกและความคิดแบบมหายาน (มหาสังฆิกะ) ที่ไม่เคร่งครัดเท่าฝ่ายเถรวาท จึงทำให้สตูปในศิลปะคันธาระมีฐานค่อนข้างสูง องค์กระฆังขนาดเล็ก ฉัตรวลียี่ตสูง มีการประดับซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูปบริเวณรอบฐาน (Seckal, 1964: 95-150; Dallapiccola and Lallement, 1980: 39-40)

ในทางเดียวกันสตูปที่ประดิษฐานภายในถ้ำในสมัยคุปตะราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 ได้นำพระพุทธรูปมาประดับบริเวณฐานของสตูปด้วย รูปแบบของสตูปที่มีฐานสูง องค์กระฆังเล็ก มีฉัตรวลียี่ตสูงเช่นนี้ส่งอิทธิพลต่อเนื่องถึงศิลปะปาละ ราวพุทธศตวรรษที่ 14 เป็นศิลปะสกุลหนึ่งที่สำคัญของภูมิภาคอินเดียเหนือ สกุลช่างปาละนิยมสร้างสตูปในผังกลมที่มีฐานซ้อนชั้นสูง มีองค์กระฆังลักษณะคล้ายโคมเครื่องวงกลม มีฉัตรวลีเป็นวงแหวนเรียงลดหลั่นขึ้นไป (ภาพที่ 91-92)

ภาพที่ 91 สตูปศิลปะคันธาระ (ซ้าย)

ภาพที่ 92 สตูปศิลปะปาละ (ขวา)

(ที่มา: Craven, 1997: 93)

จากรูปแบบสถูปทรงกลมคล้ายหม้อน้ำเห็นได้ว่า รูปแบบสถูปที่ปรากฏบนพระพิมพ์ที่นำมาศึกษามีความคล้ายคลึงกับรูปแบบของสถูปทรงหม้อน้ำที่แพร่หลายอยู่ในศิลปะอินเดียเหนือ คือ มีฐานสูง องค์กรฆังเล็ก มีฉัตรวลียืดสูง ความนิยมสถูปในรูปแบบดังกล่าวยังปรากฏแพร่หลายในหลักฐานหลายประเภททั้งแผ่นจารึก พระพุทธรูป พระพิมพ์องค์อื่น ภาพเล่าเรื่อง ทั้งยังพบสถูปลอยตัวในลักษณะเดียวกันด้วย จารึกสุโขทัย 1 จากกัมพูง สุโขทัย ประเทศมาเลเซีย พระพุทธรูปประทับนั่ง ขนาบด้วยสถูป จากตุยหัว จังหวัดฝูเยน ประเทศเวียดนาม พระพุทธรูปประทับนั่ง จากเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี สถูปศิลา จากบริเวณพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม และสถูปจำลอง จากสถูปชินปะ เมืองศรีเกษตร ประเทศเมียนมา (ภาพที่ 93-95) เป็นต้น

ภาพที่ 93 ภาพสถูปบนจารึกสุโขทัย 1 (ซ้าย)

ภาพที่ 94 สถูปศิลา ศิลปะทวารวดี (กลาง)

ภาพที่ 95 สถูปจำลอง จากสถูปชินปะ เมืองศรีเกษตร (ขวา)

(ที่มา: Khaw, Ramli, Nik Abdul Rahman, and Zainun, 2011: 20; Guy, 2014: 85)

การกระจายตัวของรูปแบบทางศิลปกรรมที่ใกล้เคียงกันนี้ปรากฏอยู่ทั่วไปในเอเชีย-ตะวันออกเฉียงใต้ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ภายในภูมิภาคอย่างชัดเจน อีกทั้งยังเห็นถึงการปรับใช้รูปแบบทางศิลปะให้สอดคล้องกับลักษณะทางความเชื่อของท้องถิ่น กล่าวคือ ลักษณะของสลูบที่ปรากฏมีความใกล้เคียงกับศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ แต่การพบสลูบทรงหม้อน้ำที่แพร่หลายในพื้นที่เขตอินเดียเหนือ ขนาบพระพุทธรูปที่มีกลิ่นอายของศิลปะแบบอินเดียภาคใต้ เช่น พระพุทธรูปประทับนั่ง จากเมืองศรีมโหสถ หรือพระพิมพ์พระพุทธรูปขนาบสลูบและเสาศรรณจักร จากเมืองคูบัว (ภาพที่ 96) เป็นการบ่งบอกถึงอิทธิพลจากอินเดียภาคเหนือ และย้ำให้เห็นถึงการผสมผสานระหว่างพุทธศาสนาในหลายสกุลและสกุลช่างทางศิลปะที่เข้ามามีอิทธิพลกับภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ภาพที่ 96 พระพิมพ์พระพุทธรูปขนาบสลูบและเสาศรรณจักร จากเมืองคูบัว
(ที่มา: Guy, 2014: 19)

5.2.4 ธรรมจักร

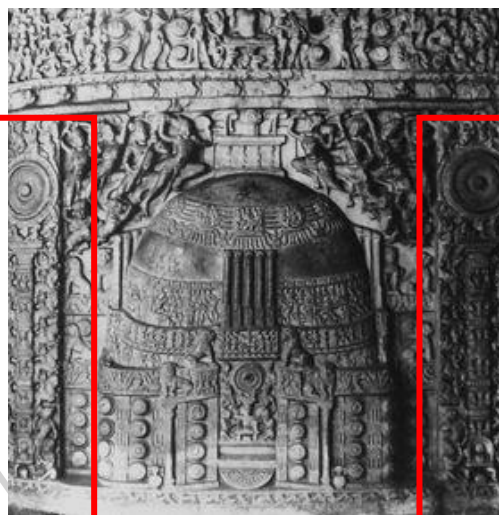
จากการรวบรวมหลักฐานในข้างต้นพบประติมากรรมธรรมจักรทั้งสิ้น 7 ชิ้น พบเฉพาะในเขตประเทศไทยเท่านั้น ธรรมจักรทุกชิ้นที่พบมีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 ทั้งหมด บางชิ้นมีจารึกอยู่ร่วมด้วย เช่น จารึกธรรมจักรบนซีลื้อ ดุมล้อ และกงของธรรมจักร จากวัดเสนหา ใกล้กับพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม อักษรปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12 ลักษณะการจารึกชื่อพระธรรมต่าง ๆ ไว้บนองค์ธรรมจักร เช่นนี้ เป็นวัฒนธรรมอันมีพื้นฐานมาจากวัฒนธรรมอินเดียโดยตรง (Skilling, 2009: 4) ฉะนั้นวัฒนธรรมการสร้างธรรมจักรจึงควรมีที่มาโดยตรงจากวัฒนธรรมอินเดียด้วยเช่นกัน

อนึ่ง ตามความเชื่อแบบพุทธศาสนา ธรรมจักรสามารถพิจารณาแบ่งได้เป็น 2 ประเด็นดังนี้

1) เป็นสัญลักษณ์ของพระจักรวาทินหรือพระเจ้าจักรพรรดิ ตามที่ปรากฏในพระสุตันตปิฎก ทีฆนิกายว่า พระเจ้าจักรพรรดิจะเป็นผู้ถือครองแก้วมณีทั้ง 7 ประการ ประกอบด้วย ช้างแก้ว ม้าแก้ว นางแก้ว จักรแก้ว ขุนพลแก้ว ขุนคลังแก้ว และแก้วมณี ในบรรดาแก้วทั้ง 7 ประการนี้ จักรแก้วนับว่าสำคัญที่สุดถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของพระจักรพรรดิราช โดยจะปรากฏลอยขึ้นตรงหน้าพระเจ้าแผ่นดินผู้มีบุญมาก ผู้ที่ได้ครอบครองจะเป็นจักรพรรดิผู้มีชัยทั้งทางโลกและทางธรรม (ธนิต อยู่โพธิ์, 2508: 5; ผาสุข อินทรารุช, 2551: 55-56)

2) เป็นเครื่องหมายสื่อแทนพุทธธรรม เช่น เป็นการแสดงรูปธรรมของวงล้อแห่งการเวียนว่ายตายเกิดหรือคาถาปฏิจจสมุปบาท รวมทั้งสื่อถึงตอนปฐมเทศนาขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เนื่องจากพระพุทธรูปองค์ทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตร (พระสูตรแห่งการหมุนธรรมจักร) โปรดปัญจวัคคีย์ทั้ง 5 ในการเทศนาพระธรรมครั้งแรกของพระองค์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองสาธนาถ (ผาสุข อินทรารุช, 2551: 48-50, 57)

ด้านศิลปกรรม ในอินเดียปรากฏหลักฐานมาแล้วตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ราวพุทธศตวรรษที่ 3 ในลักษณะองค์ธรรมจักรตั้งอยู่บนหลังสัตว์นั่งอยู่บนยอดเสาหรือตั้งอยู่บนเสา และแพร่หลายต่อไปตามศิลปะแบบต่าง ๆ ทั้งคันธาระและอมราวดีในพุทธศตวรรษที่ 6-9 ธรรมจักรมักปรากฏร่วมกับพระพุทธรูปเพื่อแสดงตอนปฐมเทศนา กระนั้นในศิลปะอมราวดียังพบการสร้างเป็นเสาธรรมจักรร่วมอยู่ด้วย กระทั่งความนิยมการสร้างเสาธรรมจักรได้ถูกแทนที่ด้วยพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทแสดงธรรมจักรมูทราในศิลปะคุปตะ (Indorf, 2014: 275; ผาสุข อินทรารุช, 2551: 57-59) (ภาพที่ 97-98)

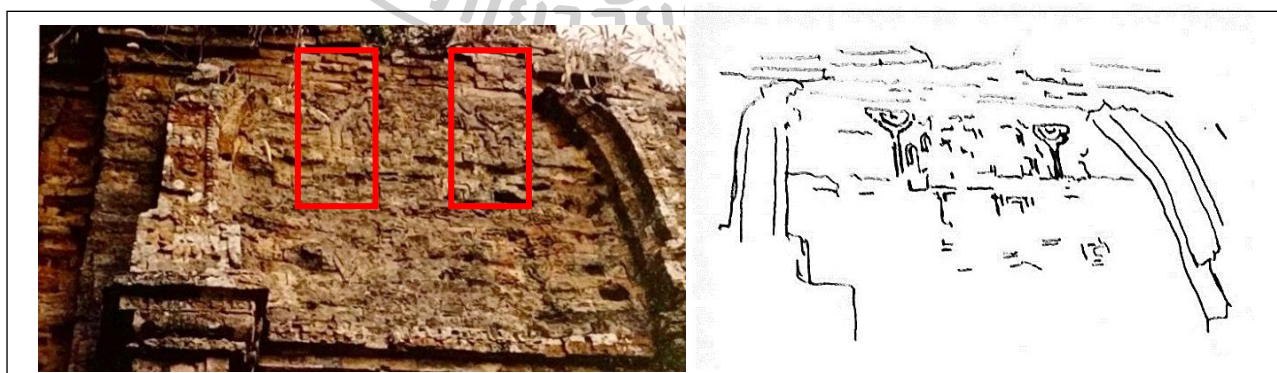

ภาพที่ 97 ภาพสลักเสาศรรณจักร จากสถูปสาญจี (ซ้าย)

ภาพที่ 98 ภาพสลักเสาศรรณจักร ศิลปะอมราวตี (ขวา)

(ที่มา: Craven, 1996: 75)

ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลักฐานเกี่ยวกับการตั้งเสาที่ประดิษฐานจักรไว้บนยอดที่เก่าที่สุด มีอายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 11 พบเป็นภาพสลักนูนต่ำรูปจักรสตั้มกะ (Cakrastambha) หรือ เสาจักรประดับอยู่ที่ผนังเทวาลัยพระศิวะก่อด้วยอิฐภายในวัดหันชัย (Hanchey) จังหวัดกำแพงเพชร ประเทศกัมพูชา (ภาพที่ 99) (Indorf, 2014: 274) อย่างไรก็ตามแม้เสาดังกล่าวจะมีชื่อธรรมจักร แต่การพบภาพสลักนี้ได้สะท้อนว่าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 11 เริ่มมีความรับรู้เกี่ยวกับเสาที่ประดิษฐานจักรไว้บนยอดแล้ว

ภาพที่ 99 ภาพสลักนูนต่ำรูปเสาศรรณจักร จากวัดหันชัย

(ที่มา: Indorf, 2014: 274)

โรเบิร์ต แอล. บราวน์ พิจารณารูปแบบและที่มาของธรรมจักรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในศิลปะทวารวดีพบว่า แนวคิดเรื่องของธรรมจักรมีที่มาจากอินเดียและสัมพันธ์โดยตรงกับ พุทธศาสนา ในเชิงรูปแบบศิลปะพบว่า ลวดลายบนธรรมจักรแบบทวารวดีมีความเชื่อมโยงระหว่าง วัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครและควรกำหนดอายุให้อยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 ปรากฏชัดเจน ในองค์ประกอบของลวดลายบนธรรมจักรในหลายจุด (Brown, 1996: 46-65, 179-181) สามารถแบ่ง ลวดลายบนกงล้อเป็น 3 ลวดลาย ประกอบด้วย

1) ลายประจายามก้ามปู มีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนล้อมด้วยลายใบไม้มีวน สลับดอกไม้กลม มีความสัมพันธ์กับศิลปะอินเดียและศิลปะเขมรก่อนเมืองพระนคร ทั้งนี้บราวน์พิจารณาว่า ลวดลายนี้พบมากในศิลปะเขมรและมีความใกล้เคียงกับศิลปะอินเดียมากกว่า ลวดลายเช่นนี้ในศิลปะ ทวารวดีจึงควรจะได้รับต่อจากศิลปะเขมรมาอีกทอดหนึ่ง (Brown, 1996: 144-145; เซษฐ์ ดิงส์ลูชี, 2553: 100-103) (ภาพที่ 100)

ภาพที่ 100 ธรรมจักรประดับลายประจายามก้ามปู

(ที่มา: Guy, 2014: 212)

2) ลายก้านขดบริเวณกงธรรมจักร ลวดลายดังกล่าวมีลักษณะคล้ายกับผักกูดหรือ เลขหนึ่งไทย (๑) สัมพันธ์กับลวดลายประดับในศิลปะอินเดียแบบคุปตะ-หลังคุปตะและศิลปะเขมร ก่อนเมืองพระนคร นิยมมากในราวพุทธศตวรรษที่ 11-13 (Brown, 1996: 139; เซษฐ์ ดิงส์ลูชี, 2553: 197-198) (ภาพที่ 101)

ธรรมจักร (ไทย 2)
จากจังหวัดนครปฐม

ธรรมจักร (ไทย 4)
จากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

ภาพที่ 101 ธรรมจักรประดับด้วยลายก้านขด
(ที่มา: Brown, 1996: 24a)

3) ลายคล้ายสร้อยเพชรแถบ มีลักษณะเป็นแถวคล้ายสร้อยลูกเพชร เป็นลวดลายที่พบได้บ่อยมากในศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุกุรากลางพุทธศตวรรษที่ 12 และพบมากในลวดลายปูนปั้นในศิลปะทวารวดีด้วย (Brown, 1996: 141-142) (ภาพที่ 102)

ชิ้นธรรมจักร (ไทย 1)
จากวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี

ชิ้นส่วนธรรมจักรดินเผา จากวัดมเหยงค์
อำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช

ภาพที่ 102 ธรรมจักรประดับลายคล้ายสร้อยเพชรแถบ
(ที่มา: อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 86)

การศึกษาครั้งนี้ได้ศึกษาธรรมจักรจำนวน 7 ชิ้น ทำการจำแนกธรรมจักรออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ ได้แก่ มีจารึกประกอบ 3 ชิ้น และไม่มีจารึกประกอบ 4 ชิ้น ดังนี้

5.2.4.1 ธรรมจักรที่มีจารึกประกอบ

ธรรมจักรที่ปรากฏจารึกร่วมด้วยจำนวน 3 ชิ้นประกอบด้วย ธรรมจักร จากวัดเสนาหา จังหวัดนครปฐม ชิ้นส่วนธรรมจักรจากวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี และชิ้นส่วนธรรมจักรจากจังหวัดชัยนาท (ภาพที่ 103-105) กำหนดอายุจากตัวอักษรปัลลวะได้พุทธศตวรรษที่ 12 ทั้งหมด และจำแนกจากลวดลายตามข้อสังเกตของโรเบิร์ต แอล. บราวน์ ได้ 2 ลวดลาย คือ ลายประจายามก้ามปู 1 ชิ้น และลายคล้ายสร้อยเพชรแถบ 2 ชิ้น ลวดลายทั้งสองนี้มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 11 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 12 และลายประจายามก้ามปูถือว่ามีความใกล้เคียงกับศิลปะอินเดียมากที่สุด สอดคล้องกับอายุของจารึกบนธรรมจักรทั้ง 3 ชิ้นที่เป็นตัวอักษรปัลลวะ

ภาพที่ 103 ธรรมจักร จากวัดเสนาหา จังหวัดนครปฐม (ซ้าย)

ภาพที่ 104 ชิ้นส่วนธรรมจักร จากวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี (กลาง)

ภาพที่ 105 ชิ้นธรรมจักร จากจังหวัดชัยนาท (ขวา)

(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 1, 185)

5.2.4.2 ธรรมจักรที่ไม่มีจารึกประกอบ

เนื่องด้วยไม่มีจารึกประกอบอยู่บนธรรมจักรจึงไม่สามารถระบุอายุที่ชัดเจนได้ แต่จากการศึกษาลวดลายพบว่า ลายก้านขดบริเวณงธรรมจักรเป็นลวดลายที่พบหลักฐานมากที่สุด คือ 2 ชิ้น ในขณะที่พบลายประจายามก้ามปู 1 ชิ้น และลายคล้ายสร้อยเพชรแถบ 1 ชิ้น จากการศึกษาของโรเบิร์ต แอล. บราวน์ และเชษฐ ติงส์ญูชลี พบว่า ลายก้านขดเป็นที่นิยมในราวพุทธศตวรรษที่ 11-13 (Brown, 1996: 139; เชษฐ ติงส์ญูชลี, 2553: 197-198)

อย่างไรก็ดีอายุของธรรมจักรนั้นมีความกำกวม ตามการกำหนดอายุของกรมศิลปากร (2552) นิยมกำหนดอายุให้ธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดีมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 เช่นเดียวกับพิริยะ ไกรฤกษ์ (2555: 67-70) ที่กำหนดให้ธรรมจักรอยู่ในส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมเถรวาท และมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 แต่จากการกำหนดอายุของกรมศิลปากรกับพิริยะ ไกรฤกษ์ไม่สอดคล้องกับกลุ่มธรรมจักรที่มีจารึกซึ่งอายุตัวอักษรอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 12 ผู้ศึกษาจึงมีความเห็นสอดคล้องกับการกำหนดอายุธรรมจักรของบราวน์ว่า ควรมีอายุในช่วงต้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-13 ดังนั้น การพิจารณาประติมากรรมประเภทธรรมจักร จึงยังมีอายุที่ค่อนข้างกว้าง ยกเว้นเสียแต่มีจารึกซึ่งกำหนดอายุตัวอักษรได้กำกับอยู่ด้วย

5.2.4.3 ข้อสังเกตเกี่ยวกับความสำคัญของธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดี

บราวน์พิจารณาว่า ความเป็นไปได้ที่ธรรมจักรในศิลปะทวารวดีเป็นการผสมผสานกันของความคิดแบบอินเดียแบบคุปตะและพื้นเมืองโดยเฉพาะวัฒนธรรมเขมร (Brown, 1996: 188-193; ธนิต อยู่โพธิ์, 2508: 25) พินน่า อินดอร์ฟ (Pinna Indorf) มีความเห็นสอดคล้องกับบราวน์ว่า วัฒนธรรมการสร้างจักร-ธรรมจักรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อาจมีต้นกำเนิดจากวัฒนธรรมพุนัน เนื่องจากพบชิ้นส่วนธรรมจักรบริเวณเมืองออกแก้ว ก่อนจะถ่ายทอดสู่วัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครและวัฒนธรรมทวารวดีตามลำดับ ก่อนจะค่อย ๆ เสื่อมลงตามการเปลี่ยนแปลงแนวคิดด้านการเมืองที่อ้างถึงพระจักรพรรดิราช แต่อาจไม่สะท้อนถึงอิทธิพลทางการเมืองของเมืองในพื้นที่เขตทะเลสาบเขมรเหนือเขตวัฒนธรรมในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (Indorf, 2014: 299, 304)

ผาสุข อินทรารุชและศักดิ์ชัย สายสิงห์ พิจารณาว่า ธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดีมิได้สร้างขึ้นเพื่อเป็นการเผยแพร่หลักธรรมทางศาสนาเท่านั้น แต่เป็นการแสดงถึงการขยายอำนาจของวัฒนธรรมทวารวดี คล้ายกับสิ่งที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้กระทำไว้ในอดีต (ผาสุข อินทรารุช, 2551: 78-79; ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2543: 155-156)

ในกรณีธรรมจักรที่มีจารึกประกอบ หากพิจารณาตามการศึกษาของบราวน์ที่เสนอว่า ธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดีได้รับรูปแบบจากวัฒนธรรมอินเดียคือ ประติมากรรมบนเสาสูงคล้ายกับเสาธรรมจักรของพระเจ้าอโศก ส่งผลให้จารึกบนองค์ธรรมจักรยากที่จะสังเกตเห็น หรืออาจจะไม่สามารถมองได้จากระดับสายตาปกติ ธรรมจักรจึงควรเป็นสัญลักษณ์ของการประกาศบางสิ่ง เช่น การประกาศอำนาจ มากกว่าจะเป็นการเผยแผ่พระธรรมของพระพุทธเจ้า เพราะผู้คนไม่สามารถมองเห็นข้อพระธรรมได้โดยง่าย (Guy, 2014: 214; Zephir, 2014: 192-193)

จากข้อมูลส่วนนี้ผู้ศึกษาพิจารณาว่า แม้การกำหนดอายุทางประวัติศาสตร์ศิลปะของธรรมจักรที่พบนั้น ยังไม่แน่ชัดและมีอายุโดยรวมอยู่ที่พุทธศตวรรษที่ 12-14 แต่หากใช้ธรรมจักรที่มีจารึกข้างต้นนี้เป็นตัวเปรียบเทียบ อาจกำหนดอายุของธรรมจักรที่มีลวดลายคล้ายสร้อยเพชรแถบให้มี

อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 อ้างอิงตามอายุของจารึกซึ่งพบร่วมกับองค์ธรรมจักรจำนวน 2 ชิ้น กรณีลวดลายประจำยามก้ามปูผู้ศึกษาเห็นว่าควรมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 อาจต้องพิจารณาเป็นกรณีไป เนื่องด้วยความซับซ้อนของลวดลายที่มากกว่า จึงอาจมีอายุใหม่กว่าลวดลายคล้ายสร้อยเพชรแถบที่เรียงง่ายคล้ายธรรมจักรในศิลปะอินเดียซึ่งไม่ปรากฏลวดลายมากเท่าศิลปะทวารวดี

อย่างไรก็ดีการพบประติมากรรมธรรมจักรอาจสะท้อนถึงการให้ความสำคัญของผู้คนในวัฒนธรรมทวารวดีที่มีต่อพุทธศาสนาที่ต่างออกไปจากวัฒนธรรมอื่น ๆ ดังกล่าวข้างต้นแล้วว่า ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น มีเพียงเขตวัฒนธรรมทวารวดีเท่านั้นที่พบการสร้างธรรมจักรอันสัมพันธ์โดยตรงกับพุทธศาสนา ทั้งยังพบหลักฐานการจารึกข้อพระธรรม อันได้แก่ คาถาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร และปฏิจกสมุปปาทซึ่งเป็นข้อพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาและมีความเกี่ยวข้องกับธรรมจักรโดยตรง แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญต่อคาถาเหล่านี้ในวัฒนธรรมทวารวดี

ความน่าสนใจเกี่ยวกับประเด็นข้างต้นนี้คือ พุทธธรรมอันเกี่ยวเนื่องกับพุทธประวัติตอนตรัสรู้ นั้น เป็นพุทธธรรมที่แพร่หลายอยู่ในพุทธศาสนาทุก ๆ นิกาย เพราะถือว่าเป็นแก่นสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้และถ่ายทอดเพื่อโปรดสรรพชีวิตทั้งหลายให้พ้นจากทุกข์เข็ญของการเวียนว่ายตายเกิด จึงเป็นการยากที่จะระบุอย่างชัดเจนว่าคาถาเหล่านี้มีที่มาจากคัมภีร์ใด หรือสัมพันธ์กับพุทธศาสนา นิกายใดตั้งเห็นได้จากจารึกธรรมจักรในเขตประเทศไทยจะจารึกด้วยภาษาบาลีทั้งสิ้น แต่จารึกบาตูปาหัต และจารึกแผ่นทองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า 10 แผ่นจากเกาะชวา จารึกด้วยภาษาสันสกฤตซึ่งสะท้อนความต่างของนิกายอย่างชัดเจน ทั้งนี้บราวน์ได้เสนอว่า จากความสัมพันธ์เชิงรูปแบบศิลปะที่มีความใกล้เคียงกับศิลปะเขมรก่อนเมืองพระนครอาจพิจารณาได้หรือไม่ว่า ธรรมจักรเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับพุทธศาสนา มหายาน (Brown, 1996: 46-65) แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า จารึกที่พบในเขตวัฒนธรรมเขมรในช่วงเวลาที่ศึกษานั้นมีเพียง 2 หลัก เป็นภาษาบาลี 1 หลักและภาษาสันสกฤต 1 หลัก ด้วยหลักฐานเช่นนี้ ข้อเสนอของบราวน์จึงอาจไม่ได้รับการสนับสนุนมากเท่าใดนัก

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่ง คือ ในศิลปะอินเดียความนิยมในการสร้างธรรมจักรปรากฏไม่มากนัก กล่าวคือ หลังพุทธศตวรรษที่ 9 เป็นต้นไป ความนิยมในการสร้างธรรมจักรในรูปลักษณะประติมากรรมลดลงเป็นอย่างมาก เนื่องจากรูปลักษณะของธรรมจักรถูกแทนที่ด้วยท่าทางการแสดงมือของพระพุทธรูปในศิลปะคุปตะ แสดงด้วยลักษณะของการยกพระหัตถ์ทั้งสองขึ้นระดับพระอุระ พระหัตถ์ซ้ายแสดงนิ้วพระหัตถ์จีบเป็นวงกลม นิ้วชี้ของพระหัตถ์ขวาชี้ไปยังวงกลมนั้น มุทราหรือท่าทางการแสดงมือเช่นนี้ปรากฏร่วมกับพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท หรือประทับนั่งขัดสมาธิสื่อถึงการหมุนธรรมจักร การปฐมเทศนา และแสดงภาพความเป็นพระจักรพรรดิทั้งทางโลกและทางธรรมของพระพุทธเจ้า ในศิลปะหลังคุปตะราวพุทธศตวรรษที่ 11 ความนิยมการแสดงมุทราดังกล่าวยังคงปรากฏสืบเนื่องโดยตลอด (Craven, 1996: 114-115; เซซุรุ ดิงสัญชลี, 2558ก: 92-102) จึง

เป็นที่น่าสังเกตยิ่งว่า ในขณะที่ความนิยมในการสร้างธรรมจักรในศิลปะอินเดียลดลงอย่างต่อเนื่อง แต่ในวัฒนธรรมทวารวดีกลับนิยมสร้างธรรมจักรอย่างมากมายและต่อเนื่อง

ผู้ศึกษามีข้อสังเกตว่า วัฒนธรรมทวารวดีหรือวัฒนธรรมอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นั้นรับอิทธิพลทางรูปแบบศิลปะอันเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนาแรกเริ่มจากพื้นที่หลักสำคัญ ได้แก่ เมืองอมราวดี ภาคใต้ของอินเดียดั้งเดิมแล้วในส่วนของพระพุทธรูป ด้านจารึกปรากฏความสอดคล้องว่า ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความนิยมการใช้ตัวอักษรแบบพราหมณ์ภาคใต้ (Southern-Brahmi) หรือตัวอักษรปัลลวะ ฉะนั้นอาจเป็นไปได้หรือไม่ว่าความนิยมในการสร้างธรรมจักรเหล่านี้ อาจมีที่มาจากวัฒนธรรมพุทธศาสนาในอมราวดี เพราะในศิลปะอมราวดีปรากฏการสร้างเสาธรรมจักรสืบมาจากสมัยอินเดียโบราณ การปรากฏอิทธิพลศิลปะอมราวดีในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งแต่ต้นกระจายอยู่ในพื้นที่ของประเทศเวียดนาม กัมพูชา ไทย และอินโดนีเซีย โดยในประเทศไทยมีปริมาณศิลปะวัตถุที่ปรากฏอิทธิพลศิลปะอมราวดีมากถึง 5 ชั้น กัมพูชา 3 ชั้น เวียดนามและอินโดนีเซีย ประเทศละ 1 ชั้น จากร่องรอยดังกล่าวอาจพิจารณาได้ว่า วัฒนธรรมการสร้างเสาธรรมจักรและธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดีอาจมีที่มาจากวัฒนธรรมอมราวดี ทั้งนี้การพบหลักฐานอันแสดงถึงพุทธศิลป์แบบอมราวดีในกัมพูชา สนับสนุนข้อเสนอของโรเบิร์ต แอล. บราวน์และพิน้ำ อินดอร์ฟที่ว่า วัฒนธรรมการสร้างธรรมจักรในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีที่มาจากเขตที่ลุ่มทะเลสาบเขมร ข้อมูลในส่วนนี้จึงสะท้อนให้เห็นถึงการเลือกรับและปรับใช้วัฒนธรรมจากภายนอกคืออินเดียที่ต่างกันภายในภูมิภาค ดังเห็นว่า ในเขตพื้นที่หมู่เกาะไม่ปรากฏหลักฐานของประติมากรรมธรรมจักร แต่พบอยู่ในเขตของภาคพื้นแผ่นดินใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งแสดงการถ่ายทอดและแลกรับวัฒนธรรมภายในภูมิภาคเองด้วย

5.2.5 ภาพเล่าเรื่อง

หลักฐานประเภทภาพเล่าเรื่องพบปริมาณหลักฐานจำนวน 26 ภาพ แบ่งออกได้เป็นภาพพุทธประวัติ ภาพชาดก และภาพอื่น ๆ ประกอบด้วย ภาพสลู๊ป พระสงฆ์ พระพุทธเจ้า และอดีตพุทธเจ้า ภาพส่วนใหญ่เป็นส่วนประกอบของสถาปัตยกรรมเป็นหลัก ส่วนน้อยจะเป็นภาพที่สลักขึ้นตามผนังถ้ำหรือก้อนหินธรรมชาติ เช่น ภาพสลักพระพุทธเจ้าและเทพเจ้าในศาสนาฮินดู จากถ้ำพระโพธิสัตว์จังหวัดสระบุรี ภาพสลักสลู๊ป 7 องค์เรียงกันจากบาตูปาหัตถ์ เกาะบอร์เนียว ภาพสลักในบริเวณอื่น ๆ เช่น ฐานธรรมจักร ฐานพระพุทธรูป ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 14 ปริมาณภาพสลักเล่าเรื่องประเภทต่าง ๆ ในประเทศต่าง ๆ				
ประเทศ	พุทธศตวรรษ	พุทธประวัติ	ชาดก	อื่น ๆ
ไทย	11-12	1	12	5
กัมพูชา		-	-	-
เวียดนาม		-	-	-
เมียนมา		4	1	2
อินโดนีเซียและ คาบสมุทรมลายู		-	-	1

5.2.5.1 ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติ

ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติมีจำนวน 5 ภาพ พบในพื้นที่ประเทศไทย 1 ภาพและเมียนมา 4 ภาพ ประกอบด้วยตอนสำคัญดังนี้ 1) ตอนปฐมเทศนา 2 ภาพ 2) ตอนนางสุชาดา ถวายข้าวมธุปายาส 1 ภาพ 3) ตอนมารวิชัย 1 ภาพ และ 4) ตอนปรินิพพาน 1 ภาพ

จากการพิจารณารูปแบบศิลปะพบว่า พระพุทธรูปที่ปรากฏในภาพเล่าเรื่องจากเมียนมา ต่างไปจากที่พบในไทย คือ ภาพที่พบในเมียนมา พระพุทธรูปครองจีวรเรียบไม่มีริ้ว คล้ายคลึงกับศิลปะหลังคุปตะ (ภาพที่ 106) แต่ในไทยพบว่า พระพุทธรูปครองจีวรห่มเฉียง มีริ้วประติษฐาน ใกล้เคียงกับศิลปะลังกา (ภาพที่ 64) ทั้งนี้ภาพเล่าเรื่องปฐมเทศนาจากประเทศไทยนั้น เชษฐ์ ดิงส์ยูชลีพิจารณา การครองจีวรแล้วเสนอว่า การครองจีวรของพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดีนั้นสังเกตได้ว่า พระพุทธรูปยืน จะครองจีวรห่มคลุม ส่วนพระพุทธรูปนั่งจะครองจีวรห่มเฉียง ซึ่งเป็นกฎเกณฑ์ที่เป็นอิทธิพลของศิลปะปาละ แต่ในกรณีนี้เชษฐ์ตั้งข้อสังเกตว่า บริเวณคานบัลลังก์ของพระพุทธรูปดังกล่าวตกแต่งด้วยลวดลายมกร ปรากฏในศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ (วากฎกะ) สืบเนื่องถึงศิลปะปาละ (เชษฐ์ ดิงส์ยูชลี, 2558ช: 93-97, 145)

เชษฐ์ ดิงส์ยูชลียังได้อ้างถึงข้อสังเกตของสมิทธิ ศิริภัทรว่า พระพุทธรูปในศิลปะทวารวดี ได้หยิบใช้วัตรกรรมุทราในการบรรยายฉากปฐมเทศนา แทนการใช้ธรรมจักรมูทราแบบศิลปะอินเดีย การปฏิเสธดังกล่าวอาจแสดงถึงความเป็นหินยานของวัฒนธรรมทวารวดีที่พยายามปฏิเสธ ประติมานวิทยาแบบอินเดียเหนือ (เชษฐ์ ดิงส์ยูชลี, 2558ช: 85)

ด้านประติมานวิทยา แม้ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติจะไม่แสดงเอกลักษณ์ใดชัดเจนนัก จึงยากต่อการกำหนดที่มาของคัมภีร์ที่ใช้ในการพิจารณา แต่ผู้ศึกษาเชื่อว่า อาจมีที่มาภาพพุทธประวัติในฝ่ายเถรวาทเป็นสำคัญ เนื่องจากไม่ปรากฏการแสดงอิริยาบถที่ชัดเจนนัก อาทิ ภาพมารวิชัย จากประเทศเมียนมา แสดงเพียงพระพุทธรองค์ทรงนำพระหัตถ์แตะแผ่นธรณีเท่านั้น ไม่แสดงกองทัพมาร หรือสิ่งยั่วเย้าต่าง ๆ จากมาร ต่างจากคำบรรยายของคัมภีร์ฝ่ายมหายานอย่างชัดเจน เช่น ในมหาวิศดุวทาน กล่าวว่ มารได้ยกทัพมารายล้อมพุทธองค์ไว้ แต่ก็พ่ายแพ้เพียงเพราะเสียงกระแอมและด้วยการใช้พระหัตถ์ตบบนพื้นดิน ในลลิตวิสตระได้อธิบายว่า พญามารได้ส่งบุตรสาวของตนมาทำการยั่วยุเบื้องหน้าพระโพธิสัตว์ เป็นต้น (จิรัสสา คชาชีวะ, 2549: 93) แต่ในภาพสลักดังกล่าวไม่ปรากฏรายละเอียด จึงอาจเป็นไปได้ว่า ภาพสลักดังกล่าวมีที่มาจากคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท

ข้อมูลข้างต้นสอดคล้องไปกับข้อมูลจารึกที่ชี้ว่า เขตประเทศไทยและประเทศเมียนมาเป็นพื้นที่ที่มีจารึกภาษาบาลีหนาแน่นกว่าพื้นที่อื่นในภูมิภาค ภาษาบาลีนั้นเป็นอัตลักษณ์ของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทหนาแน่นด้วยกันทั้งคู่ ฉะนั้นการพบภาพเล่าเรื่องแบบที่แสดงร่องรอยของเถรวาทในเขตประเทศเมียนมาและไทยจึงสอดคล้องกัน

ภาพที่ 106 ตัวอย่างภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติจากเมียนมา

(ที่มา: Singer, 2008: 184, 193)

5.2.5.2 ภาพเล่าเรื่องชาดก

พบจากการรวบรวมข้อมูลเป็นจำนวน 13 ภาพ ในจำนวน 12 ภาพพบจากเจดีย์จุลประโทน จังหวัดนครปฐมและอีก 1 ภาพพบจากชินปิยะ เมืองศรีเกษตร

ภาพเล่าเรื่องจากเจดีย์จุลประโทนพบว่า สามารถจำแนกออกเป็นชาดกเรื่องต่าง ๆ 12 เรื่องดังนี้

- 1) ไมตรกัณยกะชาดก เป็นภาพผู้หญิงนั่งกอดขาของผู้ชายที่ยืนอยู่
- 2) จันทรประภาชาดก แสดงภาพบุรุษนั่งอยู่ระหว่างบุรุษ อีก 2 คนยืนด้านข้าง
- 3) สุปราระชาดก แสดงเป็นภาพชายสองคนนั่งอยู่บนเรือ
- 4) กัจจปะชาดก แสดงภาพบุรุษสามคนนั่งอยู่บนหลังเต่า
- 5) มหาภิชาดก แสดงภาพบุรุษแสดงท่าทางอันอ่อนหวานพญาลิง
- 6) ชัททันตะ แสดงภาพพญาช้างมิงาใหญ่
- 7) วิสวันตระ เป็นภาพผู้ชายแสดงการสนทนากับชายหญิงคู่หนึ่ง
- 8) ศยามกะ เป็นภาพผู้ชายนอนหงายอยู่ระหว่างชายคู่หนึ่งที่ยืนอยู่
- 9) พญาช้างสละชีพ แสดงภาพพญาช้างได้รับความเคารพ
- 10) ภาพพระราชาใจบุญ แสดงเป็นภาพบุรุษสวมเครื่องประดับจำนวนมาก และกำลังใช้ดาบตัดแบ่งร่างกายของพระองค์
- 11) ภาพพระราชาผู้ชั่วร้ายถูกเผาในเพลิงนรก แสดงเป็นภาพหัวของผู้ชายสวมมงกุฎล้อมด้วยเปลวไฟ
- 12) จุลธรรมปาละ แสดงภาพพระราชาสีนและพระราชาโอรสแวดล้อมด้วยบริวาร มีปีศาจ 2 ตนทำท่าทางบุกเข้ามา

พิริยะ ไกรฤกษ์ได้อธิบายภาพสลักเหล่านี้ว่า มีที่มาจากพระสูตรฝ่ายมหายาน เป็นคัมภีร์ฝ่ายภาษาสันสกฤต เช่น เรื่องกัจจปะชาดกไม่ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมบาลี ส่วนไมตรกัณยกะชาดก, สุปราระชาดก และชัททันตะ มีร่องรอยในคัมภีร์สันสกฤตมากกว่าภาษาบาลี คัมภีร์ที่อาจเป็นที่มาของภาพเล่าเรื่องข้างต้น ได้แก่ คัมภีร์ชาตกัสวตะ ส่วนกัจจปะชาดก, ชัททันตะ, มหาภิชาดก และศยามกะ หรือชัททันตะอาจมีที่มาจากสูตรลังการ รวมทั้งอาจจะมีที่มาจากคัมภีร์มหาวิสตุและคัมภีร์ประเภท อวาทาน คัมภีร์ข้างต้นเป็นของพุทธศาสนานิกายสรรพาสติวาทซึ่งเป็นพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทที่ใช้ภาษาสันสกฤต และภาพเล่าเรื่องต่าง ๆ จากจุลประโทนนั้น แสดงฉากที่ใกล้เคียงกับศิลปะอินเดียเหนือหลายกลุ่ม เช่น ศิลปะคันธาระ ศิลปะคุปตะ รวมทั้งจิตรกรรมฝาผนังในถ้ำพุทธศาสนาในเอเชียกลาง โดยเฉพาะถ้ำกิชิล (Kizil) (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2517: 19) (ภาพที่ 107-108)

ภาพเล่าเรื่องกัจจปะชาดกจากจุลประโทน

ภาพเล่าเรื่องกัจจปะชาดกจากถ้ำกิล

ภาพที่ 107 เปรียบเทียบภาพเล่าเรื่องกัจจปะ
(ที่มา: พิริยะ ไกรฤกษ์, 2517: ภาพที่ 15)

ภาพเล่าเรื่องวิสวันตระจากจุลประโทน

ภาพเล่าเรื่องวิสวันตระ ศิลปะคันธาระ

ภาพที่ 108 เปรียบเทียบภาพเล่าเรื่องวิสวันตระ
(ที่มา: พิริยะ ไกรฤกษ์, 2517: ภาพที่ 28)

พระภิกษุอึ้งจิงกล่าวว่า คัมภีร์เซนชาตกมาลาและสูตรล้างการเป็นที่นิยมท่องบ่นกันใน 5 แคว้นในอินเดียและในบรรดาประเทศแถบทะเลใต้ (เกาะสุมาตราและหมู่เกาะชวา) ข้อมูลด้านรูปแบบพิธีบูชา ภาพสลักที่จุลประโทนมีลักษณะคล้ายคลึงกับภาพเขียนที่ผนังกิซิลในเอเชียกลาง ทั้งยังมีอายุร่วมสมัยกัน คือ ราวพุทธศตวรรษที่ 11-13 โดยเมืองกิซิลตั้งอยู่บนเส้นทางสายไหม เป็นหนึ่งในศูนย์กลางทางการค้าและพุทธศาสนาของราชอาณาจักรกุกุฉา จากบันทึกของพระภิกษุเสวียนจั้งระบุว่าอาณาจักรกุกุฉานับถือพุทธศาสนาฝ่ายสรรวาสติวาททั้งสิ้น ในบางภาพพบว่า มีความคล้ายคลึงกับภาพสลักที่บุโรพุทโธด้วย (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2517: 33-37)

จากความที่อ้างในบันทึกของพระภิกษุอึ้งจิงในข้างต้น ทำให้เห็นว่าพุทธศาสนาฝ่ายสรรวาสติวาทมีความแพร่หลายอยู่ในพื้นที่เขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย ดังตำนานเรื่อง ภิกษุคุณวรมันหรือเจ้าชายคุณวรมันแห่งแคชเมียร์ ซึ่งบวชในนิกายสรรวาสติวาทได้เดินทางมาเผยแผ่พุทธศาสนายังหมู่เกาะอินโดนีเซียตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 10 ก่อนจะเดินทางต่อไปยังเมืองนานกิง (Sen, 2014: 44-45; จีร์สสา คชาชีวะ, 2559: 123-124) จากร่องรอยดังกล่าว พิริยะจิงเสนอว่า ภาพสลักที่จุลประโทนนั้นอาจเป็นพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทที่ใช้ภาษาสันสกฤต แม้จะมีร่องรอยของคัมภีร์ในพุทธศานามหายานผสมอยู่ แต่ไม่พบหลักฐานอื่นที่ยืนยันถึงเอกลักษณ์ของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เช่น รูปเคารพพระโพธิสัตว์ (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2517: 36-37)

ด้านชอง บวสเชอเลียร์ กล่าวว่า ภาพเล่าเรื่องดังกล่าวควรมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 ในช่วงต้นของเจดีย์จุลประโทน เพราะมีความชำรุดมากกว่าเมื่อเทียบกับร่องรอยการบูรณะเจดีย์ในสมัยที่ 2 หรือราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ต่อมาในระยะที่ 3 หรือพุทธศตวรรษที่ 15 ภาพเล่าเรื่องเหล่านี้ได้ถูกปิดทับด้วยปูน บวสเชอเลียร์เสนอว่า ภาพเล่าเรื่องนี้ได้รับอิทธิพลด้านรูปแบบศิลปะแบบประเพณีมาจากอินโดนีเซียและศรีวิชัย ส่วนแนวคิดนั้นอาจได้รับแรงบันดาลใจจากลัทธิเถรวาทในพุทธศาสนา (ชอง บวสเชอเลียร์, 2539: 82) คำกล่าวของบวสเชอเลียร์สอดคล้องกับบันทึกของพระภิกษุอึ้งจิงและตำนานพระภิกษุคุณวรมันที่ว่า พุทธศาสนาเถรวาทในฝ่ายสรรวาสติวาทนั้น เจริญอยู่ในดินแดนแถบหมู่เกาะอินโดนีเซียปัจจุบัน ฉะนั้นการพบรูปแบบศิลปะอย่างอินโดนีเซียที่จุลประโทนจึงสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่หมู่เกาะกับภูมิภาคแผ่นดินใหญ่ จึงมีความเป็นไปได้ว่า เรื่องเล่าตามคัมภีร์ของพุทธศาสนาสกุลสรรวาสติวาทที่พบนี้อาจแพร่ขึ้นมาจากดินแดนหมู่เกาะ

ประเด็นนี้นั้นหนา ชูติวงศ์ (2520) เสนอว่า ความจริงแล้วภาพเล่าเรื่องที่ปรากฏอยู่ ณ เจดีย์จุลประโทน มีที่มาจากคัมภีร์โบราณของพุทธศาสนาหลายคัมภีร์ เช่น อวทานศตกะ แต่งขึ้นราว กลางพุทธศตวรรษที่ 7 ทั้งยังปรากฏร่องรอยของชาตกฝ่ายบาลีที่แต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 8-9 เช่น ชาตกอัฐฐกถา และชาตกสตะวะ รวมทั้งคัมภีร์ฝ่ายมหายาน เช่น ชาตกมาลา ของท่านอารยะศูร คัมภีร์ มหาวัสตอวทาน ของนิกายโลโกตตรวาทิน หรือสูตรล้างการซึ่งกำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 6-8 ด้วย ทั้งปรากฏข้อสังเกตอีกว่า นิทานเหล่านี้เป็นที่แพร่หลายอยู่แล้วในอินเดีย ก่อนการแยกตัวของนิกาย สรรวาสติวาท พุทธศาสนาหลายนิกายยอมรับและถ่ายทอดนิทานเหล่านี้กันอย่างมากมาย จึงทำให้นิทานมีชื่อเรียกที่หลากหลายและอยู่ในหลายคัมภีร์ต่างกันไปตามแต่นิกาย จึงอาจจะยังไม่เหมาะสมนัก ในการระบุว่ามาจากแหล่งคัมภีร์เดียว

ไฮเรม วูดวาร์ด (Hiram Woodward) ได้ยกตัวอย่างความสัมพันธ์ระหว่างรูปแบบ ศิลปะศรีวิชัยกับศิลปะทวารวดีจากความคล้ายคลึงกันของรูปแบบพระวิษณุที่พบจากเมืองศรีมโหสถ ที่ประทับยืนตรงมีพระกรแยกเป็นอิสระออกจากพระวรกายคล้ายคลึงกับพระวิษณุในเขตคาบสมุทรม (ภาพที่ 109-110) หรือพระวิษณุจากเมืองศรีเทพที่ทรงยืนเอียงพระวรกายแบบตรีภังค์ มีพระกรลอยตัว จากพระวรกายอย่างชัดเจนมีลักษณะคล้ายกับพระอวโลกิเตศวร 12 กรแบบศรีวิชัย (Woodward, 2003: 88-92) (ภาพที่ 111-112) ตัวอย่างของวูดวาร์ดยังสนับสนุนข้อสันนิษฐานของบวสเชอเลียร์ในข้างต้น และสนับสนุนความเป็นไปได้ที่ว่า พุทธศาสนาในวัฒนธรรมทวารวดีอาจเป็นพุทธศาสนานิกาย สรรวาสติวาทิน และอาจมีที่มาจากพื้นที่หมู่เกาะของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็เป็นได้

ภาพที่ 109 เทวรูปพระวิษณุ จากวัดโบสถ์ อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี (ซ้าย)

ภาพที่ 110 เทวรูปพระวิษณุ จากตะกั่วป่า จังหวัดพังงา (ขวา)

ภาพที่ 111 เทวรูปพระวิษณุ จากเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ (ซ้าย)

ภาพที่ 112 พระอวโลกิเตศวร 12 กร ศิลปะศรีวิชัย (ขวา)

(ที่มา: Woodward, 2003: fig.18)

ด้านภาพสลักเล่าเรื่องมุขปากชาชาติหรือเตมียชาตค จากสลูขื่นบ๊ะ เมืองศรีเกษตร นับเป็นชาตคสำคัญว่าด้วยเรื่องของพระเตมียบู่ พระชาติแรกในทศชาติก่อนพระพุทธรองค์จะทรงมี พระประสูติกาลเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ ในภาพสลักดังกล่าว แสดงภาพพระโพธิสัตว์ประทับนั่งห้อยพระบาท บนบัลลังก์สิงห์ มีบุคคลชานาบสองข้าง เป็นฉากตอนพระเตมียเทศนาธรรมแก่ผู้ที่จะปองร้ายพระองค์ (ภาพที่ 113) (Guy, 2014: 85-86) ชาตคเรื่องนี้ปรากฏอยู่ในพระสุตันตปิฎก ขุททกนิกาย เป็นหนึ่งในชาตค จำนวน 547 ชาตค โดยจัดอยู่ในกลุ่มมหานิบาตชาตค คือ ชาตคที่มีคาถายาวเกินกว่า 80 คาถา มีจำนวน 10 เรื่อง ทำให้บางครั้งชาตคทั้ง 10 เรื่องนี้นิยมเรียกว่า ทศชาติชาตค (ผาสุข อินทราวุธ, 2530: 15-16; นิยะดา สาริกฤติ, 2524: 265-266)

นักวิชาการได้กำหนดอายุของวรรณกรรมประเภทชาตคไว้ว่ามีอายุที่เก่าแก่มาก แต่คาดว่าถูกเรียบเรียงขึ้นอย่างเป็นระบบในลักษณะวรรณกรรมในราวพุทธศตวรรษที่ 2 หรือในช่วงของการสังคายนาครั้งที่ 2 (Cowell, 1895: vi)

ชาตคเรื่องนี้รวมถึงพระชาติอื่น ๆ ในทศชาติปรากฏอยู่ในคัมภีร์ฝ่ายมหายานด้วยเช่นกัน ทั้งในคัมภีร์ชาตคมาลาและคัมภีร์อวทานสตก เขียนขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 8-10 แต่ความแตกต่างของแนวคิดเรื่องพระอดีตชาติของพระพุทธรเจ้าระหว่างพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้นต่างไปจากฝ่ายเถรวาท คือ ชาตคฝ่ายบาลีมุ่งเน้นอธิบายถึงคตินิยมที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญ แต่ฝ่ายภาษาสันสกฤตจะมุ่งเน้นเรื่องความเสียสละของพระโพธิสัตว์ที่มีต่อสรรพชีวิต (Aiyappa and Srinivasan, 1960: 30; ขจีวรรณ เนตรหิณ, 2551: 14) ทำให้คตินิยมทศชาติชาตคเป็นที่นิยมในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทที่ใช้ภาษาบาลี

ในด้านการสร้างศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระชาติต่าง ๆ ในทศชาติก็ปรากฏอยู่แล้ว ตั้งแต่ในศิลปะอินเดียโบราณที่โตรณะสลูปสาณูจี (Mitra, 2001: 23) เพียงแต่ไม่ได้ปรากฏเป็นกลุ่มต่อเนื่องกันทั้ง 10 เรื่อง รวมทั้งพบจากสลูปการหุต 1 ภาพและมหาสลูปอมราวดีอีก 1 ภาพ สะท้อนถึงความไม่เป็นที่นิยมมากนักของชาตคในตอนนี้

ดังนั้นการพบภาพเล่าเรื่องเตมียชาตคเพียงภาพเดียวนั้นจึงยากต่อการสรุปที่มาของ คัมภีร์ต้นทาง ผู้ศึกษาตั้งข้อสังเกตว่า เตมียชาตคปรากฏหลักฐานในอินเดียไม่มากนัก ต่างจากตอนอื่น เช่น เวสสันดรชาตคที่พบสืบเนื่องตั้งแต่ศิลปะอินเดียโบราณ ณ สลูปสาณูจี กระทั่งถึงจิตรกรรมฝาผนัง ถ้ำที่ถ้ำอชันตาทหมายเลข 7 (Cunningham, 1962: 48-51; Kramrisch, 1965: 200-201; ขจีวรรณ เนตรหิณ, 2551: 23, 92-94) สะท้อนให้เห็นว่า เหตุการณ์ตอนนี้อาจไม่เป็นที่นิยมนักในศิลปะอินเดีย โดยเฉพาะกลุ่มที่อยู่ภายใต้อิทธิพลพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ซึ่งสลูปการหุตและมหาสลูปอมราวดี รวมถึงพื้นที่ ถ้ำอชันตานั้น ล้วนแล้วเป็นพื้นที่ที่พุทธศาสนาฝ่ายมหายานแพร่หลายอยู่

อย่างไรก็ดีพระภิกษุฝาเสียนอ้างว่า ขณะที่ท่านพำนักอยู่ ณ เกาะลังกาท่านได้พบเห็น การสร้างรูปพระโพธิสัตว์จำนวน 500 องค์ ได้รับการบูชาในฐานะพระชาติต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้า (Cowell, 1895: vi) ข้อความข้างต้นชี้ว่า คติการนับถือพระอดีตชาติต่าง ๆ จำนวน 500 ชาติของพระศากยมุนีนั้น อาจเป็นสิ่งที่ได้รับความนิยมและเป็นที่ยอมรับแพร่หลายในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทมากกว่าฝ่ายมหายาน อันอาจมีที่มาจากแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ที่ต่างกัน จึงอาจสรุปได้ว่า ภาพสลักเล่าเรื่องเตมียชาดก ที่พบในเขตประเทศเมียนมานั้น อาจมีพื้นฐานของคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท สอดคล้องกับการพบจารึก ข้อพระธรรมภาษาบาลี และภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติที่เชื่อได้ว่ามีที่มาจากคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทเช่นกัน

ภาพที่ 113 ภาพเตมียชาดก ดินเผา จากสลูบชินปะะ เมืองศรีเกษตร ประเทศเมียนมา
(ที่มา: Guy, 2014: 86)

5.2.5.3 ภาพเล่าเรื่องอื่น ๆ

5.2.5.3.1 ภาพพระพุทธเจ้าพร้อมเทพเจ้าฮินดู

ภาพเล่าเรื่องนี้พบอยู่ที่ถ้ำพระโพธิสัตว์ จังหวัดสระบุรี สลักเป็นภาพพระพุทธเจ้าประทับประลัมพปาทาสนะ (นั่งห้อยพระบาท) แสดงวิตรรกมูทรา อยู่ด้านซ้ายสุดของภาพ มีพระศิวะและพระวิษณุเข้าเฝ้ารับฟังการเทศนาธรรมของพระพุทธเจ้า? (ภาพที่ 114) ทั้งนี้ภาพเล่าเรื่องภาพนี้เป็นที่ถกเถียงกันมากในเรื่องของอายุสมัยและความหมาย

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (2537, 57-62) ทรงเสนอว่า ภาพนี้แสดงภาพพระพุทธเจ้าที่ได้รับอิทธิพลทางรูปแบบศิลปะมาจากศิลปะอมราวดีของอินเดียภาคใต้ ควรจะมีอายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 10 ในส่วนนี้พิริยะ ไกรฤกษ์มีความเห็นสอดคล้องกับหม่อมเจ้าสุภัทรดิศที่ว่าได้รับอิทธิพลทางรูปแบบศิลปะมาจากศิลปะอมราวดี เพราะพระพุทธเจ้าทรงมีพระพักตร์กลมมีอุษณีษะนูนขึ้นเล็กน้อยคล้ายกับพระพุทธรูปจากเมืองนาคารชุนโกณฑะ แต่ควรมีอายุอยู่ที่กลางพุทธศตวรรษที่ 11 มากกว่า เนื่องจากการปรากฏพระศิวะประทับนั่งฟังพระธรรมเทศนานั้น มีความใกล้เคียงกับจิตรกรรมฝาผนังของถ้ำอชันดาหมายเลข 16 ซึ่งวาดภาพพระพุทธเจ้าโปรดพระศิวะพิริยะยังกล่าวต่อไปอีกว่าการที่ปรากฏลักษณะใกล้เคียงกับพุทธศิลป์จากเมืองนาคารชุนโกณฑะ ทำให้ภาพสลักที่ถ้ำพระโพธิสัตว์อาจสลักขึ้นตามแนวคิดของนิกายมหาสังฆิกะ เพราะในระยยะเวลาดังกล่าวพุทธศาสนาสกุลนี้เจริญอยู่มากที่เมืองนาคารชุนโกณฑะ (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555: 49)

ผาสุข อินทรารุชได้เสนอมุมมองที่ต่างออกไปโดยเสนอว่า ภาพดังกล่าวสะท้อนคติพุทธศาสนาฝ่ายวัชรยาน-ตันตระ กล่าวคือ ภาพสลักภาพนี้แสดงภาพพระพุทธเจ้ากำลังเทศนาสอนเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นการแสดงความเหนือกว่าของพุทธศาสนา ซึ่งเป็นคติความเชื่อของพุทธศาสนาฝ่ายนี้ จึงมีความเป็นไปได้ว่า ภาพสลักภาพนี้อาจมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 (ผาสุข อินทรารุช, 2542: 166)

ผู้ศึกษาจึงพิจารณาว่า รูปเล่าเรื่องนี้แสดงเพียงความกลมเกลียวระหว่าง ศาสนาพุทธและฮินดูที่อยู่ร่วมกันในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังนั้นถ้าแห่งนี้อาจใช้ร่วมกันเพื่อประกอบ พิธีกรรมทางศาสนาระหว่างศาสนาทั้งสอง หรืออาจเป็นสถานที่แสวงบุญสำคัญเนื่องในศาสนาทั้งสอง ลักษณะเช่นนี้พบในกลุ่มโบราณสถานจากเขตโก คาย ธิ จังหวัดลพบุรี รอบ ๆ ภูเขาบาเต้ ทางตอนใต้ ของประเทศเวียดนาม ได้พบหลักฐานจารึกเนื่องในศาสนาพุทธและรูปเคารพของพระวิษณุอยู่ในเขต ศาสนสถานเดียวกัน (Manguin, 2004: 303, 2014: 112-113) สอดคล้องกับการพบหลักฐานจำนวนมากของศาสนาฮินดูในช่วงเวลาเดียวกันดังเช่นยกตัวอย่างแล้วในข้างต้น

5.2.5.3.2 ภาพพระพุทธรูปหรือสถูปเรียงกัน

พบจำนวน 2 ภาพ ได้แก่ ภาพสลักสถูป 7 องค์เรียงกันจากบาตูปาหัต และภาพสถูป ประดับด้วยพระพุทธรูป 5 องค์ จากสถูปชินปีะ เมืองศรีเกษตร (ภาพที่ 115) ภาพทั้งสองแสดงรูปของสถูป หรือพระพุทธรูปประทับนั่งเรียงกันเป็นแถวต่อเนื่อง นักวิชาการเสนอว่า การแสดง ภาพพระพุทธรูปเรียงกัน หรือพระสถูปเรียงกันนี้เป็นสัญลักษณ์แสดงพระอดีตพุทธเจ้า

ภาพที่ 115 ภาพสถูปประดับด้วยพระพุทธรูป 5 องค์ จากสถูปชินปีะ เมืองศรีเกษตร ประเทศเมียนมา (ที่มา: Guy, 2014: 79)

ในทางประติมานวิทยา สถูปนับเป็นสัญลักษณ์ที่สื่อถึงพระพุทธรูป ผู้ปรินิพพานแล้ว (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2553: 15; ฆาสุข อินทรารุช, 2530: 53) ด้วยเหตุผลทาง ประติมานวิทยาเช่นนี้ ปีเตอร์ สกิลลิงสันนิษฐานว่า ภาพสลักสถูป 7 องค์จากบาตูปาหัต (ภาพที่ 22) อาจเป็นตัวแทนของพระพุทธรูป 7 องค์ (Skillings, 2014: 61) ในลักษณะเดียวกันภาพสลักสถูป

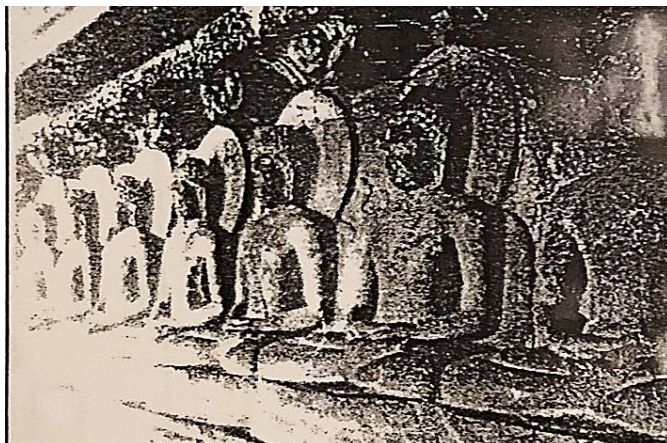
เรียงกันนี้พบในศิลปะอินเดียอย่างต่อเนื่องตั้งแต่บนโตรณะ สลุปสาณูจี มีการพบภาพสลักรูปสลุปเรียงกัน 3-5 องค์ สื่อถึงเรื่องราวของอดีตพุทธเจ้า ปัจจุบันพุทธเจ้า และบางครั้งแสดงต้นโพธิ์อยู่ที่ตำแหน่งสุดท้ายของแถวเพื่อสื่อถึงพระไมเตรยะ อนาคตพุทธเจ้า (Mitra, 2001: 40-41) (ภาพที่ 116)

ภาพที่ 116 ภาพสลักรูปสลุปเรียงกันบนโตรณะ สลุปสาณูจี

พระสุตันตปิฎกฝ่ายบาลี ทีฆนิกาย มหาวรรค มหาปทานสูตร ระบุถึง พระพุทธเจ้าทั้ง 7 มี วิปัสสี สีขี เวสสภู กกุสันธะ โภจนาคมนะ กัสสปะ และโคตมะ อันแบ่งได้เป็น พระอดีตพุทธเจ้า 6 องค์ และพระปัจจุบันพุทธเจ้าอีก 1 องค์ (ผาสุข อินทราวุธ, 2530: 81) ทั้งนี้ ด้านพุทธศาสนamahayan ในคัมภีร์หลายฉบับกล่าวถึงพระอดีตพุทธหลายพระองค์ตั้งแต่ 56 องค์ไปถึง มากกว่า 100 องค์ แต่ยังคงให้ความสำคัญกับพระอดีตพุทธเจ้า 7 องค์ข้างต้น แต่ใช้พระนามที่ต่างกัน ตามไวยากรณ์ของภาษาสันสกฤตและบาลี คือ วิปัสยิ สีขี วิศวภู กระจุกฉันทะ กนกมุณี กาศยปะ ศากยะ หรือศากยสิงหะ (Bhattacharyya, 1924: 13; ผาสุข อินทราวุธ, 2543, 55-56) จึงเป็นไปได้ว่า สลุปทั้ง 7 องค์นี้แสดงแนวคิดสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องอดีตพุทธเจ้า

นอกจากรูปพระสลุปเรียงกันแล้ว ยังปรากฏการสร้างรูปพระอดีตพุทธเจ้า เป็นรูปมนุษย์ด้วย เป็นรูปประทับนั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ขวาแสดงปางมารวิชัย หากเป็นจิตรกรรมจะมี วรรณะทองเหมือนกันทั้งหมด แต่หากเป็นประติมากรรมนิยมแสดงเป็นประติมากรรมเรียงกัน 5-7 องค์ เช่น ประติมากรรมพระอดีตพุทธเจ้าถ้าเอลโลรา (ผาสุข อินทราวุธ, 2543: 56) (ภาพที่ 117) สำหรับ ภาพเล่าเรื่องจากเมียนมานั้นพบว่า พระพุทธรูปที่ระดับบริเวณฐานสลุปอยู่ในท่าทางประทับนั่งอย่าง ศิลปะอินเดีย แต่กลับแสดงธยานมุทรา หรือปางสมาธิทั้งหมด อย่างไรก็ตาม จอห์น กายเสนอว่า พระพุทธเจ้าทั้ง 5 พระองค์ อาจหมายถึงพระอดีตพุทธเจ้าทั้ง 5 (Guy, 2014: 78-79) อันประกอบด้วย พระกกุสันธะ พระโภจนาคมนะ พระกัสสปะ พระโคตมะ และพระอนาคตพุทธเจ้าไมเตรยะ เนื่องจาก ในสลุปชินบีที่พบภาพเล่าเรื่องดังกล่าวปรากฏผอบบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ สร้างจากเงินคุณลาย เป็นรูปพระพุทธรเจ้า 4 พระองค์พร้อมจารึกพระนาม กกุสันธ โภจนาคมนะ กัสสปะ และโคตมะ (ภาพที่ 118) จี. เฮช. ลูจ สันนิษฐานว่า ลำดับอดีตพุทธเจ้านี้อ้างอิงตามนิทานกถาและพุทธวงศ์ของฝ่ายเถรวาท (Luce, 1985: 1, 137) แต่ปรากฏความต่างประการหนึ่งคือ พระพุทธเจ้าทั้ง 4 องค์รอบผอบแสดงปาง มารวิชัยทุกพระองค์ ทั้งยังได้รับการปิดทองทุกพระองค์ด้วย จึงมีความใกล้เคียงกับรูปแบบในศิลปะ อินเดียอย่างมาก

ภาพที่ 117 ประติมากรรมพระอดีตพุทธเจ้าถ้าเอลโลรา (ซ้าย)

ภาพที่ 118 ผอบบรรจุเงินดูคล้ายรูปพระพุทธเจ้า 4 องค์ (ขวา)

(ที่มา: Guy, 2014: 81; ผาสุข อินทรารุท, 2543: 139)

อย่างไรก็ดีผู้ศึกษาเชื่อว่า ภาพเล่าเรื่องนี้แสดงภาพอดีตพุทธเจ้า แม่พระพุทธเจ้าประทับด้วยกัน 5 พระองค์นั้นอาจหมายถึงพระธยานิพุทธทั้ง 5 ของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน แต่ในทางประติมานวิทยาแล้ว พระธยานิพุทธจะทรงแสดงมุทราหรือท่ามือแตกต่างกันออกไป ซึ่งต่างจากในภาพเล่าเรื่องนี้ที่พระพุทธรูปแสดงปางสมาธิด้วยกันทั้งหมดอันเป็นลักษณะเด่นของการสร้างรูปพระอดีตพุทธเจ้า ทั้งจำนวน 5 สอดคล้องกับจำนวนของพระพุทธรูปในภัทรกัปป์ที่ระบุในคัมภีร์พุทธวงศ์ของพุทธศาสนาฝ่ายบาลี (ชุมพล พลบุญโญ, 2563: 216) สอดคล้องกับข้อเสนอของ จี. เฮช. ลูจ เกี่ยวกับจารึกรายพระนามพระพุทธรูปเจ้าบนผอบเงิน ฉะนั้นจึงมีความเป็นไปได้ว่าภาพเล่าเรื่องพระพุทธรูปเรียงกันนี้เหมาะที่จะตีความในฐานะอดีตพุทธ ปัจจุบันพุทธ และอนาคตพุทธ มากกว่าเป็นอย่างอื่น

5.3 หลักฐานประเภทสถาปัตยกรรม

หลักฐานทางสถาปัตยกรรมสามารถรวบรวมได้ 16 แห่ง แบ่งเป็นในพื้นที่คาบสมุทรมะและหมู่เกาะ 3 แห่ง ประเทศเวียดนาม 1 แห่ง ประเทศเมียนมา 6 แห่ง และประเทศไทย 6 แห่ง จำแนกได้ดังนี้

5.3.1 การจัดจำแนกแผนผังของพุทธสถาน

จากสถาปัตยกรรมทั้ง 14 แห่ง จำแนกรูปแบบของผังอาคารออกได้เป็น 4 รูปแบบ คือ 1) ผังทรงกลม 2) ผังยกเก็จ 3) ผังมณฑล และ 4) ผังอื่น ๆ เช่น รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หรือแบบครกกระทะ-มณฑล เป็นต้น ดังรายละเอียดต่อไปนี้

5.3.1.1 พุทธสถานในฝั่งกลม

ตารางที่ 15 ฝั่งของสถาปัตยกรรมในประเทศต่าง ๆ					
ประเทศ	พุทธศตวรรษ	ยกเก็จ	ฝั่งมณฑล	ฝั่งกลม	อื่น ๆ
ไทย	11-12	3	1	-	-
กัมพูชา		-	-	-	-
เวียดนาม		-	-	-	1
เมียนมา		1	-	3	3
อินโดนีเซียและคาบสมุทรมลายู		1	-	1	1

อาคารในฝั่งกลมหรือสลูบ กระจายตัวอยู่ใน 2 ประเทศหลัก ได้แก่ เมียนมา 3 องค์ และคาบสมุทรมลายู 1 องค์ แต่ในกรณีของอาคารทรงกลมจากบูจิ่ง วัลเลย์ ประเทศมาเลเซีย มีลักษณะที่ต่างออกไป คือ อาคารหลังนี้สามารถแยกองค์ประกอบของอาคารได้เป็น 3 ส่วน คือ ฐานรอบอาคารทรงกลม ฐานอาคารประธานทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัส และส่วนกลางทรงกลม ซึ่งอาจไม่ใช่สลูบแต่เป็นอาคารสำหรับใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาบางอย่างในพระพุทธศาสนา พิจารณาจากการพบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาบริเวณฐานกลม ทั้งนี้รูปแบบของอาคารที่มีฐานกลมล้อมรอบนั้น อาจสะท้อนถึงจักรวาลวิทยา เพราะฐานกลมเป็นสัญลักษณ์ของพระอาทิตย์ พระจันทร์ และโลก (Hassan, Chia, and Mohd Isa, 2011: 37-38)

สำหรับองค์ที่เหลือ เป็นต้นว่า เจดีย์ชั้นบิ๊ะ เจดีย์โบโบจี และเจดีย์ปยามะ ปรากฏลักษณะร่วมกันคือ การมีองค์ระฆังขนาดใหญ่ หม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุลทรงกล่าวว่า เป็นลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่ได้รับมาจากสลูบแบบอมราวตี (หม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุล, 2553: 301) สำหรับเจดีย์ชั้นบิ๊ะ ปรากฏลักษณะที่พิเศษต่างไปเล็กน้อย คือ จากรูปแบบสันนิษฐานของสลูบ ได้แสดงความคล้ายกับสลูบในศิลปะอินเดียนใต้-ศรีลังกา คือ มีองค์ระฆังทรงโอบโค้งขนาดใหญ่ แต่ที่พิเศษ คือ มีซุ้มประติมากรรมประดิษฐานอยู่ที่ฐานในทิศทั้ง 4 (Lwin, Kyaing and Stargardt, 2014: 67) ลักษณะเช่นนี้ ผาสุข อินทราวุธอธิบายว่า เป็นการรับรูปแบบมาจากสลูบแบบอมราวตีและนาการชุนโกณฑะอย่างแน่ชัด เพราะสลูบจากเมืองทั้ง 2 มักจะมีซุ้มที่ยื่นออกมาทั้ง 4 ทิศ เรียกว่า อัยกะ (ผาสุข อินทราวุธ, 2548: 70) ผาสุขกล่าวต่อไปว่า ด้วยวัฒนธรรมทวารวดีและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ทำการติดต่อค้าขาย และรับอิทธิพลทางศาสนาจากดินแดนอินเดียนใต้โดยเฉพาะเมืองอมราวตีและนาการชุนโกณฑะ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาและการค้าในกลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคทาวรีโดยตรงตั้งแต่ช่วงอินโด-โรมัน

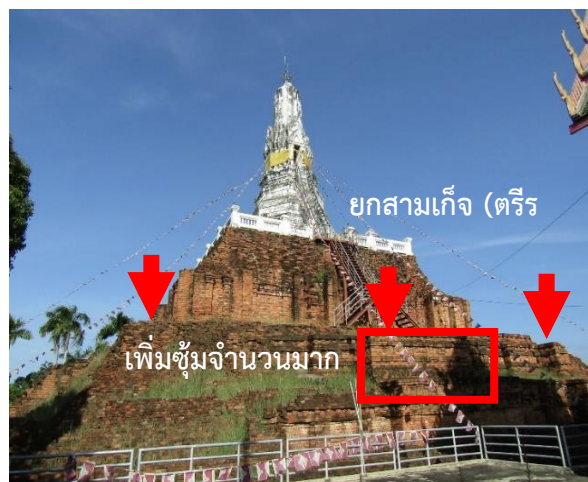
พุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ที่เจริญอยู่ในภาคใต้ของอินเดียเป็นต้นว่า สลวีระ, มหาสังฆิกะ, ใจตยกะ, พุศฺรุตติยะ, โลโกตตรวาทิน จึงได้มาปรากฏอยู่ในวัฒนธรรมทวารวดี ประชาชนชาวทวารวดีจึงได้รับเอาความคิดเรื่องการสร้างสถูป ธรรมจักร และพระพุทธรูปตามคติและรูปแบบศิลปะของสถานที่ต้นกำเนิดนั้น (ผาสุข อินทรารุช, 2542: 156-159)

5.3.1.2 พุทธสถานในฝั่งยกเก็จ

อาคารฝั่งยกเก็จพบในเขตประเทศไทยมากถึง 3 แห่ง ประกอบด้วย โบราณสถานในเมืองยะรัง, จุลประโทน, และพระประโทนเจดีย์ เชษฐ ติงส์อุชลีเสนอว่า สถาปัตยกรรมที่สร้างยกเก็จในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะวัฒนธรรมทวารวดีอาจได้รับอิทธิพลจากอาคารในฝั่งตริรละ (ยกสามเก็จ) และทวิรละ (ยกสองเก็จ) ในศิลปะคุปตะตอนปลายถึงศิลปะปาละตอนต้นที่ปรากฏอยู่ ณ มหาโพธิเจดีย์ เมืองพุทธคยา, วิหารมุลคันธกุฎี เมืองसारนาถ และโบราณสถานบางหลัง ในเขตมหาวิทยาลัยยาลันทา โบราณสถานทั้งหมดในประเทศไทยที่ยกมาข้างต้นล้วนอยู่ในฝั่งตริรละทั้งสิ้น แต่มีการดัดแปลงเติมซุ้มจรณะเข้าไปในจำนวนมากว่าที่ปรากฏในอินเดีย อาทิ จุลประโทน แสดงฝั่งยกเก็จสามเก็จอย่างชัดเจน คือ มีเก็จประธานอยู่ตรงกลาง ขนาบด้วยพื้นที่ระหว่างเก็จ และเก็จมุมบริเวณมุมของอาคาร โดยทั่วไปแล้วในศิลปะอินเดีย หากเป็นอาคารทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า มักจะแสดงเก็จที่มากกว่าสามเก็จในด้านยาว แต่สถาปนิกในทวารวดีไม่ทำเช่นนั้น ยังคงยึดถือรูปแบบสามเก็จอย่างเคร่งครัด

เช่นเดียวกันบริเวณฐานของพระประโทนเจดีย์ ฝั่งยกเก็จสามเก็จอย่างชัดเจน คือ มีเก็จประธานอยู่ตรงกลาง ขนาบด้วยพื้นที่ระหว่างเก็จ และเก็จมุมบริเวณมุมของอาคาร ในแต่ละเก็จมีการเพิ่มซุ้มจำนวนมากเข้าไปทั้งซุ้มจรณะและซุ้มบัญชร ซึ่งต่างไปจากอินเดีย (ภาพที่ 119-120) ความไม่เคร่งครัดในเรื่องการประดับซุ้มนี้อาจสะท้อนถึงอิทธิพลศิลปะแบบอินเดียใต้ที่เข้ามาเมื่ออิทธิพลร่วมในดินแดนแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้ความเคร่งครัดแบบศิลปะอินเดียลดน้อยลง (เชษฐ ติงส์อุชลี, 2558: 25-62) จากข้อเสนอข้างต้นของเชษฐ ติงส์อุชลีว่ามีรูปแบบคล้ายคลึงกับศิลปะคุปตะตอนปลายถึงปาละตอนต้น โบราณสถานต่าง ๆ ดังกล่าวจึงอาจกำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12-14

อย่างไรก็ดี จากการศึกษาทางโบราณคดี ณ โบราณสถานบ้านจาละ หมายเลข 3 ซึ่งมีชุดฐานรองรับตัวอาคารในฝั่งสี่เหลี่ยมยกเก็จสามเก็จเช่นเดียวกับตัวอย่างข้างต้น (ภาพที่ 121) ได้ขุดค้นพบจารึกจำนวนหนึ่งกำหนดจากอายุตัวอักษรแบบปัลลวะได้ในพุทธศตวรรษที่ 12 ดังนั้น โบราณสถานแห่งนี้จึงควรมีอายุในการก่อสร้างอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 (กรมศิลปากร, 2559: 1, 239-249; อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 203) กรณีโบราณสถานบ้านจาละ หมายเลข 3 จึงสนับสนุนข้อเสนอข้างต้นได้ว่า โบราณสถานที่ยกขึ้นในฝั่งยกเก็จสามเก็จอาจสร้างขึ้นภายใต้อิทธิพลศิลปะแบบคุปตะตอนปลาย-ปาละตอนต้นผสมกับอิทธิพลศิลปะอินเดียใต้ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-14

ภาพที่ 119 จุลประโทนเจดีย์ (ซ้าย)

ภาพที่ 120 พระประโทนเจดีย์ (ขวา)

ภาพที่ 121 โบราณสถานบ้านจาละ หมายเลข 3 เมืองยะรัง

(ที่มา: การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.), เข้าถึงเมื่อ 1 ธันวาคม 2564, เข้าถึงได้จาก

<https://thai.tourismthailand.org/Attraction/เมืองโบราณยะรัง>)

5.3.1.3 พุทธสถานในผังแบบโบราณสถาน KKG14 เมืองไบก์ถาโน

โบราณสถาน KKG14 เป็นอาคารอิฐตั้งอยู่ในเขตเมืองไบก์ถาโน มีลักษณะเป็นผังสี่เหลี่ยมมีมุขยื่นออกมา สันนิษฐานว่าอาจเป็นบันไดทางขึ้นไปในอาคาร ภายในมีทางประทักษิณล้อมแกนกลางที่บทรกลมซึ่งอาจเป็นองค์ระฆัง จากรูปแบบดังกล่าวอาจสันนิษฐานได้ว่า หากอาคารมีสภาพสมบูรณ์อาจมีลักษณะใกล้เคียงกับวิหารเบเบปยะ เมืองไบก์ถาโน ซึ่งเป็นอาคารในผังสี่เหลี่ยมมีมุขยื่น ภายในมีแกนกลางก่อทึบเช่นกัน ทว่าแกนกลางของวิหารเบเบปยะอยู่ในทรงสี่เหลี่ยม อย่างไรก็ตามรอบแท่งสี่เหลี่ยมนั้นเป็นทางประทักษิณโดยรอบ ซึ่งเหมือนกับโบราณสถาน KKG14 ทั้งนี้บนยอดของวิหารเบเบปยะปรากฏยอดหลังคาแหลมคล้ายสตูป หรืออาจแบ่งเป็นหลายชั้น (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2558: 301) (ภาพที่ 122-123)

ภาพที่ 122 โบราณสถาน KKG14 (ซ้าย)

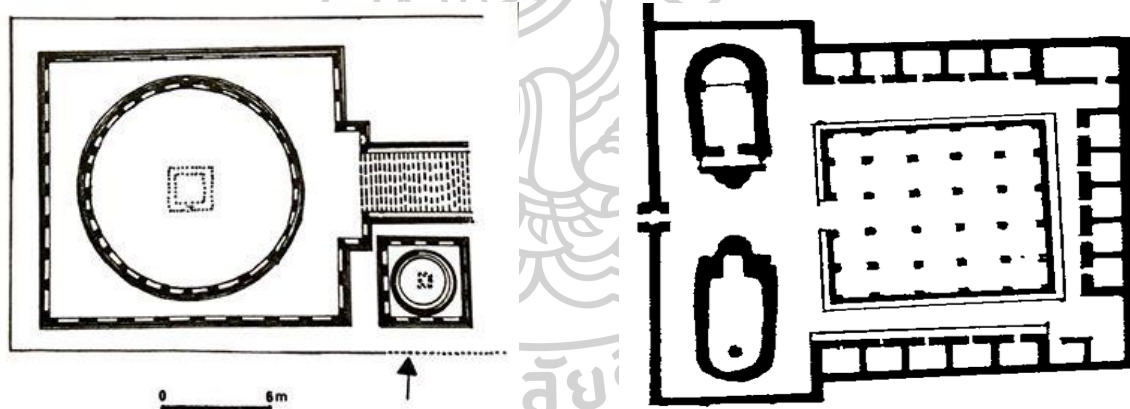
ภาพที่ 123 วิหารเบเบปยะ เมืองไบก์ถาโน (ขวา)

(ที่มา: Thaw, n.d.: 5; หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2553: 310)

อนึ่ง จากการขุดค้นกำแพงด้านทิศใต้โบราณสถาน KKG14 พบโครงกระดูกเพศชาย 1 โครง บริเวณด้านกำแพงทิศตะวันตกพบโกศ 1 โกศ และบริเวณมุมมุขที่ยื่นออกมามีการขุดพบกะโหลกมนุษย์ 1 หัว (Moore, 2007: 157-159; Department of Archaeology and National Museum, n.d.: 45) ออง ต้ว (Aung Thaw) ชี้ว่า อาคารหลังนี้แสดงให้เห็นถึงความต่อเนื่องของการอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนรับวัฒนธรรมพุทธศาสนา กระทั่งรับเอาพุทธศาสนามาแล้ว อาคารรูปแบบดังกล่าวสันนิษฐานว่าได้รับรูปแบบของอุเทสิกสตูปโดยตรงจากเมืองนาครชุนโกณฑะ และอาจถูกสร้างโดยช่างชาวพุทธจากเมืองดังกล่าวด้วย (Thaw, n.d.: 5-6) ผาสุข อินทรารุชตั้งข้อสังเกตว่า ด้วยผังอาคาร

ที่มีกำแพงรูปสี่เหลี่ยมล้อมรอบวงกลมนั้นมีลักษณะคล้ายกับผังสถาปัตยกรรมที่เมืองโมห์รา โมราทุ (Mohra Moradu) ใกล้กับเมืองดักศิลา มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 9 (ผาสุข อินทรารุช, 2548: 70)

ข้อสังเกตที่ว่า ตัวอาคารมีลักษณะคล้ายคลึงกับผังสถาปัตยกรรมที่เมืองโมห์รา โมราทุใกล้กับเมืองดักศิลาสะท้อนว่า ในพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้อาจเคยมีการติดต่อกับพื้นที่ฝั่งตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย หรือภาคเหนือของอินเดีย สอดคล้องกับร่องรอยหลักฐานที่ได้กล่าวแล้วบางส่วน เช่น พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท เป็นต้น (ผาสุข อินทรารุช, 2542: 164) อย่างไรก็ตามข้อเสนอนี้ของ ออง ตูว์ชี้ว่า อาคารดังกล่าวอาจได้รับอิทธิพลมาจากเมืองนาการชุนโกณฑะนั้น เนื่องจากในช่วงเวลาที่เมืองนาการชุนโกณฑะเจริญรุ่งเรืองในฐานะศูนย์กลางทางพุทธศาสนา ได้เกิดการสร้างอาคารลักษณะหนึ่งเรียกว่า “เจดีย์คฤหะ” สร้างขึ้นในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าปลายมน คือ ส่วนด้านหน้าเป็นห้องผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าคล้ายมณฑป ส่วนปลายมีผังมนใช้สำหรับประดิษฐานสถาปัตยกรรมภายในอาคาร (ภาพที่ 124-125) ลักษณะคล้ายถ้ำเจดีย์วิหารในกลุ่มถ้ำพุทธสถาน (Tadgell, 1990: 33, 34) แต่ผังเจดีย์คฤหะของอินเดียนั้นมีความแตกต่างกับผังของโบราณสถาน KKG14 ที่มีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้า แต่คล้ายกับสถาปัตยกรรมที่เมืองโมห์รา โมราทุ ที่ผาสุข อินทรารุชได้เสนอไว้

ภาพที่ 124 โบราณสถาน จากเมืองโมห์รา โมราทุ (ซ้าย)

ภาพที่ 125 ผังอาคารแบบเจดีย์คฤหะ จากเมืองนาการชุนโกณฑะ (ขวา)

(ที่มา: ผาสุข อินทรารุช, 2548: 70; Tadgell, 1990: 34)

อนึ่ง จากการขุดค้นแหล่งโบราณคดีหลายแหล่งในเขตประเทศไทยปัจจุบัน เช่น บ้านดอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี แหล่งโบราณคดีถ้ำเสือ จังหวัดระนอง แหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร ได้มีการพบภาชนะดินเผาประเภทมีปุมแหลมตรงกลาง สันนิษฐานว่ารูปแบบภาชนะดังกล่าว อาจได้รับอิทธิพลมาจากบริเวณเมืองตักศิลา เนื่องด้วยภาชนะรูปแบบดังกล่าวได้รับอิทธิพลของภาชนะแบบ Philae mesomphalos ของกรีก เมืองตักศิลานั้นเคยเป็นเมืองหนึ่งที่ทหารกรีกมาตั้งถิ่นฐานอยู่ ก่อนจะเข้าผสมกับวัฒนธรรมพุทธศาสนาในช่วงบักเตรีย-กรีก หรือราวพุทธศตวรรษที่ 4-5 ในฐานะภาชนะบรรจุน้ำศักดิ์สิทธิ์ และแพร่หลายเข้าสู่ดินแดนส่วนอื่นของอินเดีย เช่น รัฐโอริสสา รัฐอัสสัม รวมถึงบังกลาเทศ ก่อนจะเดินทางเข้าสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Silapanth, 2018: 143-148; Jahan, 2010: 141-142)

หลักฐานทางโบราณคดีอีกชิ้นหนึ่งที่สะท้อนถึงความสัมพันธ์ระหว่างดินแดนในเขต ตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียบอกเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ ภาชนะสำริดตกแต่งรูปสัตว์ (ภาพที่ 126) จากแหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร บนภาชนะชิ้นนี้มีการประดับลวดลายรูปสัตว์ชนิดต่าง ๆ วนรอบผิวของภาชนะ หนึ่งในสัตว์ชนิดต่าง ๆ มีสัตว์ผสมลักษณะลำตัวคล้ายสิงโต แต่มีปีกและหัวอย่างนก หรือตัวกริฟฟิน (Griffin) เป็นที่นิยมแพร่หลายในบริเวณตอนเหนือของอินเดียช่วงพุทธศตวรรษที่ 3-6 หรือสมัยราชวงศ์โมริยะ-คุงคะ รูปกริฟฟินเป็นที่นิยมทั่วไปทั้งในอินเดียเหนือฝั่งตะวันตก ตอนกลาง และตอนใต้ ขณะเดียวกันภาชนะสำริดเนื้อบางเช่นที่พบจากแหล่งโบราณคดีเขาสามแก้วนั้น จากการวิเคราะห์ ยืนยันได้ว่า เป็นสินค้านำเข้าจากอนุทวีปอย่างแน่นอน อาจมีแหล่งผลิตในเขตहिมาจัลประเทศ (Glover & Jahan, 2014: 91-96)

ภาพที่ 126 ภาชนะสำริดตกแต่งรูปสัตว์ (ตัวกริฟฟิน) จากแหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว

(ที่มา: Glover & Jahan, 2014: 90)

หลักฐานโบราณคดีข้างต้นยังชี้ว่า ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แม้จะปรากฏร่องรอยวัฒนธรรมแบบอินเดียใต้ที่เข้มแข็ง แต่ในขณะเดียวกันดินแดนทะเลใต้แห่งนี้มีการติดต่อกับภูมิภาคอินเดียภาคเหนือด้วยเช่นกัน ฉะนั้นการจะปรากฏร่องรอยของสถาปัตยกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียภาคเหนือจึงมีความเป็นไปได้ เพียงแต่อาจไม่ชัดเจนเท่าดินแดนตอนใต้ของอนุทวีป เพราะหลักฐานทั้งสองมีลักษณะเป็นภาชนะขนาดเล็ก สามารถเคลื่อนย้ายได้ง่าย อาจจะไม่ได้อาจมาจากพื้นที่อินเดียเหนือโดยตรง แต่อาจผ่านกระบวนการค้าขายแลกเปลี่ยนมาแล้วหลายชั้นก่อนจะเดินทางมาถึงอุษาคเนย์

การปรากฏร่องรอยของอิทธิพลทางศิลปะทั้งจากอินเดียเหนือและอินเดียใต้นั้น สอดรับกับข้อสังเกตของผาสุข อินทรารุชที่ว่า ในวัฒนธรรมทวารวดีและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาเถรวาทแบบน้ำกฤษณา-โคทาวรี อินเดียเหนือ และอินเดียตะวันออกเฉียงใต้ในเวลาเดียวกัน (ผาสุข อินทรารุช, 2542: 155-168) กล่าวคือ

หลักฐานด้านศิลปกรรมที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พบร่องรอยของการรับรูปแบบจากศิลปะแบบอมราวดีซึ่งเป็นเมืองศูนย์กลางที่สำคัญด้านศิลปะ การค้า และศาสนาของอินเดียในภาคใต้มาปรับใช้ในรูปแบบวัฒนธรรมของตน อีกเมืองหนึ่งที่สำคัญ คือ เมืองนาคารชุนโกณฑะศูนย์กลางสำคัญของพุทธศาสนาในภาคใต้ การพบอิทธิพลด้านศิลปะบนหลักฐานเนื่องในพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จึงชี้ว่า ดินแดนแถบนี้อาจรับอิทธิพลทางความคิดด้านพุทธศาสนาจากเมืองทั้งสองนี้ ผาสุขเสนอต่อไปว่า พุทธศาสนาที่อาจเข้ามามีอิทธิพลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ หากพิจารณาผ่านอิทธิพลด้านศิลปะ คือ จากจารึกเมืองนาคารชุนโกณฑะ ระบุถึงพุทธศาสนาหลากหลายนิกายทั้งฝ่ายหินยานและฝ่ายมหายาน ประกอบด้วย ในฝ่ายหินยาน อาทิ สถวีรวาทิน, มหิศาสกะ, สมิตียะ, และสำนักมหายานจากเกาะลังกา ด้านฝ่ายมหายานนั้น เป็นต้นว่า ไฉตยกะ, พุศฺรุตยยะ, โลโกตตรวาทิน (ผาสุข อินทรารุช, 2542: 155-157)

สรุปได้ว่า เมืองนาคารชุนโกณฑะและเมืองอมราวดีเป็นที่รวมของพุทธศาสนาทั้งนิกายที่แยกออกจากฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายาน สังเกตได้จากสิ่งก่อสร้างแบบสถูปและวิหาร บางนิกายนิยมสร้างมหาเจดีย์ บางนิกายนิยมสร้างแต่เจดีย์สถาน บางนิกายสร้างแต่พระพุทธรูปแบบอินเดียเหนือ จึงมีการผสมผสานทั้งการใช้สัญลักษณ์แบบอินเดียโบราณและการสร้างพุทธรูปแบบศิลปะสมัยถัดมา การผสมดังกล่าวนี้มีที่มาจากกรณีที่เมืองทั้ง 2 เป็นศูนย์กลางของพระสงฆ์จากต่างแดนทั่วทั้งภูมิภาคอินเดียและศรีลังกา ก่อนที่ความเจริญทางการค้าข้ามคาบสมุทรจะเติบโตและนำพาพุทธศาสนาจากเมืองทั้งสองมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Ray, 2014: 135-151; ผาสุข อินทรารุช, 2542: 158)

กรณีพุทธศาสนาฝ่ายอินเดียเหนือและอินเดียตะวันออก พิจารณาได้จากร่องรอยของศิลปะแบบคุปตะ หลังคุปตะ และปาละ ทั้งนี้ถึงบันทึกของพระภิกษุอั้งจิงระบุว่า ในเขตอินเดียภาคเหนือนี้มีทั้งผู้ที่นับถือทั้งนิกายฝ่ายหินยานและฝ่ายมหายานปะปนกัน ต่างกันเพียงพวกหินยานไม่ทำการบูชาพระโพธิสัตว์และไม่อ่านพระสูตรของพวกมหายาน (I-Tsing, 1966: 14-15) จารึกบนเสาพระเจ้าอโศก จากเมืองสารนาถปรากฏการจารึกซ้ำในสมัยราชวงศ์คุปตะตอนต้น ราวพุทธศตวรรษที่ 9 ได้กล่าวถึง พระอาจารย์และพระสงฆ์ของนิกายสมัตติยะ บันทึกของพระภิกษุเสวียนจั้งในราวพุทธศตวรรษที่ 12 กล่าวถึงความเจริญของพุทธศาสนานิกายสมัตติยะในเมืองสารนาถและมณฑลอื่น ๆ ในอินเดียเหนือ รวมถึงพุทธศาสนาในฝ่ายวัชรยานที่เจริญขึ้นภายใต้การอุปถัมภ์ของราชวงศ์ปาละ อันมีศูนย์กลางสำคัญอยู่ ณ นาลันทามหาวิหารในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 13 (ผาสุข อินทรารุช, 2542: 160)

ฉะนั้น การปรากฏร่องรอยอิทธิพลทางศิลปะแบบคุปตะตอนปลาย-ปาละตอนต้น จึงอาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า สัมพันธ์กับนิกายสมัตติยะจากอินเดียเหนือและนิกายวัชรยานจากอินเดียตะวันออก ซึ่งอาจเข้ามามีอิทธิพลในวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อีกสิ่งหนึ่งที่ช่วยสนับสนุนข้อเสนอนี้ คือ บันทึกของพระภิกษุอั้งจิงราวพุทธศตวรรษที่ 13 ระบุว่า ชาวพุทธในที่ราบสูงเดคข่านและที่อื่น ๆ ทั่วอินเดียนิยมจำลองรูปประติมากรรม (พระพุทธรูป) หรือสถูปด้วยสิ่งของและวัสดุต่าง ๆ เช่น ดิน เงิน ทองคำ เป็นต้น พร้อมด้วยบรรจุแผ่นจารึกคาถาเย ธมมา หรือคาถาปฏิจจสมุปบาทภายในรูปจำลองเหล่านั้น การบูชารูปจำลองที่บรรจุคาถานี้นำมาซึ่งบุญอันมหาศาล (I-Tsing, 1966: 150-151) คติดังกล่าวจึงเข้ามาปรากฏอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะวัฒนธรรมทวารวดีอย่างเข้มข้น กรณีดังกล่าวจึงสอดคล้องไปกับอิทธิพลทางศิลปะที่มาจากอินเดียฝ่ายเหนือ

ดังนั้นหากประมวลข้อมูลทั้งสิ้นแล้วในประเด็นนี้ ชี้ให้เห็นว่า พุทธศาสนาที่เข้ามามีอิทธิพลในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาจประกอบด้วยพุทธศาสนาสถวิรวาทิน, มหิศาสะ, สมัตติยะ, มหาวิหาร, ใจตยกะ, พุทศุตติยะ และโลโกตตรวาทิน โดยพุทธศาสนาเหล่านี้เข้ามามีอิทธิพลต่อการสร้างถาวรวัตถุ ศิลปวัตถุ โบราณสถาน รวมถึงคติการบูชารูปเคารพต่าง ๆ เช่น ความนิยมคาถาเย ธมมา ในวัฒนธรรมทวารวดี เป็นต้น

5.3.2 พุทธสถานกับตำแหน่งของชุมชนหรือเมืองโบราณ

สติเฟน เมอร์ฟีได้ตั้งข้อสังเกตว่า เมื่อพุทธศาสนาเดินทางเข้าสู่ดินแดนอุซาคเนย์ กลุ่มสงฆ์ได้แบ่งออกเป็น 2 จำพวกใหญ่ คือ พวกแรกจะเข้าสัมพันธ์กับเขตเมือง พักอาศัยในอารามอยู่ที่ในเขตเมือง และมีบทบาทสำคัญในการจัดการที่ดินทางการเกษตร ทั้งเรื่องของการจัดการที่ดินและการจัดการน้ำ อีกกลุ่มหนึ่งได้ปลีกตัวจากอิทธิพลของสังคมเมือง อาศัยอยู่ในเขตที่สูงเพื่อศึกษาพระธรรมอย่างจริงจัง การแยกกันของสงฆ์ สองกลุ่มนี้ ส่งผลให้เกิดการจัดการพื้นที่ที่ต่างกันออกไปตามรูปแบบของสงฆ์กลุ่มนั้น ๆ (Murphy, 2013: 320-321)

ตามข้อสังเกตของเมอร์ฟีพิจารณาได้ว่า พุทธสถานทั้ง 14 แห่งที่ทำการศึกษา ส่วนใหญ่กระจายตัวในเขตเมืองหรือชุมชนโบราณ (ตารางที่ 16) เช่น กลุ่มสถูปในเมืองศรีเกษตร กระจายตัวอยู่ภายในเขตเมืองศรีเกษตร หรือพระประทีปเจดีย์ที่ตั้งอยู่ใจกลางเมืองนครปฐมโบราณ เป็นต้น

ตารางที่ 16 พื้นที่ตั้งสถาปัตยกรรมในประเทศต่าง ๆ				
ประเทศ	พุทธศตวรรษ	ในเมือง	นอกเมือง	ตั้งเรียงกัน
ไทย		3	1	-
กัมพูชา		-	-	-
เวียดนาม		-	1	-
เมียนมา	11-12	6	-	-
อินโดนีเซียและคาบสมุทรมลายู		3	-	-

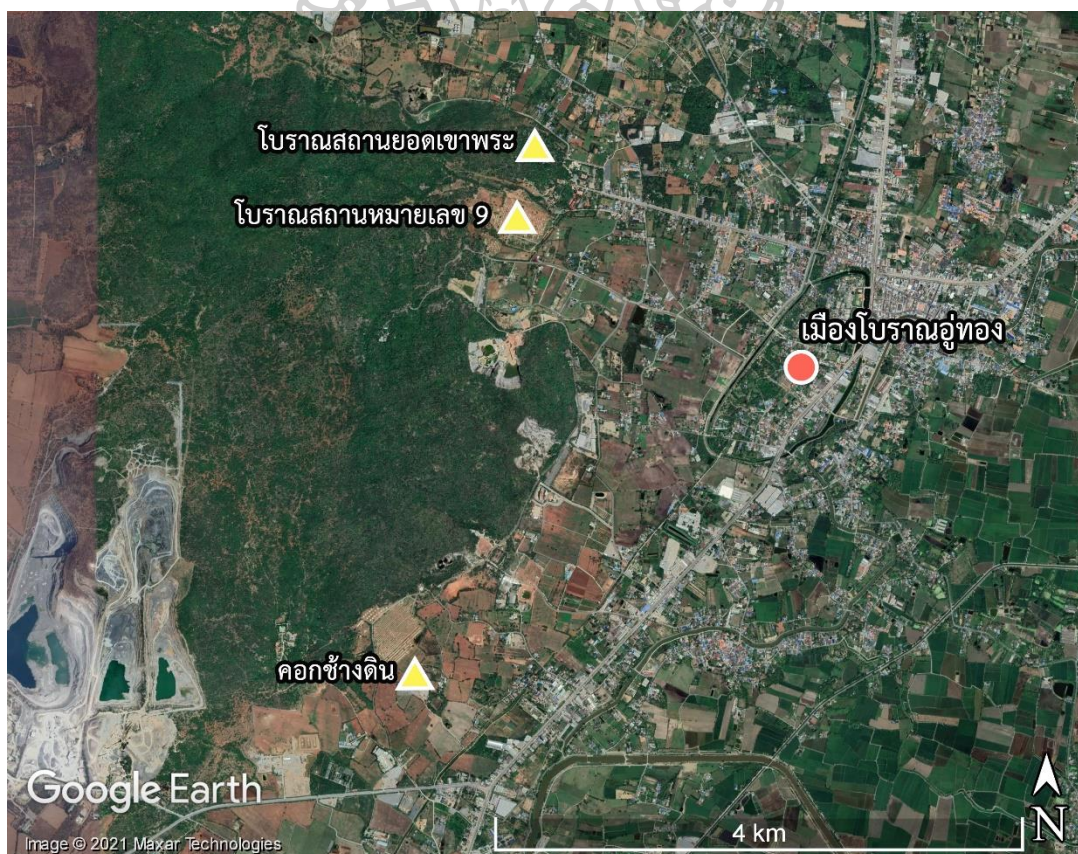
ลักษณะเช่นนี้ อาจสัมพันธ์กับพุทธศาสนาในกลุ่มเมืองซึ่งเกี่ยวข้องกับชนชั้นปกครองเป็นสำคัญ ทั้งนี้พบจารึกที่อาจสะท้อนความเป็นสงฆ์กลุ่มป่าหรือกลุ่มที่ปลีกตัวออกจากสังคมเมือง เช่น จารึกถ้ำฤๅษีเขาเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี จารึกบาตูปาหัต จังหวัดกาลิมันตัน ประเทศอินโดนีเซีย จารึกทั้งสองหลักนี้ตั้งอยู่ในเขตนอกเมือง ถูกจารึกในถ้ำบนเขาหลักหนึ่งและบนก้อนหินธรรมชาติ อีกหลักหนึ่ง อาจสัมพันธ์กับการปลีกวิเวกของสงฆ์เพื่อเจริญสมาธิ

อนึ่ง ข้อความของจารึกถ้ำฤๅษีเขางูได้กล่าวถึง พระศรีสมาธิคุปตะเป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยการทำบุญ อันเป็นการสะท้อนถึงการอุทิศบุญกุศลถวายแด่พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทซึ่งจารึกสลักบริเวณ ช่องว่างระหว่างพระบาททั้ง 2 หรืออาจมีความหมายว่า การสลักพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทนี้ เป็นบุญที่รักษาพระศรีสมาธิคุปตะ อีกทั้งชื่อ “พระศรีสมาธิคุปตะ” มีความหมายว่า ผู้ที่มีสมาธิคุ้มครอง (กรมศิลปากร, 2559: 1, 169) ความหมายเช่นนี้อาจพิจารณาได้ว่า พระศรีสมาธิคุปตะเป็นพระสงฆ์ ในฝ่ายที่สละสังขมเมืองมุงเน้นการฝึกสมาธิเป็นสำคัญ และมีความเคร่งครัดทางศาสนกิจในการทำ กรรมฐาน แต่หากพิจารณาจะเห็นได้ว่า ภายในถ้ำดังกล่าวได้มีการสลักพระพุทธรูปประทับนั่ง ห้อยพระบาทขึ้น สะท้อนว่าพระศรีสมาธิคุปตะยังคงได้รับการนับถือหรือมีปฏิสัมพันธ์บางประการกับ ฝ่ายเมือง เพราะพระสงฆ์เพียงรูปเดียวคงไม่มีความสามารถมากเพียงพอในการสลักพระพุทธรูป ได้อย่างสมบูรณ์ ต้องได้รับการสนับสนุนจากช่างฝีมือที่มีความชำนาญ ทั้งนี้การปฏิบัติที่เคร่งครัดอาจทำให้ พระสงฆ์ผู้นั้นมีชื่อเสียงและเป็นที่นับถืออย่างมากในหมู่สาธุชน พื้นที่บนเขาหรือป่าที่สงบรูปนั้น หรือกลุ่มนั้นอาศัยจึงกลายเป็นแหล่งแสงบุญทางศาสนาไปด้วย ปรากฏการณ์นี้คล้ายกับที่อินเดียและศรี ลิงกา (Murphy, 2013: 322) เห็นได้จากกลุ่มถ้ำอชันตาที่มีลักษณะเป็นถ้ำในเขตป่าลึก แต่ได้รับการ ก่อสร้างอย่างดี

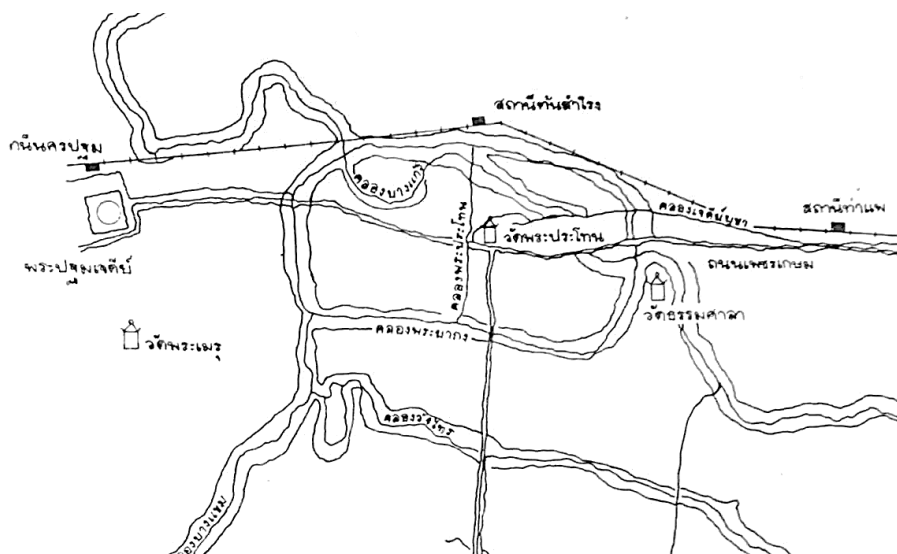
ลักษณะของถ้ำศาสนสถานในอินเดีย เช่น ถ้ำอชันตา เป็นการดัดแปลงเพิงผาให้เป็นถ้ำ โดยการขุดเข้าไปในผนังหิน แล้วใช้เป็นที่ประกอบกิจกรรมทางศาสนาและจำพรรษาของพระสงฆ์ โดยถ้ำอชันตาตั้งห่างออกไปจากตัวเมืองลึกเข้าไปในหุบเขาทางตะวันตก ห่างออกจากชุมชนโดยรอบ การอยู่อาศัยห่างไปจากชุมชนนี้สอดคล้องไปตามพุทธบัญญัติที่ให้สงฆ์ไม่อาศัยอยู่ใกล้หรือไกลชุมชน มากเกินไป แต่ทั้งนี้จะอยู่ใกล้กับแหล่งน้ำ เส้นทางการค้า และกลุ่มสงฆ์อื่น เช่น ถ้ำอชันตาจะตั้งอยู่ ไม่ห่างจากถ้ำเอลโลรา (Ellora cave) ถ้ำบานโนทตี (Banoti cave) ถ้ำฆาตคจา (Ghatotkacha cave) มากนัก เพื่อให้กลุ่มสงฆ์สามารถอยู่รอด คล้ายกับสถูปสาถุจีที่สัมพันธ์กับโครงข่ายการจัดการน้ำและวิหารอื่น ๆ โดยรอบ (Singh, 2012: 14)

รูปแบบของถ้ำศาสนสถานดังกล่าวมีความใกล้เคียงกับถ้ำเขางู จังหวัดราชบุรีซึ่งห่างจาก เมืองโบราณคูบัวในระยะราว 10 กิโลเมตร และลักษณะเช่นเดียวกันนี้ยังพบได้ที่เมืองโบราณอู่ทอง และนครปฐมที่มีการสร้างศาสนสถานเนื่องในศาสนาพุทธห่างออกมาจากตัวเมืองในระยะหนึ่ง ทั้งบนเขา และบนพื้นที่ราบ เช่น เจดีย์บนยอดเขาทำเทียม, เจดีย์บนยอดเขาพระ, พระปฐมเจดีย์, โบราณสถาน วัดพระเมรุ รวมทั้งโบราณสถานกลุ่มโครงสร้างอาคารอิฐรอบ ๆ ภูเขาบาเต้ในเขตโก คาย ถี เมืองหลินซอน ใกล้กับเมืองออกแก้ว ประเทศเวียดนาม

ผู้ศึกษาเห็นว่า โบราณสถานนอกเมืองข้างต้น ตั้งอยู่ในพื้นที่ด้านทิศตะวันตกของเมืองโบราณ ทั้งสิ้น รวมถึงพระปฐมเจดีย์ด้วย ทั้งนี้โบราณสถานเหล่านี้มักตั้งอยู่ในบริเวณที่มีทางน้ำผ่าน (แผนที่ที่ 21-22) ลักษณะดังนี้คล้ายคลึงกับการอยู่อาศัยของพระสงฆ์ในสังฆะที่เป็นวัดถ้ำของอินเดียเป็นอย่างมาก คือ อยู่ใกล้ทางน้ำและช่องเขาซึ่งอาจเป็นเส้นทางการค้าได้ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่ามีการควบคุมทางน้ำ หรือการค้าโดยกลุ่มสงฆ์ที่อาจจำพรรษาอยู่ในพื้นที่ดังกล่าวแบบที่อินเดีย ผู้ศึกษาตั้งข้อสังเกตว่า ภายในกรอบระยะเวลาที่ทำการศึกษา หลักฐานศาสนสถานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะน้ำ สัมพันธ์กับศาสนสถานในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเสียมากกว่าดังปรากฏกลุ่มเทวาลัยคอกข้างดิน ด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี บริเวณดังกล่าวมีลักษณะเป็นสระน้ำขนาดใหญ่ มีเทวสถานเนื่องในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูตั้งอยู่ใกล้ ๆ สันนิษฐานว่า เป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ในการประกอบพิธีทางศาสนาพราหมณ์ รวมทั้งอาจใช้เป็นสระน้ำที่กักน้ำไว้ใช้ในการทำการเกษตรด้วย (ภัทรพงษ์ เก่าเงิน, 2545: 8-13)

แผนที่ที่ 21 ตำแหน่งโบราณสถานนอกเมืองโบราณอู่ทอง
(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

แผนที่ที่ 22 ตำแหน่งโบราณสถานในบริเวณเมืองนครปฐมโบราณ

(ที่มา: ผาสุข อินทรารุช, 2543: 255)

อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ จารึกพระเจ้าปुरुณวรมัน จังหวัดชวาตะวันตก อายุราวพุทธศตวรรษที่ 10 สลักรูปพระบาทของพระเจ้าปुरुณวรมันไว้บนโขดหินใหญ่กลางแม่น้ำ โดยเปรียบพระบาทของพระองค์เป็นดั่ง “วิชฌบาท” (Guy, 2014: 10) (ภาพที่ 127) หลักฐานนี้แม้จะไม่แสดงถึงการจัดการน้ำเพื่อประโยชน์ทางการเกษตรโดยตรง แต่สะท้อนให้เห็นถึงการที่ศาสนาเข้าไปทำให้แม่น้ำเกิดความศักดิ์สิทธิ์ผ่านการให้สายน้ำไหลผ่านข้อความที่ได้ประกาศเอาไว้ ณ ที่นั้น

อย่างไรก็ดีลักษณะการสร้างเจดีย์ไว้บนเขาดันน้ำอย่างเจดีย์บนยอดเขาพระและยอดเขาทำเทียมเมืองอุทองนั้น อาจเข้าข่ายการทำให้เกิดน้ำศักดิ์สิทธิ์ไหลเข้าเมืองแต่ไม่พบความชัดเจนมากนัก รวมทั้งยังไม่พบหลักฐานอื่นสนับสนุนว่าเจดีย์เหล่านี้สัมพันธ์กับเส้นทางการค้า หรือการจัดการที่ดินทำกิน ผู้ศึกษาจึงเชื่อว่า พระสงฆ์ผู้อาศัยนอกเมืองในระยยะพุทธศตวรรษที่ 6-12 อาจกระทำไปเพื่อวัตถุประสงค์ทางศาสนา และโบราณสถานเหล่านี้สร้างขึ้นเพื่อเป็นสถานที่แสวงบุญนอกเมืองเท่านั้นยังไม่แสดงบทบาทด้านการจัดการสังคมที่ชัดเจน

ภาพที่ 127 จารึกพระเจ้าปुरुณวรมัน

(ที่มา: Guy, 2014: 11)

ทั้งนี้จากการศึกษาที่ถ้ำอชันตาทพบว่ แม่สงฆ์จะปลีกวิเวกจากสังคมเมืองเข้าสู่ป่า แต่สงฆ์ยังคงได้รับการสนับสนุนจากพระราชวงศ์อยู่เสมอและต่อเนื่อง โดยปรากฏจารึกการอุปถัมภ์ให้ชุดถ้ำแห่งนี้ครั้งแรกในราวพุทธศตวรรษที่ 7-8 ภายใต้การดูแลของราชวงศ์ศาคทวาหนะ ก่อนจะได้รับการอุปถัมภ์อย่างมากโดยราชวงศ์วักกาฏกะ ราวพุทธศตวรรษที่ 10-13 หากช่วงใดที่ราชวงศ์วักกาฏกะประสบกับปัญหาทั้งด้านเศรษฐกิจและสงคราม หรือแม้แต่พระเจ้าแผ่นดินหันไปสนใจศาสนาอื่นดุมากกว่า การชุดถ้ำหรือการดูแลจะถูกหยุดลงเป็นช่วง ๆ ทำให้ปรากฏร่องรอยของถ้ำที่ยังชุดไม่เสร็จร่วมกับถ้ำที่ทำการชุดเป็นที่เรียบร้อย ในท้ายที่สุดถ้ำอชันตาก็ถูกทิ้งร้างโดยสมบูรณ์หลังการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าทริเสนะแห่งราชวงศ์วักกาฏกะ นำมาซึ่งความเสื่อมถอยของราชวงศ์วักกาฏกะในแถบที่ราบสูงเดคข่าน (Singh, 2012: 14-33)

ในทางเดียวกันบริเวณโดยรอบพระปฐมเจดีย์เป็นพื้นที่ซึ่งพบหลักฐานเนื่องในวัฒนธรรมทวารวดีเป็นจำนวนมากที่สุดแห่งหนึ่ง อาจสะท้อนได้ว่า โบราณสถานใหญ่นอกเมืองแห่งนี้เป็นศาสนสถานสำคัญที่ได้รับการอุปถัมภ์จากกษัตริย์อย่างต่อเนื่อง ในฐานะที่แสวงบุญสำคัญทางศาสนาหรือเพื่อประกอบการทำบุญของผู้ศรัทธาให้สมบูรณ์ ดังเช่นจารึกสมัยราชวงศ์ศาคทวาหนะที่ถ้ำอชันดาชี้ว่า การทำบุญแต่สังฆะแห่งนี้เป็นเพื่อผลบุญของผู้ถวาย (Singh, 2012: 21-22) หากพิจารณาจากลักษณะของความสัมพันธ์ดังกล่าวจะเห็นได้ถึงโครงข่ายของพระสงฆ์ทั้งในเมืองและนอกเมืองที่มีความเกี่ยวโยงกัน และตัดไม่ขาดอย่างสมบูรณ์ ลักษณะเช่นนี้ส่งผลให้พุทธศาสนาสร้างโครงข่ายทางสังคมที่แผ่ขยายไปในหลายพื้นที่ได้อย่างรวดเร็ว ผ่านการเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ภายในเมืองและเป็นสถานที่แสวงบุญนอกเมือง

ทว่า จากการศึกษาในประเด็นโบราณสถานที่อยู่นอกหรือในเมืองในครั้งนี้ ยังไม่พบข้อแตกต่างอย่างชัดเจนนักถึงเรื่องของแนวคิดของสงฆ์ที่แตกต่างกันระหว่างกลุ่มสงฆ์ภายในเมืองกับกลุ่มสงฆ์นอกเมืองดังที่สติเฟน เมอร์ฟีได้ตั้งข้อสังเกตไว้ข้างต้น แต่พอจะอนุมานได้ว่า กลุ่มศาสนสถานถ้าอย่างถ้าเขา จังหวัดราชบุรีนั้น อาจเป็นที่จำพรรษาของกลุ่มพระผู้ปฏิบัติดุรงค์ ปลีกตัวออกไปอาศัยอยู่ตามป่าเขาอยู่เดิม ก่อนที่จะได้รับการอุปถัมภ์กระทั่งเกิดการสร้างพระพุทธรูปสลักบนผนังถ้ำต่าง ๆ ขึ้นในภายหลัง

อนึ่ง หลักฐานจำนวนมากมีลักษณะที่แสดงความสัมพันธ์กับสังคมเมืองหรืออยู่ภายในเขตเมือง อาจเป็นผลมาจากลักษณะพิเศษประการหนึ่งของตัวพุทธศาสนาเอง คือ พุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้เดินทางออกจากอนุทวีปพร้อม ๆ กับการเจริญเติบโตทางการค้า ในขณะที่เดียวกันศาสนาพราหมณ์ได้มีการเดินทางออกมาด้วยเช่นกัน จึงทำให้แนวคิดบางประการของศาสนาทั้งสองเกิดการผสมผสานกันภายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พุทธศาสนาได้รับเอาพิธีกรรมบางประการของศาสนาพราหมณ์มาใช้โดยเฉพาะประเด็นเรื่องของแนวคิดความเป็นกษัตริย์ (Ray, 1994: 133; คมกฤษ อยู่เต็กเค่ง, 2560: 13-14) และด้วยลักษณะเด่นของพุทธศาสนาที่คณะสงฆ์จะอยู่ร่วมกันเป็นคณะหรือเป็นสังฆะ ลักษณะเช่นนี้ยิ่งเรียกร้องให้ชนชั้นนำเข้ามาสัมพันธ์กับพุทธศาสนามากยิ่งขึ้นในฐานะผู้อุปถัมภ์พระศาสนา ส่งผลให้กลุ่มชนชั้นสูงได้รับการดูแลและเชิดชูจากคณะสงฆ์ที่เป็นที่เคารพต่อคนในสังคม ควบคู่ไปกับรูปแบบพิธีกรรมที่มีความซับซ้อนและสนองต่อสถาบันกษัตริย์โดยตรงของศาสนาพราหมณ์ ยิ่งเป็นการยกระดับให้กับชนชั้นปกครองโดยตรง ฉะนั้นการพบจารึกในเขตพื้นที่ที่เป็นเมืองโบราณมากกว่าในพื้นที่อื่น อาจพิจารณาได้ว่า เป็นการแสดงความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับการสร้างความชอบธรรมให้กับผู้ปกครอง พร้อมทั้งยังสะท้อนถึงการรับวัฒนธรรมอินเดียเข้ามาเป็นพื้นฐานในการพัฒนาการความเป็นสังคมที่มีความซับซ้อนแบบเมือง รัฐ หรืออาณาจักร

5.4 สรุปผลการจัดจำแนกหลักฐานและข้อสังเกตต่าง ๆ

จากการจำแนกหลักฐานอันประกอบด้วย จารึก ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม สามารถสรุปข้อสังเกตต่าง ๆ ได้เป็นประเด็นย่อย 4 ประเด็น ได้แก่ แหล่งที่มาของรูปแบบศิลปะ ค่าอายุสมัยของหลักฐาน การกระจายตัวของหลักฐาน และข้อสันนิษฐานเบื้องต้นเรื่องคติการสร้างและร่องรอยนิยามที่มีอิทธิพลต่อหลักฐาน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

5.4.1 แหล่งที่มาของรูปแบบศิลปะ

ข้อมูลของหลักฐานข้างต้นในทุกประเภทบ่งว่ามีที่มาสำคัญ 2 พื้นที่คือ อินเดียใต้และอินเดียเหนือ หลักฐานประเภทจารึกเป็นหลักฐานที่แสดงอิทธิพลจากอินเดียภาคใต้มากที่สุด สังเกตได้จากปริมาณจารึกที่จารึกด้วยตัวอักษรปัลลวะมากถึง 57 ชิ้น จากปริมาณจารึกทั้งหมดที่ทำการศึกษา 69 ชิ้น มีเพียงจารึกในเมียนมา 4 หลักเท่านั้นที่ปรากฏรูปแบบตัวอักษรนาครีของอินเดียเหนือ

หลักฐานประติมากรรมสะท้อนให้เห็นถึงที่มาของรูปแบบศิลปะ 5 สกุลหลัก คือ ศิลปะอมราวดี ศิลปะอนุราชปุระอิทธิพลศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ หรืออนุราชปุระตอนปลาย ศิลปะปัลลวะ ศิลปะคุปตะ และศิลปะหลังคุปตะ เมื่อพิจารณาลักษณะเด่นทางศิลปะพบว่า ปรากฏร่องรอยของอิทธิพลของศิลปะหลังคุปตะ และศิลปะอนุราชปุระอิทธิพลศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะมากที่สุดจำนวน 32 ชิ้นจากหลักฐานทั้งหมด 94 ชิ้น ทั้งนี้ผู้ศึกษาตั้งข้อสังเกตว่า พระพุทธรูปในศิลปะทั้งสองสกุลนี้ แยกออกจากกันได้ยาก เนื่องจากลักษณะของการครองจีวรและรั้วจีวรที่คล้ายคลึงกัน คือ ห่มจีวรเฉียง เรียบไม่มีริ้ว แต่ในศิลปะอนุราชปุระตอนปลายนั้นพบเฉพาะพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิราบ ต่างจากศิลปะหลังคุปตะที่มีการสร้างพระพุทธรูปประทับยืนและประทับนั่ง หากประทับนั่งจะปรากฏทั้งขัดสมาธิเพชรและประทับนั่งห้อยพระบาท อย่างไรก็ตามจากการรวบรวมข้อมูลพบว่า พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิทั้งหมดในอุษาคเนย์ นิยมประทับนั่ง ขัดสมาธิราบทั้งหมด อาจเป็นอิทธิพลศิลปะลังกา อย่างไรก็ตาม หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลทรงเคยมีข้อวินิจฉัยว่า อาจเป็นลักษณะของการปรับใช้ศิลปะอมราวดีที่เข้ามามีอิทธิพลก่อนหน้าให้เข้ากับศิลปะสกุลอื่น ซึ่งเป็นกระบวนการภายในของอุษาคเนย์

เช่นเดียวกัน หลักฐานสถาปัตยกรรมแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของรูปแบบศิลปกรรมทั้งจากอินเดียเหนือและอินเดียใต้ ปรากฏขึ้นพร้อมกันในสถาปัตยกรรมคนละประเภท เช่น สถูปมีความคล้ายคลึงกับศิลปะอมราวดี ส่วนอาคารในผังยกเก็จมีลักษณะของศิลปะคุปตะ-ปัลลวะ เป็นต้น

จึงสรุปในประเด็นนี้ได้ว่า ศิลปะอุษาคเนย์ได้รับอิทธิพลจากหลายพื้นที่ของอินเดีย และอาจรวมถึงเกาะลังกาด้วย ก่อนจะเกิดกระบวนการปรับใช้ให้เข้ากับสุนทรียภาพภายในภูมิภาค ทำให้ปรากฏการผสมผสานกันของรูปแบบศิลปกรรมทั้งอินเดียเหนือและอินเดียใต้อย่างชัดเจน

5.4.2 ค่าอายุสมัยของหลักฐาน

ค่าอายุของหลักฐานตามรูปแบบศิลปกรรมหลัก 3 รูปแบบคือ อิทธิพลศิลปะอมราวดี อิทธิพลศิลปะคุปตะ และอิทธิพลศิลปะหลังคุปตะ อาจแบ่งออกได้เป็นช่วงย่อย 3 ช่วง ได้แก่

ช่วงที่ 1 อิทธิพลศิลปะอมราวดี มีอายุของหลักฐานเฉลี่ยอยู่ที่ปลายพุทธศตวรรษที่ 10 ถึงพุทธศตวรรษที่ 11

ช่วงที่ 2 อิทธิพลศิลปะคุปตะ มีอายุเฉลี่ยอยู่ที่ปลายพุทธศตวรรษที่ 11 ถึงพุทธศตวรรษที่ 12

ช่วงที่ 3 อิทธิพลศิลปะหลังคุปตะ มีอายุเฉลี่ยอยู่ที่พุทธศตวรรษที่ 12-13

ค่าลำดับอายุของหลักฐานสอดคล้องกับข้อวินิจฉัยของหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลที่ทรงได้อภิปรายไว้ว่า กลุ่มหลักฐานที่ได้รับอิทธิพลศิลปะอมราวดีมีอายุที่เก่าแก่กว่ากลุ่มที่ได้รับอิทธิพลศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ และเกิดการปรับใช้ศิลปะอมราวดีที่เข้ามามีอิทธิพลก่อนหน้า

ด้านหลักฐานจารึกพบว่า มีหลักฐานจารึกที่อาจเก่าที่สุดอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 8 คือ จารึกตวง ปวก คยี่ จากประเทศเมียนมา กำหนดอายุจากตัวอักษรพราหมีได้ราวพุทธศตวรรษที่ 8-10 อย่างไรก็ตามจารึกที่ทำการศึกษานี้ 69 หลัก มีค่าอายุเฉลี่ยอยู่ที่พุทธศตวรรษที่ 12 ตามค่าอายุของตัวอักษรปัลลวะคือราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ตัวอักษรปัลลวะนี้เป็นตัวอักษรหลักที่ใช้การจารึกข้อความในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่นเดียวกับหลักฐานประเภทอื่น ๆ ที่มีอายุเฉลี่ยอยู่ที่พุทธศตวรรษที่ 12 ด้วย

การพบหลักฐานที่มีอายุเป็นกลุ่มกันอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 10-13 นั้น ใกล้เคียงกับช่วงปลายสมัยอินโด-โรมัน ราวพุทธศตวรรษที่ 6-10 ซึ่งการค้าข้ามอ่าวเบงกอลเจริญขึ้นอย่างมากภายใต้การอุปถัมภ์ของราชวงศ์กุษาณะและศาคทวาหนะ มีการหลั่งไหลทั้งเข้าและออกของสินค้า วัฒนธรรม และศาสนาจากอนุทวีปและดินแดนโดยรอบที่เรือสินค้าจากอินเดียเดินทางไปถึง (ผาสุข อินทราวุธ, 2542: 43)

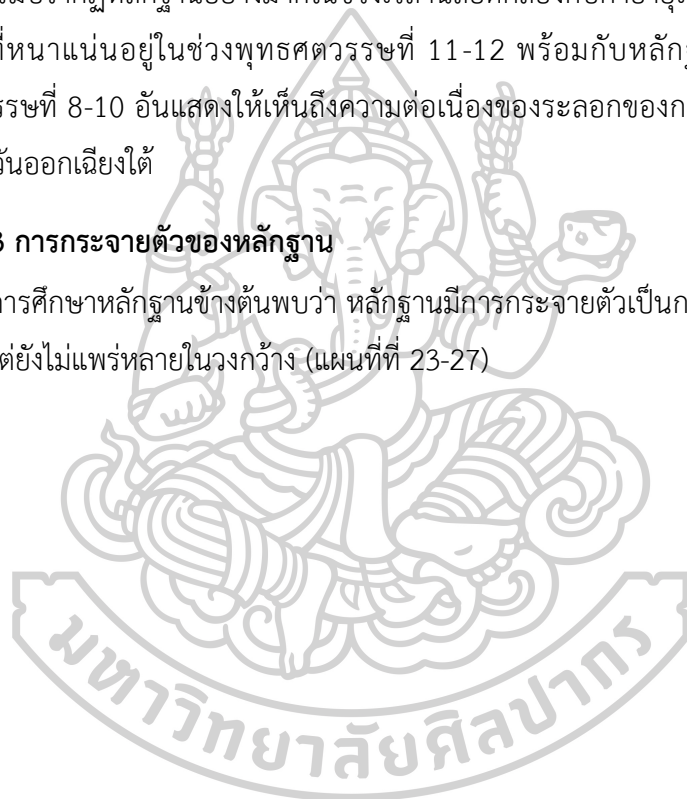
หลักฐานทางโบราณคดีชี้ว่า การปรากฏหลักฐานที่แสดงอิทธิพลของอินเดียเริ่มขึ้นอย่างชัดเจนราว 3,000 ปีมาแล้ว พบหลักฐานประเภทลูกปัดหินกึ่งมีค่า ก่อนจะเริ่มหนาแน่นขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 4-5 เริ่มพบหลักฐานประเภทลูกปัดแก้ว ภาชนะดินเผาแบบตกแต่งด้วยลายสีพื้นเพ็องและแบบปุมแหลมตรงกลาง รวมทั้งภาชนะสำริดเนื้อบางประดับลวดลายอย่างอินเดีย ก่อนจะหนาแน่นที่สุดในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 5 เริ่มปรากฏหลักฐานประเภทเหรียญตราและตราประทับ รวมทั้งเกิดรัฐพูนขึ้นในพื้นที่ปากแม่น้ำโขง

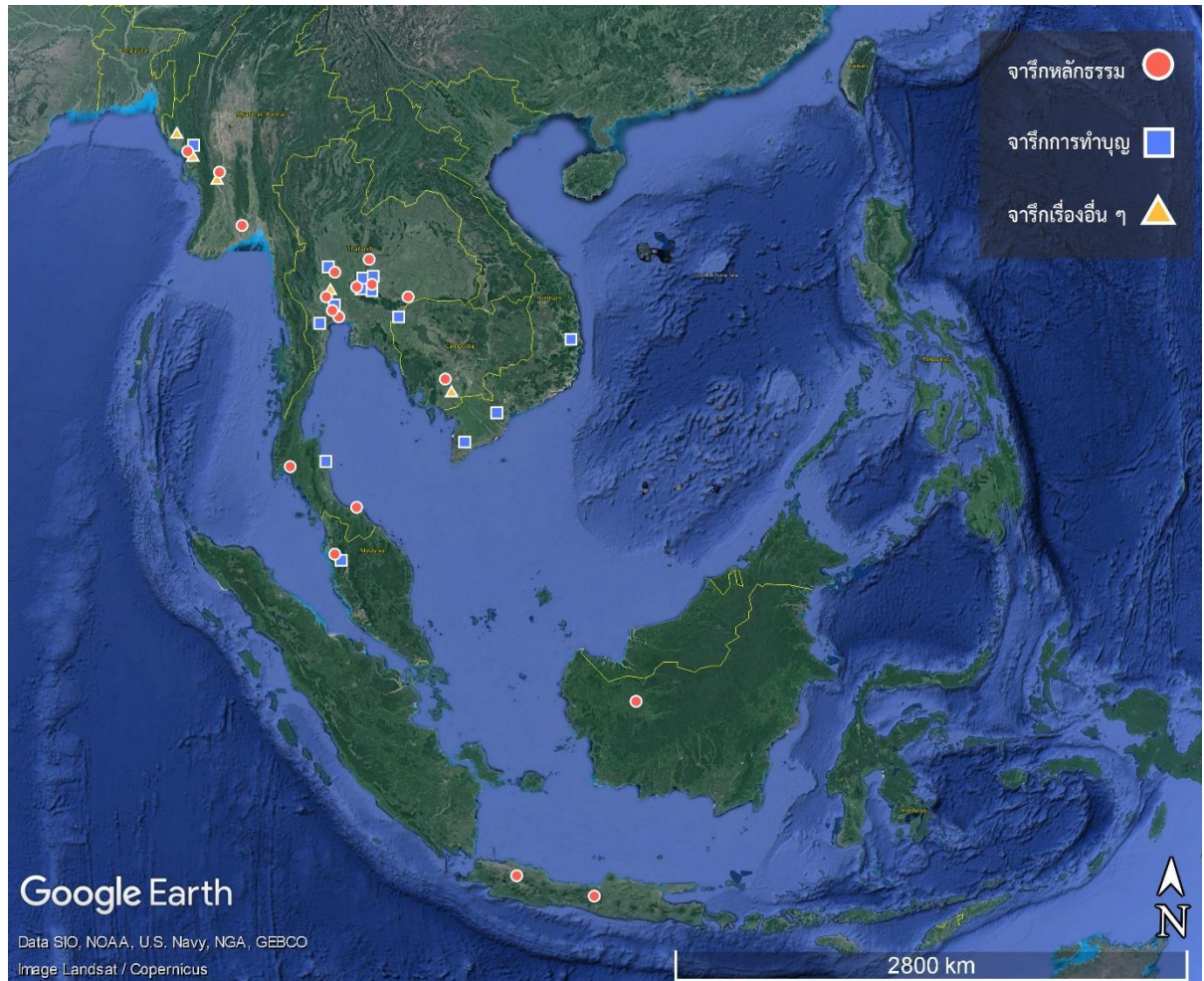
ก่อนจะเริ่มปรากฏหลักฐานจำพวกจารึกและศิลปกรรมอื่น ทั้งประติมากรรมและสถาปัตยกรรม ในราวพุทธศตวรรษที่ 9 อันแสดงถึงอิทธิพลของศาสนาและศิลปะจากอินเดียอย่างชัดเจน ทั้งนี้ ในลักษณะเดียวกันคือราวพุทธศตวรรษที่ 6-10 เริ่มปรากฏเอกสารจำนวนมากในอินเดียอ้างถึงดินแดน ทางทิศตะวันออก พร้อมระบุชื่อว่า สุวรรณทวีปหรือสุวรรณภูมิ เช่น มหานิเทศ (Mahaniddesa) อายุราว พุทธศตวรรษที่ 6-7 มิลินทปัญหา เขียนขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 7 ถึง 8 พุทธคถาของคุณาฒยะ (Gunadhya Brhatkatha) อายุราวพุทธศตวรรษที่ 8-10 หรือมารกัณเฑยปุราณะ (Maragandheya Purana) อายุราวพุทธศตวรรษที่ 9-11

การเริ่มปรากฏหลักฐานอย่างมากในช่วงเวลานี้สอดคล้องกับค่าอายุเฉลี่ยข้างต้นของหลักฐาน ทุกประเภทที่หนาแน่นอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-12 พร้อมกับหลักฐานที่มีอายุเก่ากว่าคือ ราวพุทธศตวรรษที่ 8-10 อันแสดงให้เห็นถึงความต่อเนื่องของระลอกของการติดต่อระหว่างอินเดีย และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

5.4.3 การกระจายตัวของหลักฐาน

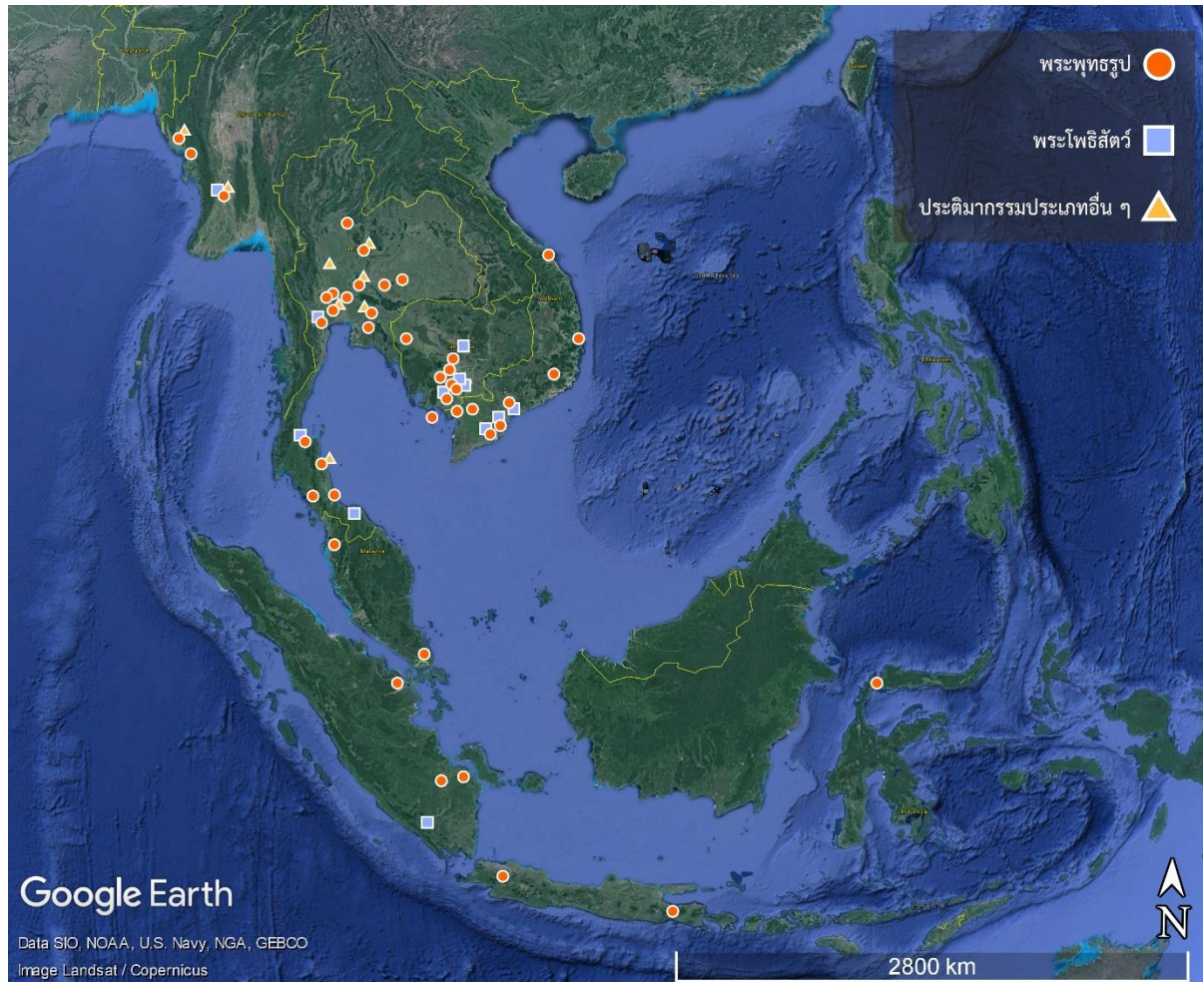
จากการศึกษาหลักฐานข้างต้นพบว่า หลักฐานมีการกระจายตัวเป็นกลุ่มอยู่ในบริเวณเดียวกัน ทุกประเภท แต่ยังไม่แพร่หลายในวงกว้าง (แผนที่ที่ 23-27)

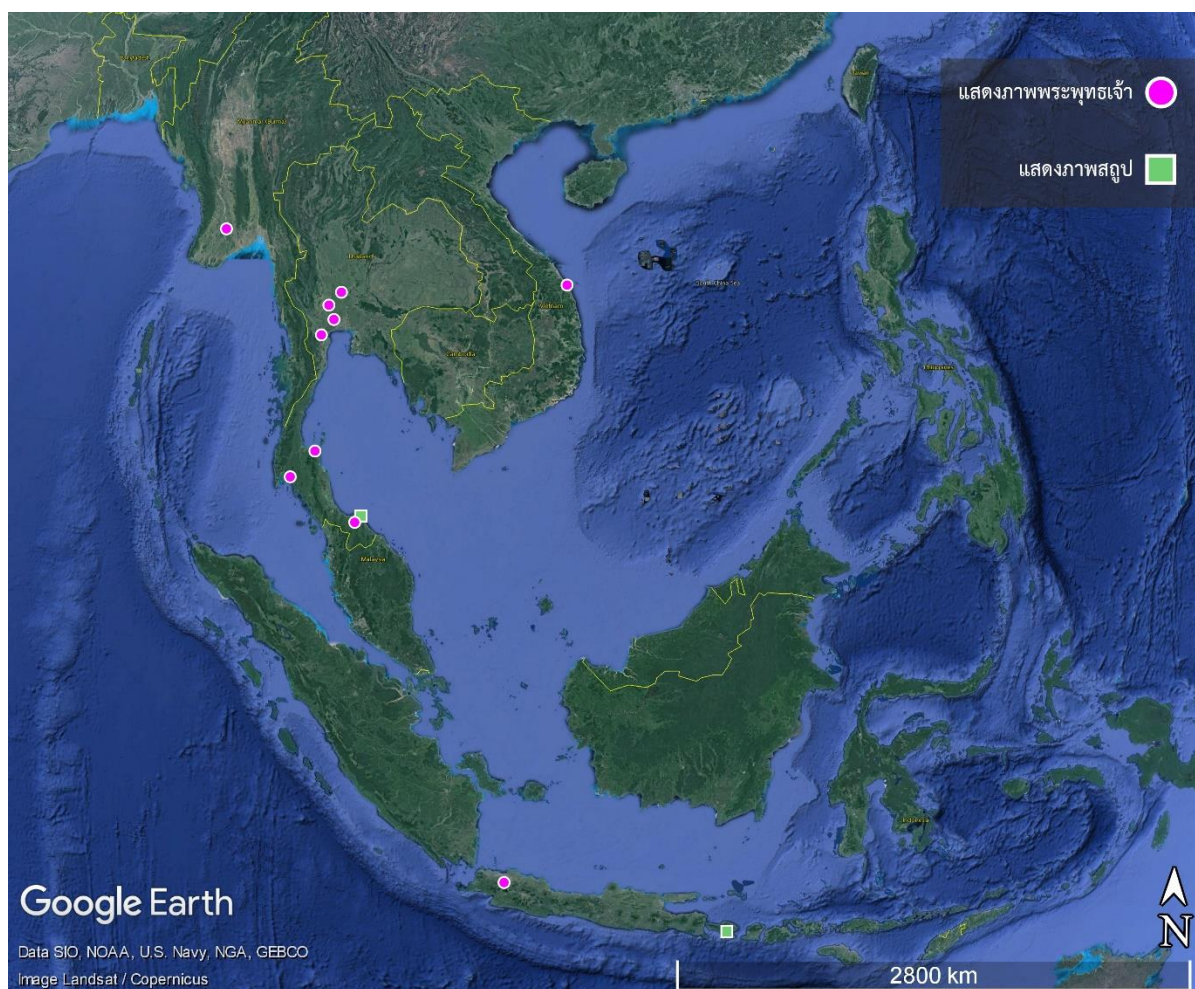

แผนที่ที่ 23 การกระจายตัวของจาร์ริกประเภทต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

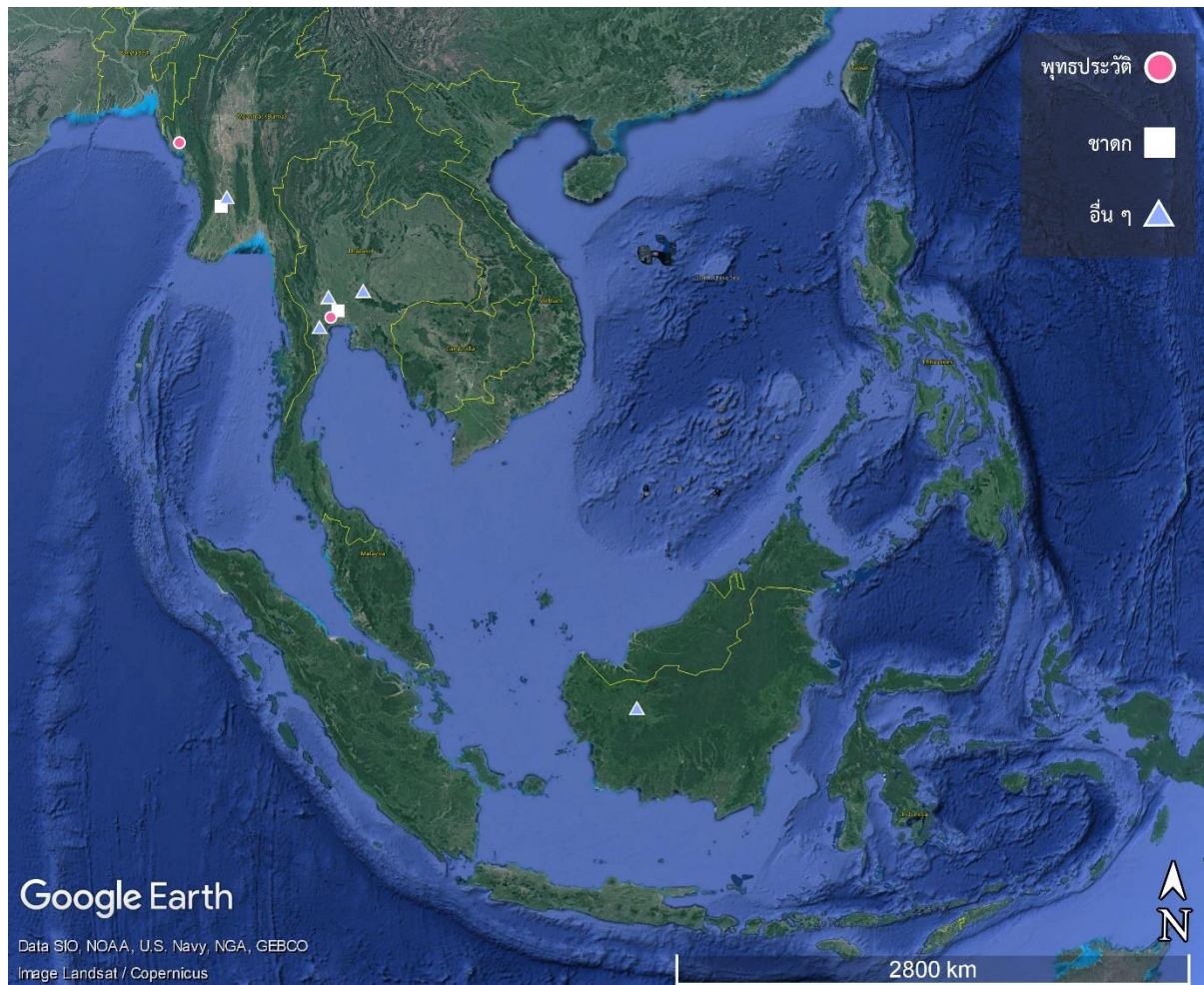
(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

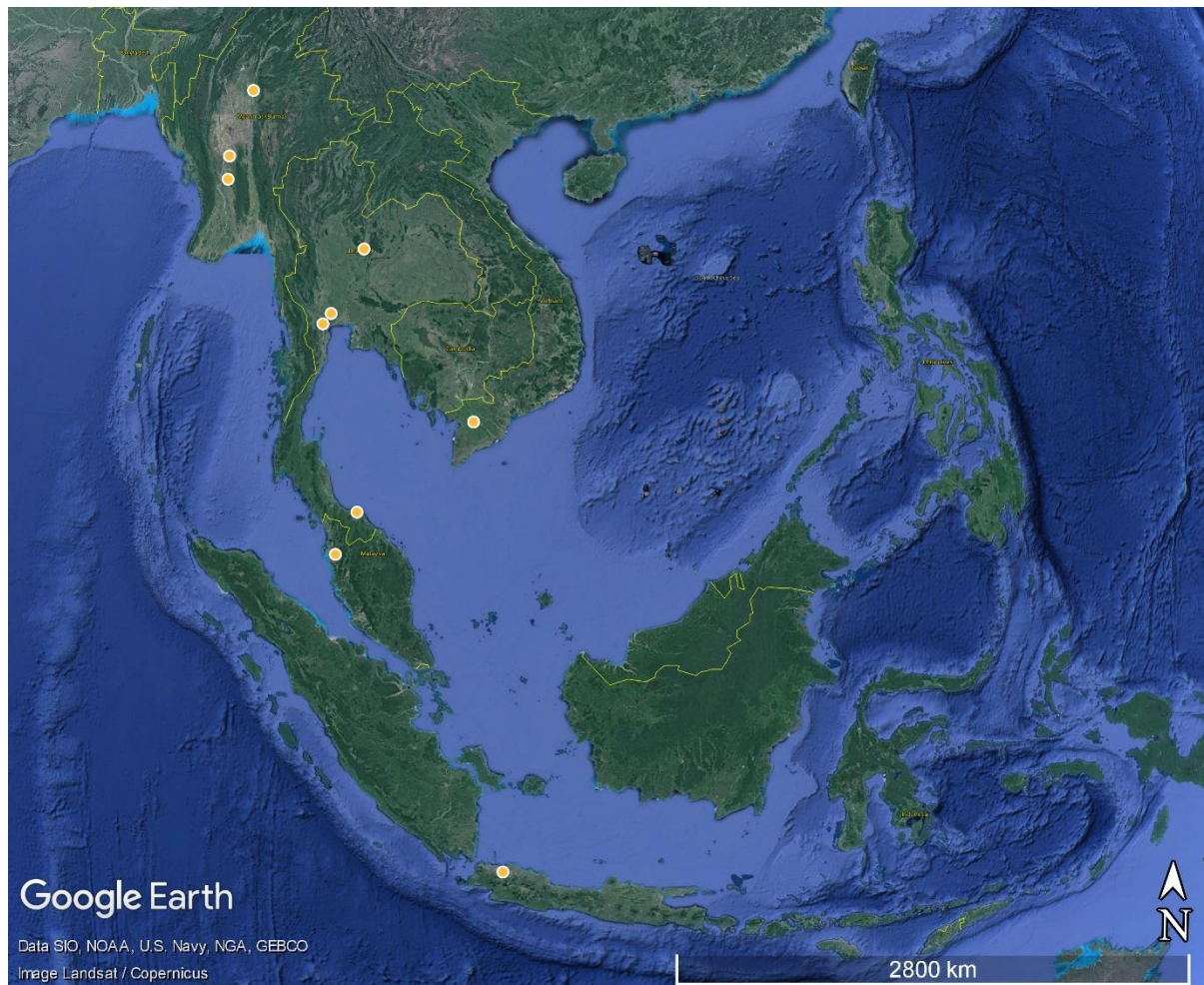
แผนที่ที่ 24 การกระจายตัวของประติมากรรมประเภทต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

แผนที่ที่ 25 การกระจายตัวของพระพิมพ์ประเภทต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

แผนที่ที่ 26 การกระจายตัวของภาพเล่าเรื่องประเภทต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

แผนที่ที่ 27 การกระจายตัวของสถาปัตยกรรมประเภทต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

รูปแบบการกระจายตัวของหลักฐานประเภทต่าง ๆ สะท้อนให้เห็นว่า หลักฐานในระยะนี้สัมพันธ์กับบริเวณที่เฉพาะและกระจายตัวเป็นกลุ่มกันคือ พื้นที่ที่มีร่องรอยการติดต่อกับวัฒนธรรมอินเดียในระยะแรกและเป็นบริเวณที่เป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมของอาณาจักรโบราณระยะแรก อาทิ ในพื้นที่ประเทศไทยจารึกมีความหนาแน่นในบริเวณภาคกลางตลอดลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำท่าจีน ครอบคลุมถึงพื้นที่ภาคตะวันตกและเขตรอยต่อภาคตะวันออกเฉียงเหนือรวมทั้งภาคใต้บางส่วน ในบริเวณที่พบจารึกกระจายตัวอยู่นั้น มีข้อมูลทางโบราณคดีชี้ถึงการรับอิทธิพลวัฒนธรรมจากอินเดียมาแล้วตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ สะท้อนถึงพัฒนาการที่ต่อเนื่องจากยุคก่อนประวัติศาสตร์เข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ เช่น ลูกปัดหินคาร์เนเลียนรูปสิงโต จากแหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี มีอายุการผลิตในอินเดียตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 3 หรือราว 2,200-2,000 ปีมาแล้ว ลูกปัดรูปสิงโตนี้ยังพบในแหล่งโบราณคดีอื่นที่มีลักษณะตั้งประชิดชายฝั่งทะเลด้วย เช่น แหล่งโบราณคดีวัดอัมพวาาส จังหวัดสุราษฎร์ธานี, แหล่งโบราณคดีกุเขาทอง จังหวัดระนอง เป็นอาทิ

นอกจากลูกปัดหินคาร์เนเลียนรูปสิงโตข้างต้น ที่แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี ยังพบภาชนะสำริดเนื้อบางรูปทรงคล้ายขัน ลักษณะเด่นของโบราณวัตถุชิ้นนี้คือ เนื้อสำริดที่มีความบางมาก สะท้อนเทคนิควิธีการหล่อแบบสูญขี้ผึ้ง (Lost-wax casting) เป็นเทคนิคการผลิตวัตถุสำริดที่นิยมมากในอินเดียตั้งแต่ราวปลายราชวงศ์โมริยะก่อนถูกพัฒนาขึ้นอย่างสมบูรณ์ในสมัยราชวงศ์คุปตะ ราวพุทธศตวรรษที่ 4-5 หรือราว 2,100-2,000 ปีมาแล้ว ด้านบนผิวภาชนะปรากฏลวดลายผู้หญิงยืนอยู่ใกล้กับอาคาร แต่งกายอย่างอินเดีย มีเอวที่คอด ไหล่ที่กว้างตามแบบสตรีชาวอินเดีย (Singh and Singh, 2016: 20-23; กรมศิลปากร, 2561: 19) (ภาพที่ 128)

ภาพที่ 128 ภาชนะสำริดเนื้อบางมีรูปผู้หญิง จากแหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี (ที่มา: กรมศิลปากร, 2561: 19)

ไฮเรม วูดวาร์ด ตั้งข้อสังเกตว่า เทคนิคการหล่อสำริดเช่นนี้มีความใกล้เคียงกับกลองมโหระทึกสำริดในวัฒนธรรมด่งเซิน (Dong son Culture) คือ มีผิวที่บาง ทั้งบนภาชนะยังปรากฏลวดลายวงกลม มีจุดคล้ายกับกลองมโหระทึกที่พบจากถ้ำอองบะ ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี แต่ด้วยลวดลายสตรีแสดงความสัมพันธ์กับศิลปะแบบอมราวดีอย่างชัดเจน (Woodward, 2003: 27-28)

ภาชนะสำริดเนื้อบางนี้ยังพบอีกใบหนึ่งจากแหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร ภาชนะใบนี้มีลักษณะคล้ายกับใบแรก คือ เนื้อสำริดบางมาก บนภาชนะชิ้นนี้มีการประดับลวดลายรูปสัตว์ชนิดต่าง ๆ วนรอบผิวของภาชนะโดยหนึ่งในสัตว์ชนิดต่าง ๆ มีสัตว์ผสมลักษณะลำตัวคล้ายสิงโต แต่มีปีกและหัวอย่างนก หรือตัวกริฟฟิน (ภาพที่ 126) ซึ่งเป็นที่นิยมแพร่หลายอยู่ในบริเวณตอนเหนือของอินเดียช่วงพุทธศตวรรษที่ 3-6 หรือสมัยราชวงศ์โมริยะ-คุงคะ สัตว์ผสมชนิดนี้มีที่มาจากวัฒนธรรมกรีก (Glover and Jahan, 2014: 91-96) ทั้งนี้องค์ประกอบเนื้อสำริดของภาชนะทั้งสองมีลักษณะเป็นสำริดประเภทที่มีดีบุกสูง (High tin-bronze) ภาชนะสำริดที่มีส่วนประกอบของดีบุกสูงในอนุทวีปนั้น พบกระจายตั้งแต่ฝั่งตะวันตกที่เมืองดักศิลาถึงรัฐอัสสัมในอินเดียตะวันออก โดยพบมากในพื้นที่เบงกอลตะวันตก จึงอาจมีการผลิตในบริเวณดังกล่าว (Bennett and Glover, 1990: 106-107, 111)

การขุดค้นแหล่งโบราณคดีเนินพลับพลา เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี พบโครงกระดูกทารก 1 โครง อายุราว 36-40 สัปดาห์ สามารถกำหนดอายุจากชิ้นส่วนถ่านบริเวณศีรษะด้วยวิธี AMS ได้ราวพุทธศตวรรษที่ 8 หรือช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ (หรือช่วงก่อนวัฒนธรรมทวารวดี) บริเวณเข้าทั้งสองข้างของโครงกระดูกทารกได้พบลูกปัดแก้วทรงกระบอกสีฟ้าอมเขียวมัตเภา ทั้งสองข้างรวมกันไว้ (สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2558: 130-138) ลูกปัดแก้วนี้เป็นลูกปัดแก้วสีเดียวทรงกระบอก มีแหล่งผลิตสำคัญกระจายตัวอยู่หนาแน่นในอินเดียภาคใต้ ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 6 โดยเฉพาะแหล่งโบราณคดีอาริกเมฑู รัฐอานธรประเทศ เป็นต้น

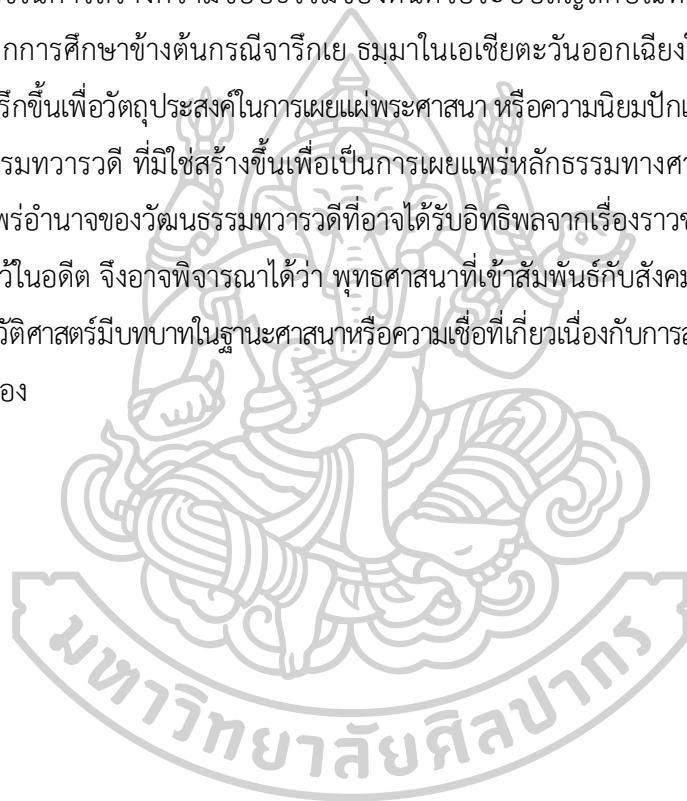
ปีเตอร์ ฟรานซิส (Peter Francis) อธิบายต่อไปว่า การผลิตลูกปัดแก้วในอินเดียภาคใต้นั้นเริ่มขึ้นในช่วงปลายยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงต้นยุคประวัติศาสตร์ หรือราว 2,500 ปีมาแล้ว ก่อนจะกระจายออกไปยังดินแดนต่าง ๆ ทั้งศรีลังกาและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในรูปแบบของสินค้า ต่อมาเทคนิควิธีการผลิตแบบอินเดียใต้ที่เรียกว่า ลาดา (Lada) ได้กระจายไปสู่อินเดียภาคตะวันตกและเหนือ รวมถึงศรีลังกาและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาจกระจายผ่านการเคลื่อนย้ายช่างฝีมือตามคำสั่งของผู้ปกครอง หรือเกิดการแลกเปลี่ยนช่างฝีมือกันโดยตรง ซึ่งอาจเป็นผลจากการขยายตัวทางการค้าในสมัยราชวงศ์โมริยะราวพุทธศตวรรษที่ 3-6 (Francis, 2002: 31, 38; มุสตี รอดเจริญ, 2559: 16; ผาสุข อินทรารุช, 2542: 91) การแพร่กระจายวิธีการผลิตลูกปัดแก้วจากอินเดียมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นพบร่องรอยการผลิตอยู่หลายพื้นที่โดยเฉพาะในภาคใต้ของประเทศไทย เช่น แหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร แหล่งโบราณคดีควนลูกปัด จังหวัดกระบี่ โดยแหล่งโบราณคดีทั้งสองกำหนดอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 5 หรือ 2,000 ปีมาแล้ว (อมรา ศรีสุชาติ, 2533: 33)

ทางตอนใต้ของเวียดนามในขณะนั้น เมืองโบราณออกแก้วได้มีการรับวัฒนธรรมจากภายนอกอย่างชัดเจนและต่อเนื่อง ดังปรากฏคูน้ำคันดินรอบเมืองอย่างชัดเจน มีการจัดการน้ำ การเบี่ยงน้ำจากพื้นที่น้ำท่วม เป็นส่วนหนึ่งของการชลประทาน มีการแบ่งพื้นที่อาศัยกับพื้นที่เพาะปลูกอย่างชัดเจน คล้ายกับระบบเมืองในอินเดีย อาทิ นาการชุนโกณฑะ (Ray, 2014: 142-143; Manguin, 2004: 300; ดี.จี.อี. ฮอลล์, 2557: 1, 42) ทั้งยังพบหลักฐานประเภทลูกปัดแก้วจำนวนมากในเมืองออกแก้ว ส่วนใหญ่เป็นลูกปัดแก้ว แบบอินโด-แปซิฟิก (Indo-Pacific beads) มีลักษณะสำคัญเป็นสี่เหลี่ยม (Ray, 1994: 95; Miksic, 2017: 163) มีลักษณะเดียวกับลูกปัดจากการขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณปากแม่น้ำโขงซึ่งพบรวมกับการอยู่อาศัยในยุคก่อนประวัติศาสตร์สืบเนื่องถึงสมัยสำริด

ผาสุข อินทรารุสเสนอว่า การรับวัฒนธรรมหรือวิธีการต่าง ๆ จากอนุทวีปนั้นเกิดขึ้นในช่วงเวลาที่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีพัฒนาการทางเทคโนโลยีการผลิตโลหะกรรม ภาชนะดินเผา เครื่องมือขนาดเล็ก เช่น เบ็ดตกปลา รวมถึงมีระบบการค้าภายในที่ซับซ้อนอยู่แล้ว เช่น การกระจายตัวของกลองสำริดแบบด่งเซินที่พบทั่วภูมิภาค หรือการพบเครือข่ายการผลิตและกระจายก้อนแร่ทองแดงในเขตจังหวัดลพบุรี อีกทั้งหลักฐานการฝังศพชี้ให้เห็นถึงระบบการแบ่งชนชั้นทางสังคมหรือสถานะความร่ำรวยของผู้คนในสังคม ตัวอย่างเช่น แหล่งโบราณคดีเขาวงพระจันทร์ จังหวัดลพบุรี ประเทศไทย ผู้คนบางคนมีของอุทิศในหลุมที่ฝังเพื่อยกกว่าผู้อื่น อันแสดงสภาพสังคมที่ซับซ้อนมีการอยู่อาศัยที่หนาแน่น และรู้จักการค้าขายทางไกลแล้ว (Ray, 1994: 94; ผาสุข อินทรารุส, 2542: 87-88)

ชาร์ล ไฮแอม (Charles Higham) เสนอว่า ปัจจัยหนึ่งที่ทำให้สังคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความพร้อมที่จะรับเอาวัฒนธรรมภายนอกมาปรับใช้ เนื่องด้วยตั้งแต่สมัยสำริดประชากรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีลักษณะการเลือกแหล่งที่ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ใกล้แหล่งน้ำ ที่ลุ่มใกล้แหล่งน้ำ หรือน้ำท่วมถึง ซึ่งเหมาะสมแก่การหาอาหาร ทำให้ชุมชนมีความพร้อมไม่อดอยาก และคุ้นเคยกับระบบเครือข่ายทางน้ำเป็นอย่างดี (Higham, 2002: 155-157, 166-167) จึงเป็นการง่ายต่อการรับเอาวัฒนธรรมจากภายนอกมาปรับใช้ หรือมีการแลกเปลี่ยนสินค้ากับโลกภายนอก

ดังเหตุผลและหลักฐานข้างต้น สังเกตได้ว่า การที่หลักฐานมีความหนาแน่นอยู่ในบริเวณเหล่านี้ ชี้ให้เห็นพัฒนาการของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความสัมพันธ์โดยตรงกับการก่อตัวของชุมชน และพัฒนาการความซับซ้อนทางสังคมของชุมชนตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสืบถึง ยุคประวัติศาสตร์ ทั้งนี้เมื่อพิจารณาพร้อมกับประเภทของจารึกพบว่า จารึกหลักธรรมในพุทธศาสนามีปริมาณ ที่มากกว่าจารึกประเภทอื่นในช่วงเดียวกัน คือ 47 หลัก การพบจารึกหลักธรรมที่มากเป็นพิเศษนี้ อาจแสดงให้เห็นถึงรูปแบบการรับพุทธศาสนาของสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในตอนต้น อโรรา โรเซส-ลิม เสนอว่า ชนชั้นสูงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้หยิบยืมความคิดบางอย่างของพุทธศาสนาและศาสนา พราหมณ์มาใช้ในการสร้างความชอบธรรมของตนด้วยระบบสัญลักษณ์ทางศาสนา (Roxas-Lim, 2013: 88) จากการศึกษาข้างต้นกรณีจารึกเย ธมมาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สัมพันธ์กับการทำบุญ มากกว่าการจารึกขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ในการเผยแพร่พระศาสนา หรือความนิยมปักเสาธรรมจักรในเมืองต่าง ๆ ในเขตวัฒนธรรมทวารวดี ที่มีใช้สร้างขึ้นเพื่อเป็นการเผยแพร่หลักธรรมทางศาสนาเท่านั้น แต่เป็นการ แสดงถึงการแพร่อำนาจของวัฒนธรรมทวารวดีที่อาจได้รับอิทธิพลจากเรื่องราวของพระเจ้าอโศกมหาราช ได้เคยกระทำไว้ในอดีต จึงอาจพิจารณาได้ว่า พุทธศาสนาที่เข้าสัมพันธ์กับสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ช่วงต้นยุคประวัติศาสตร์มีบทบาทในฐานะศาสนาหรือความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับการสร้างกุศลเพื่อวัตถุประสงค์ ทางการปกครอง

บทที่ 6

พัฒนาการและบทบาทของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

พุทธศาสนาได้เข้ามามีอิทธิพลอย่างมากในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีในบทก่อนหน้าจะเห็นได้ว่า การมาถึงของพุทธศาสนาและวัฒนธรรมอินเดีย ณ ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้นำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างชัดเจน เกิดการรับตัวอักษรและภาษาจากอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี และภาษาสันสกฤต ปรากฏให้เห็นผ่านหลักฐานประเพณีจารึก และหลักฐานประเภทดังกล่าวยังสะท้อนถึงการรับเอาแนวคิดทางปรัชญาของพุทธศาสนาและระบบความเชื่อชุดใหม่ นำไปสู่การสร้างศิลปกรรมหลากหลายรูปแบบเช่น พระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ ธรรมจักร รวมถึงสถูปและเจดีย์ โดยมีศิลปะสกุลช่างต่าง ๆ จากอินเดียเป็นพื้นฐาน รวมทั้งศิลปะจากเกาะลังกา

สังคมที่พัฒนาขึ้นโดยอิทธิพลของวัฒนธรรมอินเดียนี้ สอดรับกับตำนานโบราณในเอกสารจีนอายุราวพุทธศตวรรษที่ 8 ระบุถึง การกำเนิดขึ้นของอาณาจักรฟูนันเอาไว้มีนัยยะสำคัญว่า พระราชาองค์แรกของอาณาจักรแห่งนี้เป็นพราหมณ์จากอินเดียชื่อ “โกณฑินยะ” ได้เดินทางมายังดินแดนทะเลใต้ตามคำบอกของเทวดาประจำตระกูลซึ่งได้มอบศรให้ในความฝัน ครั้นตอนเช้าโกณฑินยะพบศรวางอยู่ที่โคนต้นไม้ในเทวาลัย จึงได้ลงเรือเดินทางมาถึงอาณาจักรแห่งนี้ก่อนจะได้พบราชินีของฟูนันชื่อว่า “ลิวย่ (Liu-ye)” หรือนางไบมะพร้าวที่ต้องการปล้นสะดมเรือของตน โกณฑินยะจึงแสดงศรทะลุเรือของนาง นางไบมะพร้าวจึงยอมอ่อนน้อมเป็นภรรยาของพราหมณ์หนุ่ม ขณะนั้นนางมิได้สวมสิ่งใด โกณฑินยะจึงพับผ้าเข้าและสวมลงไปบนศีรษะของนาง ก่อนเขาจะขึ้นปกครองประเทศและสืบราชวงศ์ต่อไป (Coedès, 1968: 37-38; หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล, 2549: 12) ข้อความนี้ชี้ให้เห็นถึงการเข้ามาเปลี่ยนแปลงระบบระเบียบทางการปกครองเดิมของดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยมีวัฒนธรรมอินเดียเป็นตัวขับเคลื่อนหรือเรียกได้ว่าเกิดกระบวนการ “การตริวิวัฒน์” ขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

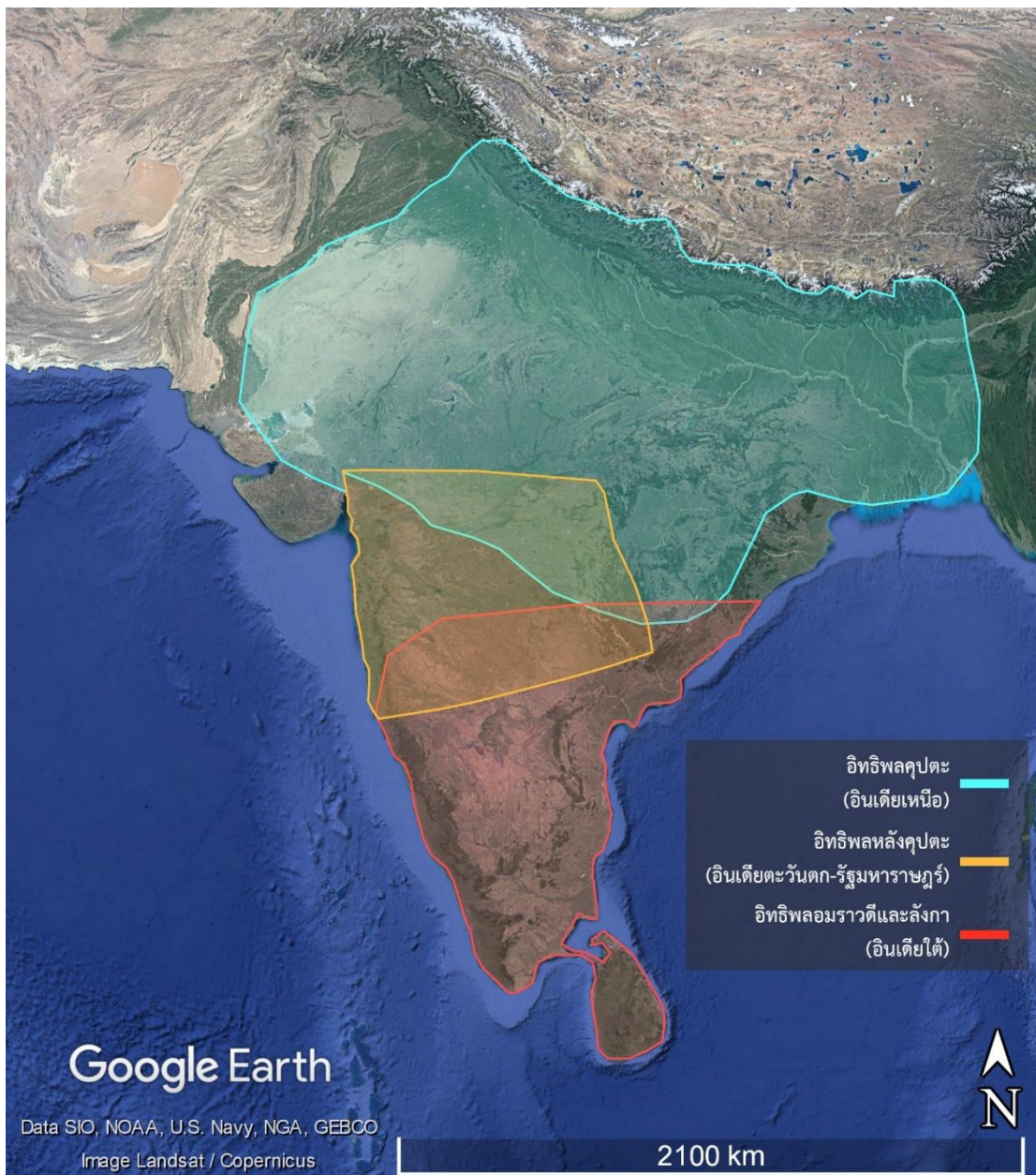
ยอร์ช เซเดส์เชื่อว่า กระบวนการการตริวิวัฒน์เกิดขึ้นจากการเข้ามาติดต่อกับค้าขายของพ่อค้าชาวอินเดีย และพ่อค้าชาวอินเดียมีบทบาทโดยตรงในลักษณะ “ตัวเร่ง” การพัฒนารูปแบบการเมืองการปกครองและแนวคิดทางศาสนาของผู้คนในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ให้ขึ้นมามีลักษณะอย่างรัฐดังปรากฏในตำนานข้างต้นที่สะท้อนถึงกระบวนการที่ผู้นำพื้นเมืองแต่งงานกับชาวอินเดียรับเอาระบบขนขึ้นมาใช้ ตั้งตนเป็นกษัตริย์แบบอินเดีย เชิญพราหมณ์ชาวอินเดียเป็นที่ปรึกษา เกิดการจัดบันทึกด้วยตัวอักษรแบบอินเดียโดยเฉพาะตัวอักษรปัลลวะจากอินเดียภาคใต้ มีการรับเอาศิลปะจากที่ต่าง ๆ ทั้งอินเดียเหนือและใต้มาใช้ให้เข้ากับรสนิยมตามท้องถิ่นนั้น ๆ (Coedès, 1962: 21-27, 33-35; หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล, 2549: 5-10)

ยอร์ช เซเดส์ และหิมาณศุ พี. ราย เสนอว่า การเจริญขึ้นของพุทธศาสนามีผลโดยตรงต่อการออกเดินทางค้าขายข้ามคาบสมุทรของชาวอินเดีย อันเป็นพื้นฐานให้เกิดกระบวนการตวิวัฒน์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพราะระบบการปกครองสงฆ์มีขนาดใหญ่มากขึ้น เมื่อสังฆะมีขนาดใหญ่โตขึ้นจึงเรียกร้องการอุปถัมภ์มากยิ่งขึ้น สิ่งนี้เป็นสิ่งที่กระตุ้นให้มีการออกเดินทางเพื่อตามหาสิ่งของต่าง ๆ เช่น มาลย์จากดอกไม้ชนิดดี น้ำมันไม้หอม เพื่อมาถวายแก่สังฆะที่เหล่าพ่อค้านับถือ (Coedès, 1968: 19-27; Ray, 1994: 126-127) พุทธศาสนาจึงเป็นส่วนประกอบสำคัญของรากฐานและการก่อตัวของวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระดับที่ซับซ้อนขึ้น

6.1 ที่มาและพัฒนาการของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

จากหลักฐานที่ทำการศึกษาในข้างต้น พบร่องรอยพุทธศาสนาเก่าที่สุดที่บูจิง วัลเลย์ ประเทศมาเลเซีย มีการขุดพบอาคารทรงกลม กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 6-7 แต่ยังไม่ทราบอิทธิพลทางรูปแบบศิลปะและหน้าที่ใช้งานที่แน่ชัด นักโบราณคดีผู้ขุดค้นเชื่อว่าเป็นอาคารที่ใช้สำหรับประกอบพิธีกรรมทางพุทธศาสนา เนื่องจากพบจารึกที่สลักคาถาทางพุทธศาสนาในบริเวณอาคาร แต่จารึกดังกล่าวมีอายุที่ต่างจากค่าอายุของตัวอาคารมาก จึงยังไม่มีข้อสรุปที่ชัดเจน ทั้งอาคารดังกล่าวยังมีอายุที่โดดไปกว่าหลักฐานเนื่องในพุทธศาสนาอื่น ๆ ที่มีอายุเฉลี่ยไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 9-10

ทั้งนี้หลักฐานโดยภาพรวมสามารถจำแนกอิทธิพลของอินเดียที่ปรากฏอยู่บนหลักฐานออกได้เป็น 3 ที่มาหลัก คือ 1) **อินเดียภาคใต้** ในพื้นที่ของรัฐอันธรประเทศ ภายใต้อิทธิพลศิลปะอมราวดีและลังกา 2) **อินเดียภาคเหนือ** มีพื้นที่ครอบคลุมรัฐอุตตรประเทศ รัฐมธยประเทศ ภายใต้อิทธิพลศิลปะคุปตะ และ 3) **อินเดียภาคตะวันตก** ในเขตที่ราบสูงเดคข่านและรัฐมหาราษฏร์ ภายใต้อิทธิพลศิลปะหลังคุปตะ (แผนที่ที่ 28)

แผนที่ที่ 28 เขตอิทธิพลศิลปะอมราวตี คุปตะ และหลังคุปตะ
(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

หลักฐานเนื่องในพุทธศาสนาที่สัมพันธ์กับอิทธิพลทั้ง 3 ข้างต้น จากการศึกษาพบว่า มีอายุระหว่าง ราวพุทธศตวรรษที่ 10-13 แบ่งออกได้เป็น 3 ช่วงเวลาตามรูปแบบศิลปะที่มีอิทธิพลกับหลักฐานชิ้นนั้น ๆ

ช่วงที่ 1) อิทธิพลศิลปะอมราวตี อายุของหลักฐานเฉลี่ยอยู่ที่ปลายพุทธศตวรรษที่ 10 ถึงพุทธศตวรรษที่ 11

ช่วงที่ 2) อิทธิพลศิลปะคุปตะ อายุเฉลี่ยอยู่ที่ปลายพุทธศตวรรษที่ 11 ถึงพุทธศตวรรษที่ 12

ช่วงที่ 3) อิทธิพลศิลปะหลังคุปตะ อายุเฉลี่ยอยู่ที่พุทธศตวรรษที่ 12-13

เมื่อพิจารณาถึงความสำคัญของพื้นที่อินเดียภาคเหนือ อินเดียตะวันตก และอินเดียภาคใต้ ต่อพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พบว่า ล้วนแล้วแต่เป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญในฐานะ ศูนย์กลางทางพุทธศาสนาของนิกายต่าง ๆ (แผนที่ที่ 1) สะท้อนว่า เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับพุทธศาสนา จากหลายส่วนของอนุทวีปและหลายช่วงเวลา อาจส่งผลให้เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับพุทธศาสนา มาจากหลายสำนักคิด

ทั้งนี้ยังสะท้อนว่า การเริ่มปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีเนื่องในพุทธศาสนาอย่างชัดเจนนั้น ช่วงเวลาสำคัญที่เริ่มเกิดการเปลี่ยนแปลงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากการศึกษาครั้งนี้พบว่า ระยะเวลาดังกล่าวคือ ราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 ที่สังคมในอุษาคเนย์กำลังเริ่มก่อตัวขึ้นเป็นรัฐโดยมี พุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์เป็นตัวผลักดัน (Murphy, 2016: 390-392)

6.1.1 พุทธศาสนาจากอินเดียสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ผาสุข อินทรารุสเสนอว่า ที่มาของพุทธศาสนาจากอินเดียสามารถแบ่งออกได้เป็น 1) อิทธิพลจากกลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคทาวรีในทางทิศใต้ 2) อิทธิพลจากอินเดียเหนือ 3) อิทธิพล จากอินเดียตะวันตก 4) อิทธิพลจากอินเดียภาคกลางและที่ราบสูงเดคข่าน และ 5) อิทธิพลจาก อินเดียตะวันออกเฉียงเหนือ ผาสุขได้อธิบายไว้ดังนี้

1) อิทธิพลจากกลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคทาวรีในทางทิศใต้ ปรากฏหลักฐานสำคัญ ประกอบด้วย การสร้างพระพุทธรูปนาคปรก ความนิยมในการสร้างมหาสถูปขนาดใหญ่ รวมทั้งการใช้ ธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธรเจ้า

2) อิทธิพลจากอินเดียเหนือ เห็นได้จากร่องรอยอิทธิพลศิลปะคุปตะ การสร้างสถูปจำลอง ขนาดเล็ก รวมถึงการบรรจุจารึกคาถาสคัญทางพุทธศาสนาไว้ภายในสถูปจำลองเหล่านั้น และที่สำคัญ คือ ความนิยมในคาถา ยมมา ซึ่งผู้คนในอินเดียเหนือนั้นนับถือกันว่า เป็นหัวใจของพุทธศาสนา มีความศักดิ์สิทธิ์เทียบเท่าพระบรมสารีริกธาตุ

3) อิทธิพลจากอินเดียตะวันตก เห็นได้จากสลูบที่สร้างบนฐานสี่เหลี่ยม 2 ชั้น เช่น จันทิบาลังโดกัน เกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย

4) อิทธิพลจากอินเดียภาคกลางและที่ราบสูงเดคข่าน ปรากฏร่องรอยสำคัญคือ ความนิยมสร้างพระพุทธรูปขนาดใหญ่ในอิริยาบถนั่งห้อยพระบาท เห็นได้จากพระพุทธรูปตามซุ้มหน้าสลูบในถ้ำอชันดา หรือภาพสลักเล่าเรื่องพุทธประวัติตอนปฐมเทศนาจากถ้ำการ์ลีและถ้ำกันเหรี ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติตอนปฐมเทศนาจากถ้ำทั้งสองยังมีความคล้ายคลึงกับพระพิมพ์ที่พบกระจายอยู่ทั่วไปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อีกด้วย

5) อิทธิพลจากอินเดียตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นพุทธศาสนาในสกุลวัชรยาน-ตันตระ มีหลักฐานสำคัญได้แก่ พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี อันสะท้อนอิทธิพลตันตระผ่านการเหยียบย่ำสัตว์พาหนะของเทพเจ้าฮินดู (ผาสุข อินทรารูธ, 2542: 155-168)

หลักฐานที่ได้จากการศึกษาในครั้งนี้อยู่สอดคล้องกับความเห็นของผาสุขข้างต้นอย่างยิ่ง แต่หากพิจารณาอิทธิพลในส่วนอินเดียได้เพิ่มเติมจะพบว่า อิทธิพลจากลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคทาวรีที่ผาสุขระบุหรืออินเดียภาคใต้ ภายใต้อิทธิพลศิลปะอมราวตีในพื้นที่ของรัฐอานธรประเทศ ซึ่งผู้ศึกษาเลือกใช้อธิบายนั้น มีเมืองสำคัญ 2 เมืองได้แก่ เมืองอมราวตีและเมืองนาการชุนโกณฑะ เมืองทั้งสองได้รับการขนานนามว่าเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาในทางใต้ของอินเดีย เจริญขึ้นอย่างมากในราวพุทธศตวรรษที่ 7 ภายใต้การอุปถัมภ์ของราชวงศ์ศาคตวาหนะและราชวงศ์อิกษวากู ความเจริญนี้ทำให้ดินแดนทั้งสองอุดมไปด้วยปราสาททางพุทธศาสนาและพราหมณ์อาจารย์ผู้เชี่ยวชาญพระเวทจากหลายพื้นที่ของอินเดีย มารวมตัวกันศึกษาปรัชญาทางศาสนาและประกอบพิธีกรรมถวายกษัตริย์ผู้อุปถัมภ์ (Ray, 2014: 142-143)

จารึกจากเมืองนาการชุนโกณฑะกล่าวว่า ณ เมืองแห่งนี้สงฆ์จากหลายสำนักและนิกายอาศัยอยู่ร่วมกัน บางวิหารตั้งชื่อตามนิกายที่สงฆ์ผู้นั้นอาศัยสังกัดอยู่ เช่น มหิศาสกวิหาระ โลโกตตรายวิหาระ บางวิหารตั้งชื่อตามสถานที่ที่เหล่าสงฆ์จากมา เช่น สิงหาลวิหาร ข้อมูลจากจารึกยังกล่าวต่ออีกว่า เมืองแห่งนี้มีสงฆ์จากลังกามาพำนักมากกว่า 10,000 รูป ร่วมกันกับสงฆ์จากกาญจิปุรัม (ทมิฬนาฑู) สงฆ์จากกัษมีระ (แคชเมียร์) สงฆ์จากคันธาระ รวมทั้งสงฆ์จากกลิงคะ (โอริสสา) (ผาสุข อินทรารูธ, 2542: 157-158; Ray, 2014: 143) แสดงให้เห็นว่า เมืองแห่งนี้เป็นศูนย์กลางสำคัญของพุทธศาสนา และยังชี้ให้เห็นอีกว่า สงฆ์จากสถานที่ต่าง ๆ รวมทั้งสงฆ์จากต่างนิกายสามารถอาศัยอยู่ร่วมกันในพื้นที่หนึ่งได้ รูเพิร์ต เอ็ม. แอล. เกทิน (Rupert M.L. Gethin) กล่าวว่า นอกจากนาการชุนโกณฑะจะเป็นสถานที่ที่สงฆ์จากที่ต่าง ๆ มารวมตัวกันแล้ว ยังเป็นศูนย์กลางสำคัญที่กระจายพระสงฆ์ออกไปเทศนาธรรมยังสถานที่ต่าง ๆ ทั่วทั้งอนุทวีป (Gethin, 2012: 35-36)

ผู้ศึกษาจึงมีความเห็นว่า เป็นไปได้หรือไม่ว่าพระพุทธศาสนาจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาจมีที่มาจากเมืองนาการชุนโกณฑะซึ่งเป็นศูนย์รวมสงฆ์จากหลากหลายที่มา เป็นต้นว่า สงฆ์จากคันธาระ (คุณวรมัน ?) อาจเดินทางมาพำนักที่นาการชุนโกณฑะก่อนจะเดินทางต่อมายังอุษาคเนย์ หลักฐานที่สนับสนุนข้อคิดเห็นดังกล่าวคือ จากการขุดค้นทางโบราณคดี ณ แหล่งโบราณคดีคลองท่อม จังหวัดกระบี่ พบเหรียญรูปเรือมีเสากระโดงคู่ซึ่งเป็นเหรียญในสมัยราชวงศ์ศาตวาหนะ เมืองนครปฐมโบราณก็พบตราประทับดินเผารูปเรือมีเสากระโดงคู่ในลักษณะเดียวกันด้วย ตราประทับรูปเรือมีเสากระโดงคู่นี้ เป็นสัญลักษณ์สำคัญทางการค้าของราชวงศ์ศาตวาหนะ ซึ่งแพร่หลายอยู่รอบอ่าวเบงกอล รวมถึงเมืองนาการชุนโกณฑะ (Murthy, 1977: 3) ความสำคัญคือ การพบเหรียญของราชวงศ์ศาตวาหนะซึ่งเป็นราชวงศ์หนึ่งที่ทำให้การสนับสนุนและอุปถัมภ์กลุ่มสงฆ์หลายกลุ่มทั้งที่นาการชุนโกณฑะ แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาจแพร่หลายจากเมืองนาการชุนโกณฑะพร้อมกับการเข้ามาค้าขายของพ่อค้าในช่วงเวลาของราชวงศ์ศาตวาหนะ

ทั้งนี้ราชวงศ์ศาตวาหนะยังมีอิทธิพลครอบคลุมถึงพื้นที่รัฐมหาราษฎร์ ฝั่งตะวันตกของที่ราบสูงเดคข่าน (Sinopoli, 2001: 163) โดยเป็นผู้ให้การสนับสนุนหลักในการสร้างพระพุทธศาสนาในอ่าวที่ถ้ำอชันดา รวมถึงถ้ำอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงเช่น ถ้ำการ์ลี ถ้ำกันเหรี ถ้ำทาร์บาร์ ซึ่งในเขตบริเวณดังกล่าวนั้นผาสุข อินทราวุธ ได้เสนอว่าเป็นต้นทางหนึ่งของพระพุทธศาสนาที่อุษาคเนย์ได้รับอิทธิพล ฉะนั้นการพบพระพุทธรูปอิทธิพลศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ และพระพิมพ์ที่มีลักษณะคล้ายกับภาพสลักเล่าเรื่องพุทธประวัติตอนปฐมเทศนาจากถ้ำการ์ลีและถ้ำกันเหรีในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาจเป็นอิทธิพลมาจากการค้าข้ามคาบสมุทรของราชวงศ์ศาตวาหนะก็เป็นได้

อีกอิทธิพลหนึ่งซึ่งอาจไม่ได้ปรากฏร่องรอยจากศิลปกรรมชัดเจนมากนัก แต่อาจส่งอิทธิพลด้านพุทธศาสนาต่อเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แต่ไม่ปรากฏในข้อเสนอของผาสุข อินทราวุธ คือ พื้นที่รัฐทมิฬนาฑู ผู้ศึกษาเห็นว่ามีความสำคัญอย่างมากต่อพุทธศาสนาในอุษาคเนย์ เนื่องด้วยจารึกเมืองนาการชุนโกณฑะบรรยายถึงการเคลื่อนตัวของนิกายสรวีระจากอินเดียตะวันตกลงมายังภาคใต้ของอินเดีย มีศูนย์กลางสำคัญในบริเวณเมืองกาญจิปุรัม เมืองหลวงของรัฐทมิฬนาฑูในปัจจุบัน พระภิกษุเสวียนจั่งระบุไว้ในบันทึกว่า ในระหว่างที่ท่านได้เดินทางมาถึงตรงกับรัชกาลของพระเจ้านรสิงหวรมันที่ 1 มามัลละ ณ เมืองแห่งนี้มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ตามวิหารมากกว่า 100 แห่ง มีวัดในพุทธศาสนามากกว่า 8 วัด (Kulke and Rothermund, 2004: 121-122) สะท้อนให้เห็นว่า เขตรัฐทมิฬนาฑูเป็นพื้นที่ที่พุทธศาสนาเจริญอยู่ไม่น้อย

หลักฐานที่ชื่อว่า พื้นที่รัฐทมิฬนาฑูมีบทบาทสำคัญต่ออุษาคเนย์ ประกอบด้วย จารึกบนหิน
 ล่องเครื่องมือช่าง ภาษาทมิฬ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 8 จากแหล่งโบราณคดีคลองท่อม จารึกอักษร
 ทมิฬ-พราหมีบนชิ้นส่วนภาชนะดินเผา จากแหล่งโบราณคดีภูเขาทอง จังหวัดระนอง อายุราว
 พุทธศตวรรษที่ 8 (ภาพที่ 129-130) (อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 84, 88) หรือจารึกเขาพระนารายณ์
 เมืองตะกั่วป่า ตัวอักษรปัลลวะ ภาษาทมิฬ มีอายุหลังกว่าคือ ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ได้อ้างถึง
 ชุมชนชาวทมิฬซึ่งอาศัยอยู่บริเวณนั้นได้ชุดสระน้ำชื่อ ศรีอวนินารณัม (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล,
 2549: 44) นอกจากจารึกดังกล่าวแล้ว ตัวอักษรที่ปรากฏบนจารึกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็น
 ตัวอักษรปัลลวะเกือบทั้งหมด (ตารางที่ 5) แสดงให้เห็นถึงบทบาทที่เข้มข้นของราชวงศ์ปัลลวะและ
 พื้นที่อินเดียใต้ในเขตรัฐทมิฬนาฑู

ภาพที่ 129 จารึกภาษาทมิฬบนหินล่องเครื่องมือช่าง จากแหล่งโบราณคดีคลองท่อม จังหวัดกระบี่ (ซ้าย)

ภาพที่ 130 จารึกอักษรทมิฬ-พราหมีบนชิ้นส่วนภาชนะดินเผา จากแหล่งโบราณคดีภูเขาทอง
 จังหวัดระนอง (ขวา)

อนึ่ง ราชวงศ์ปัลลวะขึ้นมาใช้อำนาจในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 10 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 11
 หลังการเสื่อมอำนาจของราชวงศ์ศาคตวาหนะ มีอำนาจครอบคลุมพื้นที่รัฐทมิฬนาฑูทั้งหมดในรัชกาลของ
 พระเจ้ามเหศวรมันที่ 1 มีฐานพระราชอำนาจอยู่ที่เมืองกาญจิปุรัม ต่อมาพระเจ้านรสิงหรวรมันที่ 1
 มาฆัลละ ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 12 ในรัชกาลของพระองค์ได้มีการสร้างเมืองท่าสำคัญอย่างมาฆัลลปุรัม
 หรือมหาบาลีปุรัม (Mamallapuram / Mahabalipuram) ขึ้น เพื่อเป็นศูนย์กลางทางการค้าข้ามคาบสมุทร
 ในเขตอ่าวเบงกอล (Aiyangar and Nilakanta Sastri, 1960: 314; Sivaramamurti, 2004: 3-6;
 Sundares, Sila, and Vora, 2004: 1237)

นอกจากตัวอักษรที่ปรากฏบนจารึกต่าง ๆ แล้ว หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลปัลลวะอีกกลุ่มหนึ่ง คือ ประติมากรรมพระโพธิสัตว์กลุ่มประทับยืน ครองผ้านุ่งยาวกรอมเท้า (ภาพที่ 67) รูปแบบเช่นนี้ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลทรงวินิจฉัยว่า รูปแบบการครองผ้านุ่งยาวกรอมเท้ามีผ้าคาดตรงอยู่บริเวณด้านหน้าเป็นอิทธิพลศิลปะปัลลวะ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2550: 68-69) รูปแบบดังกล่าวนี้เป็นลักษณะที่นิยมมากที่สุดในงานพระโพธิสัตว์ทั้งหมดที่ทำการศึกษาในครั้งนี้

อีกสิ่งหนึ่งซึ่งแสดงความใกล้ชิดกันมากระหว่างราชวงศ์ปัลลวะกับอุษาคเนย์ คือ ตำนานต้นราชวงศ์ปัลลวะนั้น คล้ายกับตำนานปฐมวงศ์แห่งราชวงศ์พุนันอย่างมาก กล่าวคือ ราชวงศ์ปัลลวะเชื่อว่าต้นวงศ์เป็นเชื้อสายของอัสวธูมา พราหมณ์นักรบบุตรชายของโศภณาจารย์แห่งมหาภารตะกับนางนาค (Sircar, 1970: 275-276) คล้ายกับตำนานการแต่งงานระหว่างโกณฑินยะพราหมณ์กับนางลิเว่ และการแต่งงานระหว่างนางนาคโสมากับโกณฑินยะพราหมณ์ผู้รับหอกมาจากอัสวธูมาของอาณาจักรพุนันเป็นอย่างยิ่ง

ทั้งนี้ เอส. เค. ไอยันการ์ (S. K. Aiyangar) และ เค. เอ. นิลกันทะ ศาสตรี (K. A. Nilakanta Sastri) เสนอว่า ราชวงศ์ปัลลวะก่อนจะประกาศแยกตัวออกจากอำนาจของราชวงศ์ศาคทวาหนะนั้น เคยเป็นรัฐที่อยู่ภายใต้การดูแลของราชวงศ์ศาคทวาหนะในลักษณะสหพันธรัฐ และยังมีความเชื่อมโยงกับราชวงศ์อิกชวาคุ (Aiyangar and Nilakanta Sastri, 1960: 314-316) สอดคล้องกับการพบจารึกที่เมืองนาครชุนโกณฑะที่อ้างถึงพระสงฆ์จากกาญจิปุรัมได้เดินทางไปพำนักเพื่อศึกษารธรรม ณ เมืองนาครชุนโกณฑะ ร่วมกับพระสงฆ์จากลังกาและอื่น ๆ ในส่วนนี้สะท้อนถึงโครงข่ายที่เชื่อมโยงกันระหว่างพื้นที่อินเดียภาคใต้ในเขตอานธรประเทศ-ทมิฬนาฑู ซึ่งส่งผลต่อมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยตรง ทั้งนี้จากความเหมือนของตำนานดั้งเดิมของปัลลวะและพุนัน ประกอบกับหลักฐานที่แสดงอิทธิพลราชวงศ์ปัลลวะทั้งในด้านศิลปกรรมและด้านตัวอักษร ผู้ศึกษาจึงขอเสนอต่อยอดจากข้อเสนอเดิมของผาสุขว่า ดินแดนทมิฬเป็นพื้นที่สำคัญหนึ่งด้านพุทธศาสนา โดยเฉพาะนิกายเถรวาทซึ่งอาจส่งผลโดยตรงต่อร่องรอยพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ในประวัติของอาณาจักรพุนันซึ่งปรากฏในจดหมายเหตุจีนราชวงศ์เหลียงและราชวงศ์จิ้นระบุว่า “ครั้นพุทธศักราช 900 อาณาจักรพุนันถูกปกครองภายใต้ชนชาติอื่น (ชาวเถียนจู) ในต้นปีนั้น เถียนจูจันถัน (Tien Chu Chan-Tan) กษัตริย์แห่งพุนันได้ทรงส่งช่างฝึกแล้วไปเป็นเครื่องบรรณาการ” จดหมายเหตุราชวงศ์เหลียงกล่าวต่อว่า “หลังเถียนจูจันถันสิ้นพระชนม์ พระเจ้าเจียวเจชู่ (Chiao Chen-ju) ขึ้นครองราชย์ กษัตริย์ผู้นี้เป็นคนอินเดียซึ่งประชาชนชาวพุนันเลือกให้ปกครองประเทศ จึงใช้วิถีชีวิตแบบอินเดีย” (Coedès, 1968: 46) จากข้อมูลส่วนนี้นับว่าสำคัญ โดยเฉพาะคำว่า “เถียนจู” นี้มีนัยยะสำคัญยิ่ง กล่าวคือ

เซเดส์อธิบายว่า คำว่า “เถียนจู” เป็นคำเรียกชาวอินเดียโดยชาวจีน “เถียนจูจันถัน” จึงควรแปลว่า “จันถันชาวอินเดีย” ส่วนคำว่า “จันถัน” คือ “จันตัน (Chandan)” เป็นตำแหน่งของพวกยูยจิ หรืออินเดีย-ซีเถียน เถียนจูจันถันจึงควรเป็นเชื้อสายราชวงศ์กุษาณะจากอินเดีย (Coedès, 1968: 46)

อีกทั้งระหว่างรัชสมัยของพระเจ้าฟันจัน ราวพุทธศตวรรษที่ 10 พระองค์ได้ทรงมีปฏิสัมพันธ์ทางการทูตด้วยราชวงศ์มรุธะ แห่งลุ่มแม่น้ำคงคา ราชวงศ์ดังกล่าวนี้เกี่ยวข้องกับพวกยูยจิอย่างใกล้ชิด เพราะราชวงศ์กุษาณะเคยครองพื้นที่ลุ่มแม่น้ำคงคาก่อนปีพุทธศักราช 900 แต่เมื่อพระเจ้าสมุทระคุปตะครองราชย์ ทรงยึดลุ่มแม่น้ำคงคาทั้งหมดคืนจากพวกกุษาณะ (Coedès, 1968: 41)

ราชวงศ์กุษาณะ หรือพวกศกะ-ซีเถียนได้รุกรานอินเดียราวพุทธศตวรรษที่ 5-6 มีอำนาจครอบคลุมพื้นที่ตั้งแต่ลุ่มแม่น้ำสินธุ พื้นที่ตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย พื้นที่ของรัฐอุตตรประเทศ และตอนเหนือของลุ่มแม่น้ำคงคา มีเมืองหลวงสำคัญถึง 2 เมือง ได้แก่ ปุรุชปุระ (เปชวาร์) และเมืองมธูร่า ก่อนจะเริ่มเสื่อมอำนาจและล่มสลายลงราวปลายพุทธศตวรรษที่ 8 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 9 จากการถูกรุกรานโดยชาวเปอร์เซียและราชวงศ์เล็กอื่น ๆ ในเขตลุ่มแม่น้ำคงคาตอนล่าง (Chakrabarti and Lal, 2014: 50-51; Basham, 1977: 62)

ราชวงศ์กุษาณะโดยเฉพาะในรัชกาลของพระเจ้ากนิษกะให้ความสำคัญอุปถัมภ์พุทธศาสนาเป็นอย่างดี นับได้ว่าเป็นยุคสมัยที่พุทธศาสนาเจริญอย่างมากอีกครั้งหนึ่งหลังรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ในส่วนนี้ทำให้เมืองในเขตคันธาระ-ปุรุชปุระและมธูร่ากลายเป็นศูนย์กลางสำคัญของพุทธศาสนา ในอินเดียภาคเหนือ ควบคู่ไปกับเมืองอมราวตี-นาคารชุนโกณฑะในภาคใต้ซึ่งกล่าวถึงแล้ว เหตุการณ์ส่วนนี้สอดคล้องกับการบันทึกเรื่องการเดินทางของภิกษุคุณวรมัน อดีตเจ้าชายเชื้อสายแคชเมียร์ ผู้นำพุทธศาสนานิกายมุลสรวาสตีวาทยาเผยแผ่ยังเกาะชวา พร้อมทั้งแปลคัมภีร์ในนิกายธรรมคุปตะ ในราวพุทธศตวรรษที่ 10 (Majumdar, 1986: 141) การเดินทางของคุณวรมัน การมีภิกษุตรียเชื้อสายอินเดีย-ซีเถียนปกครองฟูนัน รวมทั้งการส่งราชทูตไปเจริญสัมพันธ์ทางไมตรีกับอาณาจักรในอินเดียที่สัมพันธ์กับราชวงศ์กุษาณะนั้น ทำให้เป็นที่น่าเชื่อว่า ราชวงศ์กุษาณะอาจมีบทบาทสำคัญต่อการเติบโตของพุทธศาสนาและรัฐบาลแบบอินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

หลักฐานที่สนับสนุนข้อสันนิษฐานดังกล่าว คือ การพบภาชนะมีปุมแหลมตรงกลาง พบกระจายทั่วไปตั้งแต่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของปากีสถานถึงรัฐอัสสัมในทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย รวมไปถึงเกาะลังกา ภาชนะสำริดประดับด้วยรูปตัวกริฟฟินเป็นที่นิยมแพร่หลายอยู่ในบริเวณตอนเหนือของอินเดียช่วงพุทธศตวรรษที่ 3-6 รวมทั้งฝังอาคารของโบราณสถาน KKG14 จากเมืองไบร์ถาโน ที่มีความใกล้เคียงกับผังสถาปัตยกรรมที่เมืองโมห์รา โมราฐุ ใกล้กับเมืองตักศิลา ซึ่งมีอายุร่วมสมัยกัน แต่การสรุปว่าสิ่งเหล่านี้มาจากดินแดนแถบนั้นโดยตรงหรือไม่ก็ยังคงเป็นสิ่งที่ต้องระมัดระวัง เพราะวัตถุเหล่านี้โดยเฉพาะกลุ่มภาชนะมีปุมแหลมตรงกลาง หรือภาชนะสำริดประดับด้วยรูปตัวกริฟฟินนั้นมีขนาดเล็ก มีเส้นผ่านศูนย์กลางราว 10-20 เซนติเมตรเท่านั้น (Glover and Jahan, 2014: 92) ทำให้สามารถพกพาได้ง่าย จากการศึกษาของนักวิชาการหลายท่านชี้ว่า ภาชนะดังกล่าวกระจายตัวทั่วทั้งอนุทวีปและเอเชียกลาง ตั้งแต่อิหร่าน อัฟกานิสถาน ปากีสถาน กระทั่งถึงอินเดียใต้ สอดคล้องกับภาชนะมีปุมแหลมตรงกลาง พบกระจายตัวตั้งแต่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของปากีสถาน จนถึงเกาะลังกาด้วย (Glover and Jahan, 2014: 93; Silapanth, 2018: 143-148) การกระจายตัวเช่นนี้สะท้อนว่า ภาชนะกลุ่มนี้อาจมีแหล่งผลิตในอินเดียภาคเหนือ แต่ก็ถูกใช้ทั่วไปทั้งอนุทวีปจึงอาจมีที่มาจากหลากหลายพื้นที่ของอินเดีย รวมถึงข้อมูลที่ได้จากจารึกเมืองนาคารชุนโกณฑะระบุว่า มีกลุ่มสงฆ์ชาวแคชเมียร์หรือกษัตริย์มาพำนักศึกษาพระธรรมอยู่ ณ เมืองแห่งนี้ด้วย จึงเป็นที่ชวนให้คิดว่า โบราณวัตถุเหล่านี้หรือการเดินทางออกของภิกษุคุณวรมันผู้มีเชื้อสายแคชเมียร์นั้น อาจมีจุดเริ่มต้นจากเมืองนาคารชุนโกณฑะทางภาคใต้ได้หรือไม่

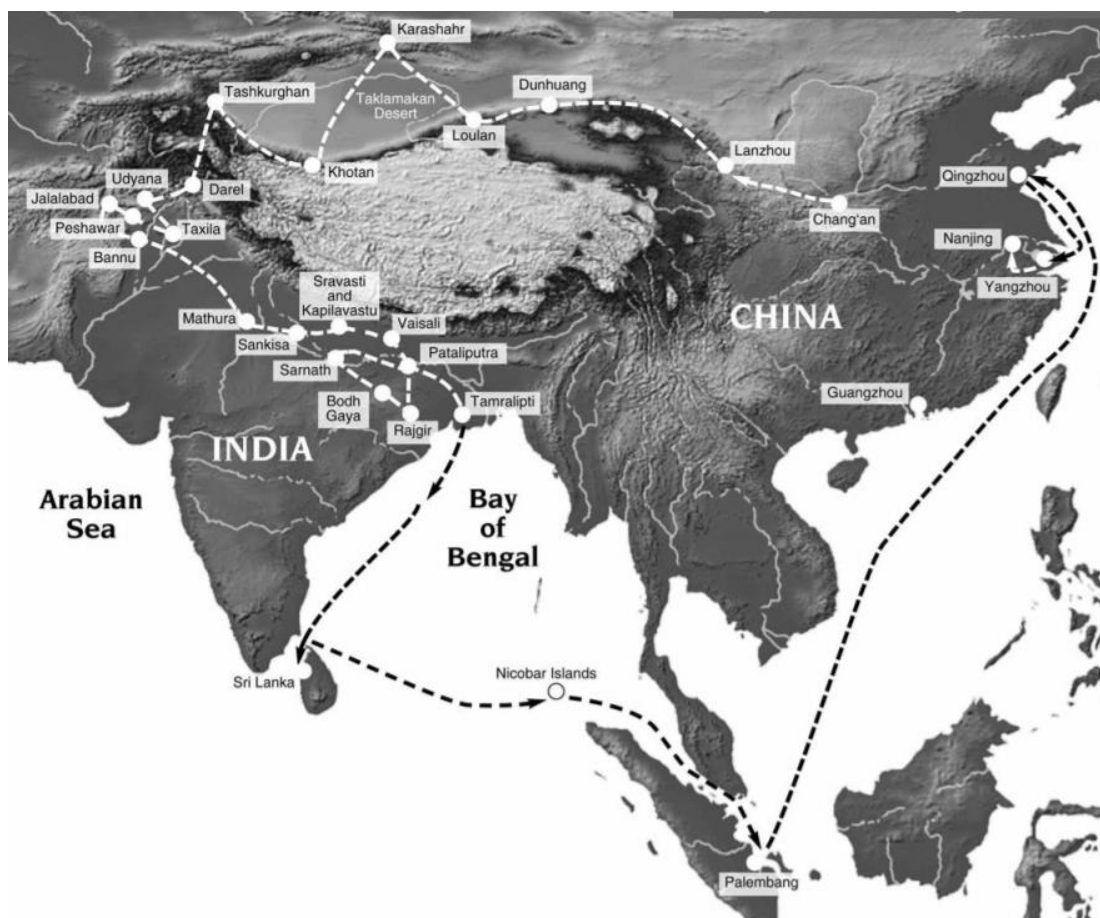
ผู้ศึกษาจึงมีความเห็นว่า มีความเป็นไปได้สูงที่พุทธศาสนาอาจเดินทางออกนอกอนุทวีปจากทั้งสองพื้นที่ คือ 1) เมืองนาคารชุนโกณฑะ ศูนย์กลางใหญ่ทางภาคใต้ที่กระจายอิทธิพลทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะพุทธศาสนาออกจากอนุทวีปมาสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และ 2) มีการเดินทางโดยตรงจากพื้นที่อินเดียเหนือ เพราะการที่พุนั้นสามารถส่งทูตไปยังดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำคงคาได้นั้น แสดงว่าการเดินเรือทั้งจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไปอินเดียและอินเดียมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น มีศักยภาพ รวมทั้งบันทึกของพระภิกษุฝ่าเสียนระบุว่า หลังจากการเดินทางจาริกทั่วทั้งพุทธภูมิแล้ว ท่านเดินทางมายังเกาะชวาในราวพุทธศตวรรษที่ 10 ด้วยเรือสินค้าของนายเรือชาวอินเดีย โดยขึ้นท่าที่ปากแม่น้ำคงคา บริเวณเมืองตัมราลิปติ (Tamralipti) ภาคตะวันออกเฉียงของอินเดียปัจจุบัน ซึ่งเป็นเขตติดต่อกับภูมิภาคอินเดียภาคเหนือ

6.1.2 อิทธิพลพุทธศาสนาจากเกาะลังกา

การศึกษาครั้งนี้พบร่องรอยของหลักฐานที่มีอิทธิพลจากศรีลังกา ทั้งเนื้อหาในจารึกและอิทธิพลทางศิลปะ อันสะท้อนถึงบทบาทของเกาะลังกาที่มีต่อเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากบันทึกของพระภิกษุฝูฝ่าเสียนระบุว่า ก่อนจะเดินทางกลับจีน ท่านได้แวะพักที่เกาะศรีลังกาก่อน พร้อมบรรยายว่า ณ ที่นั่นมีวิหาร เรียกว่า โม-โฮ-พิ-โฮ-โล (Mo-Ho-Pi-Ho-Lo) หรือวัดมหาวิหาร มีสงฆ์จำพรรษากว่า 1,000 รูปในวัดแห่งนี้ (Fa-hsien, 1877: 101) (แผนที่ที่ 29) สอดคล้องกับหลักฐานที่ชี้ว่า ศรีลังกาเป็นดินแดนหนึ่งที่มีการติดต่อกับอินเดียอย่างต่อเนื่องและมีหลักฐานหลายชิ้นที่สัมพันธ์กับอินเดียภาคเหนือ

เจ. เอ็ม. สุธรรมาวดี (J.M. Sudharmawathe) อธิบายว่า ศรีลังกาในอดีตมีบทบาทเป็นเมืองท่าพักสินค้าในพื้นที่ มีเมืองท่าสำคัญเช่น เมืองโกกานนะ (Gokanna) ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของเกาะ พบหลักฐานจากต่างถิ่นโดยเฉพาะอินเดียตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 1 ต่อเนื่องถึงพุทธศตวรรษที่ 12 พบหลักฐานทั้งจากดินแดนตะวันตกและตะวันออก สุธรรมาวดีกล่าวต่อว่า เมืองท่าแห่งนี้มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อการค้าในฝั่งตะวันออกของอ่าวเบงกอลและเส้นทางสายไหมทางทะเลระดับมหภาค ในลักษณะเดียวกันเมืองท่าในศรีลังกาอีกหลายเมือง เช่น เมืองกิรินดา (Kirinda) ทางใต้ เมืองมันไต (Mantai) ทางเหนือ มีการอยู่อาศัยและพบหลักฐานต่างชาติตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 2 ต่อเนื่องถึงราวพุทธศตวรรษที่ 18 เมื่อเข้าสู่ช่วงมหานครอนุราชปุระ เมืองท่าเหล่านี้ได้จัดส่งสินค้าจากภายนอกเข้าสู่เมืองอนุราชปุระซึ่งเป็นเมืองภายในไม่ติดทะเล (Sudharmawathe, 2017: 193; Ray, 2016: 313)

แผนที่ที่ 29 แผนที่การเดินทางของพระภิกษุฝ่าเสียนจากอินเดียผ่านเกาะลังกากลับสู่ประเทศจีน
(ที่มา: Sen, 2006: 25)

จะเห็นได้ว่า ศรีลังกาเป็นชุมทางการค้าทางทะเลที่สำคัญแห่งหนึ่ง ส่งออกสินค้าสำคัญมากมาย เช่น งาช้าง เครื่องเทศ กระดองเต่า ผ้าไหม โดยเฉพาะไข่มุกเป็นสินค้าสำคัญที่สุดในบรรดาสินค้าทั้งหลายของศรีลังกา (Sudharmawathe, 2017: 193) จึงไม่น่าประหลาดใจว่า เหตุใดการเดินทางกลับจากอินเดียของพระภิกษุฝ่าเสียนกับเรือสินค้าที่จะมุ่งหน้ามายังเกาะชวาจึงต้องแวะที่ศรีลังกาก่อน และด้วยเหตุนี้ศรีลังกาจึงอาจเป็นพื้นที่หนึ่งซึ่งส่งออกพุทธศาสนาไปยังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ร่วมกันกับในพื้นที่ของอินเดีย

หลักฐานสำคัญที่อาจแสดงถึงร่องรอยความสัมพันธ์ระหว่างเกาะลังกากับอุษาคเนย์ คือ จารึกถ้ำนารายณ์ อักษรปัลลวะ ภาษามอญโบราณ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 จากจังหวัดสระบุรี ข้อความในจารึกระบุถึง “กุนทรินผู้ตั้งอาณาจักรอนูราชปุระ ได้ให้พ่อลุงลินายธะเป็นตัวแทนชาวเมืองร่วมกันจัดพิธีขับร้อง ฟ้อนรำ เพื่อฉลองสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ประดิษฐานไว้ ณ ที่นี้ / ช้างในนี้” (กรมศิลปากร, 2559: 2, 47-50) ข้อน่าสนใจของจารึกถ้ำนารายณ์ก็คือ การปรากฏนามเมืองอนูราชปุระซึ่งเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรลังกาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 3-16 และเป็นศูนย์กลางสำคัญของพุทธศาสนาฝ่ายสรวีระ

อย่างไรก็ดียังเป็นการยากที่จะระบุว่า อนุราชปุระในจารึกนี้ หมายถึงอนุราชปุระเดียวกันกับที่ศรีลังกาหรือไม่ ผู้ศึกษาตั้งข้อสังเกตว่า เมืองอนุราชปุระในจารึกอาจมิใช่อนุราชปุระที่เกาะลังกาก็เป็นไปได้ เนื่องด้วยข้อความระบุว่า ให้พ่อลุงสินายระเป็นตัวแทนชาวเมือง จัดงานฉลองสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ณ ที่แห่งนี้ (ถ้านารายณ์) ในส่วนนี้ผู้ศึกษาตีความว่า เมืองอนุราชปุระควรจะเป็นเมืองโบราณซึ่งอยู่ไม่ห่างจากบริเวณถ้ำมากนัก เพราะการใช้ภาษามอญโบราณในการจารึกสะท้อนถึงความเป็นท้องถิ่น การใช้ตำแหน่งพ่อลุง (ตะนายขอยเนี่ยะเจียะ) ไม่ใช่ตำแหน่งที่ถูกใช้ในสังคมอย่างอินเดีย จึงสนับสนุนว่า เมืองอนุราชปุระนี้อาจเป็นเพียงการหยิบยืมชื่อมาใช้ ในลักษณะชื่อมงคล เช่นเดียวกับ ทวารวดี ที่เป็นชื่อเดียวกับนครทวารวดีของพระกฤษณะในมหากาพย์มหาภารตะ อย่างไรก็ตามข้อความข้างต้นชวนให้คิดว่า ผู้คนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ทวารวดี-มอญ) มีความรับรู้เรื่องของเกาะศรีลังกาแล้วโดยไม่ต้องสงสัย

ด้านจารึกหลักธรรมต่าง ๆ หรือคติการสร้างพระพุทธรูปและพระพิมพ์ที่แสดงร่องรอยว่า อาจมาจากแนวคิดที่มีที่มาจากคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่แต่งขึ้นในศรีลังกานั้น ผู้ศึกษาเห็นว่า ตีความได้เป็นสองส่วน คือ

1) มีที่มาจากเกาะลังกาโดยตรง จากบันทึกพระภิกษุฝ่าเสียนที่กล่าวถึงการเดินทางทางทะเลจากอินเดียมายังเกาะลังกา ก่อนจะเดินทางต่อมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อีกทั้งหลักฐานในสมัยหลังพุทธศตวรรษที่ 19 มีการกล่าวอ้างถึงการเดินทางไปจาริกแสวงบุญยังเกาะลังกาอย่างต่อเนื่อง เช่น สมุดภาพไตรภูมิ เล่มที่ 6 สมัยอยุธยาตอนปลายได้มีการวาดภาพ เกาะลังกา และพระพุทธรูปบนยอดเขาสุมนภูฏาเอาไว้ พร้อมรายละเอียดการเดินทางเพื่อไปสักการะพระพุทธรูปสำคัญนี้อย่างละเอียด (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2556: 267) สิ่งนี้ย้ำว่าผู้คนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้น่าจะมีความรู้เรื่องเส้นทางเดินเรือไปยังเกาะลังกามาก่อนแล้ว อันเป็นผลจากการปฏิสัมพันธ์กับระบบการค้าทางทะเลในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

2) เป็นอิทธิพลมาจากกลุ่มพระสงฆ์ลังกาในเมืองนาคารชุนโกณฑะ เพราะดังกล่าวแล้วว่า ณ เมืองโบราณแห่งนี้มีพระสงฆ์จากหลากหลายพื้นที่ของอินเดียเข้ามาพำนัก รวมทั้งกลุ่มพระสงฆ์จากเกาะลังกาด้วยเช่นกัน

ทั้งนี้การจำแนกเอกลักษณ์ของโบราณวัตถุที่มาจากศรีลังกากับอินเดียภาคใต้ออกจากกันนั้น เป็นสิ่งที่กระทำได้ยาก จากการขุดค้นทางโบราณคดีพบว่า ชุมชนตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในศรีลังกามีลักษณะของโบราณวัตถุเหมือนกันกับที่พบในอินเดียทั้งเหนือและใต้ (Kulatilake, 2016: 429) และในด้านศิลปกรรมพบว่า ศิลปะลังกาได้รับอิทธิพลอย่างมากจากศิลปะอมราวดี โรเบิร์ต แอล. บราวน์ ตั้งข้อสังเกตว่า ศิลปะลังกามีแนวโน้มที่ยึดถือรูปแบบประเพณีนิยม (ศิลปะอมราวดี) อย่างเคร่งครัด จึงไม่คลี่คลายมากนักแม้จะได้รับอิทธิพลศิลปะอื่น (คุปตะ) ก็ไม่ได้รับความนิยมและปรากฏอยู่เพียงระยะเวลาสั้น ๆ (Brown, 1992: 45)

อย่างไรก็ดี แม้จะเป็นการยากในการจำแนกรูปแบบของหลักฐานแต่ผู้ศึกษามีความเห็นว่าจะด้วยบริบทของพื้นที่ศรีลังกาอยู่ในส่วนหนึ่งของเส้นทางการค้าระหว่างอินเดีย เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และจีน รวมทั้งยังพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนหนึ่งที่แสดงร่องรอยอิทธิพลของศิลปะลังกา ร่วมกับหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงร่องรอยจากอินเดีย จึงมีความเป็นไปได้อย่างมากว่า ศรีลังกา อาจเป็นพื้นที่หนึ่งที่ส่งอิทธิพลมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

6.2 ข้อสังเกตเกี่ยวกับพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

พุทธศาสนามีหลักปรัชญาที่ซับซ้อนกว้างขวาง เป็นผลสืบเนื่องจากความหลากหลายของสำนักคิดต่าง ๆ ที่เจริญงอกงามขึ้นภายใต้ร่มธรรมขององค์พระศาสดา ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น ปรากฏร่องรอยของพุทธศาสนานิกายสำคัญ 2 นิกาย อาศัยการจำแนกด้วยภาษาที่ใช้เป็นสำคัญคือ พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทพิจารณาจากหลักฐานภาษาบาลี และพุทธศาสนาฝ่ายมหายานพิจารณาด้วยหลักฐานภาษาสันสกฤต ทั้งนี้ผู้ศึกษาสังเกตเห็นว่า จากข้อมูลข้างต้นยังสามารถพิจารณาถึงประเด็นร่องรอยของพุทธศาสนานิกายย่อยอื่น ๆ จากการตรวจสอบโบราณวัตถุประเภทต่าง ๆ ดังนี้

6.2.1 พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท

หลักฐานสำคัญอันแสดงถึงร่องรอยของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทนั้นได้แก่ จารึกภาษาบาลี พบหนาแน่นอยู่ในพื้นที่ภาคพื้นทวีปของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะประเทศไทยและเมียนมา ทั้งนี้ผู้ศึกษาสังเกตเห็นว่า มีหลักฐานบางประเภทชี้ว่า มีกลุ่มนิกายย่อยอื่นที่มีแนวคิดอยู่ในฝ่ายเถรวาทปรากฏอยู่ ณ อุซาคเนย์ด้วย

1) **นิกายสถวีระหรือนิกายเถรวาท** นอกจากจารึกภาษาบาลีจำนวนมากแล้ว ยังปรากฏหลักฐานอื่นที่แสดงร่องรอยดังกล่าวด้วย เช่น พระพุทธรูปและพุทธศิลป์อื่น ๆ ซึ่งได้อิทธิพลศิลปะอินเดียภาคใต้และลังกา เนื่องจากพระภิกษุผู้ซึ่งกล่าวว่า นิกายนี้แพร่หลายอยู่ในแคว้นมคธ แต่เหล่าสาวกได้เดินทางไปทั่วทั้งอนุทวีปโดยเฉพาะภาคใต้ สอดรับกับจารึกจากเมืองนาการชุนโกณฑะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 7-8 บรรยายถึงการเคลื่อนตัวของนิกายเถรวาทจากอินเดียตะวันตกลงมายังภาคใต้ของอินเดียมีศูนย์กลางสำคัญในบริเวณเมืองกาญจีปุรัม (Bhattacharyya, 1981: 46-47; Dutt, 1978: 211, 214)

พระภิกษุเสวียนจั่งระบุว่า นิกายนี้แพร่หลายอยู่ในลังกา มีด้วยกัน 2 กลุ่ม กลุ่มหนึ่งเรียก มหาวิหารเป็นสถวีระฝ่ายหินยาน อีกหนึ่งเรียกว่า อภัยคีรีวิหารเป็นสถวีระฝ่ายมหายาน แต่กลุ่มที่สองนี้ ศึกษาข้อพระธรรมทั้งแบบหินยานและมหายาน ต่างจากมหาวิหารซึ่งไม่ยอมเปลี่ยนแปลง คือ ศึกษาเพียงฝ่ายหินยาน (Dutt, 1978: 229; จำนงค์ ทองประเสริฐ, 2510: 115) ฉะนั้นจากข้อความในจารึก เมืองนาครชุนโกณฑะและบันทึกของภิกษุจีนสองรูปแสดงให้เห็นว่า อย่างน้อยราวพุทธศตวรรษที่ 7-12 พุทธศาสนานิกายนี้มีศูนย์กลางสำคัญอยู่ในภาคใต้ของอินเดียและเกาะลังกา

ความเจริญของพุทธศาสนาเถรวาทในพื้นที่อินเดียใต้และเกาะลังกานี้สอดคล้องกับร่องรอย อิทธิพลอินเดียภาคใต้ที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นต้นว่า พระพุทธรูปอิทธิพลศิลปะอมราวดี พระพุทธรูปอิทธิพลศิลปะลังกา ตัวอักษรปัลลวะ และหลักฐานอีกชิ้นหนึ่งซึ่งแสดงร่องรอยดังกล่าว ได้แก่ ภาพสลักเล่าเรื่องเตมียชาดก จากสลูปหินบะ เมืองศรีเกษตร ชาดกเรื่องนี้ได้มีความสำคัญอย่างมาก ในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในฐานะพระชาติแรกใน 10 ชาติสุดท้ายก่อนพระพุทธเจ้าจะทรงตรัสรู้ ทั้งยังแสดงให้เห็นความเชื่อเรื่องทศชาติชาดกอันเป็นรากฐานสำคัญหนึ่งของแนวคิดเรื่องกษัตริย์ผู้มีบุญ ในพุทธศาสนาซึ่งจะอธิบายต่อไป

2) นิกายสมัตติยะ นิกายนี้แยกตัวออกจากฝ่ายเถรวาทหลังการสังคายนาครั้งที่ 2 ยึดถือพระไตรปิฎกอย่างดั้งเดิมแต่ยินยอมใช้ภาษาทั้งบาลีและสันสกฤต (Dutt, 1978: 181) เจริญอย่างมาก ในราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 พระภิกษุเสวียนจั่งบันทึกไว้ว่า ในแคว้นมาลวะ (ตอนกลางค่อนไปทางเหนือของอินเดีย) แห่งเดียวมีภิกษุนิกายนี้ถึง 20,000 รูป ยังเจริญไปถึงดินแดนฝั่งตะวันออกและดินแดนในทิศใต้ด้วย (เสถียร โปธินันทะ, 2513: 548-562)

ผาสุข อินทราวุธได้เสนอว่า พุทธศาสนานิกายสมัตติยะ จากเมืองวัลลภี รัฐคุชราต มีอิทธิพลต่อพุทธศาสนาในวัฒนธรรมทวารวดี พิจารณาได้จากจารึก (Indrawoath, 2002: 55) จากข้อเสนอของผาสุขข้างต้น ในการศึกษาครั้งนี้พบว่า จารึกที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีลักษณะของการใช้ ไวยากรณ์ภาษาบาลีปะปนกับไวยากรณ์แบบภาษาสันสกฤต ใกล้เคียงกับลักษณะของพุทธศาสนานิกายสมัตติยะที่ยินยอมใช้ทั้งภาษาบาลีและสันสกฤตในการบันทึกข้อพระธรรม รวมถึงการพบจารึกแผ่นทองจากเมืองลอง อัน ประเทศเวียดนาม ที่มีเนื้อหามาจากคัมภีร์ปิตนะ ธรรมบท ภาษาสันสกฤต ของสำนักคิดสมัตติยะ (Skilling, 2542: 176) จึงมีความเป็นไปได้ว่าพุทธศาสนานิกายนี้อาจเคยมีอิทธิพลอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สอดคล้องกับข้อเสนอของผาสุข อินทราวุธ

ข้อสังเกตดังกล่าวนำไปสู่ข้อสมมติฐานว่า หากจารึกใดมีเนื้อหาอันมีที่มาจากคัมภีร์ ธรรมบท และมีความปะปนกันของไวยากรณ์ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตอาจสามารถพิจารณาเป็นร่องรอยของพุทธศาสนานิกายสมัตติยะ

3) **นิกายสรรวาสติวาท** พุทธศาสนาสกุลนี้มีลักษณะสำคัญคือ การบันทึกเนื้อหาต่าง ๆ ด้วยภาษาสันสกฤต นิหาร-ราชัน ราย ได้ศึกษาจารึกภาษาสันสกฤตในประเทศเมียนมามาก่อนจะตั้งข้อสังเกตว่า แม้จารึกหลายหลักจะใช้ภาษาสันสกฤต แต่ไม่แสดงเนื้อหาหรือที่มาจากคัมภีร์ฝ่ายมหายานชัดเจน เช่น จารึกคาถาเย ธมมา บนระฆังสำริด จากรัฐยะไข่ จึงมีความเป็นไปได้ว่า เนื้อหาอาจมาจากคัมภีร์ของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทอื่นที่ใช้ภาษาสันสกฤต เช่น นิกายสรรวาสติวาท เป็นต้น (Ray, 1936: 1-18, 31-33, 96)

การศึกษาของประพจน์ อัครวิรุฬหการ พบว่า จารึกที่จารึกด้วยภาษาสันสกฤตนั้น กระจุกตัวอยู่ในเขตพื้นที่หมู่เกาะและฝั่งตะวันออกของภาคพื้นแผ่นดินใหญ่ (เขมร-จามปา) ในเขตศรีเกษตรและทวารวดี (ภาคพื้นทวีปฝั่งตะวันตก) กลับพบจารึกภาษาบาลีเป็นหลักและจารึกคาถาเย ธมมา ที่ราชันรายอ้างถึงนั้นเป็นคาถาที่นิยมอยู่ทั่วไปในพุทธศาสนา จะหยิบยกเอาคาถาดังกล่าวขึ้นมาใช้ก็ยากจะพิสูจน์ได้ชัดเจนกว่ากระทำภายใต้กรอบนิกายใด แต่อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า สังฆารามต่าง ๆ ในพุทธศาสนามีลักษณะของการอยู่อาศัยที่ปะปนกันไม่แบ่งแยกนิกายใดออกจากกันอย่างชัดเจน อาทิ คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีหารวาทิน แม้จะมีข้อมูลที่ชัดเจนว่า คณะสงฆ์นี้มีความใกล้ชิดกับพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทแบบอินเดียเหนือมาก แต่ก็ปรากฏหลักฐานทั้งเอกสารและโบราณคดีที่มีลักษณะแบบมหายานร่วมอยู่ด้วย แสดงถึงการผสมปนเปกันของพระสงฆ์หลายนิกาย (Assavavirulhakarn, 2010: 73, 107-109, 185-186)

ทั้งนี้ข้อเสนอของพิริยะ ไกรฤกษ์ ซึ่งได้พิจารณาภาพปูนปั้นเล่าเรื่องชาดกจากเจดีย์จุลประโทน จังหวัดนครปฐมว่า เป็นภาพเล่าเรื่องอันมีที่มาจากคัมภีร์อวทานของพุทธศาสนานิกายสรรวาสติวาท ทว่า ข้อเสนอของพิริยะก็ยังไม่เป็นที่ล้นสุด ยังมีนักวิชาการหลายท่านมีข้อโต้แย้งสมมติฐานดังกล่าว

กระนั้นผู้ศึกษาได้ตั้งข้อสังเกตว่า การมีอยู่ของพุทธศาสนานิกายสรรวาสติวาทอาจได้รับการบันทึกอยู่ในเอกสารจีนหลายฉบับ เป็นต้นว่า เอกสารฮุ้ยเจี้ยว ราวพุทธศตวรรษที่ 10 กล่าวถึงภิกษุคุณวรมัน ชาวแคชเมียร์ ได้นำเอาพระพุทธรูปมูลสรรวาสติวาทมาเผยแพร่ยังเกาะชวา (Majumdar, 1986: 141, 144; Sen, 2014: 46) เช่นเดียวกันพระภิกษุอึ้งจิงได้พรรณนาถึงเมืองต่าง ๆ ในอุษาคเนย์ในช่วงต้นของพุทธศตวรรษที่ 12 ระบุถึง พุทธศาสนาในดินแดนแถบนี้เจริญรุ่งเรืองไม่ต่างจากอินเดียและสิงหลทวีป (เกาะลังกา) โดยทั่วไปเป็นสรรวาสติวาทินปรากฏอยู่ในเมืองศรีเกษตร ลังกาสูกะ ทวารวดี จามปา และในพื้นที่หมู่เกาะ (อาณาจักรศรีวิชัย) นิยมบันทึกคัมภีร์ด้วยภาษาสันสกฤตมาก แม้ว่าบางครั้งจะมีผู้ยอมรับนับถือฝ่ายสมิตยะ และนิยมศึกษาคัมภีร์ในฝ่ายอารยสถวีระอยู่บ้าง ต่างไปจากจีนซึ่งอุทิศให้แต่อารยมหาสังฆิกะ (I-Tsing, 1966: 10-14) สอดรับกับข้อเสนอของหิมาณศุ พื. ราย ที่ว่า ความแพร่หลายของพุทธศาสนานิกายสรรวาสติวาทในพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความเป็นไปได้สูง เนื่องจาก

พุทธศาสนาสกุลนี้ให้ความสำคัญกับเรื่องของคณะพระธรรมทูตและการเผยแผ่พระธรรมเป็นอย่างมาก ซึ่งคุณวรมันตามบันทึกจีนข้างต้นก็เป็นพระธรรมทูตของนิกายสรรวาสติวาทนี้ (Ray, 2006: 316)

นอกจากบันทึกในเอกสารข้างต้นแล้ว ในจดหมายเหตุจีนราชวงศ์เหลียงและราชวงศ์จิ้นระบุถึงเถียนจู้จันถัน กษัตริย์เชื้อสายราชวงศ์กุษาณะจากอินเดียแห่งฟูนัน (Coedès, 1968: 46) ความสำคัญของข้อมูลในส่วนนี้อาจสะท้อนความเป็นสรรวาสติวาทในอาณาจักรฟูนัน เนื่องจากพุทธศาสนานิกายสรรวาสติวาท ได้รับการอุปถัมภ์จากราชวงศ์กุษาณะซึ่งเป็นชาวอินเดีย-ซีเถียน ฉะนั้นการมีกษัตริย์ชาวซีเถียนมาปกครองที่ฟูนันจึงมีความเป็นไปได้สูงว่า อาจมีการนำพุทธศาสนาสรรวาสติวาทมาเผยแผ่ยังดินแดนแห่งนี้ด้วย ทั้งนี้ในระยะเวลาใกล้เคียงกัน ปรากฏตำนานเรื่องคุณวรมันในพื้นที่หมู่เกาะ เป็นไปได้ว่าในระเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 10 เกิดกระแสของการไหลมาของกษัตริย์ชาวอินเดีย-ซีเถียนและพุทธศาสนาสรรวาสติวาท

อีกข้อสังเกตหนึ่งซึ่งน่าสนใจเกี่ยวกับร่องรอยของพุทธศาสนานิกายสรรวาสติวาทคือ ภาษาสันสกฤตที่ใช้ในการบันทึกข้อพระธรรม ดังที่พระภิกษุอั้งใจได้พรรณนาไว้ในบันทึกของท่านว่า พุทธศาสนาในเมืองต่าง ๆ ของอุษาคเนย์นิยมบันทึกคัมภีร์ด้วยภาษาสันสกฤตมาก จดหมายเหตุราชวงศ์เหลียงสนับสนุนข้อสังเกตของพระอั้งใจในข้างต้นกล่าวคือ

พระเจ้าชัยวรมันแห่งฟูนัน (ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 10 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 11) ทรงส่งพระธรรมทูตไปเข้าเฝ้าพระเจ้าจักรพรรดิแห่งราชวงศ์เหลียงจำนวน 2 รูป รูปหนึ่งชื่อ สังฆบาล-ภิกษุอีกรูปหนึ่งชื่อ มันทระภิกษุ เพื่อชำระ-แปลความคัมภีร์พุทธศาสนาภาษาสันสกฤตเป็นจำนวนมาก แสดงให้เห็นถึงภูมิรู้ในพุทธปรัชญา และความรู้ในภาษาสันสกฤตของพระภิกษุทั้งสอง (Briggs, 1951: 29) สะท้อนว่า พุทธศาสนาในฟูนันใช้ภาษาสันสกฤตในการบันทึกข้อพระธรรม อาจตีความได้เป็น 2 นัยยะคือ พุทธศาสนาในฟูนันเป็นฝ่ายสรรวาสติวาท หรือพุทธศาสนาในฟูนันขณะนั้นเป็นฝ่ายมหายาน

ทั้งนี้ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตอีกประการหนึ่ง คือ ในพื้นที่วัฒนธรรมทวารวดีมีการพบหลักฐานประติมากรรมขนาดเล็กรูปคนจูงลิง (ภาพที่ 131) ได้รับการตีความในหลายความหมายทั้งเป็นของเล่น เป็นตุ๊กตาสะเดาะเคราะห์ อลิชาเบธ ไลออนน์ ได้เคยเสนอแนวคิดที่ว่า แท้จริงแล้วรูปคนจูงลิงนี้สร้างขึ้นตามแนวคิดของพุทธศาสนาเถรวาทว่าด้วยการควบคุมจิตใจ (Lyon, 1973: 193-202) มยุรี วีระประเสริฐ กล่าวเสริมแนวคิดของ อลิชาเบธ ไลออนน์ ว่า ในปฏิมากรรมรูปคนจูงลิงที่ 3 อ้างถึงวิญญาน อันหมายถึงจิตของมนุษย์ที่มีความว่องไว ไม่แน่นอนอาจเปรียบได้กับลิง ฉะนั้นการทำรูปคนจูงลิงนี้อาจเป็นเครื่องเตือนใจให้ศาสนิกชนหมั่นประกอบสมาธิวิปัสสนา เปรียบได้กับการล่ามโซ่ลิง (จิต) ไม่ให้สงบนิ่งเพื่อสำเร็จพระนิพพาน (มยุรี วีระประเสริฐ, 2522: 30-31)

อย่างไรก็ดี หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ (2537: 123) ได้วิเคราะห์ว่าเป็นเพียงการแสดงความหมายเชิงเปรียบเทียบ โดยเปรียบเด็กชายว่ามีความซุกซนเหมือนลิง และเมื่อพิจารณาร่วมกับสถานที่ที่พบว่า ประติมากรรมคนจูงลิงมักพบร่วมกับโบราณสถานในสภาพไม่สมบูรณ์ โดยส่วนหัวของประติมากรรมถูกหักออก ประติมากรรมดังกล่าวจึงอาจเกี่ยวข้องกับความเชื่อในเรื่องการสะเดาะเคราะห์ให้เด็กในสังคมโบราณ

ทั้งนี้ในพระอิทธิธรรมของนิกายธรรมวาสติวาทมีข้อความระบุชัดเจนว่า จิตใจมนุษย์เปรียบเสมือนลิงจำเป็นจะต้องควบคุม (Dhammajoti, 2015: 251) ซึ่งการจูงลิงดังกล่าวยังปรากฏร่องรอยเรื่องลิงอยู่ในภาพการฝึกจิตของภิกษุทิเบตในปัจจุบัน (ภาพที่ 132) การปรากฏความใกล้เคียงระหว่างรูปแบบของประติมากรรมกับข้อความบรรยายในพระอิทธิธรรม และภาพการฝึกจิตในศิลปะทิเบตนั้น ความใกล้เคียงดังกล่าวสะท้อนความเป็นไปได้อย่างยิ่งว่า ประติมากรรมคนจูงลิงอาจมีความเกี่ยวข้องกับแนวคิดทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะนิกายธรรมวาสติวาท เนื่องด้วยคัมภีร์ของพุทธศาสนาสกุลนี้ยังคงมีอิทธิพลต่อพุทธศาสนาวัชชยานทิเบตตั้งแต่อดีตจวบจนทุกวันนี้ (Coedès, 1968: 84) ทั้งนี้พระวินัยของนิกายธรรมวาสติวาทยังคงใช้อยู่อันเป็นแรงบันดาลใจของภาพวาดภิกษุจูงลิงดังกล่าว

ภาพที่ 131 ประติมากรรมคนจูงลิง (ซ้าย)

ภาพที่ 132 ภาพการฝึกจิต 9 ลำดับของภิกษุทิเบต (ขวา)

(ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง, เข้าถึงเมื่อ 3 มกราคม 2564, เข้าถึงได้จาก

<https://www.facebook.com/Uthongmuseum/posts/1318958931635189>;

[wordpress.com](https://www.wordpress.com), เข้าถึงเมื่อ 3 มกราคม 2564, เข้าถึงได้จาก

<https://100daysofpeace.files.wordpress.com/2011/11/img115.jpg>)

อย่างไรก็ดี การพบร่องรอยของพุทธศาสนาสกุลสรรวาสติวาทรวมถึงพุทธศาสนาสกุลสมิตยะในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นำไปสู่ข้อควรระวังที่ว่า จารึกภาษาสันสกฤตทุกหลักนั้นอาจไม่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเสมอไป เนื่องด้วยพุทธศาสนาทั้ง 2 สกุลนี้ยินยอมที่จะใช้ภาษาสันสกฤตในการจดบันทึกเนื้อหาต่าง ๆ ทำให้เกิดการจารึกข้อพระธรรมอย่างเผลอด้วยภาษาสันสกฤตขึ้น ต่างจากข้อปฏิบัติดั้งเดิมที่ยินยอมใช้เพียงภาษาบาลี

4) นิกายวัชชีบุตรหรือธรรมรุจิ เมื่อพิจารณาพระพุทธรูปที่ได้รับอิทธิพลศรีลังกาจำนวนหนึ่งพบว่า มีลักษณะแบบศิลปะอนุราชปุระตอนปลายซึ่งได้รับอิทธิพลสืบมาจากศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ รูปแบบดังกล่าวนี้มีความคล้ายคลึงกับพระพุทธรูปจากอภัยคีรีวิหาร

อนึ่ง อภัยคีรีวิหารนั้นก่อตั้งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 6 เพื่อเป็นที่จำพรรษาแก่พระติสสะเถระ ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระเจ้าวิภูฏคามินี สำนักอภัยคีรีนี้ได้รับแนวคิดจากนิกายไวศัลยวาทก่อน ภายหลังได้ต้อนรับพระธรรมรุจิเถระและคณะสงฆ์ฝ่ายวัชชีบุตรจึงได้ละทิ้งแนวคิดไวศัลยวาทและหันมานับถือแนวคิดแบบวัชชีบุตรแทนในราวพุทธศตวรรษที่ 10 เป็นระยะเวลาเดียวกับการเริ่มปรากฏอิทธิพลศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะในศรีลังกา ฉะนั้นการพบร่องรอยดังกล่าวในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาจพิจารณาได้หรือไม่ว่านิกายวัชชีบุตรมีการเข้ามาในภูมิภาคนี้

อย่างไรก็ดี หม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุลทรงวินิจฉัยว่า รูปแบบเช่นนี้อาจเกิดจากการนำรูปแบบจากอินเดียและลังกามาผสมเข้าด้วยกันตามความเข้าใจอย่างท้องถิ่น หรือเป็นลักษณะของการปรับใช้ศิลปะอมราวดีที่เข้ามาเมื่ออิทธิพลก่อนหน้า (หม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุล, 2550: 18-20)

6.2.2 พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

หลักฐานสำคัญที่แสดงถึงพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้น พิจารณาในเบื้องต้นได้จากจารึกภาษาสันสกฤต และร่องรอยความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นแนวคิดสำคัญของพุทธศาสนาฝ่ายนี้ จากการวิเคราะห์หลักฐานในช่วงต้นผู้ศึกษาเห็นว่าสามารถจำแนกร่องรอยสำนักคิดย่อยในสังกัดของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานได้ ดังนี้

1) นิกายมหาสังฆิกะ พิริยะ ไกรฤกษ์ (2555: 48-49) เสนอว่า พระพุทธรูปกลุ่มที่ได้รับอิทธิพลอมราวดีนั้นสร้างขึ้นในนิกายมหาสังฆิกะ เนื่องจากนิกายดังกล่าวเจริญรุ่งเรืองอยู่ ณ เมืองอมราวดีและนาคารชุนโกณฑะ ราวพุทธศตวรรษที่ 10 มากกว่านิกายอื่น ระยะเวลาดังกล่าวใกล้เคียงกับค่าอายุเฉลี่ยของพระพุทธรูปกลุ่มที่ได้รับอิทธิพลศิลปะอมราวดีในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

หลักฐานอีกชิ้นหนึ่งที่อาจสะท้อนถึงร่องรอยของนิกายมหาสังฆิกะ คือ ภาพเล่าเรื่องจากถ้ำพระโพธิสัตว์ จังหวัดสระบุรี ซึ่งสลักเป็นภาพพระพุทธรูปเจ้าประทับประลัมพปาทาสนะ แสดงวิตรรกุมุทรา อยู่ด้านซ้ายสุดของภาพ มีพระศิวะและพระวิษณุเข้าเฝ้ารับฟังการเทศนาธรรมของพระพุทธรูปเจ้า ? (ภาพที่ 114) ภาพสลักนี้หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลและพิริยะ ไกรฤกษ์มีความเห็นที่สอดคล้องกันว่า พระพุทธรูปเจ้าที่ประทับนั่งห้อยพระบาทนั้นมีความใกล้เคียงกับศิลปะอมราวดีอย่างมาก จึงกำหนดอายุของภาพอยู่ที่ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 10 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 11 พิริยะจึงเสนอถึงความเป็นไปได้ที่ว่า ภาพดังกล่าวนี้จะสลักตามแนวแบบมหาสังฆิกะ เนื่องจากเหตุผลด้านความเจริญของพุทธศาสนาสกุลนี้ในอินเดียได้ในช่วงเวลาดังกล่าว (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2537: 57-62; พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555: 49)

อย่างไรก็ดี ผาสุข อินทรารูธได้เสนอว่า ภาพสลักนี้สร้างขึ้นตามแนวคิดแบบวัชรยานในราวพุทธศตวรรษที่ 14 เพราะในภาพพระพุทธรูปเจ้าแสดงการกตขี่เทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ซึ่งเป็นระบบที่ประติมานวิทยาของพุทธศาสนาวัชรยานนิยมแสดง (ผาสุข อินทรารูธ, 2542: 166) ทั้งนี้ผู้ศึกษามีความเห็นสอดคล้องกับหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลและพิริยะ ไกรฤกษ์ในเชิงรูปแบบและการแสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงธรรมเทศนาให้เหล่าเทพเจ้านั้น อาจไม่สะท้อนถึงการกตขี่อย่างตรงไปตรงมา อาจเป็นเพียงการแสดงความยิ่งใหญ่ของพระพุทธรูปเจ้าเสียมากกว่าว่า พระองค์ทรงมีบารมีหรือมีสภาวะสูงส่งที่ทำให้เหล่าเทพต้องรับฟังสิ่งที่พระองค์ทรงสอน ลักษณะเช่นนี้เป็นการเน้นย้ำถึงสภาวะโลกุตระ (เหนือโลก) ของพระพุทธรูปเจ้าอันเป็นมุมมองต่อพระพุทธรูปเจ้าที่สำคัญของนิกายฝ่ายมหาสังฆิกะ (Dutt, 1978: 208-209, 65)

2) นิกายเจตยกะ นิกายนี้ให้ความสำคัญกับการก่อสร้าง กราบไหว้ และถวายสิ่งของแด่พระสฤป เจริญอย่างมากในเขตเมืองอมราวดีและนาคารชุนโกณฑะเช่นเดียวกับนิกายมหาสังฆิกะ ด้วยความนิยมสร้างสฤปของนิกายเจตยกะ อมรา ศรีสุชาติจึงตีความว่า การพบสฤปจำลองเป็นจำนวนมาก ณ เมืองยะรัง จังหวัดปัตตานี เป็นหลักฐานของการนับถือศาสนาพุทธมหายานนี้ (อมรา ศรีสุชาติ, 2542: 6245-6258)

ผาสุข อินทรารูธเสนอว่า การนิยมสร้างสฤปขนาดใหญ่และสฤปจำลองที่พบได้ทั่วไปในวัฒนธรรมทวารวดีในประเทศไทย และวัฒนธรรมปยูในประเทศเมียนมา อาจได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดของนิกายดังกล่าวซึ่งมีที่มาจากเมืองอมราวดี เนื่องจากสฤปหลายองค์มีลักษณะเป็นทรงกลมคล้ายกับศิลปะอมราวดี (ผาสุข อินทรารูธ, 2542: 158-159; หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2558: 301) แต่ในข้อนี้ พิริยะ ไกรฤกษ์ (2555: 72) ตั้งข้อสังเกตจากการที่ไม่ค่อยพบการประดับตกแต่งสฤปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ว่า อาจเป็นอิทธิพลของแนวคิดอันเคร่งครัดแบบเถรวาทเสียมากกว่า

3) นิกายไวตุลยวาท จากการพบร่องรอยของพระโพธิสัตว์ศิลปะลังกาคำหนดอายุจากรูปแบบศิลปะได้ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ตรงกับช่วงเวลาที่มีอิทธิพลของพุทธศาสนาสำนักไวตุลยวาทกำลังเจริญงอกงามในเกาะลังกา อันเป็นผลสืบเนื่องจากพระเจ้ามหาเสนะและพระเจ้าธาดุเสนะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11) ทรงอุปถัมภ์สังฆะฝ่ายเซตวันวิหารซึ่งสังกัดอยู่ในสำนักคิดไวตุลยวาท ทำให้ระยะเวลาดังกล่าวเริ่มพบหลักฐานการสร้างรูปเคารพพระโพธิสัตว์ในเกาะศรีลังกา โดยรับอิทธิพลทางรูปแบบศิลปะและศาสนามาจากเมืองอมราวตี (Guy, 2014: 37) ผู้ศึกษาจึงตั้งข้อสังเกตว่า การพบประติมากรรมพระโพธิสัตว์ที่แสดงอิทธิพลศิลปะลังกาจึงอาจสอดคล้องกับกระบวนการดังกล่าว และหลักฐานทางพุทธศาสนาที่แสดงความใกล้เคียงกับพุทธศาสนาแบบลังกามีอายุใกล้เคียงกับช่วงเวลาดังกล่าว อาจเป็นอิทธิพลของนิกายไวตุลยวาทแบบเซตวันวิหารได้หรือไม่

อย่างไรก็ดี ประติมากรรมพระโพธิสัตว์นั้นเป็นการแสดงอิทธิพลแนวคิดของฝ่ายมหายานอย่างชัดเจน ผู้ศึกษาจึงเชื่อว่า ประติมากรรมพระโพธิสัตว์ในศิลปะลังกาเป็นตัวแทนหนึ่งของพุทธศานามหายาน แบบไวตุลยวาท ทั้งนี้พุทธศาสนาสกุลนี้นิยมในบริเวณภาคใต้ของอินเดีย ก่อนกระจายไปสู่พื้นที่ศรีลังกา สอดรับกับข้อเสนอของจอห์น กายที่ว่า พระโพธิสัตว์ในเกาะศรีลังกาได้รับอิทธิพลทางรูปแบบศิลปะมาจากเมืองอมราวตี รวมทั้งพระโพธิสัตว์ส่วนใหญ่ที่พบในการศึกษาครั้งนี้แสดงรูปแบบทางศิลปะที่ใกล้เคียงกับศิลปะอินเดียภาคใต้อย่างชัดเจนด้วย

อีกสิ่งหนึ่งที่น่าสนใจคือ พุทธศาสนาไวตุลยวาทเชื่อว่า พระธรรมของพระองค์เป็นพุทธรูป เป็นกายอิกกายหนึ่งของพระพุทธเจ้าเพื่อโปรดสัตว์โลกให้หลุดพ้นจากบ่วงกรรม (เสถียรโพธิ์นันทะ, 2513: 430-434) แนวคิดนี้มีความเป็นไปได้หรือไม่ว่าสัมพันธ์กับความนิยมจารึกชื่อพระธรรมไว้ตามสักการวัตถุต่าง ๆ ทางศาสนา เช่น ความนิยมนำจารึกคาถาเย ธมมา ภาษาบาลี บรรจุในรูปพระพุทธรูป หรือสิ่งกราบไหว้อื่น ซึ่งนิยมมากในวัฒนธรรมทวารวดีนั้น ซึ่งอาจกระทำเพื่อการแปลงสภาพวัตถุเคารพนั้นในฐานะเทียบเท่ากับพระธรรมกายหรือองค์พระศากยมุนี กรณีนี้ผู้ศึกษาตั้งข้อสังเกตว่า จารึกคาถาเย ธมมาในวัฒนธรรมทวารวดีจะเป็นภาษาบาลีซึ่งต่างจากลักษณะโดยทั่วไปของนิกายไวตุลยวาทซึ่งนิยมใช้ภาษาสันสกฤตจึงอาจเป็นเพียงการเลียนแบบชนบอย่างคนอินเดียโดยชาวอุษาคเนย์เท่านั้น กระนั้นชนบดังกล่าวยังมีความเป็นไปได้ว่าจะสัมพันธ์กับกลุ่มไวตุลยวาทด้วย

4) นิกายมัธยมิกะ เจริญมากในพื้นที่เมืองอมราวตีและอินเดียภาคใต้ราวพุทธศตวรรษที่ 7 ก่อนจะค่อย ๆ เสื่อมไปจากอินเดียหลังจากรวมรณภาพของท่านนาคารชุนและหายไปจากอินเดียในราวพุทธศตวรรษที่ 12 แต่ได้ไปเจริญอยู่ในดินแดนจีนและญี่ปุ่นแทน ในชื่อนิกายฉานหรือเซ็น อันมีที่มาจากคำว่า ทยานะหรือฉาน (Bapat, ed, 1956: 120-122)

จากการขุดค้นบริเวณแหล่งโบราณคดีกัมปุง สุโห่งมัส รัฐเกดะห์ พบจารึกสุโห่งมัส 2 อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ข้อความบนจารึกสันนิษฐานว่าเป็นพุทธภาษิตจากคัมภีร์สาครมติปริยฤจญาของนิกายมัธยามีกะ (Khaw, Ramli, Nik Abdul Rahman, and Zainun, 2011: 10-11) นับเป็นหลักฐานเพียงชิ้นเดียวที่แสดงออกถึงพุทธศาสนานิกายมัธยามีกะ อย่างไรก็ตามการพบหลักฐานของพุทธศาสนาสกุลนี้ซึ่งมีอายุก่อนที่จะเสื่อมไปจากอินเดีย ย้ำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับพื้นที่เมืองอมราวตี และอินเดียภาคใต้

สังเกตได้ว่า พุทธศาสนาหลายสกุลได้เข้ามาปฏิบัติสัมพันธ์กับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระยะเวลาที่พร้อม ๆ กัน แต่จากการพิจารณานิกายย่อยเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลจากพื้นที่ต่าง ๆ ในอนุทวีปที่หลากหลาย ซึ่งเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาสกุลต่าง ๆ เช่น แคชเมียร์, เมืองวัลลภี รัฐคุชราต, ที่ราบสูงเดคข่าน, เมืองอมราวตี รัฐอานธรประเทศ, เมืองกาญจีปุรัม รัฐทมิฬนาฑู, เมืองอนูราชปุระ เกาะลังกา เป็นอาทิ อิทธิพลของศูนย์กลางพุทธศาสนาต่าง ๆ เหล่านี้ได้สะท้อนผ่านรูปแบบศิลปะที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับจากอินเดียมาปรับใช้ คือ ศิลปะอมราวตี ศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ ศิลปะปัลลวะ และศิลปะอนูราชปุระ

การเข้าใจถึงกลุ่มพุทธศาสนานิกายย่อย นำไปสู่ความเข้าใจหลักฐานบางประเภท รวมถึงการตีความด้านความคิดและการมองโลกของผู้คนในอดีตด้วย เช่น ความนิยมสร้างสถูปขนาดใหญ่ อาจสัมพันธ์กับพุทธศาสนาหายาน สกุลเจตยกะ ความนิยมจารึกคาถาเย ธมมาบนวัตถุสักการะต่าง ๆ ในวัฒนธรรมทวารวดี อันอาจสัมพันธ์กับมุมมองที่มีต่อพระพุทธเจ้าและแนวคิดเรื่องพระธรรมกายของนิกายไวตุลยวาท หรือการปรากฏหลักฐานเตมียชาดก พระชาติแรกของพระโพธิสัตว์ในทศชาติชาดก สิบชาติสุดท้ายก่อนการตรัสรู้ อาจสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องบุญญาบารมีอันเป็นพื้นฐานสำคัญของการก่อตัวของระบบการปกครองแบบชนชั้นในอุษาคเนย์ กระทั่งสุดท้ายนำไปสู่กระบวนการเกิดขึ้นของรัฐโบราณสืบเนื่องถึงปัจจุบันดังที่จะกล่าวต่อไป

6.3 พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐแรกเริ่มในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ดังที่กล่าวในข้างต้นว่า กระบวนการการตรึงวัฒนธรรมได้เข้ามามีบทบาทอย่างมากในการพัฒนารูปแบบการเมืองการปกครองและสังคมวัฒนธรรมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากสังคมดั้งเดิมให้มีรูปแบบที่คล้ายกับอินเดีย มีศาสนา ความเชื่อ และชนชั้นผู้นำแบบอินเดีย เช่น ราชวงศ์โกณฑินยะแห่งพูนัน พุทธศาสนาได้เข้ามามีส่วนในการพัฒนารูปแบบการปกครองสังคมผ่านกรอบการปกครองคณะสงฆ์ที่มีรูปแบบและระเบียบการปกครองที่ชัดเจนกล่าวคือ ครั้นพุทธกาลคณะสงฆ์ทั้งหลายต่างอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของพระพุทธองค์โดยตรง พระพุทธองค์จึงทรงมีสถานะเป็นสังฆราชา หากผู้ศรัทธาจะถวายสิ่งใดจำเป็นต้องถวายผ่านพุทธองค์ ต่อมาหลังการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า คณะสงฆ์ยังมีรูปแบบการปกครองเช่นเดิม คือ ยึดเอาตามอาวุโสของพระภิกษุเป็นเกณฑ์สำคัญในการกำหนดให้พระภิกษุรูปใดมีอำนาจชี้แนะคณะสงฆ์ แม้จะเกิดการแยกตัวออกเป็นกลุ่มสงฆ์ย่อย ๆ หลังการสังคายนาครั้งที่ 2 แต่สงฆ์กลุ่มต่าง ๆ ยังคงปกครองกันด้วยระบบเช่นเดิม คือ มีอาจารย์ที่ได้รับการนับถือเป็นผู้คุมโครงสร้างภายในของกลุ่มย่อยของตน ทำให้ง่ายต่อการกระจายแนวคิดของพุทธศาสนา และง่ายต่อการติดต่อกับกลุ่มคนภายนอก เพราะมีตัวแทนของกลุ่มที่ชัดเจนและมีอำนาจต่อรอง เช่น คณะสงฆ์ที่สถูปสาญจีมีอำนาจควบคุมโครงข่ายของคัมภีร์น้ำจำนวน 15 แห่งรอบอาราม (Ray, 2006: 312)

ทั้งนี้ความสัมพันธ์ดังกล่าว เกิดขึ้นได้ต่อเมื่อระบบความคิดของพุทธศาสนาได้เข้าไปเปลี่ยนมุมมองทางสังคมในหลาย ๆ เรื่อง ให้มีแนวทางอย่างเดียวกับกรอบคิดของพุทธศาสนา เช่น การปลงศพ พฤติกรรมการกิน หรือการใช้ประโยชน์พื้นที่ให้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งมาพร้อมกับการสร้างศาสนสถาน อันเฉพาะเจาะจง เช่น จากข้อมูลการสำรวจทางโบราณคดีในพื้นที่โธตลโกณฑะ (Thotlakonda) ชายฝั่งรัฐอานธรประเทศ พบการนำเสาหินกว่า 200 ต้นมาจัดเรียง เพื่อใช้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และใช้ฝังเถ้ากระดูกผู้อุทิศตนต่อพุทธศาสนา เป็นการพัฒนาวัฒนธรรมให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์แบบพุทธศาสนา (Ray, 2006: 306; Fogelin, 2003: 129-135)

กระบวนการเปลี่ยนแปลงจากระบบคิดหนึ่งไปสู่ระบบคิดแบบพุทธศาสนาสะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดเจนและมีผลโดยตรงต่อการก่อตัวของรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กล่าวคือ โรมิล่า ธาปาร์ (Romila Thapar) เสนอว่า พุทธศาสนารวมถึงศาสนาไชนะมีลักษณะคำสอนที่เน้นหนักไปในด้านคุณธรรม เป็นหลักการที่เหมาะสมกับสังคมการเกษตรขนาดใหญ่ที่มีการอยู่อาศัยในรูปแบบของเมือง มากกว่ากลุ่มคนที่ดำรงชีพโดยอาศัยการล่าสัตว์ (Thapar, 2000: 883-884)

ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นในช่วงที่เริ่มรับวัฒนธรรมจากอินเดีย สังคมอยู่ในสภาพที่เติบโต และมีความซับซ้อนอย่างมาก ดังปรากฏในตำนานนางลิวเอ่ย์ข้างตัน และข้อความในจารึกภัทเรศวร ระบุว่า โกลนทินยะได้รับหอกจากอศวธามาบุตรชายของโทธณาจารย์ ก่อนจะพุ่งหอกไปเพื่อสร้างราชธานี ต่อจากนั้นจึงได้สมรสกับธิดาพระยานาคผู้มีนามว่า “โสมมา” และสืบวงศ์กันต่อมา (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2549: 12) จะเห็นว่า อาณาจักรในบริเวณนี้เดิมเป็นดินแดนของผู้หญิง อาจมีผู้หญิงปกครองมาก่อน เป็นสังคมแบ่งชนชั้นและอาจมีความซับซ้อนอยู่แล้ว

ในส่วนนี้สามารถพิจารณาร่วมกับหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีหลายแห่ง เช่น แหล่งโบราณคดีโคกพนมดี อำเภอพนสนิมคม จังหวัดชลบุรี พบโครงกระดูกผู้หญิงพร้อมเครื่องประดับจากเปลือกหอยจำนวนมากว่าแสนชิ้น พร้อมด้วยภาชนะดินเผาหลายสิบใบ ทั้งยังพบโครงกระดูกหญิงที่อุทิศพร้อมหินดูและก้อนดินดิบ ชาร์ล ไฮแอมกล่าวว่า หลักฐานนี้แสดงถึงบทบาทของผู้หญิงในฐานะผู้ผลิต เธอผู้นี้มีบทบาทในฐานะผู้ควบคุมการผลิตภาชนะ-ผู้นำชุมชน อาจเป็นภาพแทนของการมีผู้หญิงปกครองและสังคมแบบแบ่งชนชั้นในดินแดนภาคพื้นทวีปของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Higham, 2002: 68, 77-80; รัศมี ชูทรงเดช, 2559: 67-68) หรือการพบแหล่งโบราณคดีในสมัยสำริด และสมัยเหล็กในจังหวัดลพบุรี บริเวณเขาวงพระจันทร์อันเป็นแหล่งแร่ทองแดงสำคัญ เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านพรหมหินใต้ แหล่งโบราณคดีโนนป่าหวาย แหล่งโบราณคดีโนนหมากลา แหล่งโบราณคดีบ้านท่าแค ล้วนมีความเกี่ยวข้องกับการใช้แร่ทองแดงโดยตรง ทั้งในฐานะแหล่งวัตถุดิบ และแหล่งถลุงแร่ทองแดง ผลผลิตสำคัญจากแหล่งถลุงแร่ทองแดง คือ มวลโลหะทองแดงวัตถุดิบ (Copper ingot) เป็นทองแดงเกือบบริสุทธิ์ เมื่อได้มวลโลหะทองแดงวัตถุดิบดังกล่าวแล้ว จะส่งออกไปยังพื้นที่อื่นโดยเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือและพื้นที่อื่นในภูมิภาค บริเวณเขาวงพระจันทร์จึงเป็นพื้นที่สำคัญต่อการพัฒนาการทางสังคมในพื้นที่ภาคกลาง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมื่อ 2,500-2,300 ปมาแล้ว ซึ่งเป็นเวลาที่เกิดชุมชนโบราณจำนวนมาก (Lertcharnrit, 2014: 125; สุรพล นาละพินธุ, 2559: 11-19)

เมื่อพิจารณาแนวคิดของฮาร์ปาร์ร่วมกับหลักฐานในช่วงต้นจะเห็นได้ว่า มีความสอดคล้องกัน คือ วัฒนธรรมอินเดีย (พุทธศาสนา) ได้เข้ามาสัมพันธ์กับสังคมที่มีพื้นฐานทางสังคมอย่างมากแล้ว ทำให้เอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีสภาพที่เหมาะสมต่อการเจริญขึ้นของแนวคิดทางพุทธศาสนาและวัฒนธรรมอินเดียอย่างมาก

นอกจากนี้ในศรีลังกา กระบวนการแบบเดียวกันได้เกิดขึ้น ชาวศรีลังกาโบราณได้รับวัฒนธรรมพุทธศาสนาและนำมาปรับใช้จนกลายเป็นพื้นฐานของอารยธรรมอันรุ่งเรืองบนเกาะแห่งนี้ เห็นได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณเมืองอนูราชปุระพบว่า มีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่ยุคหินกลางเรื่อยมาถึงยุคโลหะ ราว 3,000-2,600 ปีมาแล้ว ก่อนรับวัฒนธรรมอินเดียใน ราวพุทธศตวรรษที่ 2-3 หรือ 2,300-2,200 ปีมาแล้ว ข้อสังเกต คือ หลักฐานสำคัญที่เป็นตัวแทนของ วัฒนธรรมอินเดียที่แสดงว่า เริ่มมีการรับหรือติดต่อกับวัฒนธรรมอินเดียที่สำคัญได้แก่ การเริ่มพบ เหรียญราชวงศ์ศาคตวาหนะ ลูกปัดหินกึ่งมีค่า และชิ้นส่วนภาชนะดินเผาที่มีตัวอักษรพราหมีจารึกอยู่ หลักฐานเหล่านี้มักปรากฏอยู่ในแหล่งโบราณคดีที่มีการอยู่อาศัยมาก่อน บางแห่งมีร่องรอยย้อนไปถึง ยุคหินกลาง บางแห่งมีร่องรอยการอยู่อาศัยสืบเนื่องตั้งแต่ยุคโลหะ มักพบหลักฐานประเภทอุปกรณ์หาลา และเปลือกหอยทะเล สะท้อนถึงร่องรอยการติดต่อและความสามารถในการใช้ประโยชน์จากทะเล (Ray, 2006: 313; Kulatilake, 2016: 428-429) เห็นได้ว่า พุทธศาสนาได้เข้าสัมพันธ์กับพื้นที่ที่มีความเจริญ รุ่งเรืองหรือความพร้อมทางสังคมอยู่แล้ว สอดรับกับแนวคิดของธาร์ปาร์ที่เสนอไว้

ปีแอร์ อีฟ มองแกง เสนอว่า พุทธศาสนาและศาสนาฮินดูแบบไวษณพนิกายได้เข้ามามีบทบาท ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างมากตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 6-10 (Manguin, 2004: 303) ซึ่งศาสนา ฮินดูไวษณพนิกายปรากฏหลักฐานในหลายพื้นที่ที่แสดงถึงการนับถือพระวิษณุโดยชนชั้นนำในสังคม เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น จารึกพระนางกุลประภาวดี อายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 11 จากภาคใต้ ของกัมพูชา ระบุว่า พระนางทรงสร้างเทวรูปพระวิษณุทองคำ แห่งกลุ่มพนคร พร้อมทั้งทรงสร้างเทวาลัย และสระน้ำขึ้นด้วย หรือจารึกเจ้าชายคุณวรมัน พระราชโอรสในพระเจ้าชัยวรมัน พบร่วมกับอาคารอิฐ ขนาดใหญ่ ณ เมืองถาปมอย (Thapmouy) เวียดนามใต้ ระบุถึง การสรรเสริญพระหริวิษณุ พร้อมทั้งทรงสร้าง เทวาลัยถวายพระวิษณุบาทนาม “จักรติธสวามิน” และอุทิศแด่นักบวชในนิกายภาควัต (วีปรรภาควาโตะ) หรือไวษณพนิกาย (หม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุล, 2549: 18, 2557, 105) พร้อมด้วยการพบเทวรูปพระวิษณุ อีกเป็นจำนวนมากและมีขนาดใหญ่ เป็นต้นว่า เทวรูปพระกฤษณะโควรรธนะ จากวัดเกาะ สูง 1.61 เมตร เทวรูปพระวิษณุ 8 กร จากพนมตา สูง 2.87 เมตร เทวรูปพระวิษณุจตุรภุช จากกำพงจามเก่า สูง 1.95 เมตร พระหริหระ จากอาศรมมหาฤๅษี สูง 1.75 เมตร (หม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุล, 2514: 103-106) (ภาพที่ 73)

เป็นที่น่าสังเกตว่า หลักฐานข้างต้นมีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 9-12 ใกล้เคียงกับหลักฐานรุ่นแรก ของพุทธศาสนา และในหลายพื้นที่พบหลักฐานร่วมกันด้วย เช่น ในบริเวณอาคารอิฐเมืองถาปมอย เวียดนามใต้ พบจารึกเจ้าชายคุณวรมันและจารึกแผ่นทองซึ่งจารึกคาถาทางพุทธศาสนาบริเวณฐานราก ของอาคารอิฐด้วย (Manguin, 2014: 112-113) ลักษณะเช่นนี้อาจสะท้อนความสัมพันธ์บางอย่าง ระหว่างกลุ่มไวษณพนิกายกับพุทธศาสนิกชนสอดคล้องตามข้อเสนอของมองแกง

การพบหลักฐานการนับถือพระวิฆณุจำนวนมากนับว่าสำคัญ เนื่องจากไวษณพิกายให้ความสำคัญกับความภักดีต่อพระเป็นเจ้า ในวิฆณุปุราณะและมหากาพย์ที่มีลักษณะที่สนับสนุนชีวิตการครองเรือน โดยยกย่องว่า ช่วงวัยคลุกหัดมีความศักดิ์สิทธิ์และเป็นจุดสูงสุดในการบรรลุเป้าหมายของชีวิต ไวษณพิกายจึงไม่ยินดีกับการสละโลก แต่ยินดีกับการบำเพ็ญตัวในฐานะผู้ครองเรือน (ภักดี) เพื่อให้พระเป็นเจ้าพอใจ และนำไปสู่การหลุดพ้น (Dayal, 1983: 57; Sinha, 1983: 33) ด้วยเอกลักษณ์ทางความเชื่อที่สนับสนุนวัยคลุกหัดส่งผลให้ไวษณพิกายได้รับความนิยมในกลุ่มพ่อค้าและวรรณะกษัตริย์ผู้มุ่งหมายหาเกียรติยศในช่วงวัยหนุ่มสาว

ในกรณีของพุทธศาสนาแม้แนวคิดหลักของศาสนาจะเน้นไปที่การละทิ้งทางโลกเพื่อมุ่งหน้าสู่การหลุดพ้น แต่เมื่อพิจารณาแนวคิดหลายส่วนประกอบแล้วพบว่ามีความสอดคล้องกันกล่าวคือ พุทธศาสนาและศาสนาฮินดูไวษณพิกายเปิดโอกาสให้ผู้คนสามารถประกอบการตามหน้าที่ของตนเองได้ เช่น ไวษณพิกายมีคัมภีร์สำคัญอย่างภควัทคีตาซึ่งมีส่วนเน้นย้ำการปฏิบัติหน้าที่ตามวรรณะที่ตนอยู่แล้วในท้ายที่สุดพระผู้เป็นเจ้าจะนำความหลุดพ้นมาให้ ส่วนพุทธศาสนาในมรรค 8 มีข้อธรรมเรื่องสัมมาอาชีวะเป็นการสนับสนุนให้ประกอบอาชีพอย่างสุจริต แนวคิดนี้จึงสนับสนุนพ่อค้าและผู้ครองเรือน ทั้งยังมีความเชื่อว่า พระวิฆณุทรงเป็นพระผู้อุปถัมภ์ผู้เดินทางทางทะเล คล้ายกับความเชื่อเรื่องพระอวโลกิเตศวรที่จะทรงเสด็จไปช่วยเหลือผู้ที่เรือแตก

ด้วยลักษณะเช่นนี้ อาร์. ซี. มาจุมดาร์ (R. C. Majumdar) ได้กล่าวถึงรัฐแรกเริ่มในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ว่า เป็น “รัฐฮินดู” หมายถึงเป็นรัฐที่มีพื้นฐานจากวัฒนธรรมอินเดียและมีศาสนาฮินดูเจริญพร้อมกันกับศาสนาพุทธ โดยศาสนาฮินดูมีบทบาทสำคัญในราชสำนัก (Majumdar, 1979: 36-37)

ดังนั้นจากข้อคิดข้างต้นของมองแกงและมาจุมดาร์ ผนวกกับหลักฐานข้างต้นผู้ศึกษาจึงเชื่อว่าไวษณพิกายกับพุทธศาสนามีความสัมพันธ์บางอย่างต่อกัน ส่งผลโดยตรงต่อการก่อตัวของรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีความสัมพันธ์กับกลุ่มพ่อค้าผ่านการผลักดันให้ผู้คนออกมาทำการค้าขายได้ไม่จำเป็นต้องใช้ชีวิตอย่างสันโดษ มีความเป็นไปได้สูงที่กลุ่มคนที่นับถือศาสนาพุทธและกลุ่มคนที่นับถือไวษณพิกาย ออกเดินทางจากอินเดียมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับกลุ่มพ่อค้าพร้อมกัน

6.3.1 “บุญ” แนวคิดใหม่จากพุทธศาสนาสู่รากฐานรัฐในอุษาคเนย์

ความเชื่อดั้งเดิมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก่อนการรับวัฒนธรรมอินเดียนั้นมีลักษณะสัมพันธ์กับการนับถือธรรมชาติ ควบคู่ไปกับการนับถือบรรพชนและชีวิตหลังความตาย เช่น การปรากฏรูปพระอาทิตย์ กบ นก หรือปลาบนหน้ากลองมโหระทึก สันนิษฐานว่าใช้ตีในพิธีกรรมขอฝน หรือพิธีที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ (ภาพที่ 133) หรือจากการขุดค้นทางโบราณคดีในหลายแห่งพบว่า มีประเพณีการใช้ดินเทศรีโยนบนศพ เพื่อสื่อถึงเลือดที่จะนำไปสู่การมีชีวิตใหม่ พร้อมทั้งอุทิศสิ่งของให้กับผู้ตายด้วย (กรมศิลปากร, 2561: 16; ศรีศักร วัลลิโภดม, 2560: 7-46)

ภาพที่ 133 หน้ากลองมโหระทึกยุคก่อนประวัติศาสตร์
(ที่มา: ส่งศรี วีระประจักษ์, 2507: 32)

อินเดียมีศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธเป็นสองศาสนาสำคัญ ศาสนาทั้งสองได้เข้ามาพร้อมกับระบบระเบียบทางความเชื่อหรือมีจักรวาลวิทยาทางความเชื่อที่ชัดเจน เช่น เรื่องของ สวรรค์-นรก มีตัวตนพิสดารอันทรงอำนาจเป็นบุคลาธิษฐานพลังธรรมชาติ และที่สำคัญคือแนวคิดเรื่องกฎแห่งกรรม กำกับการใช้ชีวิต แนวคิดเหล่านี้ได้เข้ามาปะทะกับศาสนาตั้งเดิมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ผู้ศึกษามีความเห็นในประเด็นนี้ว่า กฎแห่งกรรมในระบบศาสนาทั้งพราหมณ์และพุทธนับว่ามีบทบาทมากต่อการจัดการสังคมให้อยู่ในครรลองที่พึงเป็น เพราะกรรมนั้นมีความหมายว่า “การกระทำ” แต่ไม่ใช่การกระทำเพียงอย่างเดียว แต่มีความหมายครอบคลุมไปถึงผลของการกระทำนั้นด้วย คือ การกระทำโดยอ้อมทำให้เกิดผลกับผู้กระทำ หากกระทำดีผลย่อมออกมาดี หากกระทำสิ่งแยผลย่อมออกมาเป็นไปในทางไม่ดี (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2563: 4)

ความคิดเช่นนี้ทำให้ศาสนาในอินเดียมีการวางกรอบให้กับสังคมว่า สิ่งใดควรทำสิ่งใดไม่ควรทำ หากกระทำแล้วจะได้รับผลอย่างไร ด้วยเหตุนี้พุทธศาสนาจึงสนับสนุนให้ผู้คนประกอบกรรมดี หลีกเลี่ยงการประกอบกรรมชั่ว กรรมดีนี้บางครั้งถูกเรียกว่า “กุศลกรรม” หรือที่ชาวไทยนิยมใช้คำว่า “บุญ” ล้วนแล้วแต่มีความหมายว่า การกระทำอันดีทั้งสิ้น ด้วยเหตุที่สนับสนุนให้ผู้คนทำความดีแล้ว พุทธศาสนาจึงได้มอบกรอบการปฏิบัติอันนำมาซึ่งผลดี สามารถพิจารณาได้จากหลักธรรมเรื่อง “มรรคมืองค์ 8” เป็นตัวอย่าง

ตามวิภังคสูตรในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค พระพุทธเจ้าทรงอธิบายถึงเส้นทางสู่ความดับทุกข์ทั้ง 8 เส้นไว้ เมื่อพิจารณาหลักการทั้ง 8 ข้อแล้วจะเห็นได้ว่า พุทธศาสนาได้พยายาม

เข้าควบคุมวิธีการดำเนินชีวิตของผู้คนในทุกด้านตั้งแต่วิถีคิดที่สมควรในการดำเนินชีวิต (สัมมาทิฐิ, สัมมาสังกัปปะ, สัมมาสติ) การมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นในสังคม (สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ) และการมุ่งไปสู่จุดหมายทางศาสนา (สัมมาวายามะ, สัมมาสมาธิ) (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2563: 326)

ริชาร์ด ฟรานซิส กอมบริช (Richard Francis Gombrich) เสนอว่า การที่พุทธศาสนาเป็นที่ยอมรับในสังคมศรีลังกาและอุษาคเนย์โบราณ เป็นเพราะสังคมในพื้นที่ดังกล่าวแต่เดิมยังขาดวิธีการหรือแนวคิดในการพันทุข์และขาดวัฒนธรรมลายลักษณ์อักษร ซึ่งพุทธศาสนามอบทั้งสองอย่างนี้ให้ รวมถึงโลกทัศน์ทางจักรวาลวิทยาที่เป็นระบบ (Gombrich, 1997: 51) เป็นที่น่าคิดว่า ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่มีโครงสร้างทางศาสนาเอื้อต่อชนชั้นสูงมากกว่า ทั้งระบบโครงสร้างแบบสังคมชนชั้นและสถาบันกษัตริย์ แต่ข้อด้อยหนึ่งของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู คือ ความบริสุทธิ์ (มลทิน) ทำให้พราหมณ์อาจรังเกียจชนพื้นเมืองพอสมควรและอาจทำให้ไม่ยุ่งเกี่ยวกับชาวบ้านทั่วไป แต่ศาสนาพุทธที่มีข้อบัญญัติบางอย่างบางเบาว่าจึงกลมกลืนกับความเชื่อดั้งเดิมและวัฒนธรรมพื้นบ้านได้ง่ายกว่า (คมกฤษ อู่เต็กเค่ง, 2560: 13-14)

อีกสิ่งหนึ่งที่เกิดขึ้นได้จากบริบทปัจจุบันในสังคมไทย ลาว กัมพูชา และเมียนมา คือ ภิคุ-ภิคุณี ในพุทธศาสนามีสถานะที่พิเศษและเกี่ยวข้องกับเรื่องเหนือธรรมชาติ (Ishii, 1986: 29) สถานะที่สูงกว่ากลุ่มหมอผีหรือผู้นำความเชื่อดั้งเดิม อันมีผลมาจากความคลุมเครือของนักบวชในพุทธศาสนาที่ถูกมองว่าเป็นผู้แสวงหาความหลุดพ้นด้วยการหลีกหนีสังคม (Ray, 2006: 305) แต่สามารถให้คำแนะนำผู้คนในเรื่องของสังคมด้วย ในเวลาเดียวกันความคลุมเครือนี้ทำให้พระภิคุเองมีสถานะเป็นประหนึ่งผู้วิเศษที่มีความรู้ในการจัดการกับความไม่สบายใจของผู้คน ส่งผลให้พระภิคุเป็นที่เคารพนับถือด้วยสถานะพิเศษ

จารีกัณฑ์โพธิ์ร้าง อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 อักษรปัลลวะ ภาษามอญ จากวัดโพธิ์ร้าง อำเภอเมืองจังหวัดนครปฐม (ภาพที่ 134) เป็นหลักฐานหนึ่งซึ่งสะท้อนจุดเชื่อมโยงระหว่างพุทธศาสนากับความเชื่อดั้งเดิมได้เหมาะสม ดั่งเนื้อความในจารีกกล่าวถึงการสร้างวัดและพระพุทธรูปของโต้ตั้งทั้งสอง โดยคำว่า “โต้” หรือ “โทง” นี้ มีความหมายถึง “หมอผี” หรือ “คนทรงเจ้า” (กรมศิลปากร, 2559: 2, 43) จัดเป็นชนชั้นนำทางสังคมในวัฒนธรรมมอญ ข้อความดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดข้างต้นของกอมบริชที่ว่า พุทธศาสนาได้เข้าเป็นส่วนหนึ่งกับระบบความเชื่อดั้งเดิมโดยการนำจักรวาลวิทยาแบบใหม่และชุดความคิดใหม่มาปรับปรุงชุดความคิดดั้งเดิมที่มาอยู่ก่อน แตกต่างจากพราหมณ์ที่พิธีกรรมของฝ่ายพราหมณ์ยึดโยงกับพิธีกรรมอันมีแบบแผนและใหญ่โตอลังการ ทำให้พิธีกรรมนั้นสนับสนุนความเป็นชนชั้นมากกว่าและเข้าถึงได้ยาก ทำให้พิธีกรรมแบบพุทธศาสนายึดโยงกับสังคมชาวบ้านมากกว่า

ภาพที่ 134 จารึกวัดโพธิ์ร้าง จังหวัดนครปฐม อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12
(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 2, 41)

จารึกเย ฐมาพบจำนวน 20 หลัก มากที่สุดในบรรดาข้อความที่ถูกจารึกบนหลักฐานทางโบราณคดีที่ศึกษาในครั้งนี้ รวมถึงพระพิมพ์ที่พบร่วมกับโบราณสถาน เช่น พระพิมพ์พระสาวกทั้ง 7 จากเจดีย์หมายเลข 11 เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี, พระพิมพ์จากโบราณสถานเมืองยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี, พระพิมพ์พระพุทธรูปเจ้าชนาบด้วยพระโพธิสัตว์ จากบาตูกายา ชาวตะวันตก ประเทศอินโดนีเซีย หลักฐานเหล่านี้สอดคล้องกับข้อความในบันทึกของพระภิกษุอั้งจิงว่า ชาวพุทธในที่ราบสูงเดคข่าน และที่อื่น ๆ ทั่วอินเดียนิยมจำลองรูปประติมากรรม (พระพุทธรูป) หรือสลูไปด้วยสิ่งของและวัสดุต่าง ๆ เช่น ดิน เงิน ทองคำ เป็นต้น พร้อมด้วยบรรจุแผ่นจารึกคาถาเย ฐมา หรือคาถาปฏิจสมุปปาทไว้ภายในรูปจำลองเหล่านั้น การบูชารูปจำลองที่บรรจุคาถานี้นำมาซึ่งบุญอันมหาศาล (I-Tsing, 1966: 150-151) ฉะนั้นจารึกเหล่านี้ช่วยยืนยันถึงการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดจากศาสนาดั้งเดิม มาสู่ระบบการสร้างบุญแบบพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี

คมกฤช อยู่เต็กเค่งเพิ่มเติมในส่วนนี้พร้อมเน้นย้ำความต่างของแนวคิดระหว่างพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูว่า พุทธศาสนาที่เข้ามา เดิมอาจมีลักษณะใกล้เคียงกับความเชื่อแบบหมอผี เพราะภิกษุมีความเป็นปัจเจกมากกว่าพราหมณ์ที่มีระบบ การที่ภิกษุเที่ยวไปตามป่าเขาจึงคล้ายกับกลุ่มหมอผีที่บูชาธรรมชาติ (เจ้าป่า เจ้าเขา) เช่น พุทธศาสนาสกุลวัชรยานในทิเบตมีการนำยักษ์และเทพท้องถิ่นมาใช้ในฐานะพระธรรมบาลผู้ปกป้องพุทธศาสนา สิ่งนี้คือความกลมกลืนของพุทธศาสนา แต่ในอีกด้านหนึ่งพุทธศาสนาก็มอบแนวคิดเรื่องกษัตริย์ให้กับสังคมด้วยดังเห็นได้จากพุทธศาสนามีแนวคิดเรื่องจักรพรรดิราช ผู้ปกครองผ่านความคิดแบบสงฆ์และเรื่องของบุญด้วย (คมกฤช อยู่เต็กเค่ง สัมภาษณ์เมื่อ 8 ตุลาคม 2563) เห็นได้จากจารึกจำนวนหนึ่งซึ่งกล่าวถึงการทำบุญถวายแด่พระพุทธรูปโดยชนชั้นสูง

6.4 บทบาทของพุทธศาสนาด้านการปกครอง

ดังข้อเสนอของโรมิล่า ธาปาร์โนข้างต้น เห็นได้ว่าพุทธศาสนาได้เข้ากำกับสังคมผ่านระบบศีลธรรมที่ศาสนากำหนดขึ้นเพื่อให้สังคมสามารถดำเนินต่อไปได้ คล้ายกับรูปแบบของศาสนาพราหมณ์ที่มีระบบวรรณะและอาศรม 4 มากำกับการดำเนินชีวิตและหน้าที่ของผู้คนในสังคมที่ซับซ้อนและหลากหลาย

ระบบดังกล่าวจึงมีอิทธิพลอย่างมากในการจำแนกกลุ่มคนออกเป็น ส่วน ๆ คือ กลุ่มคนที่ทำความดีอย่างยิ่งยวดตามกรอบของศาสนา กลุ่มคนที่กระทำการไม่สมควรผิดไปจากกรอบของศาสนา ดังนั้นมุมมองของศาสนาที่มีต่อความดีความชอบของผู้คนในสังคมจึงมีความสำคัญมากต่อการคัดเลือกบุคคลใดบุคคลหนึ่งขึ้นเป็นผู้ปกครองสังคมหนึ่ง ๆ นั้น (Wolters, 1982: 103)

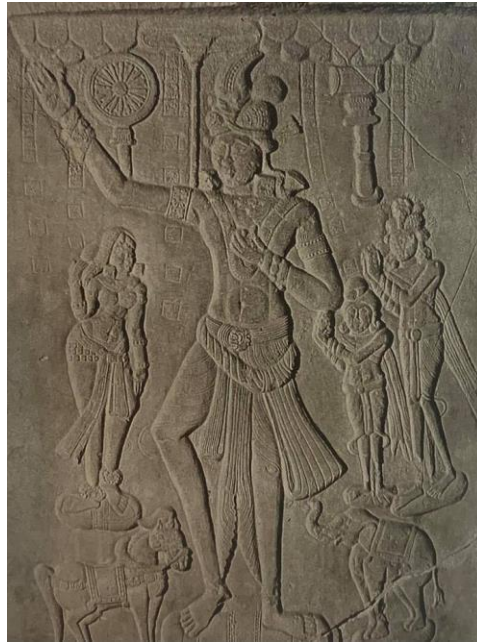
6.4.1 พุทธศาสนาและกระบวนการสร้างชนชั้นปกครอง

ในพุทธประวัติปรากฏร่องรอยความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นสูงกับพุทธศาสนาอยู่อย่างต่อเนื่อง โดยมีพระเจ้าพิมพิสารเป็นตัวอย่างสำคัญ แม้หลังพุทธกาลความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับชนชั้นปกครองมิได้เสื่อมคลาย เห็นได้จากการสังคายนาทุกครั้งในพุทธศาสนาจะได้รับความอุปถัมภ์จากสถาบันกษัตริย์ทั้งสิ้น ทั้งนี้ในรัชกาลพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์อุปถัมภ์การสังคายนาครั้งที่ 3 นับเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญและสร้างความสัมพันธ์ระหว่างศาสนจักรและอาณาจักรอย่างแนบแน่น กล่าวคือ ก่อนเริ่มการสังคายนาครั้งที่ 3 พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสั่งให้มีการสีกพระที่เชื่อว่าเป็นพวกอลัชชีปลอมมาบวชเป็นจำนวนมากซึ่งไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2513: 268-270) และหลังการสังคายนาเสร็จสิ้นพระองค์ทรงมีพระบัญชาให้เผยแพร่พุทธศาสนาที่สังคายนาแล้วให้ทั่วทั้งพระราชอาณาจักร เป็นที่น่าสังเกตว่า รูปแบบวิธีที่พระเจ้าอโศกใช้ได้ถูกหยิบยกขึ้นมาใช้ซ้ำในรัชกาลถัดมา โดยในการสังคายนาครั้งที่ 4 พระเจ้านิษกะทรงมีพระบัญชาให้ส่งสมณทูตออกไปยังดินแดนต่าง ๆ ในเขตพระราชอำนาจเช่นเดียวกับครั้งพระเจ้าอโศก ทั้งยังมีการจัดบันทึกพระธรรมเป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อให้เกิดความเที่ยงแท้ในความเชื่อ แสดงให้เห็นว่า พุทธศาสนาได้ถูกควบคุมโดยฝ่ายอาณาจักรผ่านการคัดเลือกชุดข้อพระธรรมหรือหลักการทางพุทธศาสนาที่รัฐรับรอง ก่อนจะบันทึกและเผยแพร่ต่อไป

อีกกรณีหนึ่งที่สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันกษัตริย์และพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดีคือ ในคัมภีร์ทีปวงศ์และมหาวงศ์กล่าวถึง พระเจ้าเวทนมปิยติสสะได้ถวายราชอุทยานเพื่อเป็นอารามแด่พระมหินเถระเพื่อใช้สำหรับทำสังฆกรรม พร้อมด้วยทรงยกพระนครอนุราชปุระถวายไว้ในเขตสีมานั้นด้วย ดังนั้นพระเจ้าแผ่นดินแห่งกรุงอนุราชปุระต้องครองราชย์ในเขตสีมา เพื่อให้กระทำการครองราชย์ได้สมบูรณ์ พระเจ้าแผ่นดินจึงต้องประกาศตนเป็นพุทธมามกะเสียทุกพระองค์ (ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร, 2551: 18-19, 23; จานงค์ ทองประเสริฐ, 2510: 75-76)

สแตนเลย์ เจ. ตัมเบียห์ (Stanley J. Tambiah) เสนอว่า แม้พุทธศาสนาจะมีลักษณะสำคัญของศาสนาคือ “การสละทางโลก” ซึ่งดูขัดแย้งและเป็นอุปสรรคที่จะได้การสนับสนุนทางการเมือง แต่เอกลักษณ์ดังกล่าวนี้มีรากฐานมาจากแนวคิดเรื่องความสงบ สอดคล้องกับระบบการปกครองรัฐที่มุ่งเน้นความสงบของบ้านเมือง ความมั่นคงทางสังคม และความปลอดภัย ทำให้ชนชั้นปกครอง (ในการศึกษาของตัมเบียห์หมายถึง พระเจ้าอโศกมหาราช) เลือกใช้และเผยแพร่ชุดความคิดดังกล่าว อันเป็นผลดีต่อการควบคุมสังคม (Tambiah, 1976) ทั้งพุทธศาสนาเองได้วางหลักการควบคุมความประพฤติ การวางตัว คุณธรรม และสิ่งอันพึงเคารพของผู้คนในสังคมไว้อย่างชัดเจน และครอบคลุมถึงการวางตัวของพระเจ้าแผ่นดินด้วย มีทศพิธราชธรรมหรือราชธรรม 10 ประการ มรรคมีองค์ 8 เป็นอาทิ ข้อพระธรรมเหล่านี้ควบคุมวิธีการและแนวคิด (จารียาและวิธานะ) ในการปกครองของชนชั้นนำและทุกๆ ชนชั้น สำหรับชนชั้นนำการระบุว่า ผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินจะประกอบด้วยหลักการดังกล่าวนี้ส่งผลให้พระเจ้าแผ่นดินมีสถานะที่เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งคุณธรรมอันเป็นเอกลักษณ์โดยทันที (Ray, 2006: 304-305) ต่างไปจากลักษณะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูซึ่งควบคุมสังคมผ่านระบบวรรณะที่แบ่งผู้คนออกเป็นกลุ่มตามหน้าที่และชาติกำเนิด หรือหลักการอาศรม 4 ที่ควบคุมสังคมด้วยการกำหนดหน้าที่ตามช่วงวัย

คุณธรรมพิเศษของกษัตริย์หรือชนชั้นปกครองนำไปสู่แนวคิดเรื่อง “บารมี” หรือ “บุญญาธิการ” ของผู้ปกครองในฐานะผู้คุ้มครองดูแลพุทธศาสนาหรือในฐานะผู้มีลักษณะอันเป็นอุดมคติทั้งทางกายภาพ (มหาบุรุษลักษณะ), อำนาจจิต และอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นสิ่งดึงดูดผู้คนให้สยบยอม ดังเช่น รัตนะ 7 ประการที่พระเจ้าจักรพรรดิเท่านั้นถึงจะถือครองได้หรือการปรากฏขึ้นของรัตนจักรต่อหน้าพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีบุญญาธิการถึงพร้อมเท่านั้น (ธนิต อยุธยา, 2508: 5-6; แพทริค โจรี, 2563: xlix) รัตนะทั้ง 7 ประการจึงเป็นเครื่องหมายแห่งความต่างชั้นระหว่างผู้ที่สมควรปกครองผู้อื่นกับผู้สมควรถูกปกครองด้วยเหตุนี้ สิ่งของทั้ง 7 จึงถูกสร้างเป็นศิลปกรรม ดังเห็นได้จากภาพสลักรูปพระเจ้าจักรวาทินแวดล้อมด้วยรัตนะ 7 ประการ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 3-4 จากเมืองซัคคัยเยปฏะ รัฐอานธรประเทศ (ภาพที่ 135) กระบวนการนี้เห็นได้อย่างชัดเจนผ่านการสร้างพระเจ้าอโศกมหาราชให้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิทางพุทธศาสนาแล้วคือ

ภาพที่ 135 ภาพสลักรูปพระเจ้าจักรวาทินแวดล้อมด้วยรัตนะ 7 ประการ
จากเมืองซัคคียเปญะ รัฐอานธรประเทศ
(ที่มา: Zephir, 2014: 192)

คัมภีร์โศกาวทานอ้างอิงถึง พระสงฆ์อุปคุปต์ได้แจ้งแก่พระเจ้าอโศกว่า พระพุทธเจ้าทรงมีพุทธทำนายถึงพระเจ้าอโศกมหาราชในฐานะผู้รักษาศาสนาของพระองค์ให้ตั้งมั่นบนความประมาทสิ้นกาลนาน หรือในคัมภีร์ที่ปวงศที่เห็นว่า พระเจ้าอโศกทรงกระทำการใดบ้างอันเป็นคุณต่อพุทธศาสนา และกษัตริย์ลังกาได้กระทำเช่นเดียวกัน หรือตั้งข้อความที่ระบุว่า พระมหินเถระทราบพระเจ้าเทวนัม-ปิยติสสะทรงเป็นบัณฑิตพร้อมด้วยคุณธรรม มีความสามารถบรรลุธรรมจึงแจ้งพระธรรมแก่พระเจ้าเทวนัมปิยติสสะ ทั้งยังระบุเหตุอัศจรรย์ที่เกิดขึ้นระหว่างพระเจ้าเทวนัมปิยติสสะทรงน้อมถวายพระราชอุทยานว่า หลังพระมหินเถระรับราชอุทยานมาเมฆวันแล้วได้เกิดแผ่นดินไหว (กรมศิลปากร, 2557ก: 58, 64-67; สุลักษณ์ ศิวรักษ์, 2552: 127)

เหตุต่าง ๆ นี้ล้วนกลายเป็นสิ่งที่เสริมบารมีให้แก่กษัตริย์ว่า บุคคลเหล่านี้มีลักษณะอันเฉพาะ จึงกระทำการแล้วเกิดความมงคลเช่นนี้ โดยยึดโยงกับแนวคิดเรื่องผลแห่งกรรมในอดีตชาติ สอดรับกับระบบการเล่าเรื่องชาดกในพระชาติต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้าว่า ทรงเคยเสวยพระชาติเป็นสิ่งที่มีชีวิตได้ในทั้ง 550 ชาติ ประกอบผลกรรมอะไรในพระชาตินั้น ๆ ก่อนจะสั่งสมบารมีมากมายกระทั่งได้ประสูติเป็นพระพุทธเจ้าผู้เป็นเลิศในจักรวาล (แพทริก โจรี, 2563: xlix) ดังข้อความในจารึกเสาพระเจ้าอโศกที่อ้างว่า “มา ณ ยุคปัจจุบันนี้ โดยเหตุที่พระราชอาณันเป็นที่รักแห่งทวยเทพได้ทรงปฏิบัติธรรมแล้ว แทนที่จะได้ยินเสียงยฺทูทเทริ ก็เปลี่ยนเป็นเสียงธรรมเทริ ... ในอดีตกาลก่อนนิกรชนแห่งชมพูทวีปมิเคยได้อยู่ร่วมกับทวยเทพ ครั้นบัดนี้นิกรทั้งปวงได้อยู่ร่วมกับทวยเทพแล้ว อย่างนี้คือผลแห่งการปฏิบัติธรรมโดยเคร่งครัดกวดขันของพระราชอาณันอย่างไม่ต้องสงสัย” (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2513: 242)

ข้อความดังกล่าวยืนยันถึงผลดีที่สืบเนื่องมาจากการปฏิบัติตามกรอบทางพุทธศาสนาและทำให้ผู้ปกครองคนนั้นมีภาพลักษณ์ที่เป็นบวกในสายตาประชาชน แม้แต่อ้างอิงไปถึงเทพเจ้าด้วยข้อความยังย้ำกรอบแนวคิดสำคัญของพุทธศาสนาในเรื่องบุญญาธิการอย่างชัดเจนและตรงไปตรงมาว่า “เพราะปฏิบัติธรรมจึงทำให้แผ่นดินสงบจากสงคราม แม้แต่ทวยเทพยังลงมาอาศัย เหมือนเป็นการจำลองสวรรค์มายังโลกเบื้องล่างที่แต่เดิมเต็มไปด้วยความวุ่นวาย แต่ด้วยการปฏิบัติธรรมของข้า (พระเจ้าอโศกมหาราช) ความโกลาหลเหล่านั้นได้สลายไป ด้วยเหตุนี้ข้าจึงเหมาะสมแล้วที่จะได้ครองอำนาจเหนืออาณาจักรแห่งนี้”

การอ้างปฎิหาริย์โดยเหล่ากษัตริย์ที่น้อมรับพุทธศาสนา เช่นในกรณีของพระเจ้าเทวมัมปิยติสสะเป็นการสร้างสถานภาพพิเศษให้กับพระเจ้าแผ่นดินผู้นั้น การกระทำอันเนื่องด้วยธรรมนี้เป็นที่ยินยอมและยอมรับโดยพลังเหนือธรรมชาติ ยังอาจพิจารณาต่อไปได้ว่าเป็นการสร้างให้บุคคลนั้นมีสถานะศักดิ์สิทธิ์เทียบเคียงกับพระพุทธเจ้าในฐานะของผู้เป็นจักรพรรดิแห่งพระธรรม ดังข้อความปรากฏในคัมภีร์สำคัญของพุทธศาสนาหมายน อาทิ ในสัทธรรมปุณฑริกสูตรว่า เมื่อพระพุทธองค์จะทรงเทศนาได้มีดอกไม้สวรรค์โปรยปราย แผ่นดินเลื่อนลั่น แผ่นดินแยกออก (ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, 2543: 6, 293-298)

ระบบระเบียบทางสังคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ปรากฏขึ้นชัดเจนเมื่อรับเอาวัฒนธรรมจากอินเดีย สถาบันการปกครองในรูปแบบกษัตริย์จึงเกิดขึ้นจากอิทธิพลของวัฒนธรรมอินเดียตั้งเห็นได้จากตำนาน “พราหมณ์โกณฑินยะและนางลิวเย่” แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า หลักฐานเนื่องในพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่พูดถึงความสัมพันธ์โดยตรงระหว่างพุทธศาสนาและสถาบันกษัตริย์ พบเพียงหลักฐานที่กล่าวถึงการทำบุญโดยราชวงศ์ เช่น จารึกพระนางสาวิตัมจันทร พ.ศ. 1063-1118 จากเมืองไวยาลี อ้างถึงการถวายทานแด่พระศาสนาโดยพระนางสาวิตัมจันทร จารึกอนันทะ จันทร พ.ศ. 1192 จากเมืองไวยาลี ระบุเรื่องการทำบุญโดยกษัตริย์พระราชวงศ์จันทร หรือจารึกวัดจันทิก อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 จากอำเภอบางช่อง จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 136) กล่าวถึงพระเทวีของพระเจ้าแห่งทวารวดีทรงบัญชาให้พระธิดาสร้างพระรูปของพระตถาคตนี้ไว้ (Singer, 2008: 36, 39-42; กรมศิลปากร, 2559: 1, 71)

ภาพที่ 136 จารึกวัดจันทิก จากอำเภอบางบาล จังหวัดนครราชสีมา
จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย

แตกต่างไปจากความนิยมของการสรรเสริญกษัตริย์ผู้นับถือพุทธศาสนาในสังคมอินเดีย เช่น พระเจ้าอโศกมหาราชได้รับการสรรเสริญในฐานะผู้สมบูญด้วยคุณลักษณะอันเป็นที่ยอมรับในพุทธศาสนา เพื่อสร้างความยอมรับในฐานะกษัตริย์ของพระองค์ในสายตาผู้นับถือพุทธศาสนาหรือในสายตาผู้คนทั่วไป ที่อาจจะนับถือศาสนาอื่น ว่าพระองค์ทรงได้รับการรับรองให้ปกครองพระราชอาณาจักรด้วยคุณลักษณะพิเศษ เช่น มีลักษณะอย่างมหาบุรุษ ครอบครองรัตนะทั้ง 7 ประการดังสังเกตได้จากข้อความในโอศิกาวทาน และจารึกต่าง ๆ บนเสาศระเจ้าอโศก

ทั้งนี้การอ้างลักษณะพิเศษต่างไปจากผู้อื่นของกษัตริย์เป็นสิ่งที่มียู่แล้วในสังคมอินเดีย ในวรรณกรรมเช่นมหาภารตะ มีการกล่าวอ้างถึงคุณลักษณะเหนือธรรมดาของอรชุนผู้เป็นบุตรของพระอินทร์ว่า เมื่อแรกอรชุนน้อยประสูติออกจากครรภ์พระนางกุนตี ได้มีเสียงสวรรค์ประกาศเทวาสีทธิ์ว่า บุตรผู้นี้จะสร้างชื่อเสียงให้ทั่วปาลมทุกอย่างเกริกไกร แลแท้จริงแล้วเธอคือนาระ ผู้ควบคุมด้วยกฤษณะ ผู้เป็นนารายณ์ ฉะนั้นแล้วการอ้างถึงลักษณะที่เหนือธรรมดาไม่ว่าจะตามแนวคิดของศาสนาใดจึงเป็นเรื่องที่สร้างความยอมรับได้ในสังคมอินเดียโบราณ เพราะเป็นลักษณะที่สังคมในขณะนั้นรับรู้ร่วมกัน

หลักฐานที่สัมพันธ์กับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ปรากฏการอ้างถึงกษัตริย์ให้มีสถานะเทียบได้กับเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เช่น จารึกพระเจ้าปुरुณวรมัน อายุราวพุทธศตวรรษที่ 10 จากจังหวัดชวตวันตก กล่าวถึง พระบาทของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น (พระเจ้าปुरुณวรมัน) ประดุจดั่งพระบาทแห่งพระวิษณุ (Guy, 2014: 10) แสดงถึงการเปรียบเทียบให้ประดุจเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ข้อความจากจารึกแผ่นทองแดงอุทอง อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ระบุถึงพระเจ้าศรีธรรมวรมัน พระราชนัดดาของพระเจ้าศรีอีสานวรมัน ได้รับสิงหาลงนะ (ราชบัลลังก์) มาโดยลำดับ ในการนี้พระองค์

ได้ถวายสรีวิกา (เสลี่ยง) อันประดับด้วยรัตนะ พร้อมด้วยพ่อนรำและดนตรี เป็นทักษิณาแด่พระศรีอัมราตเกษตร และภายหลังได้ถวายของอันประเสริฐและหมู่คนมีความสามารถพ่อนรำและขับร้องแด่พระศิวลึงค์ (กรมศิลปากร, 2559: 1, 281) ข้อความข้างต้นชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า พระมหากษัตริย์ (พระเจ้าศรีธรรมพรหม) หลังได้รับพระราชบัลลังก์ต่อจากพระราชบรรพบุรุษแล้ว จำเป็นต้องประกอบกิจกรรมทางศาสนา ในที่นี้คือการถวายสิ่งของต่าง ๆ แต่พระเป็นเจ้าในศาสนาพราหมณ์เพื่ออ้างสิทธิธรรมในการปกครอง หรืออำนาจบางประการอันถูกต้องและได้รับการรับรอง

อย่างไรก็ดี แผ่นหินสลักรูปสัญลักษณ์มงคลรูปช้าง จักร สังข์ และกุนที จากเมืองนครปฐมโบราณ (ภาพที่ 137) อาจสะท้อนถึงการใช้สัญลักษณ์มงคล สถาปนาสิ่งหนึ่ง ๆ แผ่นหินนี้พิจารณาว่า อาจถูกใช้ในพิธีกรรมบางอย่าง เช่น การอภิเษก และอาจสัมพันธ์โดยตรงกับพุทธศาสนา (รัตนะ 7) (Indorf, 2014: 276-277) แผ่นหินดังกล่าวจึงอาจเป็นตัวแทนหนึ่งของการสืบทอดคติเรื่องการครอบครองสัญลักษณ์มงคล ที่มีมาตั้งแต่รัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช

ภาพที่ 137 แผ่นหินสลักรูปสัญลักษณ์มงคลรูปช้าง จักร สังข์ และกุนที จากเมืองนครปฐมโบราณ (ที่มา: Indorf, 2014: 277)

หลักฐานจารึกการทำบุญโดยราชวงศ์บางส่วนดังกล่าวข้างต้นมีความน่าสนใจอย่างหนึ่งคือ ล้วนแต่อ้างถึงการทำบุญในทางพุทธศาสนาโดยสถาบันกษัตริย์ ยังคงแสดงความสัมพันธ์ระหว่างศาสนจักร (พุทธศาสนา) กับกลุ่มชนชั้นสูงแม้จะไม่เป็นการแสดงออกที่สัมพันธ์กับสิทธิทางอำนาจโดยตรงดังเช่น หลักฐานเนื่องในศาสนาพราหมณ์ แต่ดังกล่าวแล้วข้างต้นว่า อำนาจในทางพุทธศาสนามีใช้หมายถึงอำนาจศักดิ์สิทธิ์หรือพลัง แต่บางครั้งอำนาจนั้นแสดงออกผ่านเรื่องของบุญญาธิการและบารมี ซึ่งการสร้างบุญในทหระณะของพุทธศาสนาเป็นกลไกสำคัญเพื่อให้ได้มาซึ่งบารมีนั้น

ด้วยทหระณะต่ออำนาจบารมีจึงเป็นไปได้ว่าการที่วัฒนธรรมต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีความนิยมในการจารึกคาถาในพุทธศาสนาบนศาสนวัตถุ เช่น คาถาเย ธมมา, คาถาริยสัง,

คาถาปฏิจสมุปบาท เป็นการสร้างให้ศาสนวัตุนั้น ๆ มีความครบถ้วนสมบูรณ์ นำมาซึ่งบุญญาบารมี ดังกล่าวอยู่ในบันทึกของพระภิกษุอีจิงว่า การบูชารูปจำลองที่บรรจุคาถานี้ นำมาซึ่งบุญอันมหาศาล (I-Tsing, 1966: 150-151) คำว่า “บุญอันมหาศาล” ย่อมหมายรวมถึง บุญที่ผู้สร้างวัตถุสำหรับการ บูชานั้นจะได้รับด้วย มิใช่เพียงบุญจากการกราบไหว้วัตุนั้น

ในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาหลายฉบับกล่าวว่าย่ออยู่บ่อยครั้งถึงการสร้างสิ่งของถวายไว้แต่ พระศาสนาว่าเป็นสิ่งที่น่าสรรเสริญยิ่ง เป็นต้นว่า คัมภีร์ที่ปวงศได้มีการกล่าวเน้นถึงการสร้างพระอาราม จำนวน 84,000 แห่ง โดยพระเจ้าอโศกมหาราชทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ว่า เป็นการกระทำอันประเสริฐยิ่ง (กรมศิลปากร, 2557ก: 34-40)

ทั้งนี้เรื่องของการบำเพ็ญบุญญาบารมียังเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่มากในชาดกเรื่องต่าง ๆ ทั้ง ฝ่ายมหายานและฝ่ายเถรวาทกล่าวคือ ในฝ่ายเถรวาทเน้นการสั่งสมบารมีของพระชาติต่าง ๆ ของ พระพุทธเจ้าที่ได้ทรงกระทำบุญมากมายก่อนจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า สะท้อนอยู่อย่างชัดเจนใน ทศชาติชาดก อันอธิบายถึง 10 ชาติสุดท้ายก่อนการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เน้นย้ำการบำเพ็ญบารมี ประการต่าง ๆ จนจบด้วยพระชาติอันเป็นมหาชาติ คือ การเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดรประกอบ ทานบารมี ชาดกเรื่องนี้ฉายภาพพระเวสสันดรในฐานะกษัตริย์อันเพียบพร้อม และยกชูคุณสมบัติของ การให้ทานอย่างชัดเจนว่า เป็นคุณสมบัติอันเสริมสร้างบารมีและดึงดูดผู้คนทั่วทั้งชมพูทวีปเข้าหา กษัตริย์พระองค์นี้ (แพทริค โจรี, 2563: xlix-l) ทว่า พระโพธิสัตว์ในความหมายของพุทธศาสนา มหายานกลับเน้นไปที่การมีคุณธรรมยิ่งใหญ่ตั้งจิตอุทิศตนเป็นผู้ดูแลพระศาสนาและผู้คนที่นับถือ พุทธศาสนา หรือการยอมสละชีวิตของตนเพื่อช่วยเหลือสัตว์โลก ส่งผลให้พระโพธิสัตว์เหล่านั้นได้ตรัสรู้ ในอนาคต เช่น การสละชีพโดยการมอบร่างกายของตนให้เป็นอาหารแก่เสือแม่ลูกใกล้ตายของ เจ้าชายมหาสัตตวา (ดูเพิ่มเติมใน ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, 2543; กำจร สุนพงษ์ศรี, 2558: 42)

อย่างไรก็ดี เหมือนว่าหลักฐานในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จะให้น้ำหนักกับแนวคิดการสร้าง บุญญาบารมีของกษัตริย์หรือชนชั้นสูง ผ่านการสร้างศาสนวัตถุในพุทธศาสนามากกว่าเรื่องของการ อุทิศตนแบบพระโพธิสัตว์ในพุทธศานามหายาน เช่น จารึกชายจีวรพระพุทธรูปยืน จากวัดแก่นท้าว จังหวัดนครราชสีมา ปรากฏข้อความว่า บุญแห่งการสร้างพระพุทธรูป หรือจารึกฐานพระพุทธรูปยืน วัดข่อย จังหวัดลพบุรี ปรากฏข้อความว่า เจ้าปู่พร้อมหลานได้กระทำองค์พระพุทธรูปให้แปลงปลั่ง (กรมศิลปากร, 2559: 2, 44-45, 58-59) (ภาพที่ 138) รวมไปถึงจารึกที่ได้ยกตัวอย่างมาในข้างต้นด้วย

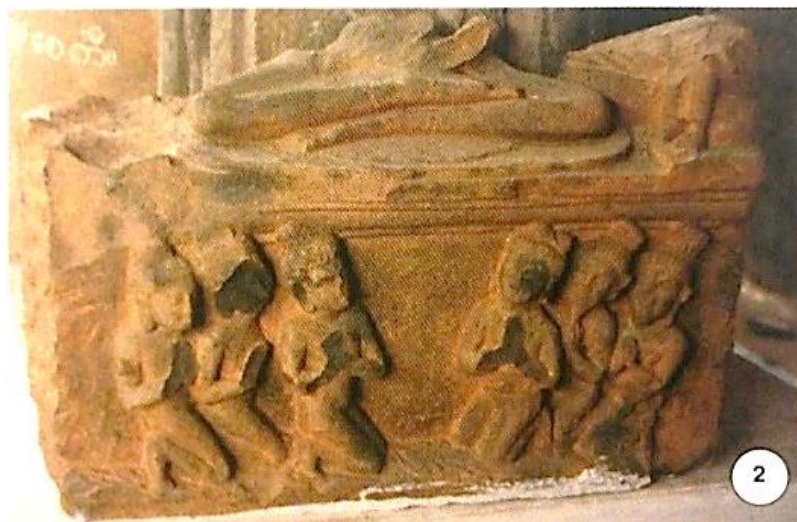

ภาพที่ 138 จารึกฐานพระพุทธรูปยืนวัดช้อย จากวัดช้อย จังหวัดลพบุรี
(ที่มา: กรมศิลปากร, 2559: 2, 46)

อโรรา โรเซส-ลิม อธิบายถึงการสร้างศาสนวัตถุต่าง ๆ ว่า ชนชั้นสูงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้หยิบยืมความคิดบางอย่างของพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มาใช้ในการสร้างความชอบธรรมของตน โดยเฉพาะระบบสัญลักษณ์ทางศาสนา เห็นได้จากการอ้างอิงถึงพระภัทรเศศวรในรูปของศิวลึงค์ซึ่งปรากฏในจารึกปราสาทมิเชิน E1 หรือความพยายามของชนชั้นสูงในการสนับสนุนองค์การทางศาสนาต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความชอบธรรมนั้น เช่น จารึกวัดมเหยงค์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 ระบุถึงการสร้างอาคาร และห้องอาหารเพื่อถวายการดูแลแด่พระสงฆ์และพราหมณ์ พร้อมด้วยสิ่งของบูชามากมายเพื่อให้เหล่าสงฆ์และพราหมณ์เทศนานำมาซึ่งประโยชน์แก่มวลชนโดยกษัตริย์ หรือในจารึกวัดเสมาเมือง อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 ปรากฏข้อความที่น่าสนใจว่า “*พระองค์ผู้ทรงพระคุณคล้ายกับพระมุนีก็ได้รับสิ่งอันประเสริฐ*” เป็นการสะท้อนอย่างชัดเจนว่า พระเจ้าแผ่นดินในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความตั้งใจหรือพยายามจะให้ตนกลายเป็นพระโศภิต์หรือพระพุทธเจ้า นำมาซึ่งพระราชอำนาจในการปกครอง เช่นเดียวกับหลักฐานฝ่ายพราหมณ์ดังกล่าวแล้ว (Roxas-Lim, 1973: 88-97; กรมศิลปากร, 2559: 1, 231-233)

กรณีชิ้นส่วนพระพุทธรูปประทับนั่งบนบัลลังก์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 จากเมืองมรุกโก (ภาพที่ 139) ชิ้นส่วนประติมากรรมนี้แสดงรูปพระพุทธรูปเจ้าทรงนั่งวิราสนะ ที่ฐานนั้นมีรูปสลักของกลุ่มบุคคลประทับนั่งพนมมือแสดงความเคารพ ทั้งนี้จำนวนบุคคลที่ปรากฏบนฐานมีจำนวน 6 คน อาจเป็นองค์ประกอบทางประติมากรรมของพระพุทธรูป เช่น ภาพปัญญาวัคคีย์ (Singer, 2008: 114; เชษฐ ติงส์ยูลี, 2554: 232) ในส่วนรูปบุคคลที่เกินมานั้น อาจเป็นภาพสลักผู้อุปถัมภ์การสร้าง เนื่องด้วยลักษณะของชิ้นส่วนประติมากรรมนี้มีความใกล้เคียงกับพระพุทธรูปในศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะซึ่งนิยมปรากฏการสลักผู้อุปถัมภ์การสร้างไว้ที่ฐาน (เชษฐ ติงส์ยูลี, 2558ก: 94) โนเอล เอฟ. ลิงเกอร์

ตั้งข้อสังเกตว่า การแต่งกายของบุคคลบริเวณฐานมีการสวมเครื่องประดับ อาจเป็นรูปของคนชั้นสูง (Singer, 2008: 114) หลักฐานชิ้นนี้จึงยืนยันว่า การสร้างศาสนวัตถุจำเป็นต้องได้รับการอุปถัมภ์ โดยเฉพาะจากชนชั้นสูง

ภาพที่ 139 ชิ้นส่วนพระพุทธรูปประทับนั่งบนบัลลังก์ จากเมืองมรโก
(ที่มา: Singer, 2008: 193)

ทั้งนี้การได้รับการอุปถัมภ์จากชนชั้นสูงในการสร้างศิลปวัตถุ ศาสนวัตถุ นั้น เป็นสิ่งสำคัญอย่างมากในโลกโบราณ เนื่องด้วยในสังคมโบราณราชสำนักเป็นแหล่งรวมสรรพวิทยาต่าง ๆ เงินทุนรวมไปถึงวัตถุดิบ ซึ่งสามัญชนยากจะสามารถเข้าถึงและจัดการได้ การจะสร้างพระพุทธรูปหรือบันทึกสิ่งใดต้องดำเนินการผ่านอำนาจและการจัดการของราชสำนัก ดังนั้นการที่ราชสำนักเลือกจะสร้างพระพุทธรูปสักองค์หนึ่ง ราชสำนักจะต้องนับถือหรือเกี่ยวข้องกับเหตุผลประการหนึ่ง

ข้อแลกเปลี่ยนของพุทธศาสนาที่มีต่อชนชั้นสูงซึ่งให้การอุปถัมภ์ คือ “ความชอบธรรม” และ “บารมี” อันนำไปสู่สิทธิธรรมในการครองราชย์ของชนชั้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่อำนาจของพระเจ้าแผ่นดินตั้งอยู่บนพื้นฐานของการผสมผสานแนวคิดของศาสนพราหมณ์-ฮินดูและพุทธศาสนาเข้าด้วยกัน นำไปสู่การรวบรวมความคิดระหว่างเทวราชา/มหารราชาแบบพราหมณ์ เข้ากับแนวคิดเรื่องจักรพรรดิราชาและพระโพธิสัตว์แบบพุทธศาสนา ระบบความคิดนี้จึงได้ส่งอิทธิพลให้เกิดความพยายามอุทิศผลบุญ เพื่อให้ผู้ปกครองเป็นที่ยอมรับในฐานะ “โลกนาถ” ผู้เป็นใหญ่แห่งโลกเทียบเคียงได้กับเทพเจ้า พระพุทธเจ้า และพระโพธิสัตว์ (Roxas-Lim, 1973: 90-97) เกิดจากกระบวนการสั่งสมบุญญาบารมีจนเป็นที่ยอมรับผ่านการสร้างศาสนวัตถุดังกล่าวแล้ว

หลักฐานที่ยืนยันการแลกเปลี่ยนระหว่างสถาบันปกครองกับอำนาจที่รองรับโดยศาสนาตามแนวคิดของอโรรา โรเซส-ลิมอย่างชัดเจน ได้แก่ จารึกจากกำแพงเมืองฮาลิน จากเมืองโบราณฮาลิน ประเทศเมียนมาระบุข้อความว่า อาคาร (เจดีย์ ?) หลังนี้สร้างขึ้นโดยรูปที่ผู้ประเสริฐ ผู้เป็นลูกของ ทะวังติงมลิ้งและเป็นหลานของนคะกโนผู้ประเสริฐ (ยุทพร นาคสุข, 2557: 134) (ภาพที่ 140)

ภาพที่ 140 จารึกจากกำแพงเมืองฮาลิน ประเทศเมียนมา
(ที่มา: ยุทพร นาคสุข, 2557, 134)

ข้อความของจารึกข้างต้นได้แสดงให้เห็นว่า พุทธศาสนาหรือศาสนจักรได้มอบสถานะพิเศษคือ “ผู้ประเสริฐ” ให้แก่ผู้ปฏิบัติตามกรอบแนวคิดทางพุทธศาสนาหรือผู้ที่อุปถัมภ์พุทธศาสนา จารึกทั้งสองนี้จึงเป็นภาพสะท้อนของการยกสถานะของบุคคลหนึ่งให้สูงส่งยิ่งกว่าบุคคลอื่น ผ่านกระบวนการทางศาสนา อันได้แก่ “การสร้างบุญ” ดังนั้น หน้าที่สำคัญหนึ่งของพุทธศาสนาหรือศาสนาจากรากฐานของวัฒนธรรมอินเดียจึงเป็นการมอบสถานภาพพิเศษทางสังคมให้กับผู้คนในสังคมดั้งเดิมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ให้มีสถานภาพที่สูงขึ้น

6.4.2 พุทธศาสนากับโครงข่ายการขยายอำนาจทางการเมือง

พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิ ศิลปะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11 จากเนินก้นแฉะกั้วาง เมืองศรีสะเกษ (ภาพที่ 141) บริเวณฐานของพระพุทธรูปศิลานี้ ปรากฏจารึกจารึกอักษรปยู ภาษาปยูปน สันสกฤต สรรเสริญพระเจ้าชัยจันทรวรมันและพระเจ้าหริวภิรม ผู้สถาปนาอาณาจักรศรีสะเกษ นินหาร-ราชนัน ราย กล่าวไว้ว่า จารึกนี้แสดงให้เห็นถึงประเด็นต่าง ๆ 4 ประเด็น คือ 1) อาจแสดงถึงความขัดแย้งหรือ การแข่งขันระหว่างเจ้าชายทั้งสองซึ่งเป็นพี่น้องกัน 2) กษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้มาจากราชวงศ์เดียวกัน 3) ราชสำนักนับถือพุทธศาสนา และ 4) พุทธศาสนาของราชสำนักอาจเป็นพุทธศาสนาฝ่ายเหนือ (ฝ่าย มหายาน) เพราะมีการเขียนด้วยภาษาสันสกฤต (Ray, 1936: 20)

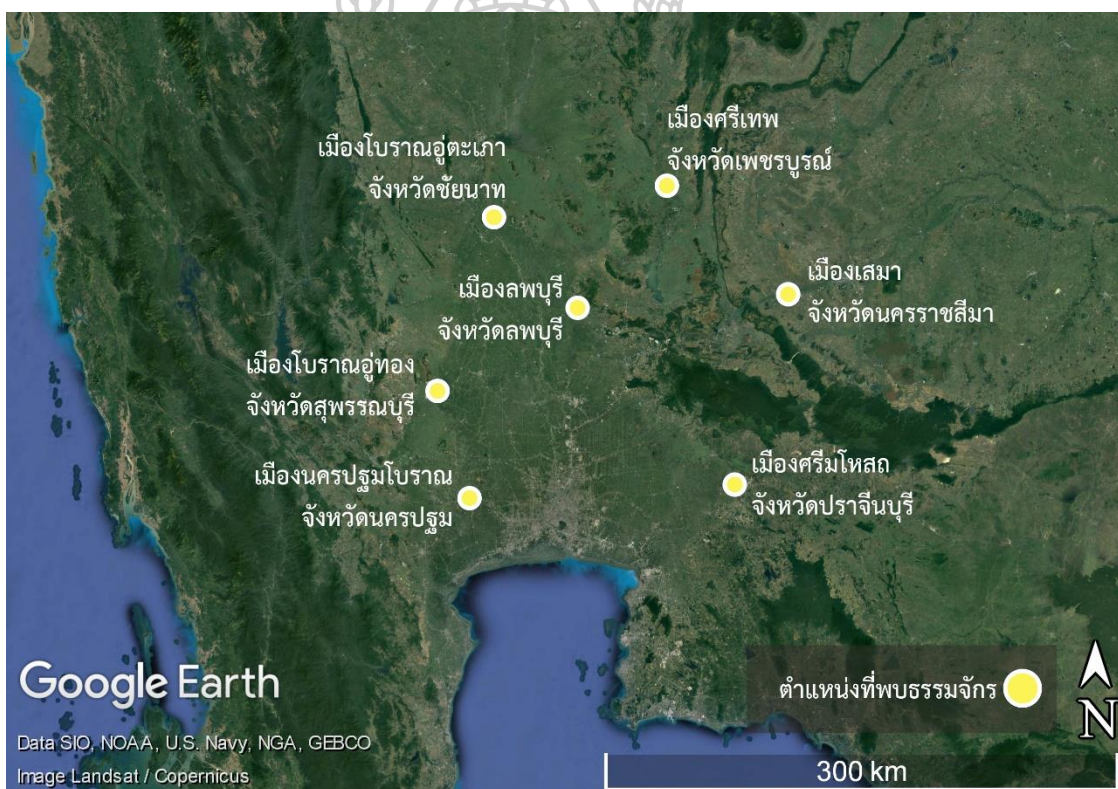

ภาพที่ 141 พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิ ศิลปะ จากเนินก้นแฉะกั้วาง เมืองศรีสะเกษ (ที่มา: Guy, 2014: 92)

ข้อคิดของนินหาร สะท้อนว่า พระพุทธรูปอาจถูกใช้ในบริบทที่นอกเหนือจากความเชื่อเพียง อย่างเดียว แต่อาจสัมพันธ์กับเรื่องการปกครองด้วย สอดรับกับจารึกข้อความสรรเสริญพระเจ้า- ชัยจันทรวรมันและพระเจ้าหริวภิรม ผู้สถาปนาอาณาจักรศรีสะเกษ เช่นเดียวกับจารึกบริเวณฐาน พระพุทธรูปที่พบจากวัดจันทิก ซึ่งสะท้อนว่า พระพุทธรูปองค์นี้อาจเป็นตัวแทนของการแผ่ขยายอำนาจ ของรัฐทวารวดีไปทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย สอดรับกับการพบเมืองโบราณเสมา ซึ่งอยู่ใกล้เคียง และปรากฏหลักฐานในวัฒนธรรมทวารวดี กำหนดอายุได้ร่วมสมัยกับจารึกดังกล่าวและ หลังกว่าเล็กน้อย เช่น พระพุทธรูปปางไสยาสน์ขนาดใหญ่ และธรรมจักรศิลา จากวัดธรรมจักรเสมาราม ฉะนั้นหากพระพุทธรูปองค์นี้เป็นหมุดหมายของวัฒนธรรมทวารวดีหรือเป็นตัวแทนของการพยายามขยายตัว ของวัฒนธรรมทวารวดีจริง จึงสนับสนุนว่า การสร้างพระพุทธรูปเป็นไปได้การควบคุมดูแลของชนชั้นสูง ทั้งพระพุทธรูปยังถูกใช้ในวัตถุประสงค์ที่หลากหลายกว่าการสร้างเสริมบารมี ดังข้อเสนอของ โอโรรา โรเชส-ลิมนินข้างตัน

หลักฐานที่สนับสนุนการขยายตัวดังกล่าวอย่างชัดเจน คือ ธรรมจักรที่พบในวัฒนธรรมทวารวดี ผาสุข อินทราวุธและศักดิ์ชัย สายสิงห์พิจารณาว่า ธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดีมิใช่สร้างขึ้นเพื่อการเผยแพร่หลักธรรมทางศาสนาเท่านั้น แต่เป็นการแสดงถึงการขยายอำนาจของวัฒนธรรมทวารวดี คล้ายกับสิ่งที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้เคยกระทำไว้ในอดีต (ผาสุข อินทราวุธ, 2551: 78-79; ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2543: 155-156) เพราะธรรมจักรต่าง ๆ จะพบอยู่ในเขตเมืองที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดีทั้งสิ้น กล่าวคือ

หลักฐานธรรมจักรที่พบในเขตเมืองโบราณที่ปรากฏหลักฐานในวัฒนธรรมทวารวดี เป็นต้นว่า เมืองนครปฐมโบราณ¹⁹ เมืองอู่ทอง เมืองลพบุรี เมืองศรีเทพ เมืองโบราณอู่ตะเภา เมืองเสมา และเมืองศรีมโหสถ (แผนที่ที่ 30)

แผนที่ที่ 30 การกระจายตัวของหลักฐานธรรมจักรที่พบในประเทศไทย
(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

¹⁹ จากการรวบรวมข้อมูลของกรมศิลปากรพบว่า ธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดีมีจำนวนมากที่สุดในเขตจังหวัดนครปฐม มีอายุโดยรวมราวพุทธศตวรรษที่ 12-14 (กรมศิลปากร, 2552: 65; ผาสุข อินทราวุธ, 2551: 78)

ลักษณะการกระจายตัวสัมพันธ์กับกลุ่มเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีนี้ สะท้อนว่า ธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับเครือข่ายทางศาสนาและชนชั้นสูงของวัฒนธรรมทวารวดีโดยเฉพาะ อาจเป็นสัญลักษณ์ที่ใช้แสดงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวของวัฒนธรรม หรือเป็นสัญลักษณ์แทนองค์กษัตริย์ ทวารวดีดังเช่นพระเจ้าอโศกเคยกระทำดังข้อเสนอของผาสุขและศักดิ์ชัย แต่อย่างไรก็ดีผู้ศึกษาเชื่อว่า ธรรมจักรนี้เป็นตัวแทนของความสัมพันธ์ภายในของรัฐทวารวดี เพราะเมื่อพิจารณารูปแบบศิลปะบน ธรรมจักรศิลาจากวัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมาพบว่า ธรรมจักรองค์นี้มีการ ประดับหน้ากาลหรือเกียรติมุขบริเวณด้านล่างของธรรมจักร คล้ายกับธรรมจักรศิลาที่ประดับด้วยหน้ากาล จากวัดมหาธาตุ จังหวัดเพชรบุรี (ผาสุข อินทรารุณ, 2551: 77) และธรรมจักรศิลาจากวัดธรรมจักรเสมาราม มีอายุหลังกว่ากลุ่มธรรมจักรที่รวบรวมในการศึกษาครั้งนี้ คือ ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ซึ่งธรรมจักร 7 ชิ้นข้างต้นกำหนดอายุจากตัวอักษรที่จารึกบนธรรมจักรและลวดลายได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 (Indorf, 2014: 278-284)

หลักฐานอื่นที่แสดงให้เห็นถึงการกระจายตัวของวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลางไปสู่ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ เศียรพระพุทธรูปปูนปั้น จากคูธารปราสาท จังหวัดนครราชสีมา โดย เศียรพระพุทธรูปชิ้นนี้แสดงเอกลักษณ์อย่างศิลปะทวารวดี คือ มีพระขนงต่อกันเป็นปีกกา พระเนตรโปน พระโอษฐ์หนา (ภาพที่ 142)

ภาพที่ 142 เศียรพระพุทธรูปปูนปั้น จากคูธารปราสาท จังหวัดนครราชสีมา

อนึ่ง บริเวณคูธารปราสาทนั้น มีการขุดค้นทางโบราณคดีพบว่า บริเวณดังกล่าวเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของชุมชนโบราณสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ราว 3,000-2,500 ปีมาแล้ว นับเป็นการตั้งถิ่นฐานสมัยแรก มีภาชนะดินเผาสีน้ำตาลทาทาน้ำดินสีแดง (Red Slip) ทรงปากแตรเป็นโบราณวัตถุชิ้นเด่น ในชั้นดินที่ 2 เป็นชั้นดินสมัยกลาง กำหนดราว 2,500 ปีมาแล้ว เริ่มพบการติดต่อกับแหล่งโบราณคดีอื่นในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง โดยพบภาชนะดินเผาแบบพิมายดำ (Phimai Black Pottery) กระทั่งในชั้นดินสุดท้ายเริ่มพบสิ่งก่อสร้างและหลักฐานพุทธศาสนาอิทธิพลแบบทวารวดี แทนที่การฝังศพและภาชนะดินเผาประเภทเด่นที่กล่าวถึงก่อนหน้า (กรกฎ บุญหลพ, 2539: 16-18)

สอดคล้องกับการพบจารึกขยจักรพรรดิพุทธรูปยืน จากวัดแก่นท้าว อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา ราวพุทธศตวรรษที่ 12 จารึกระบุถึง บุญแห่งการสร้างพระพุทธรูป (กรมศิลปากร, 2559: 2, 58-59) สะท้อนให้เห็นถึงการเริ่มยอมรับพุทธศาสนาในพื้นที่เขตนครราชสีมา เริ่มมีการสร้างพระพุทธรูปขึ้น หลังการรับเอาวัฒนธรรมทวารวดีเข้ามาในดินแดนบริเวณนี้ เมื่อพิจารณาพร้อมกับจารึกวัดจันทิก และธรรมจักรจากเมืองเสมา จะเห็นได้ว่า วัฒนธรรมทวารวดีเริ่มแพร่อกจากภาคกลางตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 ก่อนจะปรากฏหลักฐานที่แสดงอิทธิพลทวารวดีอย่างชัดเจนขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 12 และปรากฏสัญลักษณ์อันเป็นเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมทวารวดีในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14

กรณีตัวอย่างอื่น เช่น ในเขตเมืองอุทองนั้นมีการพบเหรียญเงิน อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 จารึกด้วยตัวอักษรปัลลวะ ความว่า “ลวปุระ” หมายถึง เมืองลพบุรีโบราณ ในขณะที่เดียวกันที่เมืองในเขตอุทองยังพบ เหรียญจารึกว่า “ศรีทวารวดีศิวรูปุณยะ” หมายถึง การบุญแห่งพระเจ้ากรุงทวารวดีหรือพระเจ้ากรุงทวารวดีผู้มีบุญอันประเสริฐ (ศุนยมาโนชวิทยาสิรินธร (องคการมหาชน), 2550; กรมศิลปากร, 2559: 1, 152-160) (ภาพที่ 143) คำจารึกบนเหรียญทั้งสองนี้แสดงให้เห็นความต่างของกลุ่มเมืองทั้งสอง คือ กลุ่มหนึ่งใช้ชื่อว่า “ทวารวดี” อีกกลุ่มใช้ชื่อว่า “ลวปุระ” แต่การที่ทั้งสองเมืองปรากฏหลักฐานที่เชื่อมโยงกัน เจ. เจ. บูลีส (J.J. Boeles) เสนอว่า เหรียญทั้งสองนี้มีความเชื่อมโยงกันและอาจชื่อว่า ลวปุระอาจอยู่ในพระราชอำนาจของพระราชแห่งทวารวดีหรือเครือข่ายวัฒนธรรมทวารวดี (Boeles, 1967: 113-114)

ภาพที่ 143 เหรียญศรีทวารวดีศวรร จากแหล่งโบราณคดีคอกช้างดินหมายเลข 7 เมืองโบราณอู่ทอง
(ที่มา: สฤณีพงศ์ ชุนทรง, 2558: 8)

อย่างไรก็ดีแม้ยังไม่แน่ชัดว่า มีการขยายพระราชอำนาจของกษัตริย์แห่งทวารวดีเหนือลพบุรีจริงหรือไม่ แต่การพบธรรมจักรศิลปะทวารวดี ณ เมืองลพบุรีก็เป็นหลักฐานสำคัญในการช่วยยืนยันโครงข่ายดังกล่าว จึงอาจอนุมานได้ว่า ธรรมจักรเป็นตัวแทนของโครงข่ายในวัฒนธรรม และช่วยยืนยันข้อความบนจารึกบนฐานพระพุทธรูปจากวัดจันทิก ซึ่งแสดงถึงการขยายขอบเขตของโครงข่ายทางวัฒนธรรมทวารวดี

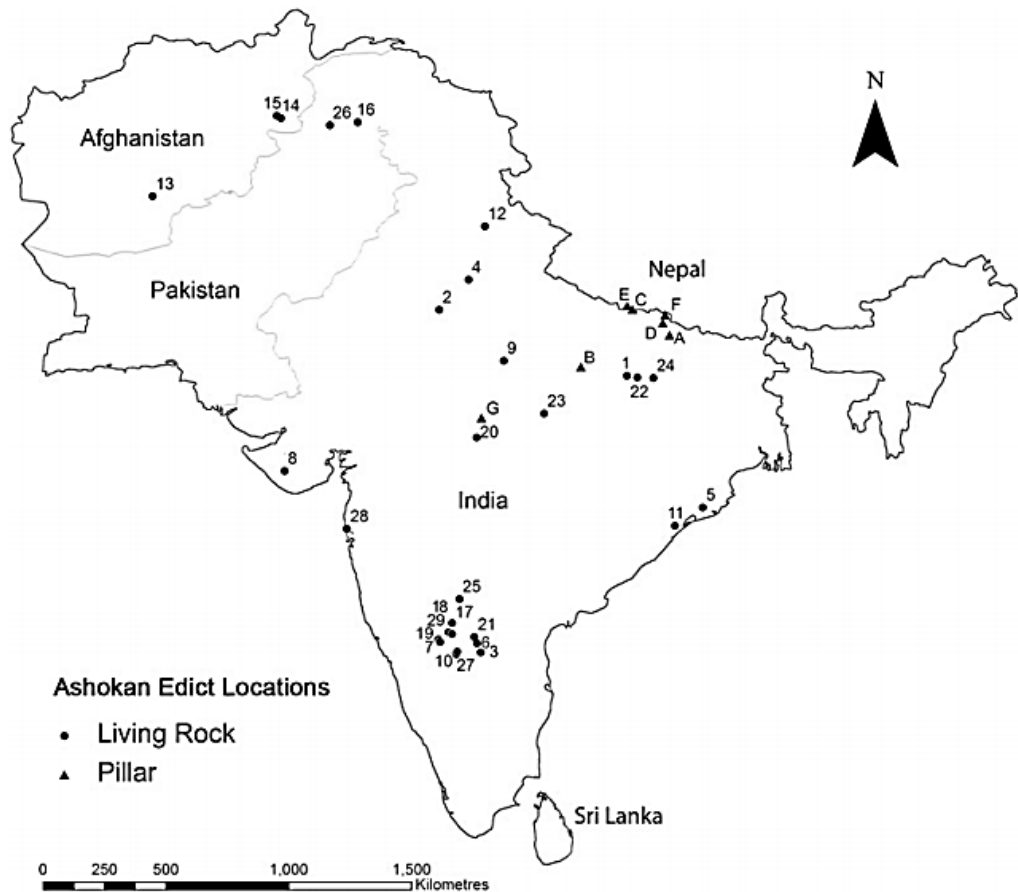
ลักษณะการขยายตัวเช่นนี้เทียบเคียงได้กับการแพร่กระจายของพุทธศาสนาไปพร้อมกับการเมืองในรัชกาลพระเจ้าอโศกมหาราช โดยราวพุทธศตวรรษที่ 3 พระองค์ได้ทรงส่งสมณทูตเดินทางออกไปทั่วทุกทิศในเขตพระราชอำนาจและภูมิภาคใกล้เคียง เช่น เอเชียกลาง ศรีลังกา เป็นต้น (Hazra, 1982: 38-39) ทั้งยังปรากฏหลักฐานที่ชี้ว่า หลังการเผยแผ่พุทธศาสนาออกไปแล้ว พระองค์ได้ทรงส่งข้าราชการตามไปตรวจสอบความเรียบร้อยของพระธรรมด้วย เช่น จารึกเจาครรห์ (Jaugarh) เมืองโกपालปุระ (Gopalpur) รัฐโอริสสา แสดงข้อความว่า

“ด้วยพระราชโองการของพระปิยทัสสี ให้มหามัตระ (Mahamatra) และราชวาจนิกะ (Rajavachanika) / รัฐมนตรีและเจ้าพนักงานกฤษฎีกา ให้กำชับถึงพระราชประสงค์ว่า ประชาชนทั้งหลายคือบุตรของข้า ข้าจะให้ภัยมากเท่าที่เป็นได้ ตราบที่พวกเขาปฏิบัติตามพระธรรมเพื่อความรุ่งโรจน์ของโลกนี้และโลกหน้า จารึกนี้ถูกจารึกไว้ให้มหามัตระระลึกตลอดเวลาว่า หน้าที่ของตนคือการรวบรวมผู้คนทางด้านหน้า และประกาศพระธรรม จารึกนี้พึงถูกประกาศทุก ๆ 4 เดือนในวันติสยะ (Tisyā) จึงประกาศความนี้แม้มีผู้ฟังเพียงหนึ่ง ด้วยการนี้เจ้าจะได้รับแรงบันดาลใจตามความของข้า” (Mohanty, 2007: 21-22)

ความตรงไปตรงมาของพระราชโองการนี้แสดงให้เห็นว่า พระเจ้าอโศกทรงมีพระราชประสงค์ จะควบคุมหรือสอดส่องพุทธศาสนาของพระองค์ที่ได้ทรงส่งออกไปยังดินแดนต่าง ๆ ทั้งยังสะท้อน ให้เห็นว่า พระราชอำนาจของพระองค์ทรงควบคุมได้ทั้งอาณาจักรและศาสนจักรให้เป็นไปในทิศทาง เดียวกัน จารึกที่ปรากฏบนผนังหินของเจาครรท์จึงเป็นหลักฐานเชิงวัตถุที่ยืนยันถึงพระราชประสงค์นั้น ให้ผู้ที่ได้อ่านหรือมีปฏิสัมพันธ์กับจารึกนี้ได้พึงตระหนักว่า พระราชอำนาจของพระองค์ทรงอยู่ ณ ที่แห่งนี้ หากมิทำตามพระราชประสงค์ คือ การปฏิบัติตามธรรมบัญญัติของพระพุทธเจ้าจะไม่ทรงให้อภัยอีก ทั้งนี้คำว่า “อภัย” อาจเป็นการย้ำถึงเหตุการณ์ที่พระองค์ทรงเคยทำสงครามนองเลือดกับดินแดนกลิงคะ (โอริสสาปัจจุบัน) ว่า หากมิเป็นไปตามพระประสงค์เหตุการณ์เช่นนั้นอาจเกิดขึ้นอีก หรือในอีกทางหนึ่ง เป็นการแสดงความรู้สึกผิดต่อมหาสงครามด้วย (Mohanty, 2007: 22)

นอกจากจารึกที่ผนังหินเจาครรท์แล้ว จารึกเสาพระเจ้าอโศก ณ พุทธคยา ก็ปรากฏข้อความว่า “พระราชารู้เป็นที่รักของเทพเจ้าได้ทรงเสด็จไปยังที่แห่งนั้น หลังราชาภิเษกได้ 10 ขวบปี การประพาสนี้ เป็นไปเพื่อธรรม มิใช่อำนาจธรรมเนียมแต่เดิมคือ ล่าสัตว์และรื่นเริง แต่เข้ามาเพื่อเยี่ยมเยียนราษฎรและ สอนธรรม” (เสถียร โปธินันทะ, 2513: 231-232) เนื้อหาที่ปรากฏแสดงถึงพระราชประสงค์ที่มีต่อ ประชาชน และเกี่ยวข้องกับการเผยแผ่พระธรรมคำสอนโดยตรง แต่ต่างจากจารึกข้างต้นที่จารึกเสา พระเจ้าอโศกที่พุทธคยาอ้างถึงการเสด็จพระราชดำเนินไปยังที่นั่นด้วยพระองค์เอง มิใช่การส่ง ข้าราชการไปกำกับดูแล แต่อย่างไรก็แสดงว่า เรื่องของการเผยแผ่พระธรรมและการปกครองอยู่ใน สายพระเนตรตลอดเวลา ทั้งนี้จารึกทั้งสองที่ยกมาข้างต้นยังแสดงให้เห็นได้อีกว่า ขอบเขตพระราชอำนาจ ของพระองค์กระจายไปยังส่วนใดบ้างของอนุทวีปอินเดีย (Smith, Gillespie, Barron, and Kalra, 2016: 377) (แผนที่ที่ 31) ลักษณะดังกล่าวคล้ายกับเสาธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดีที่กล่าวแล้ว

จึงกล่าวโดยสรุปได้ว่า พุทธศาสนาเป็นตัวกลางนำพาอำนาจทางการเมืองให้กระจายไปพร้อมกับการเผยแผ่ศาสนา หรือในทางกลับกันอำนาจทางการเมืองเป็นเสมือนพาหนะที่นำพาให้ศาสนาขยายตัว ออกไปพร้อมกับการแผ่ขยายอำนาจทางการเมือง ดังนั้นศาสนาและอำนาจจึงเกี่ยวพันกันและกันเสมอ

แผนที่ที่ 31 ตำแหน่งจารึกพระเจ้าอโศกทั้งที่จารึกบนเสาและบนหินธรรมชาติ
 (ที่มา: Smith, Gillespie, Barron, and Kalra, 2016: 379)

6.5 บทบาทของพุทธศาสนาในด้านสังคม

หิมาณศุ พี. ราย อ้างถึง พระอารามที่สถูปสาญจีว่า มีอำนาจในการควบคุมการจัดการน้ำ ระยะทาง 400 ตารางกิโลเมตรรอบบริเวณสถูปผ่านโครงข่ายของคันทันน้ำจำนวน 15 แห่ง โดยโครงข่ายการจัดการน้ำนี้มีขึ้นเพื่อการเกษตรขนาดใหญ่เพื่อหล่อเลี้ยงวัด หรือจาริกจากศรีลังกา आयुरาว พุทธศตวรรษที่ 3 ระบุว่า สังฆะมีอำนาจควบคุมที่ดินและระบบชลประทาน โดยได้รับการถ่ายโอนอำนาจจากพระเจ้าแผ่นดิน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างสังฆะและชุมชนโดยรอบ สิ่งนี้สะท้อนว่า กลุ่มสงฆ์และศาสนาได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับกิจการทางการจัดการสังคมโดยตรงในหลายระดับ ตั้งแต่การจัดการน้ำ การจัดการที่ดิน ทั้งยังมีความสามารถในการควบคุมแรงงานที่อาศัยอยู่โดยรอบอารามให้ทำงานต่าง ๆ ภายใต้ความต้องการของสงฆ์ โดยต่อรองผ่านความสามารถในการจัดการแหล่งน้ำ (Ray, 2006: 312)

สิ่งนี้สะท้อนว่า กลุ่มสงฆ์ได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับกิจการด้านการจัดการสังคมในด้านต่าง ๆ เป็นต้นว่า การจัดการน้ำและการจัดการที่ดินมาโดยตลอดนับตั้งแต่อดีต ลักษณะดังกล่าวนี้ย่อมต้องสัมพันธ์กับกลุ่มสงฆ์ที่ต่างกลุ่มกัน เห็นได้ในสังคมปัจจุบันว่า พระสงฆ์ที่เกี่ยวข้องกับงานของรัฐโดยตรงจะเป็นพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ แต่พระสงฆ์ที่เกี่ยวข้องกับชาวบ้านจะเป็นพระสงฆ์ชั้นรองลงมา ภาพความสัมพันธ์ในปัจจุบันจึงเป็นสิ่งที่ชวนคิดว่าในสังคมโบราณนั้นความสัมพันธ์ระหว่างสงฆ์กับรัฐและชาวบ้าน มีความแตกต่างกันหรือไม่ และมีโครงสร้างเป็นอย่างไร

6.5.1 พระสงฆ์ในเมือง พระสงฆ์ในป่า กับการจัดการสังคมอุษาคเนย์

ในประเด็นต่อไปนี้ผู้ศึกษาได้กล่าวถึงบ้างแล้วในบทก่อนหน้า ฉะนั้นในส่วนต่อไปนี้เป็น การขยายความในเชิงบทบาทด้านสังคมของกลุ่มสงฆ์และความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มสงฆ์ในเมือง-นอกเมือง กับชุมชน กล่าวคือ

ตามตัวอย่างของหิมาณศุ พี. ราย ทั้งกรณีสถูปสาญจีและศรีลังกา สะท้อนอย่างชัดเจนถึงบทบาทของสงฆ์ที่ควบคุมและจัดการสังคมในหลากหลายมิติมาอย่างต่อเนื่อง แต่ภิกษุสงฆ์นั้นมีข้อจำกัดมากมายตามพระธรรมวินัยที่ต้องยึดถือ ทำให้สงฆ์ไม่สามารถจัดการทรัพย์สินสมบัติต่าง ๆ ได้ด้วยตนเอง จำต้องครองตนเป็นเพศบรรพชิต อันหมายถึง ผู้ตัดวัตถุคามอย่างคลุหัสส์แล้ว (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525: 69, 578) จึงจำเป็นต้องมีบุคคลหรือกลุ่มบุคคลเข้ามาทำหน้าที่ในส่วนนี้แทน ฉะนั้นคณะสงฆ์จึงต้องมีแรงงานของตนเอง วัฒนธรรมดังกล่าวปรากฏในประเพณีการอุทิศข้าววัดซึ่งสืบมาถึงปัจจุบัน และสามารถพบได้จากข้อความในจารึกหลายหลัก อาทิ จารึกเขารัง (K.505) พ.ศ. 1182 ระบุถึงการถวายสิ่งของและทาสแก่วิหารโดยสินาหุ, จารึกวัดมเหยงค์ ราวพุทธศตวรรษที่ 12 กล่าวว่า มีการจัดสรรอาคารและอาหารถวายพระสงฆ์และพราหมณ์โดยกษัตริย์ (กรมศิลปากร, 2559: 1, 77-80; 231-233)

จารึกทั้งสองนอกจากจะแสดงว่า สังฆะหรือพระสงฆ์ได้รับการสนับสนุนจากสังคมเมืองแล้วยังสะท้อนอีกว่า พระสงฆ์มีสิทธิในกลุ่มบุคคลหนึ่งที่ถูกมอบให้แล้วอย่างชัดเจน เพื่อใช้สอยในกิจการของคณะสงฆ์ สิ่งที่สงฆ์ในฐานะผู้ได้รับการอุปถัมภ์มอบให้แก่สังคมคือ “การเทศนา” ดังปรากฏชัดเจนในข้อความของจารึกมเหยงค์

หลักฐานข้างต้นชี้ว่า ผู้ปกครองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อาจมีการจัดสรรพื้นที่ให้กับศาสนสถานเป็นพิเศษโดยเฉพาะ เมื่อพิจารณาร่วมกับโบราณสถานที่ทำการศึกษาในครั้งนี้ทั้ง 17 แห่งพบว่า พุทธสถานในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นิยมสร้างในเขตเมืองหรือชุมชน โบราณสถานในประเทศไทยจาก 7 หลัง อยู่ในเขตเมือง 5 แห่ง และนอกเมือง 2 แห่ง ในประเทศเมียนมาทั้ง 6 แห่งอยู่ในเมืองทั้งสิ้น ในเขตคาบสมุทรมะละแคว 3 แห่งอยู่ในเขตชุมชนทั้งสิ้นเช่นกัน และประเทศเวียดนาม 1 แห่งตั้งอยู่นอกเมือง (ตารางที่ 16)

สติเฟน เมอร์ฟีจึงตั้งข้อสังเกตว่า กลุ่มสงฆ์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แบ่งออกเป็น 2 จำพวกใหญ่คือ พวกแรกอยู่ในเขตเมือง อีกกลุ่มหนึ่งได้ปลีกตัวออกจากสังคมเมือง อาศัยอยู่ในเขตที่สูงเพื่อศึกษาพระธรรมอย่างจริงจัง สอดคล้องกับรูปแบบการกระจายตัวของหลักฐานที่กล่าวข้างต้น (หัวข้อที่ 5.3.2) ทั้งนี้กลุ่มสงฆ์ในเมืองตามแนวคิดของเมอร์ฟีมีหน้าที่หลักในการจัดการที่ดินทางการเกษตร รวมทั้งเรื่องของพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับชนชั้นสูงด้วย โดยเฉพาะเรื่องของความเป็นกษัตริย์ (Murphy, 2013: 303, 321) หลักฐานจากการขุดค้นกรุของสถูปชินบ๊ะ เมืองศรีเกษตร พบว่า ภายในสถูปมีการบรรจุสิ่งของมงคลเนื่องในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ทั้งจารึกแผ่นทองระบุดึงคาถาต่าง ๆ ในพุทธศาสนา พระพุทธรูปเงิน สถูปจำลองเงิน ผอบบรรจุพระบรมสารีริกธาตุเงิน ประดับด้วยภาพอดีตพุทธเจ้าในทางความเชื่อแล้วสิ่งของเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้สถูปมีความศักดิ์สิทธิ์และสมบูรณ์ในฐานะตัวแทนของพระพุทธรูป การบรรจุสิ่งของภายในสถูปย่อมต้องผ่านกระบวนการทางพิธีกรรมโดยมีพระสงฆ์ในฐานะผู้ศักดิ์สิทธิ์ที่สังคมยอมรับเป็นผู้ประกอบพิธี แม้หลักฐานข้างต้นจะไม่สะท้อนภาพการจัดการทางสังคมโดยคณะสงฆ์ตามข้อเสนอของเมอร์ฟีมากนัก แต่การดูแลและจัดการสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ภายในเมืองยังคงพิจารณาได้ว่าเป็นหน้าที่สำคัญหนึ่งของพระสงฆ์ที่อาศัยอยู่ในเมืองด้วย

ลักษณะดังกล่าวนี้ยังคงเห็นได้สืบมาจนถึงปัจจุบัน สังเกตได้จากสังคมไทยและกัมพูชาปัจจุบันกลุ่มสงฆ์ที่มีสมณศักดิ์สูงต้องจำพรรษาในเขตเมือง เพื่อเข้ามาดูแลวัดสำคัญ ๆ พร้อมทั้งเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมให้ราชสำนักในยามต้องการ สิ่งที่กลุ่มสงฆ์ในเมืองได้รับ คือ การที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปยังวัดนั้น ๆ เพื่อประกอบพระราชพิธีถวายสิ่งของต่าง ๆ ให้แก่พระสงฆ์ เช่น ผ้าพระกฐิน พร้อมทั้งทรงอุปถัมภ์วัดต่าง ๆ ให้มีสภาพที่สมบูรณ์พร้อมอยู่ตลอดเวลา นี่คือข้อแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันระหว่างสงฆ์กับราชสำนัก (Murphy, 2013: 303; Swearer, 1995: 23-25)

ส่วนสงฆ์ที่อาศัยอยู่ภายนอกเมืองนั้นอาจจะเกี่ยวข้องกับความเคร่งครัดทางศาสนาของพระสงฆ์รูปนั้น หรือสำนักนั้น ๆ แต่ผลคือสถานที่ที่พระสงฆ์ได้เข้าไปจำพรรษาได้กลายเป็นสถานที่แสวงบุญของสาธุชน พร้อมทั้งบางที่ได้รับการอุปถัมภ์จากผู้ปกครองภายในเมืองด้วย เช่น ในกรณีของถ้ำอชันตากับราชวงศ์ศาคทวาหนะมีการทำบุญถวายแต่คณะสงฆ์อยู่เป็นระยะ ๆ อันได้กล่าวถึงแล้วในบทที่ 5 หรือเขามหินตาเลนอกเมืองอนูราชปุระ ซึ่งเป็นสถานที่ที่พระมหินเถระพบกับพระเจ้าเทวนัมปิยติสสะ และยังเป็นสถานที่ที่พระมหินเถระจำพรรษาจนมรณภาพ ด้วยความสำคัญนี้ผู้คนจึงขึ้นไปแสวงบุญ ภูเขาภูนี้อยู่ตลอด ถ้ำหรือเพิงผาจึงถูกตัดแปลงเป็นที่อยู่ของสงฆ์และที่พัก (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2556: 61)

ดังนั้นสงฆ์นอกเมืองแม้จะพยายามหลีกเลี่ยงหนีทางโลกเพื่อไปศึกษาพระธรรมอย่างสันโดษ แต่ลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้สงฆ์นอกเมืองยังคงมีสถานะพิเศษบางประการอยู่ เป็นต้นว่า ถูกสังคมมองเป็นผู้วิเศษหรือเป็นผู้ดูแลสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ แต่อีกนัยหนึ่งเป็นเหมือนกลุ่มคนที่น่าความเจริญออกไปยังสถานที่ภายนอกเมือง เพียงแต่อาจจะไม่ต้องยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายในของเมืองมากนัก แต่ยังคงพึ่งพิงเมืองและโครงข่ายทางการค้าอยู่เนื่อง ๆ

ทั้งนี้ราเจศ เค. ซิงห์ (Rajesh K. Singh) ได้ศึกษาความสัมพันธ์ของถ้ำอชันตากับพุทธศาสนานิกายเถรวาทและมหายานพบว่า มีความเป็นไปได้ที่การอาศัยแบบเป็นสังฆะหรืออาศัยอยู่ในอารามนั้น เป็นสิ่งที่กลุ่มสงฆ์ฝ่ายเถรวาททำมาก่อนเพราะมีพระวินัยควบคุมชัดเจน กระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ 10 กลุ่มสงฆ์ฝ่ายมหายานถึงเริ่มรับเอาแนวคิดดังกล่าวมาปรับใช้ เนื่องจากที่ถ้ำอชันตานั้นพบการสลักถ้ำเจดีย์วิหารสร้างขึ้นเพื่อบูชาสถูปอันสัมพันธ์กับคติฝ่ายเถรวาทตั้งแต่ถ้ำระยะแรก ในระยะต่อมาได้เกิดการนำรูปแบบของพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ เช่น พระอมิตาภะ พระอวโลกิตศวรร มาประดับกับตัวสถูป รวมถึงภาพวาดชาดกจากคัมภีร์ประเภททอวทานต่าง ๆ ในถ้ำที่มีอายุหลังพุทธศตวรรษที่ 10 การปรากฏรูปพระโพธิสัตว์นั้นชี้ชัดว่า สัมพันธ์โดยตรงกับคติของฝ่ายมหายาน (Singh, 2012: 34-39)

ตามข้อสังเกตของราเจศ เค. ซิงห์อาจพิจารณาได้ว่า กลุ่มสงฆ์ที่พำนักอยู่ในรูปแบบอารามหรืออยู่ในเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อาจเป็นกลุ่มแรกควรจะเป็นสงฆ์ในฝ่ายเถรวาท กระทั่งหลังพุทธศตวรรษที่ 10 ได้เกิดการเปลี่ยนแปลง สงฆ์ในฝ่ายมหายานเริ่มหันมาใช้ชีวิตแบบสงฆ์จำพรรษามากขึ้น ทั้งนี้ผู้ศึกษามีความเห็นว่าการพิจารณาเรื่องสงฆ์ในเมือง สงฆ์ในป่ากับนิกายต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นเป็นการยากที่จะระบุอย่างชัดเจนเพราะหลักฐานที่พบในระยะแรกนั้นยังคลุมเครือ ยากต่อการระบุนิกายกล่าวคือ หลักฐานพุทธศาสนาในระยะแรก เช่น ปูนปั้นรูปพระนาคปรกจากเมืองอู่ทอง, พระพิมพ์รูปพระนาคปรกจากวัดถ้ำเสือ จังหวัดกระบี่ หรือจารึกคาถาเย ธมมา ภาษาสันสกฤต บนหัวแหวนจากเมืองออกแก้ว แม้จะมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9-10 และอาจจะพิจารณารูปแบบทางศิลปะได้ว่ารับอิทธิพลพุทธศิลป์มาจากเมืองอมราวดี แต่ยังเป็นการยากจะระบุลงไปได้ว่าสัมพันธ์กับนิกายใดเป็นการเฉพาะ เนื่องจากเมืองอมราวดีในขณะนั้นก็มีสังฆะของพุทธศาสนาหลายนิกายประดิษฐานอยู่หรือในกรณีของหัวแหวนจากเมืองออกแก้วนั้นเป็นวัตถุขนาดเล็กอาจเข้ามาสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

พร้อมกับกลุ่มพ่อค้าในฐานะเครื่องรางก็เป็นได้ แต่อย่างไรก็ดีหลักฐานเหล่านี้สามารถสะท้อนให้เห็นได้ว่า พุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นมีลักษณะของการผสมหรือมีนิกายที่หลากหลายเข้ามาใน ระยะเวลาที่ใกล้เคียงกัน ฉะนั้นการพิจารณาแยกนิกายจึงจำเป็นต้องอาศัยหลักฐานอื่นที่สามารถระบุถึง ร่องรอยของนิกายต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจน เช่น ข้อความในจารึก เทวรูปพระโพธิสัตว์ หรือภาพเล่าเรื่องอื่น ๆ ประกอบ

6.6 บทบาทของพุทธศาสนาในด้านเศรษฐกิจ

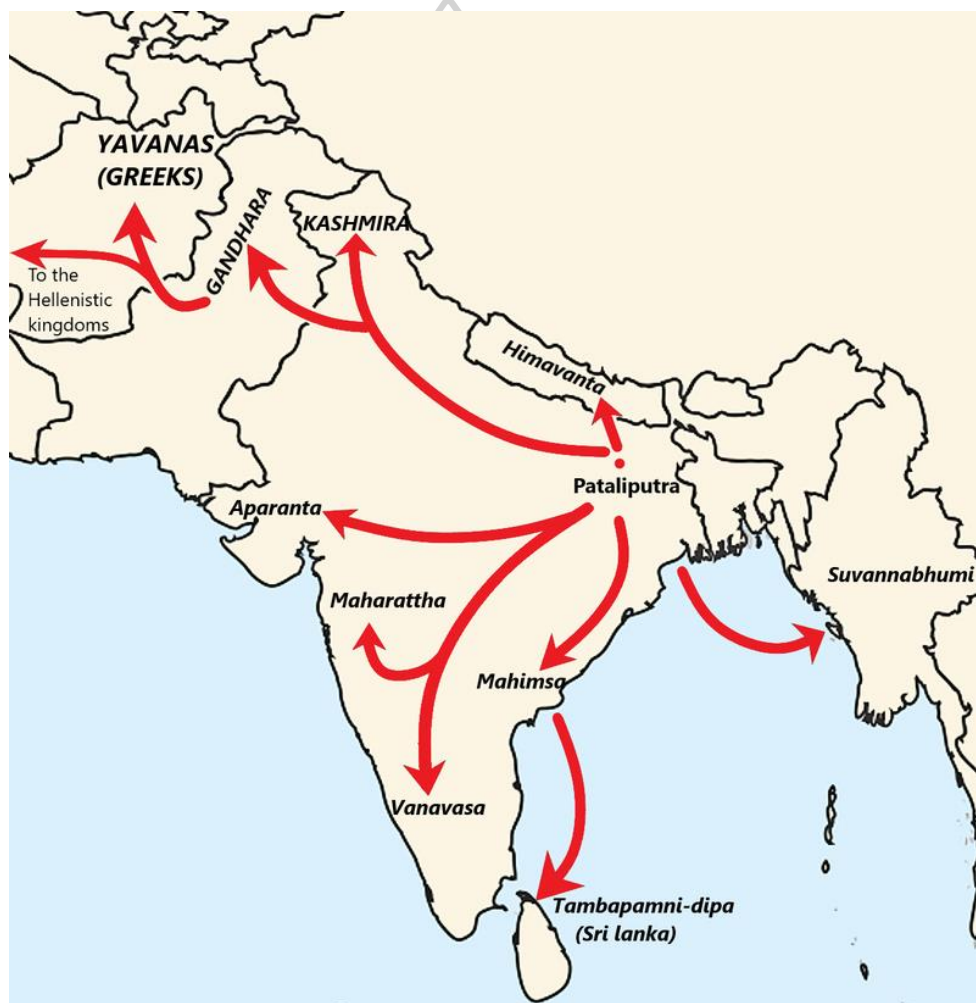
ยอร์ช เซเดส์ และหิมานศุ พี. รายเสนอว่า การเจริญขึ้นของพุทธศาสนามีผลโดยตรงต่อ การออกเดินทางค้าขายข้ามคาบสมุทรของชาวอินเดีย อันเป็นพื้นฐานให้เกิดกระบวนการทวีวัฒน์ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ผู้ศึกษาเชื่อว่า จุดเริ่มต้นสำคัญของโครงข่ายระหว่างระบบการค้าและ พุทธศาสนา คือ รัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช กล่าวคือ

พระเจ้าอโศกมหาราชทรงมีความพยายามเผยแพร่ธรรมที่พระองค์ทรงได้สั่งคายนา แล้วออกไปยังดินแดนต่าง ๆ นำมาซึ่งโครงข่ายทางการปกครองภายในอาณาจักรของพระองค์ที่มี ความเห็นเป็นไปในทางเดียวกันผ่านการควบคุมของราชสำนัก ทั้งยังเป็นการนำมาซึ่งความสัมพันธ์ ข้ามอาณาจักรด้วย โดยในรัชกาลของพระองค์ได้ทรงส่งสมณทูตออกไป 9 สาย (Hazra, 1982: 25-28, 38-39; ฝาสุข อินทรารุช: 2543, 1-2) ประกอบด้วย

- 1) แคชเมียร์และคันธาระ (Kashmir and Gandhara) ภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย
- 2) มหิษามณฑล (Mahisamandala) บริเวณอนุทวีปประเทศ อินเดียภาคใต้ฝั่งตะวันออก
- 3) วนาวาสี (Vanavasi) บริเวณรัฐเกรละ อินเดียภาคใต้ฝั่งตะวันตก
- 4) อปรันตะ (Aparanta) บริเวณคุชราต
- 5) มหารัตฏฐะ (Maharattha) บริเวณรัฐมหาราษฏร์
- 6) โยนะ (Yona) บริเวณเอเชียกลาง ซึ่งขณะนั้นปกครองโดยชาวกรีก-โรมัน
- 7) หิมาวันตะ (Himavanta) ในเทือกเขาหิมาลัย
- 8) สุวรรณภูมิ (Suvannabhumi) เอเชียตะวันออกเฉียงใต้
- 9) ตัมปปณณิ (Tambapanni) เกาะลังกา

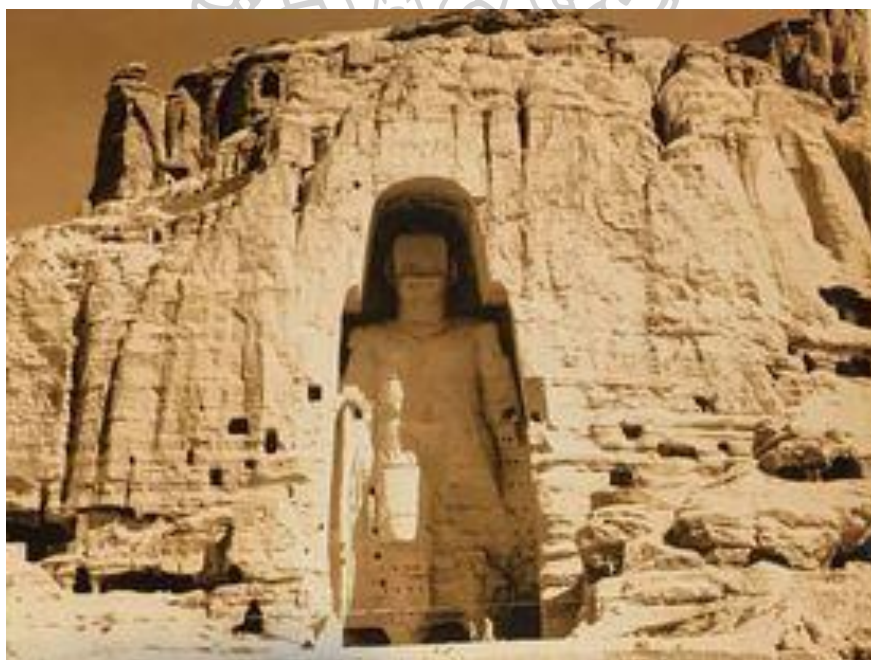
การส่งสมณทูตออกไปเช่นนี้นับเป็นการส่งเสริมให้คณะสงฆ์เดินทางออกไปยังดินแดนต่าง ๆ ทั้งในเขตและนอกเขตอนุทวีป เช่น เอเชียกลาง เกาะศรีลังกา อาจรวมถึงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส่งผลให้เกิดโครงข่ายทางการค้าโยงไปกับเส้นทางที่พุทธศาสนาได้เดินทางไป (แผนที่ที่ 32) เช่น กรณีคณะทูตที่เดินทางไปยังศรีลังกา เป็นที่น่าสังเกตอย่างยิ่งว่า พระเจ้าอโศกได้ทรงส่งลูกชายและลูกสาว ของตนซึ่งบวชเป็นภิกษุและภิกษุณีไปยังเกาะลังกาหรือตัมปปณณินทวีป การเลือกส่งพระราชโอรสและ

พระราชธิดาไปนั้น สะท้อนว่า ศรีลังกาย่อมมีบทบาทสำคัญอย่างมากต่อราชสำนักของพระองค์ เมื่อพิจารณาหลักฐานทางโบราณคดีพบว่า ปรากฏร่องรอยการติดต่อระหว่างศรีลังกาและอินเดียตั้งแต่ยุคโลหะ (3,000 ปีมาแล้ว) ดังมีการพบภาชนะดินเผาประเภทสีดำ-แดง (Black and red ware) แบบอินเดีย และเครื่องมือโลหะแบบเดียวกับที่ขุดพบในเขตเบงกอลของอินเดียจากการขุดค้นทางโบราณคดีในเขตเมืองอนูรธปุระ (Kulatilake, 2016: 430) การติดต่อระหว่างพระเจ้าอโศกและราชสำนักศรีลังกา จึงเป็นการติดต่อสัมพันธ์ในระดับชนชั้นสูง โดยใช้พุทธศาสนาเป็นสื่อกระชับความสัมพันธ์บนโครงข่ายการค้าและการติดต่อเดิมที่มีมาตั้งแต่สมัยก่อนหน้า

แผนที่ที่ 32 สถานที่ที่พระสมณทูตของพระเจ้าอโศกเดินทางไปถึง
(ที่มา: **Buddhism in Sri Lanka**, เข้าถึงเมื่อ 2 มกราคม 2564, เข้าถึงได้จาก
https://www.wikiwand.com/en/Buddhism_in_Sri_Lanka)

เช่นเดียวกัน ในสมัยพระเจ้ากนิษกะ ราวพุทธศตวรรษที่ 6 พระองค์ได้ทรงส่งสมณทูตออกไปยังดินแดนต่าง ๆ โดยเฉพาะเอเชียภาคกลาง ผลคือ อาณาจักรจำนวนมากในเอเชียกลางหันมานับถือพุทธศาสนา และพุทธศาสนากลายเป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางสายไหมทางบก พ่อค้าจำนวนมากได้หันมานับถือพุทธศาสนา เพราะมีเนื้อหาคำสอนที่สนับสนุนการค้าขายของตน จึงเกิดการสร้างพุทธสถานและศาสนวัตถุในพุทธศาสนาขึ้นเป็นจำนวนมาก (Bentley, 1993: 43-48) เช่น พระพุทธรูปประทับยืนขนาดใหญ่แห่งบามิยัน (Bamiyan) แม้ปัจจุบันจะถูกทำลายลงไปแล้ว แต่ในอดีตพระพุทธรูปขนาดมหึมาองค์นี้เป็นจุดหมายของชุมชนทางการค้าคาราวานแห่งเอเชียกลาง รวมทั้งยังเป็นชุมชนทางของนักแสวงบุญผู้ศรัทธาในพุทธศาสนา ซึ่งอาศัยการเดินทางไปยังเมืองต่าง ๆ ร่วมกับกลุ่มพ่อค้า พระภิกษุฝ่าเสียนและพระภิกษุเสวียนจึงกล่าวว่า ดินแดนบามิยันคับคั่งไปด้วยคาราวานสินค้าหลากหลายเดินทางไปยังดินแดนตะวันตกแสนไกล มีพุทธสถานจำนวนมาก มีสงฆ์จำพรรษาอยู่หนาแน่น ณ ที่แห่งนี้ (Archaeological Survey of India, 2002: 3)

ภาพที่ 144 พระพุทธรูปบามิยัน

(ที่มา: Archaeological Survey of India, 2002: 4)

เห็นได้ว่าพุทธศาสนาได้เป็นส่วนหนึ่งที่จะช่วยเกื้อหนุนโครงข่ายทางการค้าและเป็นที่นับถือของกลุ่มพ่อค้าต่าง ๆ อันอาจเป็นเพราะพุทธศาสนาเปิดโอกาสให้ทุก ๆ คนในสังคมเข้าถึงศาสนาได้ ต่างจากศาสนาพราหมณ์ที่มีกรอบเรื่องวรรณะที่ควบคุมการเข้าถึงกิจกรรมทางศาสนาของผู้คน ไม่ว่าผู้นั้นจะประกอบกิจการร่ำรวยขนาดไหน แต่ไม่สามารถบริจาคเงินหรือประกอบพิธีทางศาสนาได้หากผู้นั้นอยู่ในกลุ่มวรรณะที่ไม่เหมาะสม แต่พุทธศาสนาเปิดกว้างให้ทุก ๆ คนสามารถเข้าถึงการประกอบพิธีทางศาสนาได้ หากร่ำรวยก็ถวายสิ่งของมาก บริจาคมาก สร้างความสบายใจให้กับกลุ่มพ่อค้าวาณิชที่ถูกบีบบังคับโดยกรอบของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ทั้งพุทธศาสนายังไม่รังเกียจคนนอกจึงสามารถกลมกลืนกับกลุ่มพ่อค้าที่ต้องพบปะผู้คนที่หลากหลายได้ง่ายกว่ากลุ่มพราหมณ์ที่มีข้อจำกัดเรื่องมลทินทำให้เกิดการดึงดูดกลุ่มคนต่าง ๆ ให้เข้ามามีส่วนร่วมในตลาดการค้าได้ง่าย ด้วยเหตุนี้พุทธศาสนาจึงเป็นที่นิยมนับถืออย่างแพร่หลายในกลุ่มพ่อค้าและชุมชนที่อยู่อาศัยบนเส้นทางทางการค้า (Bentley, 1993: 48)

ในกรณีเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ปรากฏจารึกมหานาวิกพุทธคุปตะ จากกัมพูง์ สุโขทัย รัฐเกดะห์ ประเทศมาเลเซีย อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 จารึกดังกล่าวระบุข้อความภาษาสันสกฤต ความว่า “ขอให้การเดินทางมหานาวิก พุทธคุปตะแห่งรักตมฤตติกา (ดินแดนดินแดง) ประสบความสำเร็จ” (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2549: 28) ปรากฏคำสำคัญ 2 คำ ได้แก่ “มหานาวิก” และ “พุทธคุปตะ”

คำว่า มหานาวิกนี้มีความหมายว่า “นายเรือ” ดังนั้นมหานาวิกพุทธคุปตะจึงหมายถึง นายเรือ นามว่าพุทธคุปตะ ส่วนข้อสังเกตที่สนใจคือชื่อพุทธคุปตะนั้น อาจสัมพันธ์โดยตรงกับพุทธศาสนา เพราะจารึกหลักดังกล่าวที่ปรากฏข้อความขอพรของนายเรือผู้นี้ได้มีการสลักรูปสลูปะเอาไว้ มีลักษณะเหมือนกับจารึกสุโขทัย 1 (ภาพที่ 145-146) ซึ่งพบในพื้นที่เดียวกัน แต่จารึกสุโขทัย 1 นี้บันทึกคาถาในพุทธศาสนาจำนวน 2 บาทจากคาถา เย เต ส่วนต่อของคาถาเย ธมมา (Allen, 1985: 38-41, 49) นอกจากนั้นในพื้นที่กัมพูง์ สุโขทัยยังพบจารึกสุโขทัย 2 จารึกเนื้อความพุทธภาษิตจากคัมภีร์สาครมตี-ปริปถจฉา ของนิกายมัธยมิกะ (Khaw, Ramli, Nik Abdul Rahman, and Zainun, 2011: 9-11) พิจารณาได้ว่า จารึกในเขตกัมพูง์ สุโขทัยและการสลักภาพสลูปะบนจารึกมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาโดยตรง

อนึ่ง คำว่า “พุทธคุปตะ” นี้มีความหมายว่า “มีพุทธะคุ้มครอง” คล้ายคลึงกับจารึกที่ฐานของพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทบนถ้ำฤๅษีเขาสูง จังหวัดราชบุรี ที่กล่าวถึง “พระศรีสมาธิคุปตะ” (กรมศิลปากร, 2559: 1, 169) การปรากฏชื่อ ศรีสมาธิคุปตะและพุทธคุปตะอยู่ร่วมกับศาสนวัตถุทางพุทธศาสนาเหมือนกัน จึงสนับสนุนว่า นายเรือพุทธคุปตะผู้นี้ นับถือศาสนาพุทธ

ภาพที่ 145 จารึกมหานาวิกพุทธคุปตะ (ซ้าย)

ภาพที่ 146 จารึกสุโขทัย 1 (ขวา)

(ที่มา: Guy, 2014: 74; Khaw, Ramli, Nik Abdul Rahman, and Zainun, 2011: 20)

ทั้งนี้ยังพบหลักฐานทางโบราณคดีอีกจำนวนหนึ่งซึ่งแสดงชื่อนายเรืออีกหลายคน สะท้อนว่าการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างอนุทวีปกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย เช่น จากการขุดค้นแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่กัวลา เซลินเซง ประเทศมาเลเซีย พบหัวแหวนทำด้วยหินคาร์เนเลียน สลักนามว่า ศรีวิษณุวรมัน สันนิษฐานว่าเป็นนักเดินเรือชาวอินเดียที่มาอาศัยอยู่ ณ ที่แห่งนี้ เช่นเดียวกันมีการพบตราประทับทองคำ จากบางกัวยนอกจังหวัดระนอง บนจารึกปรากฏจารึกอักษรพราหมี ภาษาสันสกฤต-ปรากฤต ระบุข้อความว่า “พรหฺสฺ-ปติษฺรมสเนนาวิกสะ” (Brahaspatisamasanavikasa) หมายถึง “ของนายเรือพรหฺสฺปติษฺรมสเน” จารึกหลักนี้มีความสำคัญมากเพราะเป็นจารึกที่ออกคำว่า “มหานาวิก” เช่นเดียวกับจารึกมหานาวิกพุทธคุปตะ (Bellina, 2014a: 84; Coedès, 1968: 51-52) ทั้งยังชี้ว่าไม่ได้มีเพียงนายเรือที่เป็นชาวพุทธเท่านั้นบนเส้นทางการค้า แต่ปรากฏชื่อนายเรือศรีวิษณุวรมันซึ่งอาจเป็นชาวไวยชนพินิกาย สอดรับกับข้อเสนอของปีแอร์ อีฟ มองแกง ที่ว่า พุทธศาสนาและศาสนาฮินดูแบบไวยชนพินิกายได้เข้ามามีบทบาทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างมาก ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 6-10 (Manguin, 2004: 303)

อีกสิ่งที่น่าสนใจก็คือคำว่า “รักตมฤตติกา” หรือ “ดินแดนดินแดง” นักวิชาการตีความว่าเป็นดินแดนที่ตั้งอยู่ในเขตคาบสมุทรมลายูแต่ยังมิได้สรุปชัดเจนว่าเป็นที่ใด เป็นต้นว่า พอล วิทลีย์ ให้ความเห็นว่า ตั้งอยู่ในเขตรัฐกลันตัน ด้านนอร์ช เซเดส์กล่าวว่า ตั้งอยู่ในพื้นที่เมืองพัทลุงหรือแถบรัฐกลันตัน ส่วนอมรา ศรีสุชาติเสนอว่า ควรหมายถึงเขตกัวหาหรือรัฐเกดะห์ปัจจุบัน (Wheatley, 1961: 28-30; Coedès, 1968: 51; อมรา ศรีสุชาติ, 2557: 33) จากข้อเสนอของนักวิชาการกลุ่มนี้ชี้ว่า รักตมฤตติกาควรตั้งอยู่ในเขตคาบสมุทรมลายู

ผู้ศึกษามีความคิดเห็นสอดคล้องกับอมรา ศรีสุชาติ เนื่องด้วยจารึกดังกล่าวถูกพบที่กัมพูง สุโขงมัส ทางตอนเหนือของรัฐเกดะห์ ซึ่งพื้นที่รัฐเกดะห์เป็นที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีสำคัญแหล่งหนึ่งในพุทธศาสนา คือ บูจิง วัลเลย์ บริเวณชายฝั่งของรัฐเกดะห์ พบหลักฐานเนื่องในพุทธศาสนาจำนวนมาก ประกอบด้วย พระพุทธรูป พระพิมพ์ และโบราณสถานเนื่องในพุทธศาสนาที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งยังพบโบราณวัตถุแบบอินเดียจำพวกลูกปัดแก้วและลูกปัดหินกึ่งมีค่าด้วย (Hassan, Chia, and Mohd Isa, 2011: 47; Sen, 2015: 58) และจากการขุดค้นแหล่งโบราณคดีรัชบาดี-ดังกา (Rajbadi-danga) รัฐเบงกอลตะวันตก พบตราประทับอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 ระบุถึงคณะสงฆ์แห่ง “รักตมฤติ-กามหาวิหาร” (Mitra, 1971: 236) แสดงให้เห็นว่า ในพื้นที่รัฐเกดะห์เป็นเมืองท่าสำคัญที่เป็นชุม ทางการค้าขายระหว่างเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับอินเดีย ทั้งยังมีบทบาทสำคัญในฐานะเมืองพุทธศาสนา ฉะนั้นมหานาวิกผู้นี้น่าจะประกอบอาชีพนายเรือทำการค้าขายที่บูจิง วัลเลย์ซึ่งเป็นเมืองท่าหลัก ในสมัยนั้น

จารึกมหานาวิกพุทธคุปะตั้งกล่าวชี้ให้เห็นว่าดินแดนแถบนี้เป็นชุมทางสำคัญทางการค้าที่เก่าแก่ เป็นที่หมายของการเดินทางของนายเรือจากต่างถิ่น และการพบชื่อของนายเรือชาวพุทธผู้นี้และนายเรือ คนอื่น ๆ ในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สะท้อนให้เห็นภาพความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับ โครงข่ายการค้าทางทะเลที่เติบโตอย่างมากในอุษาคเนย์

บันทึกของพระภิกษุฝ่าเสียนระบุว่า หลังจากการเดินทางจารึกทั่วทั้งพุทธภูมิแล้ว ภิกษุชาวจีนผู้นี้ได้เดินทางมาในเขตหมู่เกาะอินโดนีเซียปัจจุบันเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 10 ท่านได้ระบุไว้ในบันทึกการเดินทาง ของท่านอย่างชัดเจนว่า ท่านเดินทางมายังพื้นที่ทะเลใต้ (เกาะชวา) ด้วยเรือสินค้าของนายเรือชาวอินเดีย (Fa-hsien, 1877: 108-111) ซึ่งสนับสนุนด้วยจารึกนายเรือต่าง ๆ ในข้างต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างการเดินทางของพระภิกษุฝ่าเสียนและกลุ่มพ่อค้าเป็นสิ่งที่เคยปรากฏแล้ว ในมิลินทปัญหาซึ่งระบุชัดเจนถึงความสัมพันธ์อันดีในลักษณะพึ่งพาอาศัยกันระหว่างพระสงฆ์กับกลุ่มพ่อค้า กล่าวคือ ครั้งหนึ่งพระนาคเสนต้องการเดินทางไปยังกรุงปาฏลีบุตรจึงได้เดินทางออกไปพร้อมกับกองพ่อค้า คาราวาน นายกองคาราวานก็ดูแลท่านเป็นอย่างดีแลกับการสั่งสอนพระธรรมให้กับชาวคาราวานเป็นพิเศษ ในระหว่างเดินทาง (Ray, 1994: 132) ทั้งยังชี้ให้เห็นว่า ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นทางผ่านสำคัญ ในการเดินทางทางทะเลจากอนุทวีปอินเดียไปสู่จีน

มีข้อสังเกตเพิ่มเติมจากข้อมูลการขุดค้นแหล่งเรือจมชิเรบอน อายุราวพุทธศตวรรษที่ 16 ในทะเลชวา ระบุได้อย่างชัดเจนว่า เรือลำดังกล่าวเป็นเรือสินค้าที่บรรทุกสินค้าจากจีนโดยเฉพาะ เครื่องถ้วยจีน มีจำนวนมากถึง 205,000 ชิ้น ในบรรดาหลักฐานต่าง ๆ มีการพบหลักฐานเนื่องในพุทธศาสนา ร่วมด้วยจำนวนหนึ่ง ประกอบด้วย หัวไม้เท้าชักขระ, ประติมากรรมสำริดพระโพธิสัตว์วัชรราชา (Vajraraga), วัชร, ฆันฎา (กระดิ่ง) รวมทั้งพระธาตุขนาดเล็ก (ภาพที่ 147) หลักฐานเหล่านี้ยืนยันว่า กลุ่มภิกษุได้เดินทางมายังดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พร้อมกับเรือสินค้าอยู่ตลอด อย่างเช่นที่

พระภิกษุฝ่าเสียนได้กระทำให้มาแล้วตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 (Musée royal de Mariemont, 2014; สฤชดีพงษ์ ชุนทรง, 2558ก: 225-226)

ภาพที่ 147 ตัวอย่างโบราณวัตถุเนื่องในพุทธศาสนาจากแหล่งเรือจมชิเรบอน (ที่มา: Musée royal de Mariemont, **The cargo from Cirebon Shipwreck**, เข้าถึงเมื่อ 5 มกราคม 2564, เข้าถึงได้จาก <http://cirebon.musee-mariemont.be/the-cargo/secondary-cargo/metalic-objects/buddhist-ritual-objects.htm?lng=en>)

นอกจากการเดินทางของภิกษุพร้อมกับกลุ่มพ่อค้าแล้วยังพบหลักฐานว่า พระสงฆ์เป็นส่วนหนึ่งของคณะทูตที่เดินทางติดต่อระหว่างเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับจีนด้วย จดหมายเหตุราชวงศ์เหลียงของจีน ราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 ได้อ้างถึงการส่งพระธรรมทูตในรัชสมัยของพระเจ้าชยวรมันแห่งฟูนัน เพื่อไปเข้าเฝ้าพระจักรพรรดิเวแห่งราชวงศ์เหลียงจำนวน 2 รูป รูปหนึ่งชื่อ สังฆบาลภิกษุ อีกรูปหนึ่งชื่อ มันทระภิกษุ เมื่อท่านทั้งสองเดินทางถึงยังดินแดนเหลียงราวพ.ศ. 1049 พระจักรพรรดิทรงโปรดให้ท่านทั้ง 2 ชำระ-แปลความคัมภีร์เป็นจำนวนมาก อาทิ คัมภีร์วิมุตติมรรค, คัมภีร์สัพตสติก-ปรัชญาปรมิตาสูต, มัญชุศรีปริปถาสูต, โพธิสัตว์ปิฎกสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรในฝ่ายมหายานทั้งสิ้น แสดงให้เห็นถึงภูมิรู้ในพุทธปรัชญาฝ่ายมหายานอย่างชาญฉลาดของพระภิกษุทั้งสองจากอาณาจักรฟูนัน (Briggs, 1951: 29; ทรงธรรม ปาณสฤณ, 2548: 65-66)

จดหมายเหตุราชวงศ์ฉีระบุว่า ราวพุทธศตวรรษที่ 11 พระราชาเซเยปาโม (She-yeh-pa-mo) หรือพระเจ้าชัยวรมัน ได้ส่งคณะพ่อค้าไปยังกวางตุ้ง แต่ขากลับได้รับพระภิกษุชาวอินเดียชื่อนาคเสนมาด้วย จากจามปา พระเจ้าชัยวรมันจึงส่งพระนาคเสนไปพร้อมคณะทูตในการถวายเครื่องราชบรรณาการ พระจักรพรรดิฉินในปีพ.ศ. 1027 ยังอ้างถึงพระภิกษุพุนันสองรูปที่พำนักอยู่ในกรุงจิ้นนามว่า สังฆปาละ และมันทรเสน ผู้มีความสามารถทางภาษาสันสกฤตและแปลคัมภีร์พุทธศาสนาได้อย่างสันทัดซึ่งกล่าวถึง ก่อนหน้าแล้ว (Coedès, 1968: 46-47)

ทันเซ็น เซ็น (Tansen Sen) กล่าวว่า อายุของบันทึกของภิกษุจิ้นและเอกสารจีนอยู่เฉยๆที่กล่าวถึง การเดินทางมาเผยแผ่ธรรมของคุณวรมันภิกษุจากแคชเมียร์ ณ เกาะชวา มีอายุโดยรวมตรงกันคือราว พุทธศตวรรษที่ 10 สอดรับการปรากฏขึ้นของจารึกมหานาวิกพุทธคุปตะ สะท้อนว่าเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นจุดเชื่อมโยงสำคัญระหว่างอินเดียและจีน และมีบทบาทอย่างมากในฐานะตัวกลางการส่งผ่านพุทธศาสนา จากอินเดียไปสู่จีน ทั้งนี้จารึกมหานาวิกพุทธคุปตะยังยืนยันความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มพ่อค้าข้ามคาบสมุทร ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับพุทธศาสนา (Sen, 2014: 46-48) จึงกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาและวัฒนธรรม อินเดียได้นำระบบการค้าและความสัมพันธ์ใหม่มายังดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

โอ. ดับบิว. วอลเตอร์ (O. W. Wolters) พิจารณาปรากฏการณ์นี้ว่า การปรับเปลี่ยนรูปแบบการปกครองของชาวอุษาคเนย์จากรูปแบบดั้งเดิมมาสู่ระบบรัฐนั้น สัมพันธ์ไปกับการพัฒนาสังคมของตน เพื่อให้สอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจการค้า ซึ่งการค้านี้เป็นสิ่งนำพาความเป็นอินเดียมาสู่ดินแดนอุษาคเนย์ โดยเฉพาะระบบการปกครอง (Wolters, 1982: 10, 18) ฉะนั้นการรับวัฒนธรรมจากอินเดียทำให้เกิด โครงสร้างทางสังคมแบบใหม่ต่างจากสังคมแบบเดิมซึ่งพิจารณาได้จากตำนานนางลิเว่ข้างต้นในตอน “*โฉมทินยะพราหมณ์พับผ้าและสวมลงไปบนศีรษะของนาง ก่อนเขาจะขึ้นปกครองประเทศและสืบราชวงศ์ต่อไป*” สัญญาที่แอบอยู่ในตำนานคือ การเกิดขึ้นของระบบใหม่ จากผู้ไม่สวมเสื้อผ้ามาสู่ผู้สวมเสื้อผ้า จากชนเผ่ามาสู่ราชวงศ์ ผลของการเกิดขึ้นของราชวงศ์ภายใต้วัฒนธรรมใหม่นี้คือความทัดเทียมกับอารยะประเทศรอบข้างอันได้แก่ จีนและอินเดีย การรับวัฒนธรรมอินเดียทำให้เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เข้าสู่ระบบการค้าโลกอย่างทัดเทียมกับอาณาจักรอื่น สะท้อนให้เห็นได้จากในอาณาจักรพุนันเริ่มเกิดการติดต่อสัมพันธ์กับราชวงศ์มรุธะในอินเดีย โดยพระเจ้าพันจันทรงส่งพระญาตินามซูวู (Su-Wu) เดินทางไปยังราชสำนักราชวงศ์มรุธะ ตั้งอยู่ ณ รัฐมัธยประเทศในปัจจุบัน เมื่อถึงยังราชธานีแห่งนั้น กษัตริย์แห่งมรุธะ ทรงต้อนรับคณะทูตานุทูตเป็นอย่างดี พร้อมมอบม้าพันธุ์อินเดียชนิดพิเศษ 4 ตัว แก่พระราชาพุนันด้วย และเริ่มติดต่อกับจีน ดังจดหมายเหตุฉินในสมัยสามก๊กระบุว่า ใน พ.ศ. 786²⁰ พุนันได้ส่งทูตไปยังจีนพร้อมด้วยนักดนตรีและพืชผลเป็นบรรณาการ (Coedès, 1968: 41)

²⁰ อยู่ในช่วงรัชกาลของพระเจ้าพันจัน พระองค์ทรงครองราชย์ราว 20 ปี ระหว่างพ.ศ. 770-790 (Coedès, 1968: 40)

ผลของการเริ่มติดต่อสัมพันธ์ในระดับทางการทูตนี้ทำให้ในปี พ.ศ. 790-795 ทางการเงินได้ส่งราชทูตมายังฟูนัน และกษัตริย์ฟูนันในขณะนั้น (พระเจ้าฟูนัน) ได้ทรงตั้งแต่งคณะทูตให้เดินทางไปยังราชสำนักจีนถึง 3 ครั้งตลอดรัชกาลของพระองค์ (Coedès, 1968: 42) สิ่งนี้แสดงความทัดเทียมระหว่างอินเดีย จีน และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างไม่เคยเป็นมาก่อน ผ่านรูปแบบวัฒนธรรมแบบใหม่คือวัฒนธรรมอินเดีย

6.6.1 วิกฤตการณ์ล่องทะเลและการเกิดขึ้นของรัฐพุทธในสมัยหลังฟูนัน

หากเราใช้ฟูนันเป็นหมุดหมายของการเริ่มต้นความเป็นรัฐแบบอินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในราวพุทธศตวรรษที่ 6 จะเห็นได้ว่าในฟูนันมีความผสมผสานกันระหว่างศาสนาทั้งพราหมณ์-ฮินดูและพุทธศาสนาอย่างมาก แต่ก่อนไปทางฮินดูเป็นสำคัญ ดังเห็นได้จากข้อความส่วนหนึ่งในจดหมายเหตุราชวงศ์ฉีระบุว่า “ประเพณีของประเทศคือการเคารพบูชาพระมหาศิว (พระศิวะ) พระองค์เสด็จลงมาบ่อย ๆ บนเขาโมตัน (Mo-tan)” (Coedès, 1968: 55-56) จารึกพระนางกุลประภาวดีและคุณวรมันพระราชโอรสที่ระบุอย่างตรงไปตรงมาว่า พระราชวงศ์ทั้งสองทรงมีพระราชศรัทธาในพระวิษณุ การมีประเพณีของประเทศเป็นการบูชาพระมหาศิวหรือพระศิวะและมีพระราชวงศ์นับถือพระวิษณุย้าให้เห็นถึงความสำคัญของศาสนาฮินดูที่มีต่อราชสำนัก

ในระดับประชาชนจดหมายเหตุราชวงศ์ฉีอีกเช่นกันระบุว่า “ประเพณีของประชาชนก็นับถือเทวดา เขาหล่อรูปสำริดของเทวดาเหล่านี้ รูปที่มี 2 หน้าก็มี 4 แขน รูปที่มี 4 หน้าก็มี 8 แขน แต่ละแขนถือของบางอย่าง เป็นต้นว่า เด็ก นก หรือสัตว์ 4 เท้า หรือดวงอาทิตย์ดวงจันทร์” หม่อมเจ้าสุภัทดิศ ดิศกุล ทรงมีพระวินิจฉัยไว้ว่า รูปที่มี 2 หน้าก็มี 4 แขน คงหมายถึง พระหริหระ คือ พระนารายณ์และพระศิวะรวมกันเป็นองค์เดียว แสดงถึงการนับถือศาสนาฮินดูทั้งไสวณิกายและไวษณพนิกายควบคู่กัน (หม่อมเจ้าสุภัทดิศ ดิศกุล, 2549: 20) อาจพิจารณาได้ว่า ภายใต้อาณาจักรฟูนันพุทธศาสนามีบทบาทที่รองลงมาจากศาสนาฮินดู แต่ก็ยังคงมีความสำคัญกับราชสำนักอยู่เช่นกัน ดังเห็นได้ว่าการส่งพระสงฆ์ร่วมไปกับคณะทูตเดินทางไปยังประเทศจีนด้วย

ประเด็นการส่งทูตที่เป็นเพศสมณะไปยังดินแดนจีนนี้สำคัญ เพราะจดหมายเหตุราชวงศ์เหลียงของจีนได้อ้างถึงปีพ.ศ. 1046 พระเจ้าชัยวรมันแห่งฟูนันได้ส่งพระธรรมทูต 2 รูป พร้อมพระพุทธรูปสลักจากหินปะการัง ไปเข้าเฝ้าพระเจ้าจักรพรรดิแห่งราชวงศ์เหลียง เมื่อตรวจสอบจดหมายเหตุราชวงศ์เหลียงพบว่า ราชวงศ์ดังกล่าวมีอำนาจอยู่ทางตอนใต้ของจีนระหว่างปีพ.ศ. 1045-1100 โดยตลอดระยะเวลาราว 55 ปี ฟูนันได้ส่งทูตไปเจริญสัมพันธกับราชวงศ์เหลียงมากถึง 10 ครั้ง²¹ (Gungwu, 1958: 50-51)

²¹ พ.ศ. 1046 จำนวน 1 ครั้ง พ.ศ. 1053-1057 จำนวน 3 ครั้ง พ.ศ. 1058-1062 จำนวน 2 ครั้ง พ.ศ. 1063-1067 จำนวน 1 ครั้ง พ.ศ. 1073-1077 จำนวน 1 ครั้ง และ พ.ศ. 1078-1082 จำนวน 2 ครั้ง (Gungwu, 1958: 51)

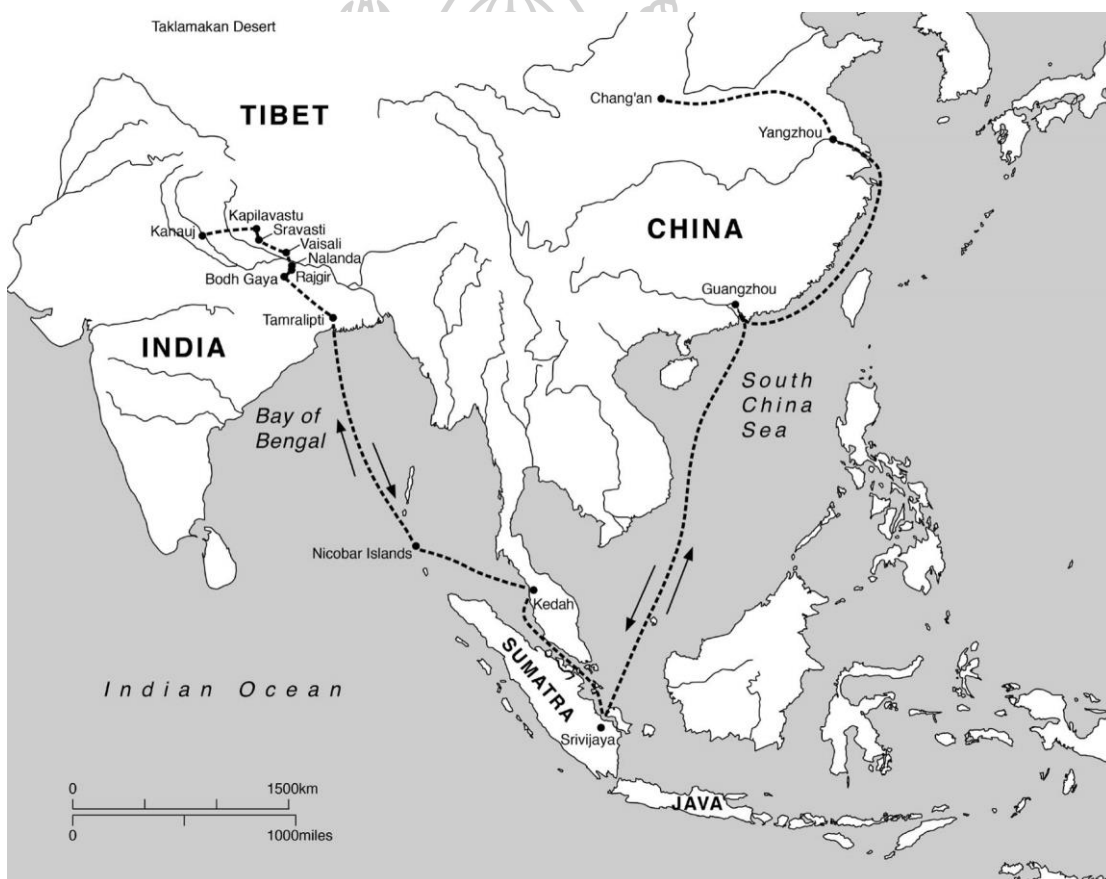
อนึ่ง จดหมายเหตุราชวงศ์เหลียงยังระบุต่อไปอีกว่า พระจักรพรรดิอุทงครองราชย์ระหว่างปี พ.ศ. 1045-1092 ทรงเลื่อมใสในพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ทรงแสดงตนเป็นพุทธมามกะ อุปถัมภ์การสร้าง พุทธสถานและแปลคัมภีร์พุทธศาสนาตลอดรัชกาล จนถึงกับได้รับการถวายพระสมัญญานามว่า “พระเจ้าอโศกแห่งเมืองจีน” (Goodrich, 1959: 103) กระทั่งในช่วงปลายรัชกาลพระจักรพรรดิอุทง พ.ศ. 1089 ได้ทรงส่งสมณทูตเดินทางจากเมืองจีนมายังพูนันเพื่อรับพระเกศาธาตุ ตามคำเชิญของคณะทูต ซึ่งพระเจ้ารุทรวรมันได้ส่งทูตไปเข้าเฝ้าพระจักรพรรดิในปีพ.ศ. 1082

หวัง กุงวู (Wang Gungwu) กล่าวว่า ความมุ่งหวังของพูนันนั้นคือการแสวงหาความมั่นคงทางการค้ากับราชวงศ์เหลียง และราชวงศ์เหลียงเองก็ต้องการสินค้าจากพูนันได้แก่ งาช้าง ขนนกยูง กายาน เครื่องหอมต่าง ๆ เพื่อนำไปถวายแด่อารามหลายแห่งที่พระจักรพรรดิอุทงอุปถัมภ์ อีกทั้งยังต้องการ คัมภีร์ทางพุทธศาสนาและต้องการภิกษุผู้มีความรู้แตกฉานเพื่อแปลคัมภีร์เหล่านั้น เพราะในปีพ.ศ. 1089 นอกจากการส่งสมณทูตมาเพื่อตามหาพระเกศาธาตุแล้ว พระสมณทูตยังได้เข้าเฝ้าพระเจ้ารุทรวรมัน แห่งพูนันเพื่อขอพระราชทานพุทธคัมภีร์กลับไปยังเมืองจีน ในการนั้นพระเจ้ารุทรวรมันได้ทรงส่ง พระปรมาภิกษุชาวอินเดีย ซึ่งเดินทางมาจากเมืองอุชเชนพร้อมคัมภีร์ 240 ผูก กลับไปยังเมืองจีน (Gungwu, 1958: 50-51; Kumar, 2005: 137)

หลักจากพุทธศตวรรษที่ 10-11 ราชวงศ์ต่าง ๆ ในจีนเริ่มให้ความสนใจกับพุทธศาสนามากขึ้น และเริ่มมีการสนับสนุนพระสงฆ์ให้เดินทางออกไปศึกษาพระธรรม แปลคัมภีร์พุทธศาสนา และรับเอาพุทธาจารย์ผู้มีฝีมือเข้ามาสู่ประเทศอย่างจริงจังโดยเฉพาะอย่างยิ่งราชวงศ์ถัง อันเห็นได้จาก อัตชีวประวัติของพระภิกษุเสวียนจั้งที่ระบุว่า เมื่อครั้งเดินทางออกจากจีนไปยังชมพูทวีปนั้น ยากลำบาก ถูกทางการตามล่า แต่หลังจากจาริกสำเร็จเดินทางกลับมาถึงราชอาณาจักรถังราวปี 1188 พระจักรพรรดิถังไท่จงทรงมีพระราชโองการให้ต้อนรับพระภิกษุเสวียนจั้งอย่างมโหฬาร พร้อมทั้งมีรับสั่งให้เข้าเฝ้าโดยเร็วเพื่อไต่ถามอย่างละเอียด ถึงขนาดเมื่อพระเสวียนจั้งมรณภาพลงในปี 1197 พระจักรพรรดิถังหยดว่าราชการถึง 3 วัน (Wriggins, 2003: 193; ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, 2536: 45-54)

โดโรธี ซี. หว่อง (Dorothy C. Wong) กล่าวว่า การกลับมาয়ราชอาณาจักรถังของพระภิกษุเสวียนจั้งได้ก่อให้เกิดความตื่นตัวอย่างมากในราชสำนักถึงวัฒนธรรมอินเดีย ทั้งพระจักรพรรดิถังเกาจง (Emperor Gaozong) และจักรพรรดินีวู (Empress Wu) ได้ทรงให้ความสนใจและเปิดกว้างยอมรับพุทธศาสนา รวมทั้งวัฒนธรรมอินเดียและประเทศอื่น ๆ ใกล้เคียง เกิดการดึงดูดพ่อค้าและศิลปินต่างชาติจำนวนมากเข้าสู่เมืองหลวง เกิดเป็นบรรยากาศที่สนับสนุนให้เกิดการเติบโตของพุทธศาสนา (Wong, 2018: 24) ความสนใจในพุทธศาสนาของจักรพรรดิถังเป็นผลให้เกิดการเดินทางของสงฆ์ออกมาพร้อมกับ ขบวนเรือสินค้าจีน ในการนี้มีพระภิกษุจีนรูปสำคัญได้รับผลจากการเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ด้วย

พระภิกษุอึ้งจิ้งนับเป็นพระภิกษุรูปแรก ๆ ที่เดินทางไปจาริกแสวงบุญยังอินเดียในราวปี พ.ศ. 1214 การเดินทางทางทะเลทั้งไปและกลับได้รับความนิยมนอย่างมากในสมัยนั้น ต่างจากการจาริกของพระภิกษุฝ่าเสียนและเสวียนจั้งที่เดินทางไปยังชมพูทวีปด้วยทางบกผ่านเส้นทางสายไหมทางบก การเดินทางของพระภิกษุอึ้งจิ้งได้เดินทางไปพร้อมกับเรือสินค้าเปอร์เซียที่นำสินค้าจีนไปค้าขายกับอินเดีย แต่ท่านมาพักเปลี่ยนเรือและศึกษาภาษาสันสกฤตที่กรุงศรีวิชัยก่อน ถึงจะเดินทางไปขึ้นท่า ณ เมืองท่าตามรลิปติ (Tamralipta) รัฐเบงกอล ประเทศอินเดีย ในฉากลับท่านเดินทางกลับมาพร้อมกับเรือสินค้าและแวะพักที่อาณาจักรศรีวิชัย เมื่อถึงราชอาณาจักรถั่ง ท่านได้รับการต้อนรับจากจักรพรรดินีบูเซ็กเทียน (Empress Wu Zetian) เป็นอย่างดี พร้อมมีการจัดหาผู้รู้มาช่วยเหลือท่านในการแปลคัมภีร์พุทธศาสนาเป็นภาษาจีนโดยราชสำนักสนับสนุน (ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, 2536: 54-55) (แผนที่ที่ 33)

แผนที่ที่ 33 เส้นทางการเดินทางของพระภิกษุอึ้งจิ้ง

(ที่มา: Sen, 2014: 50)

จากอัตชีวประวัติของภิกษุทั้ง 2 จะเห็นได้ถึงความแตกต่างอย่างชัดเจน คือ พระภิกษุเสวียนจั้ง ต้องเดินทางทางบกด้วยวิธีการลักลอบ เพราะทางการเงินในตอนนั้นไม่นิยมพุทธศาสนา แต่ในกรณี พระภิกษุอี้จิงจะเห็นว่าไม่มีการถูกตามล่าโดยทางการแล้ว และยังได้รับการเลี้ยงดูจากทางการเป็นอย่างดี ทั้งนี้ยังปรากฏตัวละครสำคัญขึ้นตัวหนึ่งด้วย คือ “ศรีวิชัย” บันทึกลงของพระภิกษุอี้จิงมีข้อความหนึ่ง น่าสนใจอย่างยิ่งว่า “... ให้ภิกษุทั้งหลายเดินทางมาศึกษาภาษาสันสกฤตที่ศรีวิชัยนี้ให้แตกฉาน ก่อนจะเดินทางต่อไปยังดินแดนพุทธภูมิ ...” (Sen, 2015: 464)

บันทึกลงของพระภิกษุอี้จิงยังมีการอ้างอิงถึงพระภิกษุต้า-เฉิง-เฉิง-ชาน-ซือ (Da-Cheng-Teng Shan-Shi) ชาวเวียดนาม ซึ่งอยู่ใต้การปกครองของราชวงศ์ถัง ในวัยเด็กท่านและครอบครัวได้เดินทางมายังทวารวดี โดยทางเรือและอุปสมบทที่นั่น ก่อนจะจาริกไปยังจีนและอินเดีย (สฤชดีพงษ์ ชุนทรง, 2558ก: 228) จากข้อความทั้งสองนี้แสดงให้เห็นว่า เอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีฐานะเป็นตัวกลางหรือชุมทางการเดินทาง ระหว่างอินเดียไปจีน และเหล่าพระภิกษุใช้ดินแดนแห่งนี้เพื่อเตรียมตัวให้พร้อมก่อนการออกเดินทางไปจาริกยังอินเดีย

การเปลี่ยนแปลงของกระแสความเชื่อในจีนสมัยราชวงศ์ถัง หรือราวพุทธศตวรรษที่ 12 ได้สร้าง โครงข่ายการแสวงบุญที่สัมพันธ์กับเส้นทางการค้าทางทะเล โดยมีความครอบคลุมภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในหลายพื้นที่ ส่งผลให้รัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนั้นเริ่มหันมาสนใจพุทธศาสนามากขึ้น จนเกิดเป็นรัฐที่เลือกใช้โครงข่ายทางอำนาจแบบพุทธศาสนาขึ้นมาควบคุมกับรัฐในรูปแบบเดิม (พุนัน) ที่มีศาสนาฮินดูเป็นโครงข่ายอำนาจหลัก (Sen, 2015: 458) ได้แก่ รัฐศรีวิชัยและรัฐทวารวดี

อย่างไรก็ดี อิทธิพลของราชวงศ์ถังมิได้ครอบคลุมเพียงรัฐที่มีมุมมองทางพุทธศาสนาเท่านั้น แต่ครอบคลุมทั่วถึงรัฐต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยอาณาจักรต่าง ๆ ที่ร่วมสมัยได้ส่งคณะทูตเข้าสู่ราชสำนักถึงเป็นจำนวนมาก ตัวอย่างเช่น จามปาได้ส่งบรรณาการไปถวายในปี พ.ศ. 1171, พ.ศ. 1173, พ.ศ. 1174, พ.ศ. 1182, พ.ศ. 1183 และพ.ศ. 1185 เจนละส่งราชทูตไปจีนในปี พ.ศ. 1166 และพ.ศ. 1171 ทวารวดีก็ได้ส่งบรรณาการขึ้นถวายพระเจ้ากรุงจีนถึง 3 ครั้งในปี พ.ศ. 1181, พ.ศ. 1183, และพ.ศ. 1192 ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 13 ความถี่ของการส่งเครื่องบรรณาการไปตกอยู่กับรัฐศรีวิชัยซึ่งได้ส่งทูตไปมากถึง 5 ครั้งในปี พ.ศ. 1245, พ.ศ. 1259, พ.ศ. 1267, พ.ศ. 1271, และพ.ศ. 1285 (สฤชดีพงษ์ ชุนทรง, 2558ก: 129-141) สอดคล้องกับการอ้างอิงถึงศรีวิชัยที่มีบทบาทสำคัญในฐานะชุมทางที่ปรากฏอยู่ในบันทึกลงของพระภิกษุอี้จิง

อีกทั้ง นิโคลัส เรวีร์ยังเสนอว่า พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทในศิลปะทวารวดีได้รับอิทธิพลจากศิลปะจีน สมัยราชวงศ์ถัง มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 ดังได้กล่าวแล้ว นอกเหนือจากพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทแล้ว จากการทำงานด้านโบราณคดีในพื้นที่ต่าง ๆ ของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้มีการพบหลักฐานที่ยืนยันถึงการเดินทางมาติดต่อสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์ถังกับอุษาคเนย์เป็นจำนวนมาก เป็นต้นว่า มีการพบเครื่องถ้วยราชวงศ์ถัง จากแหล่งเตาฉางซา จำนวนมากถึง 55,000 ใบ จากแหล่งเรือจมเบลีตุง (Belitung Shipwreck) ประเทศอินโดนีเซีย หรือไคเคิลือบเขียวแบบดูซุน จากแหล่งเรือจมพนมสุรินทร์ จังหวัดสมุทรสาคร และแหล่งโบราณคดีธรรมศาลา จังหวัดนครปฐม ตลอดจนแหล่งโบราณคดีหลายแห่งในภาคกลางของเกาะชวา แหล่งโบราณคดีในพื้นที่ตอนเหนือของเกาะกาลิมันตัน (Miksic, 2009: 72; Lim, 2018: 3; สฤชดีพงษ์ ชุนทรง, 2558ก: 150-151, 198, 216-215) (แผนที่ที่ 34-35)

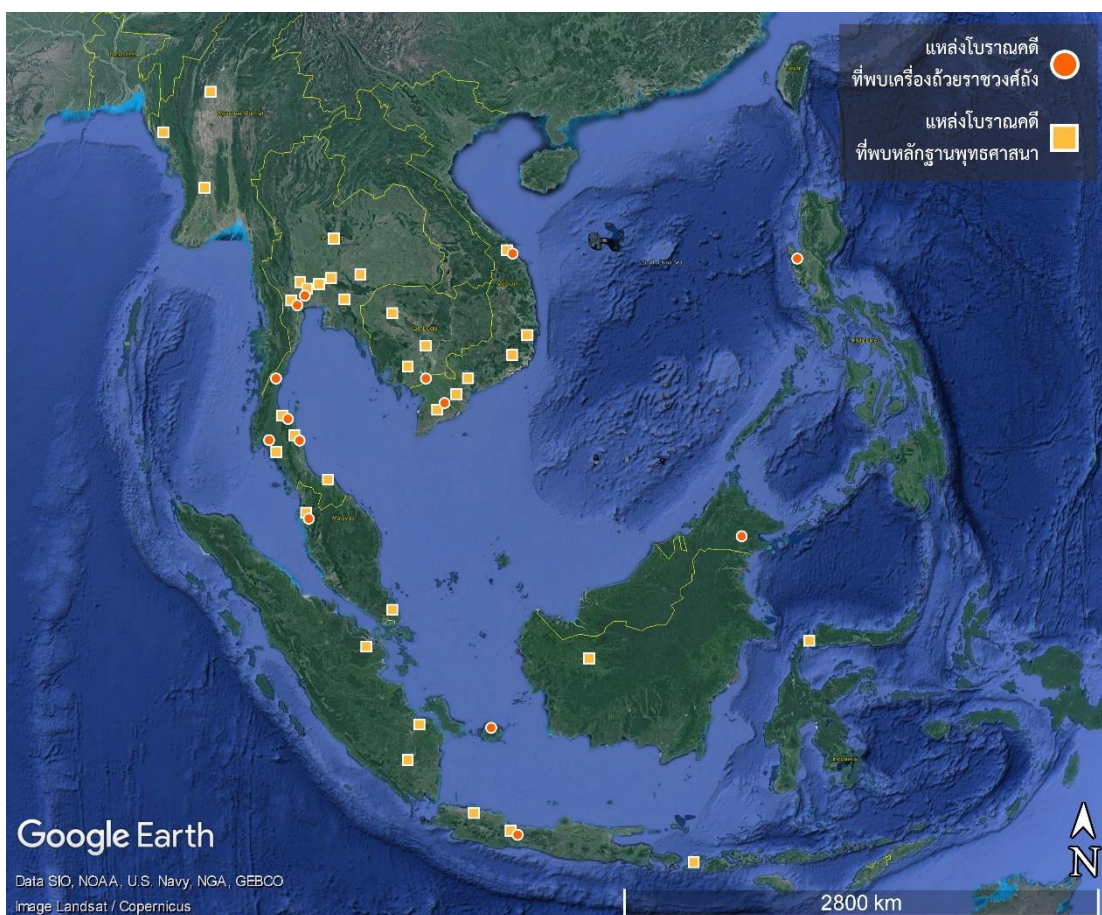

ภาพที่ 148 เครื่องถ้วยราชวงศ์ถัง จากแหล่งเตาฉางซา พบจากแหล่งเรือจมเบลีตุง

(ที่มา: **Belitung shipwreck**, เข้าถึงเมื่อ 5 มกราคม 2564, เข้าถึงได้จาก

https://en.wikipedia.org/wiki/Belitung_shipwreck#/media/File:Changsha_bowls_from_the_Belitung_shipwreck,_ArtScience_Museum,_Singapore_-_20110319-03.jpg)

หากพิจารณาแผนที่ที่ 34 ซึ่งแสดงแหล่งโบราณคดีในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่พบเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ถัง เห็นได้ว่า เครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ถังเกาะกลุ่มอยู่กับแหล่งโบราณคดีที่พบหลักฐานเนื่องในพุทธศาสนาที่รวบรวมในการศึกษาครั้งนี้ ทั้งนี้การพบเครื่องถ้วยจีนราชวงศ์ถังยังสอดคล้องกับการพบหลักฐานที่แสดงอิทธิพลศิลปะจีนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ประกอบด้วย พระพุทธรูปประทับยืน สำริด ศิลปะเว่ยเหนือ จากจังหวัด Long Xuyen และจังหวัดโก เลย์ ธิ ประเทศเวียดนาม รวมถึงการเดินทางมาของพระภิกษุจีนรูปต่าง ๆ

แผนที่ที่ 34 แหล่งโบราณคดีที่พบเครื่องถ้วยราชวงศ์ถังและแหล่งโบราณคดีที่พบหลักฐานพุทธศาสนา
(ดัดแปลงจาก Google Earth Pro)

ดังนั้นจากหลักฐานต่าง ๆ สามารถกล่าวได้ว่า เอเชียตะวันออกเฉียงใต้อยู่ในฐานะตัวกลางของโครงข่ายการค้าและการแสวงบุญของพระภิกษุจีนในสมัยราชวงศ์ถัง และอิทธิพลของราชวงศ์เหลียงและราชวงศ์ถัง เป็นปัจจัยสำคัญที่สนับสนุนการเติบโตของพุทธศาสนา การค้าข้ามคาบสมุทร พร้อมทั้งการเติบโตของรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในฐานะศูนย์กลางของพุทธศาสนา²² ควบคู่ไปกับอินเดียที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวด

²² แม้ในระยะเวลาหลังราวกลางพุทธศตวรรษที่ 16 พระภิกษุอติสะเถระ ก่อนจะขึ้นดำรงตำแหน่งพระอธิการบดีมหาวิทยาลัยนาลันทา ได้เดินทางมายังพื้นที่ประเทศอินโดนีเซียเพื่อศึกษาพระพุทธรูปกับพระธรรมกิริติ ซึ่งได้รับการเรียกขานอย่างยกย่องว่า “คุรุสุวรรณทวีป” หรือ “สุวรรณทวีปไมเตรยะ”

บทที่ 7

สรุปผลและเสนอแนะ

จากการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีเนื่องในพระพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ถึงพุทธศตวรรษที่ 12 พบว่า พุทธศาสนาปรากฏขึ้นครั้งแรกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในราวพุทธศตวรรษที่ 8-10 กระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนามีปริมาณที่มากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด สอดคล้องกับเอกสารจีนหลายฉบับ เช่น จดหมายเหตุราชวงศ์เหลียงที่อ้างถึงพระภิกษุชาวพุนั้นเดินทางไปยังกรุงจีน หรือในบันทึกของหลวงจีนรูปต่าง ๆ มีพระภิกษุฝ่าเสียน เป็นอาทิ

การพบหลักฐานจำนวนมากนี้สะท้อนให้เห็นถึงการเจริญขึ้นอย่างมากของพระพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งว่าพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความหลากหลายอย่างมาก ทั้งด้านที่มาและด้านความคิด ในด้านของที่มาที่มานั้นพิจารณาจากรูปอิทธิพลทางรูปแบบศิลปะ สามารถจำแนกแหล่งที่มาสำคัญได้เป็น 3 พื้นที่ประกอบด้วย

- 1) **พื้นที่อินเดียภาคใต้ฝั่งตะวันออกและศรีลังกา** สัมพันธ์กับศิลปะอมราวดี ศิลปะปัลลวะ และศิลปะลังกา มีเมืองนาการชุนโกณฑะ อมราวดี และอนุราชปุระเป็นศูนย์กลางสำคัญของการเผยแผ่พุทธศาสนา
- 2) **พื้นที่อินเดียภาคเหนือ** ในระยะเวลาที่ทำการศึกษพื้นที่อินเดียภาคเหนือตรงกับระยะเวลาที่ศิลปะคุปตะกำลังรุ่งเรืองอยู่
- 3) **พื้นที่ที่ราบสูงเตคซัน** นับเป็นแหล่งของอิทธิพลศิลปะสมัยหลังคุปตะ สัมพันธ์กับกลุ่มพุทธสถานถ้ำโดยเฉพาะถ้ำซันตาและถ้ำเอลโลรา ซึ่งเป็นกลุ่มถ้ำพุทธสถานขนาดใหญ่มีสงฆ์จำพรรษาเป็นจำนวนมาก

อย่างไรก็ดีพื้นที่ที่น่าจะส่งอิทธิพลพุทธศาสนาให้กับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากที่สุด คือ ดินแดนอินเดียภาคใต้และศรีลังกา โดยเฉพาะเมืองนาการชุนโกณฑะและเมืองอมราวดีซึ่งเป็นศูนย์กลางสำคัญของการศึกษาพุทธศาสนา จึงมีกลุ่มสงฆ์จากทั่วทั้งอนุทวีปมาพำนัก อีกทั้งพื้นที่ดังกล่าวยังเป็นชุมทางการเดินเรือสำคัญที่จะเดินทางออกมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้พบหลักฐานที่ปรากฏอิทธิพลอินเดียภาคใต้เป็นจำนวนมาก ทั้งพุทธศิลป์อมราวดีและตัวอักษรปัลลวะ เป็นต้น

ด้านความหลากหลายทางสำนักคิดนั้น จากการศึกษางานค้นพบร่องรอยของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายานปรากฏอยู่ร่วมกัน แต่ละฝ่ายสามารถจำแนกออกเป็นนิกายย่อยได้ดังนี้

พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท อาจประกอบด้วย 4 นิกายย่อย ได้แก่ 1) นิกายสถิวัระ หรือนิกายเถรวาท 2) นิกายสมัตติยะ 3) นิกายสรวาสตีวาท และ 4) นิกายวัชชีบุตรหรือธรรมรุจิ

พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน จำนวน 4 นิกายอาจประกอบด้วย ได้แก่ 1) นิกายมหาสังฆิกะ 2) นิกายโจตยกะ 3) นิกายไวตุลยวาท และ 4) นิกายมัธยมิกะ

กระนั้น แม้จะพบหลักฐานของพุทธศาสนาทั้ง 2 ฝ่ายอยู่ร่วมกันแต่กลับมีการกระจายตัวของ หลักฐานที่สัมพันธ์กับพุทธศาสนาแต่ละฝ่ายที่แตกต่างกันกล่าวคือ หลักฐานของนิกายเถรวาทพบมาก ในบริเวณประเทศไทยและเมียนมา สืบเนื่องได้จากการพบจารึกภาษาบาลีอยู่เฉพาะในบริเวณดังกล่าว ส่วนในพื้นที่ของประเทศกัมพูชา เวียดนาม และในเขตพื้นที่คาบสมุทรมหสมุทรและหมู่เกาะมีหลักฐานจารึก ภาษาสันสกฤตและรูปเคารพพระโพธิสัตว์กระจุกตัวอยู่จึงอาจเป็นเขตที่มีพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เจริญอยู่

ทั้งนี้การเข้ามาของพุทธศาสนาได้พัฒนาสังคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ให้เจริญขึ้นในด้านต่าง ๆ ทั้งการเมืองการปกครอง การค้า และการศาสนา โดยด้านการปกครองนั้นพุทธศาสนาได้เข้าสัมพันธ์กับ ชนชั้นสูงโดยตรง ทำให้เกิดการสถาปนาความเหนือกว่าหรือความศักดิ์สิทธิ์ของชนชั้นปกครองผ่านระบบ บุญญาธิการซึ่งเป็นรูปแบบที่พบมาแล้วตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชที่มีความพยายามในการประกาศ คุณงามความดีของพระองค์ตามแนวทางของพุทธศาสนาผ่านจารึกและวรรณกรรมต่าง ๆ กระบวนการ ดังกล่าวนี้นำให้กลุ่มสงฆ์ได้รับการอุปถัมภ์จากชนชั้นสูง ทั้งยังได้รับสิทธิ์ในการจัดการพื้นที่และแรงงาน ของตนเอง ส่งผลให้สงฆ์ดำรงตนในฐานะชนชั้นสูงในสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย

ความสัมพันธ์อันดีกับรัฐนี้ นำความเจริญอภิมหาทางความคิดมาสู่บรรดาคณะสงฆ์ จึงได้รับการยอมรับจากสังคมภายนอกในฐานะแหล่งเรียนรู้สำคัญในด้านพุทธศาสนาและศาสตร์อื่นที่เกี่ยวข้อง กับพุทธศาสนา เช่น การเดินทางมาเผยแพร่และแปลพระธรรมของเจ้าชายकुณวรมันในราวพุทธศตวรรษที่ 10 รวมถึงการที่ราชสำนักแห่งราชวงศ์เหลียงได้ส่งพระสมณทูตเดินทางมาเพื่อขอคัมภีร์พุทธศาสนาจาก พระเจ้ารุทรวรมันแห่งพูนันในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 11 หรือเรื่องราวของพระภิกษุญาณภัทรผู้ ช่วยเหลือพระภิกษุจีนในการแปลคัมภีร์เป็นภาษาจีนในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงต้นพุทธศตวรรษ ที่ 13

สิ่งนี้แสดงให้เห็นถึงความเจริญอภิมหาทางความรู้ในทางพุทธศาสนาของรัฐต่าง ๆ ในเอเชีย- ตะวันออกเฉียงใต้ได้เป็นอย่างดี นอกจากนั้นสิ่งอื่นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับภายใต้ความเจริญ ของพุทธศาสนานั้นคือ ความสัมพันธ์ทางการค้าที่เหนียวแน่นโดยเฉพาะกับจีน ดังจะเห็นได้จากการส่ง สมณทูตและทูตไปยังราชสำนักราชวงศ์เหลียงนับสิบครั้งโดยราชสำนักพูนัน เป็นการสร้างความสัมพันธ์ ผ่านการค้าและการแลกเปลี่ยนความรู้ในด้านศาสนาด้วย

ผู้ศึกษาจึงพิจารณาว่า พุทธศาสนามีได้เป็นเพียงศาสนาที่ประกอบอยู่ในกระแสของภารตวิวัฒน์ เมื่อพุทธศตวรรษที่ 8 ที่นำพาความคิดแบบอินเดียให้มาเจริญในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เท่านั้น แต่พุทธศาสนาเปรียบเสมือนบรรพบุรุษที่อุ้มด้วยทัศนะมากมาย ทั้งทางสังคม ปรัชญา และการค้า ฉะนั้นการเข้าใจถึงบทบาทของพุทธศาสนาที่มากกว่าด้านศาสนกิจเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง เพราะศาสนามีใช้เพียงชุดความเชื่อ แต่ศาสนาเป็นความคิดที่ส่งผลกับมุมมองต่อโลกทั้งใบของมนุษย์ทั้งในด้านการเมือง เศรษฐกิจ และการดำรงอยู่ของชีวิต เหมือนกับการที่พุทธศาสนาได้มอบพื้นฐานแห่งความเป็นรัฐให้กับ อุษาคเนย์

การศึกษาครั้งนี้อาจทำให้มองเห็นความกระจ่างในประเด็นเกี่ยวกับพัฒนาการและบทบาทของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่แรกเริ่มจนถึงพุทธศตวรรษที่ 12 ในบางส่วน แต่ยังคงทิ้งปัญหาบางประการเอาไว้ ฉะนั้นเพื่อให้เห็นถึงข้อมูลที่รอบด้านมากขึ้น ผู้ศึกษาจึงเสนอให้มีการศึกษาเพิ่มเติมแบ่งออกเป็น 2 ประเด็น คือ

1) ศึกษาเปรียบเทียบร่วมกับหลักฐานเบื้องต้นในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในช่วงร่วมสมัยให้มากขึ้น โดยเฉพาะไวษณพนิกาย ดังที่ผู้ศึกษาได้ตั้งข้อสังเกตไว้ในข้างต้นว่า หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวกับพุทธศาสนากับหลักฐานทางโบราณคดีของไวษณพนิกายมักจะปรากฏอยู่ร่วมกัน ในระยะเวลาที่ทำการศึกษา อันอาจสะท้อนถึงความสัมพันธ์บางอย่างของความเชื่อทั้งสองประการ และความเชื่อทั้งสองกลุ่มนี้อาจส่งผลโดยตรงบางประการต่อการเกิดขึ้นของสังคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระยะแรกเริ่ม

2) การศึกษาบทบาทของพุทธศาสนาที่มีต่อสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลังพุทธศตวรรษที่ 13 เพื่อแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการที่ต่อเนื่องของพุทธศาสนาและบทบาทของพุทธศาสนาที่เปลี่ยนไปในช่วงเวลาที่แตกต่างกัน อันจะทำให้เข้าใจถึงบทบาทของพุทธศาสนาอย่างครอบคลุม ทั้งยังอาจนำไปสู่การพัฒนาความรู้เรื่องโบราณคดีพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

- กมลเสวกร ภัตดาจารย์. (2547). **ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม**. เรียบเรียงโดย สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. กรุงเทพฯ: มติชน.
- กรกฎ บุญลพ. (2539). “การศึกษาผลกระทบจากปัจจัยด้านสิ่งแวดล้อมทางกายภาพต่อโบราณคดี บ้านปราสาท จังหวัดนครราชสีมา.” สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2504). **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2 จารึก ทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้**. พระนคร: กรมศิลปากร.
- _____ . (2552). **ศิลปะทวารวดี: ต้นกำเนิดพุทธศิลป์ในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____ . (2557ก). **พระคัมภีร์ที่ปวงศ์: ตำนานว่าด้วยการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาหวิป**. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- _____ . (2557ข). **ประชุมจารึกภาคที่ 2 ฉบับพิเศษ ครุฐานีয়ার**. กรุงเทพฯ: กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- _____ . (2559). **จารึกในประเทศไทย เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- _____ . (2559). **จารึกในประเทศไทย เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- _____ . (2561). **แผ่นดินไทยในอดีต**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กำจร สุนพงษ์ศรี. (2558). **ประวัติศาสตร์ศิลปะญี่ปุ่น**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ขจีวรรณ เนตรหิน. (2551). “แนวคิดการสร้างกรอบของภาพเล่าเรื่อง ทศชาติชาดกในอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.” สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- คมกฤษ อยู่เต็กค่าง. (2560). **ภารตะ-สยาม? ฝึ พราหมณ์ พุทธ?**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- จิรัสสา คชาชีวะ. (2549). “ภาพพุทธประวัติสมัยคันธาระ.” **ตำรงวิชาการ** 5, 1 (มกราคม-มิถุนายน): 76-99.
- _____ . (2559). **วัชรยานต้นตระกูลในอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จากหลักฐานทางโบราณคดี**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- _____ . (2562). **จากชีวโกมารภัจจ์ถึงไภษัชยคุรุ: ที่มาและพัฒนาการของการนับถือ พระพุทธเจ้าแพทย์ (จากหลักฐานทางโบราณคดี)**. กรุงเทพฯ: กองทุนวิจัยและสร้างสรรค์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- จำนงค์ ทองประเสริฐ. (2510). **พระพุทธศาสนาในลังกา**. พระนคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. (2536). **ประเทศจีนกับพุทธศาสนา (ฝ่ายมหายาน)**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- _____ . (2543). **ลัทธิธรรมปุณฑริกสูตร**. กรุงเทพฯ: ศูนย์ไทย-ธิเบต.
- ชุมพล พลบุญ. (2563). **พุทธวงศ์**. พิมพ์ครั้งที่ 3. นนทบุรี: สยามคัลเลอร์พริ้น.
- ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร. (2551). **พระพุทธศาสนาในศรีลังกา**. กรุงเทพฯ: เซน ปรี้นติ้ง.
- เชษฐ ติงส์ชู. (2544). “การวิเคราะห์การแสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์ของพระพุทธรูปใน ศิลปะทวารวดี.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- _____ . (2553). **ลวดลายในศิลปะทวารวดี: การศึกษา “ที่มา” และการตรวจสอบกับศิลปะ อินเดียสมัยคุปตะ-วาภาวกะ**. นครปฐม: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- _____ . (2554). **พระพุทธรูปอินเดีย**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- _____ . (2556). **สังเวชนียสถานและสถานที่สำคัญทางพุทธประวัติในอินเดีย-เนปาล**. กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส.
- _____ . (2558ก). **ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้**. นนทบุรี: มิวเซียมเพรส.
- _____ . (2558ข). **ศิลปะไทย: ภายใต้อำนาจแห่งจินตนาการจากศิลปะอินเดียแบบปาละ**. นนทบุรี: โรงพิมพ์มติชนปากเกร็ด.
- ของ บวสเชอเลียร์. (2530). “พระพุทธรูปนาคปรก.” **ศิลปวัฒนธรรม** 9, 2 (ธันวาคม): 126-131.
- _____ . (2539). “การค้นคว้าเมื่อเร็ว ๆ นี้ ณ เมืองนครปฐม ของศาสตราจารย์ ของ บวสเชอเลียร์ (พ.ศ. 2511).” ใน **ท่องอารยธรรม “การค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณคดีในประเทศไทย” บทนิพนธ์ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล เล่มที่ 2, 77-83**. นิพนธ์ โดย สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. กรุงเทพฯ: ชูริกัจจาวหน้า.
- दनัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์. (2555). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทยศรีลังกา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- ทรงธรรม ปานสกุน. (2548). “ร่องรอยพระพุทธศาสนาในอาณาจักรเขมรโบราณก่อนพุทธศตวรรษ
ที่ 17.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเขมรศึกษา ภาควิชาภาษา
ตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ธนิต อยู่โพธิ์. (2508). **ธรรมจักร**. พระนคร: กรมศิลปากร.
- _____. (2509). **พรหมสี่หน้า**. พระนคร: กรมศิลปากร.
- นันทนา ชุตินวงศ์. (2520). “ภาพชาดกที่เจดีย์จุลประโทน.” **ศิลปากร** 21, 4 (พฤศจิกายน): 28-56.
- นิยะดา สาริกภูติ. (2524). “ปัญญาชาดก: ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของ
ไทย.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- บรรจบ บรรณรุจิ. (2548). **อสีติมหาสาวก**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- บัณฑิต ลิวชัยชาญ และคณะ. (2553). **รายงานผลการวิจัยเรื่องการประดิษฐ์พระพุทธรูป
จากลึงกาฬในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี**. กรุงเทพฯ: สมาพันธ์.
- บุญย์ นิลเกษ. (2526). **พุทธศานามหายาน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แพรวพิทยา.
- บุญยฤทธิ์ ฉายสุวรรณ. (2561). “หลักฐานการรับพุทธศาสนาแรกสุดในไทย.” ใน **111 ปี
โบราณคดีสโมสร**, 205-220. บัณฑิต ลิวชัยชาญ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สมาคม
นักโบราณคดี.
- ปีเตอร์ สกิลลิง และศานติ ภัคดีคำ. (2546). “จารึกพระสาวกและจารึกพระเจ้าสุทโธทนะพบใหม่
ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง จ.สุพรรณบุรี.” ใน **เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาเรื่อง
ความก้าวหน้าในการศึกษาโบราณคดีและเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดี**.
สุพรรณบุรี: สำนักงานศิลปากรที่ 2.
- ผาสุข อินทรารุส. (2522). **โบราณคดีอินเดีย**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- _____. (2530). **พุทธศาสนาและประติมานวิทยา**. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร
วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์.
- _____. (2542). **ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**. กรุงเทพฯ:
อักษรสมัย.
- _____. (2543). **พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสมัย.
- _____. (2548). **สุวรรณภูมิ: จากหลักฐานโบราณคดี**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี
คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- _____. (2551). **ทวารวดีธรรมจักร**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- _____. (2559). “ร่องรอยวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.” ใน **โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย: ฉบับคู่มือครูสังคัมศึกษา**, 134-220. ธนิก เลิศชาญฤทธ์, บรรณาธิการ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: จรัสสนิทวงศ์การพิมพ์.
- ผุสดี รอดเจริญ. (2559). **ความรู้เรื่องลูกปัดแก้วในงานโบราณคดีไทย**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- เผ่าทอง ทองเจือ. (2522). “พระพุทธรูปประทับเหนือวสันตปติที่พบในประเทศไทย.” สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พระพุทธรูปโฆษกจารย์ (ป. อ. ปยุตโต), สมเด็จเจ้า. (2563). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพฯ: ผลิตภัณณ์.
- พระมหาสำเนียง เลื่อมใส. (2534). “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควัทคีตา.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พระสิทธิสารภพพุทธรักขิตเถระ. (2509). **สยามูปถัมภ์พา จดหมายเหตุเรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป**. พระนคร: มิตรนราการพิมพ์.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2517). **พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลปะโทน**. แปลโดย สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- _____. (2523). **ศิลปทักษิณก่อนพุทธศตวรรษที่ 19**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2528). **ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทยฉบับคู่มือนักศึกษา**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
- _____. (2544). **อารยธรรมไทย: พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์-พรินติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- _____. (2555). **รากเหง้าแห่งศิลปะไทย**. กรุงเทพฯ: ริเวอร์ บุ๊คส์.
- แพทริค โจรี. (2563). **ทฤษฎีทัศนศิลป์โพธิสัตว์: เวลสันดรชาดกในประวัติศาสตร์ไทย**. แปลโดย ทิตฐิตา ชัมเจริญ. กรุงเทพฯ: อิลลูมิเนชันส์ เอ็ดดิชันส์.
- ภัทรพงษ์ เก่าเงิน. (2545). **โบราณคดีคอกช้างดิน**. กรุงเทพฯ: สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 2 สุพรรณบุรี กรมศิลปากร.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). **พระวินัยปิฎก**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระราชูปถัมภ์.

มยุรี วีระประเสริฐ. (2522). “คนจูงลิง ประติมากรรมดินเผาที่อินทร์บุรี.” ใน รายงานการขุดค้น และขุดแต่งโบราณสถาน ที่บ้านคูเมือง ตำบลห้วยชัน อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี, 28-32. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

มยุรี วีระประจักษ์. (2529). “ตราประทับ: ที่พบในภาคใต้.” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ. 2529 3: 1206-1207.

มิลินทปัญหา ฉบับโรงพิมพ์ไท, ภาค 2. (2470). พระนคร: โรงพิมพ์ไท.

ยุทธพร นาคสุข. (2557). “ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับจารึกของอาณาจักรศรีเกษตร.” ใน ความสัมพันธ์ของภาษาและรัฐโบราณในอาเซียน, 115-134. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดีและภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

รัศมี ชูทรงเดช. (2559). ““ผู้หญิง” จากหลักฐานทางโบราณคดี.” ใน พลังหญิง แม่ เมีย และเทพสตรี: ความจริงและภาพแทน, 59-72. พิพัฒนา กระแจะจันทร์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2546). “ความเห็นเพิ่มเติมเกี่ยวกับพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสนิธิในศิลปะทวารวดี.” ใน เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาเรื่องความก้าวหน้าในการศึกษาโบราณคดีและเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดี. สุพรรณบุรี: สำนักงานศิลปากรที่ 2

_____. (2556). พุทธศิลป์ลังกา. กรุงเทพฯ: มติชน.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (2554). อนุพุทธประวัติ. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2560). พุทธศาสนาและความเชื่อในสังคมไทย. กรุงเทพฯ : มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2543). ทวารวดี: ศิลปกรรมยุคแรกเริ่มในดินแดนไทย. กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

_____. (2556). พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

สฤณีพงศ์ ชุนทรง. (2557). โบราณคดีเมืองนครปฐม: การศึกษาอดีตของศูนย์กลางแห่งทวารวดี. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2557

_____. (2558ก). ทวารวดี: ประตูลู่การค้าบนเส้นทางสายไหมทางทะเล. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- _____ . (2558ข). **เมืองโบราณอุทอง ผลการขุดค้นทางโบราณคดีที่เนินพลับพลายปี 2558.**
กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2514). **ประติมากรรมขอม**, เล่ม 3. พระนคร: กรุงเทพมหานครพิมพ์.
- _____ . (2537). “ความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับถ้ำพระโพธิสัตว์ อ.แก่งคอย จ.สระบุรี.” **เมืองโบราณ** 20, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม): 57-62.
- _____ . (2540). **ท่องเที่ยวธรรม: การค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณคดีในประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธุรกิจก้าวหน้า.
- _____ . (2545). **ศิลปะอินเดีย**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- _____ . (2549). **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. 2000**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.
- _____ . (2550). **ศิลปะในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- _____ . (2553). **ประวัติศาสตร์ศิลปะประเทศใกล้เคียง: อินเดีย, ลังกา, ขวา, จาม, ขอม, พม่า, ลาว**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สุรพล นาถะพินธุ และคณะ. (2527). **แหล่งโบราณคดีบ้านท่าแค**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____ . (2559). “การกระจายตัวของทองแดงยุคก่อนประวัติศาสตร์ ที่ผลิตในย่านเขาวงพระจันทร์ จังหวัดลพบุรี.” ใน **สรรพศาสตร์ สรรพศิลป์ถิ่นลพบุรี**, 10-19. วรรณานาวิกมูล, บรรณาธิการ. ลพบุรี: คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี และภาคี.
- สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา, หม่อมหลวง. (2528). “การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของไทย.” **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร**.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. (2537). **ศรีทวารวดีถึงศรีรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- _____ . (2003). **จิตต์: ประติมากรรมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากพิพิธภัณฑ์ส่วนบุคคล**. กรุงเทพฯ: Rain boon press (1988).
- สุรีย์ มีผลกิจ และวิเชียร มีผลกิจ. (2545). **พุทธกิจ 45 พรรษา**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: คอมพิวเตอร์.
- สุลักษณ์ ศิวรักษ์. (2545). **ความเข้าใจในเรื่องมหายาน**. กรุงเทพฯ: ศูนย์ไทยธิเบต.
- _____ . (2552). **ความเข้าใจในเรื่องพระเจ้าอโศกและอโศกาวทาน**. กรุงเทพฯ: ศูนย์ไทยธิเบต.

- เสถียร โปธินันทะ. (2513). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พระนคร: บรรณาการ.
- แสง มนวิฑูร. (2558). **ลลิตวิสตรระ พระพุทธรประวัติฝ่ายมหายาน ภาคภาษาไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- หอสมุดแห่งชาติ. (2544). **พจนานุกรมนักเรียน (ฉบับปรับปรุง)**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคुरुสภา.
- อมรา ศรีสุชาติ. (2533). “หลักฐานโบราณคดีเกี่ยวกับสินค้าสำคัญในการค้าทางทะเล.” **ศิลปการ** 33, 6 (มกราคม-กุมภาพันธ์): 24-34.
- _____. (2542). “ยะรัง: ชุมชนโบราณ.” **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคใต้** 13: 6245-6258.
- _____. (2557). **ศรีวิชัยในสุวรรณทวีป**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปการ.
- อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์. (2551). **พระพุทธศาสนาพหุชาน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฮอลล์, ดี.จี.อี. (2557). **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้: สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิศดาร เล่ม 1**. แปลโดย วรณยูพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ. ชาญวิทย เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- เอกสารภาษาต่างประเทศ**
- Aiyangar, S. K., and Nilakanta Sastri, K.A. (1960). “The Pallavas.” In **A Comprehensive History of India**, Volume III, Part 1, 300-985. Edited by Majumdar, R.C. & Dasgupta, K.K. New Delhi: Indian History Congres.
- Aiyappa, A., and Srinivasan, P.R. (1960). **Story of Buddhism with special reference to South India**. Madras: Government of Madras.
- Allen, Jane. (1985). “An Inscribed Tablet from Kedah, Malaysia: Comparison with Earlier Finds.” **Asian Perspectives** 27, 1 (March): 35-57.
- Allan, John. (1936). **Catalogue of the coins of ancient India**. New Delhi: Oriental Books.
- Archaeological Survey of India. (2002). **Bamiyan Challenge to World Heritage**. New Delhi: Archaeological Survey of India.
- _____. (2004). **Mahabalipuram**. 6th ed. New Delhi: Bengal Offset Work.

Assavavirulhakarn, Prapod. (2010). **The ascendancy of Theravada Buddhism in Southeast Asia**. Chiang Mai: Silkworm Books.

Aung, U Myint. (2017). **Research on Ancient Hanlin**. Yangon: Myint Mith offset

Bagchi, P.C. (1981). **India and China**. Calcutta: Saraswat Publications.

Banerjee, A.C. (1979). **Sarvastivada Literature**. Calcutta: The World Press Private Limited.

Bapat, P.V., ed. (1956). **2500 Years of Buddhism**. New Delhi: Ministry of Information and Broadcasting Government of India.

Basham, A.L. (1977). **A Cultural History of India**. Delhi: Oxford University Press.

Beal, Samuel. (1969). **Si Yu Ki Buddhist Records of the Western World**, Volume 2. Delhi: Munshiram Manoharlal.

Begley, V. (1988). "Rouletted Ware at Arikamedu: A New Approach." **American Journal of Archaeology**, no. 92: 427-440.

Beguin, Gilles. (2009). **Buddhist art: an historical and cultural journey**. Bangkok: River Books.

Behera, K.S., and Basa, K. (1999). "Indo-Roman Trade." In **Maritime Heritage of India**, 15-28. Edited by Behera, K.S. New Delhi: Aryan Books International.

Bellina, Berenice. (2014a). "Southeast Asia and the Early Maritime Silk Road." In **Lost kingdoms: Hindu-Buddhist sculpture of early Southeast Asia**, 22-24. Edited by Guy, John. Bangkok: River Books.

_____. (2014b). "The Early Development of Coastal Polities in the Upper Thai-Malay Peninsula." In **Before Siam: essays in art and archaeology**, 68-89. Edited By Revire, Nicolas, and Murphy, Stephen A. Bangkok: River Books.

Bellina, Berenice, and Glover, Ian C. (2004). "The archaeology of early contacts with India and Mediterranean World from the fourth century BC to the fourth century AD." In **Southeast Asia, from the Prehistory to History**, 68-89. Edited by Glover, Ian C. and Bellwood, P. London: Curzon Press.

- Bennett, Anna, and Glover, Ian C. (1990). "High-tin bronze of Thailand." In **Southeast Asian Archaeology**. Edited by Ian C. Glover. Brussels: Centre for South-East Asian Studies, University of Hull.
- Bentley, Jerry H. (1993). **Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges**. New York: Oxford University Press.
- Bhattacharya, Benoytosh B. (1924). **Indian Buddhist Iconography**. Oxford: Oxford University Press.
- Bhattacharyya, Narendra Nath. (1981). **History of Researches on Indian Buddhism**. Delhi: Munshiram Manoharlal Pub.
- Boeles, J.J. (1967). "A Note on The Ancient city called LAVA PURA." **The Journal of the Siam Society** 55, 1 (January): 113-115.
- Boisselier, Jean. (1963). **La statuaire du Champa: recherches sur les cultes et l'iconographie**. Paris: Ecole Francaise d'Extreme-Orient, depositaire Adrien Maisonneuve.
- _____. (1975). **The Heritage of Thai Sculpture**. Translated by James Emmon. New York: Weatherhill.
- Briggs, Lawrence Palmer. (1951). **The Ancient Khmer Empire**. Philadelphia: The American Philosophical Society.
- Brown, Robert Lee. (1996). **The Dvaravati Dharmacakras: a study in the transfer of form and meaning**. Leiden: E.J. Brill.
- _____. (1992). "Indian Art Transformed: The Earliest Sculptural Styles of Southeast Asia." In **Indian Art and Archaeology**, 40-53. Edited by Raven, Ellen M. and Van Kooij, Karel R. Leiden: E.J. Brill.
- Burgess, Jas, E. Hultsch and Fuhrer A. (1983). **Epigraph Indica**, Volume I. Delhi: The Director General Archaeological Survey of India.
- Chakrabarti, Dilip K. and Lal, Makkhan. (2014). **History of Ancient India V: Political History and Administration**. New Delhi: Aryan Books.
- Chutiwongs, Nandana. (1984). **The Iconography of Avalokitesvara in mainland South East Asia**. Bangkok: s.n.

- Coedès, George. (1942). **Inscriptions du Cambodge**, Volume I. Hanoi: Imprimerie d'Extreme-Orient.
- _____. (1962). **The making of South East Asia**. Translated by Wright, H.M. London: Routled & K. Paul.
- _____. (1968). **The Indianized states of Southeast Asia**. Translated by Brown, Susan. Cowing Honolulu: East West Center Press.
- Core, Margaret. (2017). **Patna Dhammapada**. Translated by Anandajoti Bhikkhu. London: The Pali Society Oxford.
- Cowell, E.B. (1895). **The Jataka or Stories of the Buddha's former birth**, Volume I. Cambridge: University Press.
- Craven, Roy C. (1997). **Indian art: a concise history**. London: Thames and Hudson.
- Cunningham, Alexander, Sir. (1962). **The stupa of Bharhut: a Buddhist Monument Ornamented with numerous sculptures illustrated of Buddhist legend and history in the third century B.C.** Varanasi: Indological book House.
- Dallapiccola, Anna Libera, and Lallement, stephanie Zingel-Ave, ed. (1980). **The stupa: its religious, historical and architectural significance**. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Dayal, Thakur Harendra. (1983). **The Visnu Purana**. Delhi: Sundeeep Prakaskan.
- Department of Archaeology and National Museum. (n.d.) **Documentary on excavation at Beikthano**. Yangon: Department of Archaeology and National Museum.
- Dhammajoti, Bhikku K.L. (2015). **Sarvastivada Abhidharma**. Hongkong: The Buddha-Dharma Centre of Hong Kong.
- Dupont, Pierre. (1959). **L'archaeologie mone de Dvaravati**. Paris: Ecole Francaise d'Extreme-Orient.
- Dussubiex, Laure, and Barnad Gratuze. (2010). "Glass in Southeast Asia." In **50 years of archaeology in Southeast Asia: Essay in honour of Ina Glover**. Bangkok: River Books.
- Dutt, Nalinaksha. (1978). **Buddhist sects in India**. Delhi: Motilal Banarsidass.

- Fa-hsien. (1877). **Record of the Buddhistic Kingdoms**. Translated by Allen Giles, Herbert. London: Trubner & Co.
- Francis, Peter, Jr. (2002). **Asia's maritime bead trade: 300 B.C. to the present**. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Fergusson, James. (1969). **The cave temples of India**. Delhi: Oriental Books Reprint.
- Fogelin, Lars. (2003). "Ritual and Presentation in Early Buddhist Religious Architecture." **Asian Perspectives** 42, 1 (Spring): 129-154.
- Fontein, Jan. (1990). **The Sculpture of Indonesia**. New York: H.N. Abrams.
- Gethin, Rupert M.L. (2012). "Was Buddhaghosa a Theravadin Buddhist Identity in the Pali Commentary and Chornicles." In **How Theravada is Theravada: Exploring Buddhist identities**, 1-63. Edited by Skilling, Peter. Chiang Mai: Silkworm Books.
- Glover, Ian C. and Jahan, Shahnaj Husne. (2014). "An Early Northwest Indian Decorate Bronze Bowl from Khao Sam Kaeo." In **Before Siam: essays in art and archaeology**, 90-97. Edited By Revire, Nicolas, and Murphy, Stephen A. Bangkok: River Books.
- Gombrich, Richard Francis. (1997). **How Buddhism Began: The Conditioned Genesis of the Early Teaching**. New Delhi: Munshriam Manoharlal.
- Goodrich, L. Carrington. (1959). **A Short History of the Chinese People**. New York: Harper.
- Griffiths, Arlo. (2014). "Early Indic Inscription of Southeast Asia." In **Lost kingdoms: Hindu-Buddhist sculpture of early Southeast Asia**, 53-57. Edited by Guy, John. Bangkok: River Books.
- Guillon, Emmanuel. (2001). **Hindu-Buddhist art of Vietnam: treasures from Champa**. Trumbull, Conn.: Weatherhill.
- Gungwu, Wang. (1958). "The Nanhi Trade: a study of the early history of Chinese trade in the South China sea." **Journal of the Malayan Branch Royal Asiatic Society** 31, 1: 1-135.

- Gutman, Pamela. (2001). **Burma's lost kingdom: splendours of Arakan**. Bangkok: Orchid Press.
- Guy, John. (2011). "Pan-Asian Buddhism and the Bodhisattav Cult." In **The Cham of Vietnam: history, society and art**, 300-322. Edited by Phoung, Tran Ky and Lockhart, Bruce M. Singapore: Nus Press
- _____. (2014). **Lost kingdoms: Hindu-Buddhist sculpture of early Southeast Asia**. Bangkok: River Books.
- Hassan, Zolkurnian, Chia, Stephen, and Mohd Isa, Hamid. (2011). "Survey and Excavation of an ancient monument in Sungai Batu, Bujang Valley, Kedah, Malaysia." In **Bujang Valley and Early Civilizations in Southeast Asia**, 28-49. Edited by Chia, Stephen, and Andaya, Barbara Waston. Pinang: Department of Nation Heritage, Ministry of Information, Communication and Culture.
- Hazra, Kanai Lal. (1982). **History of Theravada Buddhism in South-East Asia with special reference to India and Ceylon**. New Delhi: Munshiram Manoharlal Pub.
- Higham, Charles. (2002). **Early cultures of mainland Southeast Asia**. Bangkok: River Books.
- Holt, John Clifford. (1991). **Buddha in the Crown**. New York: Oxford Press.
- Huntington, Susan L. (1985). **The art of ancient India: Buddhist, Hindu, Jain**. New York: Weatherhil.
- I-Tsing. (1966). **A record of the Buddhist religion: as practised in India and the Malay Archipelago, A.D. 671-695**. Translated by Takakusu, Junjiro. Delhi: Mushiram Mancharlal.
- Indorf, Pinna. (2014). "Dvaravati Cakras: Question of Their Significance." in **Before Siam: essays in art and archaeology**, 272-309. Edited By Revire, Nicolas, and Murphy, Stephen A. Bangkok: River Books.
- Indrawooth, Phasook. (2002). "Dvaravati: Early Buddhist Kingdom in Central Thailand." **Silpakorn University International Journal** 2, 2 (July-December): 37-64.

- Indradjaya, Agustijanto. (2014). "Early Traces of Hinduism and Buddhism across the Java Sea." In **Lost kingdoms: Hindu-Buddhist sculpture of early Southeast Asia**, 116-117. Edited by Guy, John. Bangkok: River Books.
- Ishii, Yoneo. (1986). **Sangha, state, and society: Thai Buddhism in history**. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Jessup, Helen Ibbitson, and Zephir, Thierry. (1997). **Sculpture of Angkor and ancient Cambodia: millennium of glory**. Washington: National Gallery of Art.
- Khaw, Nasha Rodziadi, Ramli, Zuliskandar, Nik Abdul Rahman, Nik Hassan Shuhaimi, and Zainun, Nazaruddin. (2011). **Two Epigraphical Discoveries of Kampung Sungai Mas Site: A Study on their Archaeological Context**. Cambridge: Association of Southeast Asia Studies in the United Kingdom.
- Knox, Robert. (1992). **Amaravati: Buddhist sculpture from the Great Stupa**. London: British Museum Press.
- Krairiksh, Piriya. (1975). **The Chula Pathon Cedi: architecture and sculpture of Dvaravati**. Cambridge: Harvard University Press.
- _____. (2012). **The roots of Thai art**. Bangkok: River Books.
- Kramrisch, Stella. (1965). **The art of India: traditions of Indian sculpture painting and architecture**. London: Phaidon.
- Kulatilake, Samanti. (2016). "The Peopling of Sri Lanka from Prehistoric to Historic Times: Biological and Archaeological Evidence." In **A Companion to South Asia in the Past**, 426-436. Edited by Schug, Gwen Robbins, and Walimbe, Subhash R. n.p.: John Wiley & Sons, Inc.
- Kulke, Hermann, Kesavapany, K., and Sakhuja, Vijay. (2009). **Nagapattinam to Suvarnadwipa: Reflections on the Chola Naval Expeditions to Southeast Asia**. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.
- Kulke, Hermann, and Rothermund, Dietmar. (2004). **A History of India**. London: Psychology Press.
- Kumar, Yuktेशwar. (2005). **A History of Sino-Indian Relations 1st Century A.D. to 7th Century A.D**. New Delhi: A.P.H. Publishing Corpages.

- Lal, B.B. (1952). "Examination of some Ancient Indian Glass Specimens." **Ancient Indian-Bulletin of the Archaeological Survey of India**, no. 8: 17-27.
- Law, Bimala Charan. (1946). **The Life and Work of Buddhaghosa**. Calcutta: Tharker, Spink.
- Lertcharntrit, T. (2014). "Phromthin Tai: An Archaeological Perspective on Its Societal Transition." In **Before Siam: Essays in Art and Archaeology**, 118-131. Edited by Revire, Nicolas, and Murphy, Stephen A. Bangkok: River Books.
- Lim, Tse Siang. (2018). "Chinese Ceramics in Southeast Asia." In **Encyclopedia of Global Archaeology**, 1-16. Edited by Smith, Claire. New York: Springer Reference.
- Loeschner, Hans. (2012). "The Stupa of the Kushan Emperor Kanishka the Great with Comments on the Azes Era and Kushan Chronology." **Sino-Platonic Papers**, no. 227 (July): 1-25.
- Long, Mark E. (2014). **Voices from the mountain: The Sailendra inscriptions discovered in Central Java and the Malay peninsula**. New Delhi: International Academy of Indian Culture and Aditya Prakashan.
- Luce, Gordon H. (1985). **Phases of Pre-Pagan Burma: Languages and History**, Volume 1. Great Britain: Oxford University Press.
- _____. (1985). **Phases of Pre-Pagan Burma: Languages and History**, Volume 2. Great Britain: Oxford University Press.
- Lwin, Thein, Kyaing, Win and Stargardt, Janice. (2014). "The Pyu Civilization of Myanmar and the City of Sri Ksetra." In **Lost kingdoms: Hindu-Buddhist sculpture of early Southeast Asia**, 63-68. Edited by Guy, John. Bangkok: River Books.
- Lyon, Elizabeth. (1973). "Two Dvaravati Figurines." **Journal of Siam Society** 61, 1 (January): 192-201.
- Mabbett, I.W. (1977). "The "Indianization" of Southeast Asia: Reflections on the Historical Sources." **Journal of Southeast Asia Studies** 8, 1: 1-14.
- Majumdar, R.C. (1979). **India and South East Asia**. Delhi: B.R. Publishing Corp.

- _____. (1986). **Suvarnavdipa: Ancient Indian Colonies in the Far East**, Volume 1. New Delhi: Gian.
- Manguin, Pierre-Yves. (2004). "The Archaeology of Early Maritime Polities of Southeast Asia." In **Southeast Asia from Prehistory to History**, 282-313. Edited by Glover, Ian C. and Bellwood, P. London: Curzon Press.
- _____. (2009). "The Archaeology of Fu Nan in the Mekong River Delta: The Oc Eo Culture of Vietnam." In **Arts of ancient Viet Nam: from river plain to open sea**, 103-118. Edited by Tingley, Nancy. Houston: Asia Society and The Museum of Fine Arts, Yale University Press.
- _____. (2014). "Early Coastal States of Southeast Asia Funan and Srivijaya." In **Lost kingdoms: Hindu-Buddhist sculpture of early Southeast Asia**, 111-115. Edited by Guy, John. Bangkok: River Books.
- Marshall, J. (1975). **Taxila; An illustrated Account of Archaeological Excavations**, Volume I-III. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Miksic, John N. (1990). **Borobudur: Golden Tales of the Buddhas**. Singapore: Periplus Editions.
- _____. (2003). "The Kingdom of Fu Nan and the culture of Oc Eo." In **Art & archaeology of Fu Nan: pre-Khmer Kingdom of the lower Mekong Valley**, 1-34. Edited by Khoo, James C.M. Bangkok: Orchid Press.
- _____. (2009). **Southeast Asian ceramics: new light on old pottery**. Singapore: Southeast Asian Ceramic Society.
- _____. (2017). **Ancient Southeast Asia**. London: Routledge/Taylor & Francis Group.
- Mitra, Debala. (1971). **Buddhist monuments**. Calcutta: Sahitya Samsad.
- _____. (2001). **Sanci**. 7th ed. New Delhi: Bengal Offset Work.
- Mohanty, Bimalendu. (2007). **Glimpses of Buddhist Legacy**. Delhi: Winsome Books.
- Moore, Elizabeth. (2007). **Early Landscape of Myanmar**. Bangkok: River Books.

- Murphy, Stephen A. (2013). "Buddhism and its Relationship to Dvaravati Period Settlement Patterns and Material Culture in Northeast Thailand and Central Laos c. Sixth-Eleventh Centuries A.D.: A Historical Ecology Approach to the Landscape of the Khorat Plateau." **Asian Perspective** 52, 2 (Fall): 300-326.
- _____. (2016). "The case for proto-Dvaravati: A review of the art historical and archaeological evidence." **Journal of Southeast Asian Studies** 47, 3 (October): 366-392.
- Murthy, K. Krishna. (1977). **Nagarjunakonda: a cultural study**. Delhi: Concept Publishing.
- Neelis, Jason. (2011). **Early Buddhist transmission and trade network: Mobility and Exchange within and beyond the Northwestern Borderlands of South Asia**. Leiden: Koninklijke Brill nv.
- Obermiller, D. (1931). **The Jewelry of scripture**. Heidelberg: University of Heidelberg.
- Olivelle, Patrick. (1999). **Dharmasutras The Law Codes of Apastamba, Gautama, Baudhayana, and Vasistha**. New York: Oxford University Press Inc.
- Parmentier, Henri. (2001). **Cham Sculpture of the Tourane Museum (Da Nang, Vietnam) religious ceremonies and superstitions of Champa**. Bangkok: White Lotus Press.
- Ray, Haraprasad. (2003). **Trade and Trade Route Between India and China, c. 140 B.C.-A.D.1500**. Kolkata: Progressive Publisher.
- Ray, Himanshu Prabha. (1994). **The winds of change: Buddhism and the maritime links of early South Asia**. Delhi: Oxford.
- _____. (2006). "The Axial Age in Asia: The Archaeology of Buddhism (500 B.C.-A.D. 500)." In **Archaeology of Asia**, 303-323. Edited by Stark, Miriam T. Malden, Mass.: Blackwell Pub.
- _____. (2014). "Multi-religious Maritime Linkages across the Bay of Bengal during the First Millennium CE." In **Before Siam: essays in art and archaeology**, 134-151. Edited By Revire, Nicolas, and Murphy, Stephen A. Bangkok: River Books.

- _____. (2017). "An Introduction to Buddhist Stone Sculpture in India." In **Featuring Buddhist imagery from Bharata to Suvarnabhumi**, 13-24. Edited by Srisuchat, Amara, and Ray, Himanshu Prabha. Bangkok: Fine Arts Department.
- Ray, Nihar-Ranjan. (1936). **Sanskrit Buddhism in Burma**. Amsterdam: H.J. Paris.
- Revire, Nicolas. (2552). "A Brief Overview of Dvaravati Art and Iconography with Special Reference to Seated Buddha Images." **วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์** 9, 1 (มกราคม-มิถุนายน): 143-162.
- _____. (2014). "Glimpses of Buddhist Practices and Rituals in Dvaravati." In **Before Siam: essays in art and archaeology**, 240-271. Edited By Revire, Nicolas, and Murphy, Stephen A. Bangkok: River Books.
- _____. (2017). "From Gandhara to Java? A Comparative Study of Bhadrāsana Buddhas and their Related Bodhisattva Attendants in South and Southeast Asia." In **India and Southeast Asia: Cultural Discourses**, 279-304. Edited by Dallapiccola, Anna L. and Verghese, Anila. Mumbai: The K. R. Cama Oriental Institute.
- Rhi, JuHyung. (1994). "From Bodhisattva to Buddha: The Beginning of Iconic Representation in Buddhist Art." **Artibus Asiae** 54, 3/4: 207-225.
- _____. (2006). "Bodhisattva in Gandharan Art: An Aspect of Mahayana in Gandharan Buddhism." In **Gandharan Buddhism**, 151-182. Edited by Pia Brancaccio and Kurt Behrendt. Toronto: UBC Press.
- Robinson, Richard H. (1976). **Early Madhyamika in India and China**. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Rowland, Benjamin. (1977). **The art and architecture of India: Buddhist, Hindu, Jain**. Harmondsworth, Middlesex: Penguin.
- Roxas-lim, Aurora. (1973). "Buddhism in early Southeast Asia." **Asian Study Journal** 11, 1: 75-97.
- Santina, Peter Della. (1995). **Madhyamaka Schools in India**. Delhi: Shri Jainendra Press.
- Sastri, Hirananda. (1983). **Epigraphia Indica**, Volume XX. New Delhi: The Director General, Archaeological Survey of India.

- Seckal, Dietrich. (1964). **The art of Buddhism**. Translated by Keep, Ann E. London: Methuen.
- Sen, Tansen. (2006). "The Travel Records of Chinese Pilgrims Faxian, Xuanzang, and Yijing: Sources for Cross-Cultural Encounters Between Ancient China and Ancient India." **Education about Asia** 11, 3 (Winter): 1-33.
- _____. (2014). "Buddhism and the Maritime Crossing in China and Beyond." In **the Mediaeval Period: Cultural Crossing and Inter-Regional Connection**, 39-62. Edited by Wong, Dorothy C. and Heldt, Gustav. Amherst and Delhi: Cambria Press and Manohar.
- _____. (2015). "The spread of Buddhism." In **The Cambridge World History: Volume 5, Expanding Webs of Exchange and Conflict, 500CE–1500 CE**, 447-479. Edited by Kedar, Benjamin Z. and Wiesner-Hanks, Merry E. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sila, Tripati, Sundaresh, A. S. Gaur, and Vora, K. H. (2004). "Shipwreck archaeology of Goa: Evidence of maritime contacts with other countries." **Current Science** 86, 9 (May): 1238-1245.
- Silapanth, Praon. (2018). "Knobbed Ware from Archaeological Sites in Thailand: An evidence of Early Exchange between South Asia and Southeast Asia." **Thammasat Review** 21, 1 (January-June): 131-151.
- Sinha, Binod Chander. (1983). **Hinduism and symbol worship**. Delhi: Agam Kala Prakashan.
- Singer, Noel F. (2008). **Vaishali and the Indianization of Arakan**. New Delhi: A.P.H. Publishing Corporation.
- Singh, Rajesh K. (2012). **An Introduction to the Ajanta Caves: With Examples of Six Caves**. Delhi: Hari Sena Press.
- Singh, Sukriti, and Gosavi, Swati. (2018). "Port Towns of Arikamedu and Pattanam: A Glimpse into the Ancient Maritime History of India." **Online International Interdisciplinary Research Journal** 8 (January): 67-74.
- Singh, Tejpal and Singh, Sanjib Kumar. (2016). **Ecstasy of Classical Art, Indian Bronze: National Museum Collection**. New Delhi: National Museum.

- Sinopoli, Carla M. (2001). "On the edge of empire: form and substance in the Satavahana Dynasty." In **Empires: perspectives from archaeology and history**. Edited by Alcock, Susan E. New York: Cambridge University Press.
- Sircar, D.C. (1968). **Indian coins**. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Sivaramamurti, Calamber. (1993). **The art of India**. New York: Harry N. Abrams.
- _____. (2004). **Mahabalipuram**. New Delhi: Government of India Press.
- Skilling, Peter. (2542). "A Buddhist inscription from Go Xoai, southern Vietnam and notes towards a classification of ye dharma inscriptions." In **80 ปี ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร, 171-187**. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดงาน 80 ปี ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร.
- _____. (2009). **Buddhism and Buddhist literature of South-East Asia: Selected papers**. Bangkok: Fragile Palm Leaves Foundation, Lumbini International Research Institute.
- _____. (2014). "Precious Deposits: Buddhism Seen through Inscriptions in Early Southeast Asia." In **Lost kingdoms: Hindu-Buddhist sculpture of early Southeast Asia**, 58-62. Edited by Guy, John. Bangkok: River Books.
- Smith, Monica L., Gillespie, Thomas W., Barron, Scott, and Kalra, Kanika. (2016). "Finding history: the locational geography of Ashokan inscriptions in the Indian subcontinent." **Antiquity** 90, 350 (April): 376-392.
- Sudharmawathe, J.M. (2017). "Foreign Trade Relations in Sri Lanka in The Ancient Period: With Special Reference to the Period From 6th Century B.C. to 16th Century A.D." **Humanities and Social Sciences Review** 7, 2 (January): 191-200.
- Sundaresh, A.S. Gaur, Sila, Tripathi, and Vora, K.H. (2004). "Underwater investigations off Mahabalipuram, Tamil Nadu, India." **Current Science** 86, 9 (May): 1231-1237
- Swearer, Donald. (1995). **The Buddhist World of Southeast Asia**. Albany: State University of New York Press.

- Tadgell, Christopher. (1990). **The history of architecture in India: from the dawn of civilization to the end of the Raj.** London: Architecture Design and Technology Press.
- Tambiah, Stanley J. (1976). **World Conqueror and World Renouncer.** Cambridge: Cambridge University Press.
- Thapar, Romila. (2000). **Cultural Pasts.** New Delhi: Oxford University Press.
- Thaw, Aung. (n.d.). **Historical sites in Myanmar.** n.p.: Department of Archaeology and National Museum.
- Thomas, Edward Joseph. (1971). **The history of Buddhist thought.** London: Routledge & Kegan Paul
- Tingley, Nancy. (2009). **Arts of ancient Viet Nam: from river plain to open sea.** Houston: Asia Society and The Museum of Fine Arts, Houston; New Haven: Distributed by Yale University Press.
- Van Leur, J.C. (1995). **Indonesia Trade and Society: Essays in Asian Social and Economic History.** Bandung: The Hague.
- Wheatley, Paul. (1961). **The Golden Khersonese: Studies in the Historical Geography of the Malay Peninsula before AD 1500.** Kuala Lumpur: University of Malaya Press.
- Willis, Michael D. (2000). **Buddhist Reliquaries from Ancient India.** London: British Museum Press
- Wolters, O.W. (1982). **Early Indonesian Commerce: A Study of the Origins of Srivijaya.** New York: Cornell University Press
- Wong, Dorothy C. (2018). **Buddhist Pilgrim-Monks as Agent of Cultural and Artistic Transmission.** Singapore: Mainland Press.
- Woodward, Hiram. (2003). **The Art and Architecture of Thailand.** Leiden: Koninklijke Brill NV.
- _____. (2014). "Stylistic Trends in Mainland Southeast Asia, 600-800." In **Lost kingdoms: Hindu-Buddhist sculpture of early Southeast Asia, 122-129.** Edited by Guy, John. Bangkok: River Books.
- Wriggins, Sally Hovey. (2003). **The Silk Road Journey with Xuanzang.** New York: Basic Books.

- Zephir, Thierry. (2014). "Cakra: Quintessential Symbol of the Buddha's Law." In **Lost kingdoms: Hindu-Buddhist sculpture of early Southeast Asia**, 192-193. Edited by Guy, John. Bangkok: River Books.
- Zysk, Kenneth G. (1991). **Asceticism and Healing in Ancient India: Medicine in the Buddhist Monastery**. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.

สื่ออิเล็กทรอนิกส์

- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550). **จารึกวัดเสมาเมือง**. เข้าถึงเมื่อ 10 เมษายน. เข้าถึงได้จาก <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/323>
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550). **จารึกพันดุง**. เข้าถึงเมื่อ 10 เมษายน. เข้าถึงได้จาก <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/974>
- Jahan, Shahnaj Husne. (2010). "Archaeology of Wari-Bateshwar." **Ancient Asia: Journal of the Society of South Asian Archaeology** 2 (December): 135-146. Accessed October 28. Available from <https://www.ancient-asia-journal.com/articles/10.5334/aa.10210/>
- Musée royal de Mariemont. (2014). **The cargo from Cirebon Shipwreck**. Accessed 5 January 2021. Available from <http://cirebon.musee-mariemont.be/the-cargo/secondary-cargo/metalic-objects/buddhist-ritual-objects.htm?lng=en>

สัมภาษณ์

- คมกฤช อู่เต็กเค่ง. (2563). อาจารย์ประจำภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. สัมภาษณ์, 8 ตุลาคม."

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	อธิพัฒน์ ไพบูลย์
วัน เดือน ปี เกิด	3 มีนาคม 2539
สถานที่เกิด	โรงพยาบาลเจ้าพระยา กรุงเทพมหานคร
วุฒิการศึกษา	ศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี)
ที่อยู่ปัจจุบัน	103/57 ซอย พิบูลสงคราม 10 ถนน พิบูลสงคราม ตำบลสวนใหญ่ อำเภอเมืองนนท์ จังหวัดนนทบุรี 11000
ผลงานตีพิมพ์	วารสารดำรงวิชาการ ปีที่ 20 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2564)
รางวัลที่ได้รับ	-

